YİĞİT AKIN

CİHAN HARBİ'NİN CEPHE GERİSİ

iletişim

YİĞİT AKIN Lisans eğitimini ODTÜ Makine Mühendisliği'nde, yüksek lisansını Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde tamamladı. 2011 yılında Ohio State Üniversitesi'nden tarih alanında doktora derecesi aldı. İletişim Yayınları'ndan çıkmış *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor* (2004) adlı kitabının dışında Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemleri üzerine çeşitli dergilerde yayımlanmış yazıları vardır. İkinci kitabı *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire* Stanford Üniversitesi Yayınevi tarafından yayımlanmıştır (2018). Halen Ohio State Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir.

When the War Came Home:
The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire

İletişim Yayınları 3529 • Tarih Dizisi 192
ISBN-13: 978-975-05-3806-3
© 2025 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2025, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ Namık İsmail, "Tifüs", 1917
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Nebiye Çavuş
DİZİN Berkay Üzüm, Mehmet Atala

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44870
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/41
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 32 38

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

YİĞİT AKIN

Cihan Harbi'nin Cephe Gerisi

When the War Came Home
The Ottomans' Great War
and the Devastation of an Empire

ÇEVİREN
Uğur Zekeriya Peçe

iletişim

Zülâl'e...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 11

GİRİŞ 15
Osmanlı'nın Büyük Harbi 17
Savaş, siviller ve devlet 20
Meşruiyet açığı 31

BİRİNCİ BÖLÜM
BALKAN HARBİ'NDEN CİHAN HARBİ'NE 37
Bir mağlubiyetin anatomisi 39
Savaşın tesirleri 44
Siyasetin dönüşümü 48
Sivil toplumun dönüşümü 52
Ordunun dönüşümü 57
Din ve ordu 66
Düvel-i Muazzama ve Devlet-i Aliye 71
Yeni bir imparatorluk tertibi 76
Sonuç 91

İKİNCİ BÖLÜM
TARLALARDAN KIŞLALARA 93
Seferberlik kararı 95
"Keder deryası": Seferberliğe tepkiler 98

Gücü yetenlerin muafiyeti ... 109
Seferberliğin sivil hayata etkileri ... 115
"Hiçbir vakit unutamayacağımız iki gemimiz": İngilizlerin Osmanlı zırhlılarına el koyması ... 124
Kapitülasyonların ilgası ... 130
Osmanlı savaşa giriyor ... 136
Sonuç ... 140

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SIKLAŞAN SAFLAR, BOŞALAN EVLER ... 143
Cihan Harbi'nde askeri bekleyen ilk sıkıntılar ... 145
İlk harekâtlar ... 150
Osmanlı vatanperverliğinin ete kemiğe bürünen simgesi ... 160
Asker ve cephe gerisi ... 166
Çanakkale'den sonra: Umutsuz bir taze kan arayışı ... 172
Sona doğru ... 179
Sonuç ... 186

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORDUYA AŞ, AHALİ AÇ ... 189
"Resmî eşkıyalık": Tekalif-i Harbiye uygulaması ... 191
Lojistik bir karabasan ... 199
Bolluktan kıtlığa ... 205
İaşe sisteminin merkezîleştirilmesi ... 220
Sona yaklaşırken: İmparatorluk ölçeğinde bir kriz ... 230
Sonuç ... 240

BEŞİNCİ BÖLÜM

EVDE: ZEVCELER VE ANNELER ... 243
Harp ve Osmanlı kadınları ... 245
Savaş, devlet ve asker aileleri ... 255
Devleti kolundan çekiştirmek: Asker aileleri ve Osmanlı cephe gerisinde fedakârlık siyaseti ... 265
Sonuç ... 272

ALTINCI BÖLÜM
YOLLARDA: SÜRGÜNLER VE MUHACİRLER 275
Tehcir ve imha 277
Mülteci krizi 288
Mülteci krizi ve nüfus mühendisliği 296
Yollarda 301
Sonuç 315

SONUÇ 317

KAYNAKÇA 325
DİZİN 352

TEŞEKKÜR

Bu kitabın araştırma ve yazma sürecinde birçok insanın katkısı oldu. Kendilerine duyduğum şükranı burada içtenlikle ifade etmek isterim. Osmanlı tarihi üzerine uzmanlığından çokça istifade ettiğim Carter V. Findley'e desteği için müteşekkirim. En başından beri bu projeye inanan ve yapıcı tavsiyelerini eksik etmeyen Jane Hathaway'e minnettarım. İsabetli önerilerinin yanı sıra beni Rus/Sovyet tarihinin engin deryasıyla tanıştıran David L. Hoffman'a teşekkür borçluyum.

Kitabın araştırma ve yazım aşamalarında çeşitli kurumların cömertçe sağladıkları maddi destekten faydalandım. Bunun için Tulane Üniversitesi çatısı altındaki Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü ve Newcomb Enstitüsü'nün yanı sıra College of Charleston'a ve Hoover Enstitüsü'ne teşekkür ederim. 2012-2013 akademik yılında Wissenschaftskolleg zu Berlin bünyesindeki EUME programında doktora sonrası araştırmacı olarak bulunma ayrıcalığına nail oldum. Programın akademik koordinatörü George Khalil'e ve Zentrum Moderner Orient direktörü Ulrike Freitag ile Nora Lafi'ye teşekkür borçluyum.

Bu proje muhtelif arşiv ve kütüphane çalışanlarının katkı ve yardımları olmasaydı eksik kalırdı, hepsine en içten şükranla-

rımı sunarım: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (İstanbul), Britanya Milli Arşivleri (Londra), Amerika Birleşik Devletleri Milli Arşivleri (College Park, Maryland), Hoover Kütüphane ve Arşivi (Palo Alto, California), İzmir Milli Kütüphane, İstanbul Beyazıt Kütüphanesi, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Ohio State Üniversitesi William Oxley Thompson Kütüphanesi ve Tulane Üniversitesi Howard-Tilton Memorial Kütüphanesi.

Tulane Üniversitesi Tarih Bölümü'nün tüm mensuplarına arkadaşlıkları, rehberlikleri ve cömertçe paylaştıkları entelektüel birikimleri için teşekkür ederim: Emily Clark, Felipe Cruz, Brian DeMare, Katie Edwards, Lupe Garcia, Blake Gilpin, Karissa Haugeberg, Andy Horowitz, Kris Lane, Jana Lipman, Liz McMahon, Marline Otte, Linda Pollock, Sam Ramer, Randy Sparks ve Justin Wolfe.

Bu kitaptaki birçok fikir ve düşünceyi dostlarımla, meslektaşlarımla ve hocalarımla tartışma şansım oldu. Kıymetli vakitlerini beni dinlemeye, bilgi ve birikimlerini paylaşmaya, taslaklarımı okumaya ve çok değerli tavsiyelerde bulunmaya hasrettiler. Hepsine ayrı ayrı teşekkürü borç bilirim: Mustafa Aksakal, Ayhan Aktar, Ebru Aykut, Mehmet Beşikçi, Erdem Çıpa, Lerna Ekmekçioğlu, Özge Ertem, Benjamin Fortna, Chris Gratien, Christy Gruber, Sophia Horowitz, Nurçin İleri, Nazan Maksudyan, Charalampos Minasidis, Devi Mays, Can Nacar, Nilay Özok Gündoğan, Andrew Patrick, Fuat Şen, Elizabeth Thompson, Nicole Van Os, Ali Yaycıoğlu ve Seçil Yılmaz.

Emre Sencer'le yıllar boyunca siyaset, kültür, yeme ve içme ve tabii ki tarih üzerine yaptığımız muhabbetlerin haddi hesabı yoktur. Yazdığım herşeyi okuyan Kyle Heatherly'nin yerinde tavsiyelerinin ve üsluba dair yorumlarınınsa bu kitaba katkıları paha biçilemez. Her ikisine de dostlukları için müteşekkirim.

Stanford Üniversitesi Yayınları bünyesinde editörüm Kate Wahl'a, Tim Roberts, Peter Dreyer ve Micah Siegel'a yayın sürecini bana pürüzsüz ve keyifli bir deneyim olarak yaşattıklarından ötürü teşekkür borçluyum.

Tarih alanında akademik kariyer yapma hedefimin peşinden koşarken annem ve babam hiçbir vakit desteklerini esirge-

mediler. Anlayışları, tükenmeyen sevgileri ve katkıları için onlara ne kadar teşekkür etsem azdır. Yurtdışında geçen bu uzun senelerin semeresini babamın da görmesini çok isterdim. İçtenlikleri ve eşsiz destekleri için Ayşe ve Halil Fazlıoğlu'na da müteşekkirim. İyi günümüzde de, kötü günümüzde de hep yanımızda olan Müge Fazlıoğlu'na tüm desteği için şükran duyuyorum. Dünyanın farklı şehirlerinden beni cesaretlendiren, şevkimi ve heyecanımı paylaşmaktan hiç vazgeçmeyen kardeşim Altuğ'a da minnettarım.

Ama bilhassa da Zülâl'e müteşekkirim: kitabı yazarken yaptığı tüm yorumlar için, yanımda olduğu için, beni her zaman yüreklendirdiği için ve moralimi yüksek tutmamı sağladığı için. Zülâl yanımda olmasaydı ne bu kitabın yazım süreci bu kadar keyifli ne de hayatın kendisi bu kadar renkli olurdu. Bu kitabı ona, aşkla ithaf ediyorum.

* * *

Yukarıdaki teşekkürleri kaleme aldığım zaman Lusin henüz dünyaya gelmemişti. Doğumuyla birlikte hayatımıza neşe ve umut getirdi, bambaşka bir anlam kattı. Sevgili yeğenlerim Mavi ve Gün Çınar ile birlikte her üçüne dünyayı daha güzel bir yer haline getirdikleri için teşekkür ederim. Bu kitap sizlere Uğur Z. Peçe'nin titiz çevirisi ile ulaşıyor. Kendi yoğun mesaisi içinde bu işe zaman ayırdı, emek verdi. Minnetdarım. Tanıl Bora her zamanki zarafetiyle teşvik etti, destek oldu. Kitabın Türkçe'de okuyucuyla buluşmasına vesile olduğu için kendisine ve İletişim Yayınları'na şükran borçluyum.

GİRİŞ

Henüz romancılığıyla ünlenmemişken, memleketi Çukurova'nın köylerinde Âşık Kemal olarak şöhret salmıştı Yaşar Kemal. 1930'ların sonlarında yöreyi didik didik ediyor, köylülere destanlar anlatıyordu. Bu ziyaretlerinde köylülerin de türkülerini dinliyor, onlardan duyduğu ağıtları topluyordu. Cihan Harbi hakkında yakılan ağıtlar onu bilhassa şaşırtmıştı: bu ağıtlarda askere alınan delikanlıların, dul kalan kadınların, yetim düşen çocukların, dağılan ailelerin, işlenmeyen toprakların ve yıkılan hayatların hikâyeleri vardı. Ağıtlar uzun ve dehşetli bir savaşın kıskacındaki Osmanlı toplumunun yaşadıklarını dillendiriyordu. Yaşar Kemal bu tarz anlatıların çokluğundan ve her gittiği yerde karşısına çıkmasından epey etkilenmişti. Harbin üstünden yirmi yıldan fazla zaman geçmişti geçmesine ama ziyaret ettiği her köyde kadınlardan savaş ağıtları duyuyordu.[1]

Halkbilimciler, eğitimciler, taşralı aydınlar ve amatör araştırmacılar da Osmanlı toplumunun muhtelif kesimlerinin Cihan Harbi'nde yaşadığı travmatik tecrübeleri yansıtan folklorik metinleri kayıt altına aldılar.[2] Toplanan bu türküler ve

1 Yaşar Kemal, *Ağıtlar* (İstanbul: Adam Yayınları, 1996 [1943]), 26, 153.

2 Türkçe türkü ve ağıtların ilk örnekleri için, bkz. Ali Rıza Yalgın, "Cihan Harbi ve Halk Türküleri", *Görüşler: Adana Halkevi Dergisi* 22 (1939): 18-23;

ağıtlar harbin gölgesindeki bir toplumun yaşadıklarına dair bize kıymetli ipuçları sunar, Osmanlıların savaş deneyimlerine, algılarına ve hatıralarına ışık tutar. Daha da önemlisi, harbin siyasi, askerî ve dinî boyutlarını vurgulayan resmî tarih anlatılarına alternatif bir bakış açısı geliştirmemize imkân sağlar. Bahsi geçen kaynaklarda savaş bir kahramanlık manzumesi olarak değil, kan, gözyaşı, korku, acı ve kederden ibaret bir büyük kıyım şeklinde tanımlanmıştır. Bunlardan birinde padişaha dokunaklı bir edayla seslenilir:

Topların güllesi ne yaman geldi.
Kapandı kulaklar, hep sağır oldu.
Gövdeler yaralı, gömlek kan doldu.
Askerin kanını gör padişahım![3]

Bu gibi destan ve ağıtlarda savaşa dinin ve devletin değil, ailenin ve bireyin gözünden bakılır. Ardında yüz binlerce dul ve yetim bırakan savaş toplumun üzerine çökmüş bir felakettir. Bu yüzden lanetle anılır. Dağılan ailelerin çilesi ve kederi anlatının merkezindedir:

Anan duyar bacın ağlar.
Ak gelinler karalar bağlar.
Hep kapandı büyük evler
Kaldı koca karıyınan.[4]

İlhamını bu tip anlatıların dokunaklılığından ve çarpıcı keskinliğinden alan bu kitap, Osmanlı toplumunun kolektif belleğinde derin ve hazin izler bırakan Cihan Harbi deneyimini geniş bir zaviyeden bakarak inceliyor ve savaşın doğurduğu yeni sosyoekonomik ve kültürel gerçeklikleri mercek altına

---

Kemal Akça, "Seferberlik Destanı", *Folklor Postası* 19 (1946): 11-14. Zürcher de asker türkülerinin önemine dikkat çeker, "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996): 254-256.

3 İbrahim Aslanoğlu, "Cönklerden Derlemeler: Seferberlik Destanları", *Sivas Folkloru* 21 (1974): 5.

4 Alpay Kabacalı, *Gül Yaprağın' Döktü Bugün: Ağıtlar* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 303.

alıyor. Bu yeni gerçekliklerin izlerini ise kitlesel askerlik deneyimi, devlet güdümüne girmiş bir ekonomik hayat, yaygın darlık ve yokluklar, sürekli devam eden ve büyük altüst oluşlara yol açan nüfus hareketleri, etnik temizlik ve ölüm üzerinden sürüyor. Bunu yaparken Osmanlıların savaş döneminde ortaya çıkan bu yeni gerçeklikleri nasıl anlamlandırdıkları, onlarla nasıl baş etmeye çalıştıkları ve onlara nasıl uyum sağladıklarını tartışıyor. Sözün özü, bu kitap "yirminci asrı şekillendiren büyük felaketin" girdabına kapılan bir toplumun hikâyesidir.[5]

Osmanlı'nın Büyük Harbi

Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Harbi 29 Ekim 1914 ile 30 Ekim 1918 arasındaki dört yılı kapsar. Osmanlılar savaşa girmekle iki temel hedefe ulaşmayı amaçlıyordu: yakın zamanda kaybedilen toprakları geri almak ve siyasi ve iktisadi anlamda tam bağımsızlık kazanmak. Harbin er ya da geç Osmanlı'yı da pençesine alacağını düşünen İttihatçılar, ülkenin umumi bir savaştan tek başına sağ çıkamayacağını bildiklerinden, Avrupa'daki ittifak bloklarından biriyle güç birliği yapma arayışındaydılar.[6] İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) hükümeti 2 Ağustos 1914'te Almanya'yla gizli bir ittifak anlaşması imzaladığı gün seferberlik de ilan etti. Osmanlı devleti üç ay süren "müsellah bitaraflık" (silahlı tarafsızlık) sürecinin ardından İttifak Devletleri safında savaşa girecekti.

Takip eden dört yılda Osmanlı İmparatorluğu İtilaf devletlerine karşı çok cepheli bir mücadele verdi. Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Ruslarla savaştı, Çanakkale'de İngiliz ve Fransız güçlerine karşı koydu, Mezopotamya, Filistin ve Süveyş Kanal

5 George F. Kennan, *Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations, 1875-1890* (Princeton: Princeton University Press, 1979), 3. Kennan "the seminal catastrophe of the twentieth century" tabirini kullanmaktadır.

6 Osmanlı İmparatorluğu'nun ittifak arayışı için, bkz. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

bölgesinde İngilizlerle çarpıştı ve İran'da askerî operasyonlar gerçekleştirdi. Bunun haricinde on binlerce Osmanlı askeri, müttefik ordularına destek için Galiçya, Makedonya ve Romanya gibi Avrupa cephelerinde de görev aldı. Osmanlı orduları dostu da düşmanı da şaşırtmış, kimsenin beklemediği derecede dirençli çıkmıştı. Dört yıl süren çatışmalarda ordunun asker miktarı ve gücü, yüksek zayiat ve firar oranlarından ötürü ciddi ölçüde azalsa da Osmanlı kuvvetleri Cihan Harbi'nin son ayına dek savaşmaya devam ettiler. Osmanlı orduları büyük miktarda İtilaf askerini savaş süresince Ortadoğu'ya mıhlayarak bu düşman kuvvetlerinin Avrupa cephelerinin haricinde kalmasını sağladı. Bunun yanı sıra Osmanlılar başarılı muharebeler çıkarıp parlak galibiyetlere de imza attılar. Bunların en bilinenleri 1915 Çanakkale müdafaası ve 1916 senesinde Bağdat'ın güneyindeki Kut'ül Amare kuşatmasında 13.000 askerlik İngiliz-Hint garnizonunun esir alınmasıydı. Ne var ki bu muzafferiyetler Osmanlı'nın harpten galip çıkmasına yetmeyecekti.[7]

Cihan Harbi'nin beşeri ve maddi faturası Osmanlılar için çok ağır olmuştu. Savaşın başlarında imparatorluğun nüfusu 19 milyon civarındaydı. Silahaltına alınan 2,9 milyon Osmanlı vatandaşından 750.000 kadarı çatışmalara ve hastalıklara kurban verildi. Bir 750.000 kadarı yaralı, yaklaşık 250.000'i de esir düştü.[8] Bu muazzam kayıpların gerek Osmanlı cephe ge-

---

7 Cihan Harbi ve Ortadoğu hakkında daha fazlası için, bkz. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East* (New York: Basic Books, 2015); Sean McMeekin, *The Ottoman Endgame: War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908-1923* (New York: Penguin, 2015); Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922* (Oxford: Oxford University Press, 2016) ve Kristian Coates Ulrichsen, *The First World War in the Middle East* (Londra: Hurst & Company, 2014). Osmanlı ordusunun savaştaki durumu hakkında detaylı bir çalışma için, bkz. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001).

8 Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012), 112-115; Erickson, *Ordered to Die*, 207-211; Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army: Disease and Death on the Battlefield*, çev. Şaban Kardaş (Salt Lake City: Uni-

risi gerekse de imparatorluğun yıkılışının ardından bölgede kurulan ülkeler açısından ciddi içtimai, iktisadi ve demografik sonuçları olacaktı. Örneğin, savaş öncesinde imparatorluk idaresinde olan kimi bölgelerde savaşın ardından on yıl geçtikten sonra bile kadınların %30'dan fazlası duldu.[9]

Birinci Dünya Savaşı uzun ömürlü imparatorluğun tarihindeki en kapsamlı beşeri ve maddi kaynak seferberliğini gerektirdi. Koca bir orduyu seferber edip onu cephelerde dört yıl boyunca savaşır halde tutmak Osmanlılar için kolay bir iş değildi. Askerî ve iktisadi açıdan üstün düşmanlarla mücadele etmek İTC hükümetini devletin işleyişini kökünden değiştirecek savaş politikaları geliştirmeye mecbur kılacaktı. Hükümetin geniş zamana yayılan ve vasi bir coğrafyayı kapsayan bu savaşı mümkün olduğunca etkin biçimde yürütebilmek amacıyla başvurduğu politikalar devletin topluma müdahale kapasitesini arttırdı. Bu sayede hükümet savaş için ihtiyaç duyduğu asker ve materyali imparatorluğun dört bir köşesinden ve görülmemiş bir şiddetle devşirebildi.

Savaş böylelikle devlet ile vatandaş arasındaki teması daha da yoğunlaştırdı. Aslında bu süreç en azından on dokuzuncu asrın ortalarından beri imparatorluğun merkezîleşme reformları sebebiyle halihazırda yaşanmakta olan bir olguydu. Eğitim, askerlik, iskân, vergi gibi çeşitli alanlardaki yeni politikalar devlet mekanizmasıyla Osmanlı vatandaşları arasındaki teması tedricen sıklaştırıyordu. Bu açıdan bakıldığında Birinci Dünya Savaşı'nın ayırt edici vasfı toplumun daha da geniş ke-

---

versity of Utah Press, 2008), 52, 121, 124; Maurice Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris: Berger-Levrault, 1926), 86-87. Savaş esirlerinin tahmini sayıları için, bkz. Yücel Yanıkdağ, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013), 20.

9 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York: New York University Press, 1983), 120. Webster daha da yüksek bir dul oranından bahseder: bkz. *The Turkey of Atatürk: Social Process in the Turkish Transformation* (Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science, 1939), 59. Suriye ve Lübnan için bkz. Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon* (New York: Columbia University Press, 2000).

simlerine dokunan yeni etkileşim halleri yaratmasıydı. Daha önce hiç olmadığı kadar çok sayıda Osmanlı vatandaşı savaş sebebiyle hükümete, onun memuruna, uygulamalarına ve söylemine kaçınılmaz bir biçimde maruz kaldı. Devlet yetkililerinin halkı daha fazlasına, daha sıklıkla mecbur ettikleri şeyler arasında neler yoktu ki? Şartları gittikçe sıkılaşan ve kapsamı giderek genişleyen askerlik mükellefiyetine tabi olmak, istendiğinde hububat ve bilumum erzakını hükümete teslim etmek, çift hayvanlarını orduya bırakmak, mahsulünü düşük fiyat ve kâğıt para karşılığında hükümete satmak, askere yatacak yer sağlamak, nakliye, tarım ve inşaat angaryasına katılmak, yaşadığı köy ve kasabalardan sürülmek ve zorla başka bölgelere yerleştirilmek. Bu tür uygulamalar çoğu kere tazyik ve düpedüz fiziksel şiddet ile yürütülüyordu. Savaş neticede Osmanlı vatandaşlarının hayatlarının neredeyse bütün veçhelerini derinden etkiledi. İmparatorluğun çöküşüne giden yol, cephelerde alınan askerî mağlubiyetlerin yanı sıra bu tarz harp uygulamalarının tahribatıyla da döşenecekti.

Savaş, siviller ve devlet

Birinci Dünya Savaşı sıklıkla "topyekûn" harp olarak anılmıştır. Lakin "topyekûn harp", tanımlanması zor ve mevcut tanımları üzerinde de fikir birliğinin oluşmadığı bir tabirdir.[10] Savaşa dair güncel literatür bu tabirin net bir tanımını vermektense on dokuzuncu asrın ortalarından yirminci asrın ortalarına kadar harbe tedricen "topyekûn" bir nitelik kazandıran bellibaşlı faktörleri vurgular.[11] Bu faktörlerden öncelikle

10 Talbot Imlay, "Total War", *Journal of Strategic Studies* 30, no. 3 (2007): 553; Pierre Purseigle, "Home Fronts: The Mobilisation of Resources for Total War", *The Cambridge History of War*, cilt 4, *War and the Modern World*, Roger Chickering, Dennis Showalter ve Hans van de Ven (der.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 257-284.

11 "Topyekûn harp" hakkında geniş bir literatür vardır. Önde gelen bazı çalışmalar için bkz. John Horne, "War and Conflict in Contemporary European History, 1914-2004", *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History* 3, no. 1 (2004): 347-362; Roger Chickering, "Total War: The Use and Abuse of a Concept", *Anticipating Total War: The German and American*

bahsedilmesi gereken, endüstriyel ve teknolojik ilerlemelerin savaşın ölümcüllüğünü görülmedik oranda artırmasıydı. İkinci olarak, savaştan beklenen gayelerin kapsamı da bu süreçte genişlemişti. Toprak kazanmak gibi sınırlı hedefler kâfi gelmiyordu artık. Muharip tarafların biricik gayesi düşmanın külliyen mahvı olmuştu. Üçüncüsü, askerle sivil arasındaki ayrım giderek silikleşiyor, siviller stratejik bombardıman, denizden abluka gibi savaş taktiklerinin açık hedefi haline geliyordu. Bununla birlikte siviller, muharip devletlerin savaşı sürdürebilmelerinin siyasi, iktisadi ve ideolojik açıdan nirengi noktası olmuşlardı. Giderek daha büyük ordularla yapılan savaşları sivillerin katılımı olmadan devam ettirmenin imkânı kalmamıştı. Savaşı kumanda eden hükümetler günden güne inkişaf eden milliyetçi duygulara hitap ederek halkı seferber etmeye ve mümkün mertebe büyük kitlelerin harp siyasetine katılımını sağlamaya çabalıyordu. Dördüncüsü, bu dönemdeki savaşlar çok sayıda muharip devletin aynı anda muhtelif cephelerde ve büyük koalisyonların parçası olarak çarpıştığı, nispeten küresel çatışmalar halini almıştı. Tüm bu dinamikler göz önünde bulundurulduğunda Cihan Harbi'nin önceki savaşlardan belirgin biçimde ayrıştığı ve o güne kadar yaşanan en topyekûn savaş deneyimini teşkil ettiği söylenebilir.[12]

Savaşların tabiatına dair geçen yarım asır boyunca ortaya çıkan bu önemli değişiklikler, özellikle de savaşın artan ölümcüllüğü ve genişleyen kapsamı, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlılara büyük zararlar verdi. Birden çok düşmanla aynı anda muhtelif cephelerde boğuşmak imparatorluğun beşeri ve maddi kaynaklarına muazzam bir yük bindirdi. Cephelerdeki zayiat geçmiş savaşlarda karşılaşılan tüm rakamların çok üze-

Experiences, 1871-1914, Manfred F. Boemeke (der.) (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 13-28; Michale Geyer, "Militarization of Europe, 1914-1945", *The Militarization of the Western World*, John Gillis (der.) (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1989), 65-102.

12 Ian F. Beckett, *Great War, 1914-1918*, 2.bs (Londra: Routledge, 2014); Roger Chickering ve Stig Förster (der.), *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Lawrence Sondhaus, *World War One: The Global Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

rindeydi. Sahil kentlerini ve sivil gemileri sıklıkla bombardımana tutan İtilaf donanmaları Osmanlı halkını savaş boyunca dinmeyen bir korkuya gark etti. Bilhassa savaşın ikinci yarısında stratejik biçimde uygulanan hava bombardımanları, İstanbul dahil olmak üzere, imparatorluğun şehirlerinde derin bir endişe ve dehşet havası estirdi. Boğazların ve sahillerin düşman donanmaları tarafından ablukaya alınması Osmanlılar için en kritik gelişmelerden birini teşkil etmişti. Sahilleri kullanıma kapatarak iktisadi ve içtimai hayatın alışılagelmiş ritmini bozan –hatta neredeyse tamamen ortadan kaldıran– bu uygulamalar muharip devletler için asker-sivil ayrımının ortadan kalkmış olduğuna işaret ediyordu. Halkın harp sırasında çektiği sıkıntılarda, bilhassa da 1915 ile 1918 arasında Suriye ve Lübnan'da baş gösteren devasa kıtlıkta, bu ablukalar merkezî bir rol oynadı.[13]

İttihatçılar savaşın icrasında yaşanan bu radikal değişimlerin edilgen izleyicileri değillerdi. Aksine, bu yeni ve değişken şartlara uyum sağlamanın yollarını aktif bir biçimde arıyor, memleketi kuşatan sosyoekonomik ve askerî sıkıntıları aşmaya çalışıyorlardı. Bu darboğazları aşmak amacıyla hayata geçirilen uygulamalar, neticede Cihan Harbi'nin Osmanlı toplumu üzerindeki topyekûnleştirici etkisini artıracak ve savaşın yükünü dayanılmaz bir hale getirecekti. İTC hükümetlerinin politikalarını etkileyen ve savaş deneyimini şekillendiren birbiriyle ilintili dört faktörden bahsedilebilir: devletin büyük ölçekli modern bir savaş icra etmesinin önüne geçen altyapı yetersizlikleri; imparatorluğun küresel kaynaklara erişiminin olmaması ve savaşı kendi sınırları dahilinde yapmaya mecbur kalması; çok yakın bir geçmişte yaşanan Balkan Harbi hezimeti; son olarak da İttihatçıların savaşı imparatorluk demografi-

13 L. Schatkowski Schilcher, "Famine of 1915-1918 in Greater Syria", *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani,* John P. Spagnolo (der.) (Reading: Ithaca Press, 1992), 229-258; Melanie S. Tanielian, "The War of Famine: Everyday Life in Wartime Beirut and Mount Lebanon, 1914-1918" (yayımlanmamış doktora tezi, UC Berkeley, 2012), 19-48; Leila Tarazi Fawaz, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambridge: Harvard University Press, 2014), 88-110.

sini sil baştan dizayn etmenin fırsatı olarak görmeleri. İç içe geçen bu dört faktör Osmanlı'nın Cihan Harbi tecrübesini imparatorluğun geçmişteki savaş tecrübelerinden ayırmakla kalmamış, bu deneyimi savaşa katılan diğer muharip devletlerinin deneyimlerinden de açıkça farklı kılmıştı.

Cihan Harbi'ni topyekûn bir harp yapan hususiyetler ve devlet aygıtının savaşla beraber dönüşüp genişlemesi sırf Osmanlı'ya özgü değildi elbette. Tüm muharip devletler bu yeni durumdan öyle ya da böyle etkilenmişlerdi.[14] Osmanlı örneğini savaşın mukayeseli bir değerlendirmesi yönünden oldukça ilginç ve önemli kılan, imparatorluğun böylesi bir radikal dönüşüme eşlik edecek ve onu kolaylaştıracak bir "altyapı" donanımından mahrum olmasıydı.[15] Osmanlı sivil ve askerî elitleri tarihin bu gerçek anlamda ilk endüstriyel savaşını yürütmeye çalışırken hatırı sayılır bir sanayi sektöründen, etkin bir ulaşım ağından, sağlam bir mali yapıdan, gelişmiş bir tarım ekonomisinden ve zengin demografik kaynaklardan yoksun bir ülkenin başındaydılar. Harb-i Umumi'ye katılan ülkeler arasında böylesine şümullü bir çatışmaya en hazırlıksız olanlar arasında Osmanlılar geliyordu. Lakin modern harbin gerektirdiği bu faktörlerin imparatorluk için namevcut veya yetersiz olması savaşın Osmanlı toplumuna topyekûn etki etmediği anlamına gelmez.[16] Tam tersine, İttihatçıların imparatorluğun savaş kabiliyetini yükseltme kararlılığıyla bu amacın eldeki beşeri ve materyal kaynaklarla gerçekleştirilmesinin zorluğu birleşince ortaya aşırı derecede cebri uygulamalar çıkacaktı. Ordunun muharebe sahasındaki başarısı, Osmanlı'nın önceki

14 Genel bir değerlendirme için bkz. Pierre Purseigle, "The First World War and the Transformations of the State", *International Affairs* 90, no. 2 (2014): 249-264. Ulrichsen aynı olguyu Ortadoğu'daki İngiliz harekâtları bağlamında gözlemler: bkz. *The Logistics and Politics of the British Campaigns in the Middle East, 1914-1922* (New York: Palgrave Macmillan, 2011).

15 Buradaki "altyapı" kavramını Michael Mann'ın işlediği şekilde kullanıyorum: bkz. "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", *Archives européenes de sociologie* 25, no. 2 (1984): 185-213.

16 Hew Strachan "Topyekûn harp modern olmak, modern harp de topyekûn olmak zorunda değildir" der: "On Total War and Modern War", *The International History Review* 22, no. 2 (2000), 351.

savaşlarında hiç olmadığı kadar cephe gerisinden devşirilecek kaynaklara bağlıydı artık.

İmparatorluğun altyapı eksikliklerine rağmen İttihatçıların savaşı sonuna kadar götürme kararlılığının Osmanlılar üzerinde ciddi sonuçları olacaktı. İTC'nin harp politikaları iki temel payandaya dayanıyordu: azami sayıda sivili askere almak ve savaşan ordunun iaşesini, zaman zaman, sinekten yağ çıkarırcasına sağlamak. İttihatçılar bu iki önceliğin gözetilmesinin, maksat ülke kaynaklarını orduya seferber edip savaşı sürdürmekse, kritik önemi haiz olduğunu düşünmekte haklıydılar. Harp, eldeki insan, hayvan ve materyal birikimini erittikçe ordu ve hükümet yetkilileri bu kaynakları toplumdan çekip çıkarmanın yeni yollarını, şiddeti giderek artan bir tazyikle aramaya devam ettiler. Örneğin, baş gösteren asker sıkıntısını halletmenin çaresini teamüllerin dışına çıkarak askere alma yaşının alt ve üst haddini genişletmekte ve önceden askerlikten muaf grupları silahaltına almakta buldular. İaşe meselesindeyse, daha müdahaleci ve merkezî bir sistemin tesisini hedefleyen icraatlar nihayetinde ordunun iaşe sistemini toptan kontrolüne almasına kadar gitti. İlerleyen sayfalarda daha detaylı tartışacağımız gibi bu yeni askerlik ve iaşe uygulamaları toplumu temelinden sarstı ve halkın büyük çoğunluğu için yıkıcı sonuçlar ortaya çıkardı.

Bu politikaların sorunsuz, pürüzsüz bir şekilde yürütüldüğü ya da toplum tarafından itiraz edilmeden kabullenildiği söylenemez. Bahsi geçen uygulamaların pratikte takıldığı engeller bunlardan umulan etkinliğin elde edilmesine mani oldu. Örneğin, değişik koşullar altında işleyen ve farklı öncelikleri olan devlet bürokrasisinin farklı kolları birbiriyle her zaman uyum içinde değildi. Benzer şekilde, aralarında gerginliğin eksik olmadığı ordu ve hükümet yetkilileri sık sık ciddi anlaşmazlıklara düşüyor, kısıtlı kaynakların kontrolü için durmadan çekişiyorlardı. Dahası, İttihatçıların harp politikalarının etkinliğini azaltan şeylerden biri bu politikaların birbirleriyle de çelişmesiydi. Sözgelimi nüfusun ciddi bir kısmını silahaltına almak, işlemesi için yoğun insan emeği gerektiren iaşe sistemini sık-

lıkla sekteye uğratıyordu. Süreci aksatan bir diğer etkense bu uygulamaların sıradan vatandaşların direnciyle karşılaşmasıydı. Sıradan Osmanlılar hükümet yetkililerinin gündelik hayata müdahalelerine devletin muhtelif birimlerini karşı karşıya getirerek, resmî düzenlemelere direnerek ve nihayet üzerlerine yüklenen yükümlülük ve mesuliyetlerden kâh hukuki kâh gayrihukuki yollarla kurtulmaya çalışarak cevap veriyorlardı.

Harbin Osmanlı toplumu üzerindeki topyekûn tesirini artıran ikinci faktör, imparatorluğun savaşı sürdürmek için gereken kaynakları sınırlarının dışından elde etme imkânının olmamasıydı. Savaş sırasında İtilaf devletlerinin sömürgelerine, dominyonlarına ve denizaşırı piyasalara erişimleri olması, boşalan ordu saflarının ve azalan maddi kaynakların takviyesine imkân tanıyarak İttifak güçlerine karşı ciddi bir avantaj yakalamalarını sağlamıştı.[17] Denizlerdeki İngiliz-Fransız üstünlüğü Avustralya, Yeni Zelanda, Hindistan, Kuzey ve Batı Afrika'dan yüz binlerce askerin, aralarında Mezopotamya, Filistin ve Çanakkale'nin de olduğu, çeşitli muharebe sahalarına sevkini mümkün kılıyordu. Ayrıca Britanya ve Fransa, Çin, Vietnam, Hindistan ve Afrika sömürgelerinden yüz binlerce insan sevk ederek onları sıcak çatışma hattının gerisinde işgücü olarak istihdam edebilmişti.[18] Bunun yanı sıra İtilaf devletleri giderek şiddetini artıran deniz ablukalarıyla İttifak güçlerini denizaşırı ticaretten mahrum, beynelmilel piyasalardan da tecrit ediyordu. Tüm bunların Osmanlı toplumu üzerindeki tesirleri vahim olmuştu. Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan'la yaptığı ittifaktan mali, askerî ve teknik yönden faydalandığı şüphesizdi.[19] Ancak beşeri ve materyal kaynakla-

17 Hew Strachan, "The First World War as a Global War", *First World War Studies* 1, no. 1 (2010): 3-14; Michael B. Miller, *Europe and the Maritime World: A Twentieth-Century History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 213-244.

18 Santanu Das (der.), *Race, Empire, and First World War Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 1-32; Rogan, *Fall of the Ottomans*, 60-67, 71; Fawaz, *Land of Aching Hearts*, 205-232.

19 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton: Princeton University Press, 1968); Carl Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkriege* (Leipzig: Verlag Koehler & Amelang, 1940).

rın devşirilmesi ve çoğaltılması söz konusu olduğunda Osmanlı kendi yağıyla kavrulmak durumundaydı.

Osmanlıların savaş esnasında işgal ettiği topraklardan yararlanma gibi bir şansı da olmadı. Genel itibariyle imparatorluk sınırlarının dahilinde cereyan eden çatışmalarda Osmanlı kendi topraklarında birden fazla düşmanla karşı karşıya geldi. Bu durumun iki istisnası olmuştu. Bolşevik İhtilali'ni takiben Rusya'yla imzalanan ateşkesin tayin ettiği hattı Şubat 1918'de geçen Osmanlı kuvvetleri Kafkasya'nın bazı bölgelerini işgal etti. Buna zengin petrol kaynaklarıyla meşhur Bakü de dahildi.[20] Osmanlı orduları harp boyunca birkaç kez de İran'da askerî harekâta girişmiş, İngiliz ve Rus güçleriyle savaşarak birtakım stratejik yerleri ele geçirmişti. Fakat her iki durumda da işgalin kapsamı kısıtlı, süresi kısaydı. Sonuçta Osmanlılar, savaş nedeniyle toplumun omzuna binen yükün bir kısmını işgal altına aldıkları halkların üzerine aktaracak şekilde bir "işgal rejimi" tesis edememiş, bu yöndeki hamleler kayda değer ekonomik ve siyasi fayda üretmemişti.[21]

İttihatçıların yayılmacı hayallerinin gerçekleşmemesi bir yana dursun, savaş sırasında Osmanlı topraklarının önemli bir kısmı da düşman eline geçecekti. 1916 başlarından itibaren Ruslar Doğu Anadolu'da geniş bir alanı işgal ettiler. Mezopotamya'da İngiliz kuvvetleri Kut'ül Amare gibi badirelere rağmen kuzeye doğru ilerleyerek 1917 ortalarına gelindiğinde Bağdat dahil olmak üzere aşağı Mezopotamya'nın verimli topraklarını ele geçirmeyi başardılar. İngilizlerin Filistin cephesindeki ilerleyişi daha yavaş ama istikrarlıydı. Kudüs dahil güney Filistin'in kontrolü 1917 yılı sonunda ellerindeydi. Hal böyleyken, İTC hükümeti harbin gerektirdiği beşeri ve mater-

20 Osmanlı'nın Cihan Harbi'nin bu son devresinin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Cambridge: University of Cambridge Press, 2011), 219-251; Ozan Arslan, *Osmanlı'nın Son Zaferleri: 1918 Kafkas Harekâtı* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010).

21 Bir mukayese için Almanya'nın işgal altındaki Polonya'dan gıda ve diğer kaynakları temin etmesine bakılabilir. Jesse Kauffman, *Elusive Alliance: The German Occupation of Poland during World War I* (Cambridge: Harvard University Press, 2015).

yal kaynakları giderek küçülen bir imparatorluk coğrafyasından temin etmek zorunda kaldı. Bu durum, bu daralan coğrafyada yaşayan halkın taşımak durumunda olduğu ağır yükü daha da artıracaktı.

Osmanlı'nın Cihan Harbi tecrübesini şekillendiren üçüncü faktör, çok yakın bir zaman önce Balkan Savaşları'nda yaşanan trajedinin İttihatçıların haletiruhiyesi ve siyaseti üzerinde bıraktığı derin tesirlerdi. İkinci Meşrutiyet yılları boyunca Osmanlı İmparatorluğu kesintisiz savaşlar ve iç isyanlarla cebelleşmiş, 1908-1918 dönemindeki barış ve sükûnet devreleri kısa ve seyrek kalmıştı. 1910 ile 1912 arasında Arnavutluk, Suriye ve Yemen'de baş gösteren ayaklanmalar imparatorluğun askerî enerjisini tüketmiş, İtalya'yla 1911'de başlayan savaş Afrika'daki son Osmanlı topraklarının da kaybıyla neticelenmişti. Balkan Savaşları (1912-1913) ise imparatorluk için bunların hepsinden çok daha büyük bir felaket olmuştu. Dört küçük ülkeden müteşekkil Balkan ittifakının imparatorluğa yaşattığı ani ve kesin hezimet sonucu Osmanlılar Avrupa'daki topraklarının büyük kısmından çekilmek zorunda kalmıştı. Yine de Cihan Harbi'yle karşılaştırıldığında Balkan Harbi'nin kapsamı çok daha dar ve süresi çok daha kısaydı. Ölümcüllükleri yönündense bu iki savaş kıyas bile kabul etmezdi. Ama her halükârda, asırlardır Osmanlı idaresinde olan Rumeli vilayetlerinin kaybı siyasi, toplumsal ve kültürel açıdan muazzam sonuçlar doğuracaktı.[22] Bu yüzden İttihatçıların Cihan Harbi'ndeki uygulamalarının sertliğini ve kuşatıcılığını tarihselleştirebilmenin yolu Balkan hezimetini anlamaktan geçer.

Balkan Savaşları'nın İttihatçılar üzerinde iki kritik tesiri oldu. İlki, Birinci Balkan Harbi'ndeki beklenmedik mağlubiyet modern harbin değişen niteliğini gözler önüne sererek İttihatçıların bundan önemli dersler çıkarmalarına yol açtı. Balkan Savaşları, tarihçi Richard Hall'un ifadesiyle, "kitlesel orduları, makineleri ve geniş sivil halk kitlelerini ihtiva eden modern

22 Balkan Savaşlarının etkileri hakkında nispeten yeni bir çalışma için bkz. Eyal Ginio, *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and Their Aftermath* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

harp çağının doğuşunu haber veriyordu".[23] İttihatçılar savaştan çıktıklarında bu yeni koşullara intibak etmekten başka çareleri olmadığı fikrine çoktan varmışlardı bile. Osmanlı'nın Balkan Harbi tecrübesinin gösterdiği daha mühim bir şey vardı ki o da imparatorluğu tahkim etme ihtiyacının, eldeki vasıtaların yetersizliği yüzünden akim kalacağının anlaşılmasıydı. Yeni durum yeni düzenlemeler gerektiriyordu. Bunun ayrımına varılması sadece askerî reformların değil, siyaseti ve sivil toplumu yeniden tertip edecek hamlelerin de arkasındaki temel motivasyon oldu. İmparatorluğu Cihan Harbi'nin çetin imtihanına hazırlayan, Balkan Harbi'nden çıkarılan dersler ve bu yönde atılan adımlar olacaktı.

Balkan Savaşları'nın ikinci kritik tesiri, imparatorluğun her an çökebileceği kaygısını kuvveden fiile çıkarması ve İttihatçılar'ın zihninde geleceğe dair bir kıyamet tasavvuru canlandırmasıydı. İttihatçılar için harp bundan sonra daha önce hiç olmadığı kadar bir ölüm kalım meselesi haline gelecekti. İmparatorluğun ikinci bir yenilgiden sağ çıkamayacağına emindiler. Bu yüzden bir sonraki savaşa da –Balkan Harbi'nde olduğu gibi– hazırlıksız yakalanma korkusu İttihatçıları derinden etkiledi. Bu endişeleri dört yıl boyunca uygulayacakları harp politikaları açısından belirleyici olacaktı. İttihatçılar Ağustos 1914'te umumi seferberlik ilan ettiklerinde ülkenin bütün kaynaklarını savaşa akıtmaya, imparatorluğun bekasına yönelik, gerçek veya hayalî, tüm tehditleri bertaraf etmeye kararlıydılar. Bu kararlılıkları bir yandan imparatorluğun harp kabiliyetini artırmaya yaradı. Fakat diğer yandansa harbin Osmanlı toplumu üzerindeki etkisini ağırlaştırdı ve toplumunun bütününe teşmil etti. İttihatçıların savaş süresince karşılaştıkları badireler, imparatorluğun bekasına dair hissettikleri ölümcül kasveti koyulaştırdıkça bu kadro toplumu "kudretinin sınırları" ötesinde zorlamakta tereddüt etmeyecekti. Milyonlarca Osmanlı vatandaşı için "kudretinin sınırları" ötesinde zorlanmak demek evinin ekmeğini çıkaran biri-

23 Richard C. Hall, *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War* (Londra: Routledge, 2000), 130.

cik kişiden ayrı düşmek, sahip oldukları tek hayvanı kaybetmek ve kilerindeki buğdayı son tanesine kadar vermek zorunda kalmak demekti. 1918'e gelindiğinde savaşın korkunç etkilerinden ari kalmış tek bir aile, köy veya mahalle bulmak adeta imkânsızdı.

Cihan Harbi'nin Osmanlı toplumu üzerindeki topyekûn etkisini artıran dördüncü ve en son etkense İttihatçıların imparatorluğun sosyal yapısını ve ekonomisini yeniden tertip etmeyi hedefleyen politikalarıydı. Savaş boyunca İTC hükümeti, asimilasyondan imhaya, Osmanlı demografisini sil baştan düzenleyen çeşitli uygulamalara başvurdu. Sivil hayata temelinden ve sıklıkla yapılan müdahaleler yukarıda değindiğimiz askere alma ve iaşe uygulamalarının yanı sıra nüfus mühendisliği politikalarıyla da kendini gösterdi. Bu nüfus mühendisliği politikalarının en bilinen örneği elbette Osmanlı Ermenilerinin yurtlarından sürülmeleri ve yeniden iskânlarıdır.

Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaparak bir dahili isyan çıkarmasından çekinen İTC hükümeti 1915 yılında onları Der Zor ve Musul vilayetlerine sürmeye karar verdi. Son derece gaddarane bir surette icra edilen tehcir imparatorluğun dört bir yanındaki her sınıf ve zümreden Ermenileri, Doğu Anadolu'daki savaş mıntıkasının çok uzağındakiler de dahil olmak üzere, hallaç pamuğu gibi attı. Aşiretler, Türk ve Kürt başıbozuklar ve silahlı çeteler on binlerce sivili tehcir yollarında katletti. Birçokları elverişsiz hava ve yol koşullarında hedef noktasına ulaşamadan açlıktan ve bitkinlikten can verdi. Tehcir edilen Ermenilere ait ne varsa el koyan hükümet bu malları açık artırmayla satışa çıkardı. Bu şekilde Ermenilerin servet ve birikimi Müslümanlara aktarılmış oldu. Kuşkusuz, Ermeniler harp sırasında zulmün en dehşetlisine maruz bırakıldılar. Bu coğrafyanın kadim halklarından biri fiilen ortadan kaldırıldı, Ermenilerin maddi ve manevi mirası neredeyse külliyen yok edildi.[24]

---

24 Ermeni soykırımı üzerine geniş bir literatür vardır. Fikir verecek bazı çalışmalar için bkz. Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I.B. Tauris, 2011); Ronald Grigor Suny, *"They Can Live in*

Harp, İttihatçı hükümetin geniş çaplı nüfus mühendisliği projelerini tatbik etmesine imkân tanıyacak sosyopolitik ve askerî ortamı sağlamıştı. Fakat bu, İttihatçıların nicedir çok milletli bir imparatorluktan homojen bir Türk ulus devleti yaratma hülyasını kurdukları, bunu hayata geçirmenin fırsatını kolladıkları ve en nihayetinde Cihan Harbi'nin onlara bu tarihî fırsatı sunduğu anlamına gelmez. Ordu ve hükümet, imparatorluğun savaşma kabiliyetine yönelik algıladıkları tehditleri izale etmek için harbin başlarında ilk önce kısıtlı güvenlik tedbirlerine başvurmuştu. Bu erken safhada, İttihatçıların Ermenilere karşı muamelesi diğer muharip devletlerin kendi "dahili ötekiler"ine karşı fiiliyata geçirdikleri uygulamaları andırıyordu. Ötekileştirilen etnik grupların düşmana sempati duyup onunla işbirliği yaparak bozgunculuğa girişebileceği endişesinden doğan bu uygulamalar savaşın değişen tabiatının bir başka yansımasıdır. Tarihçi Alan Kramer bu değişimi şöyle özetler: "Fransız İhtilali ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde harbin tabiatında yaşanan tarihî değişimle birlikte savaş, kısıtlı profesyonel ordular arasındaki bir çatışmadan çıkıp seferber edilen milletler arasındaki bir çatışmaya evrilmişti. Bu süreçte bunların içindeki kimi etnik gruplar asli millet olarak kodlanırken kimileri de 'dahili düşman' olarak damgalandı."[25] Ancak bir noktadan sonra, İttihatçıların hedefleri başlardaki sınırlı amaçlarının ötesine geçerek kapsamda daha kuşatıcı, uygulamada topyekûn ve yaklaşımda da gelecek odaklı olacaktı. Bu açıdan bakıldığında, İttihatçıların

---

the Desert but Nowhere Else": A History of the Armenian Genocide (Princeton: Princeton University Press, 2015); Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2012); Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

25 Alan Kramer, "Combatants and Noncombatants: Atrocities, Massacres, and War Crimes", *A Companion to World War I,* John Horne (der.) (Chichester: Wiley-Blackwell, 2010), 193. Benzer bir tartışma için bkz. Mark Von Hagen, "The Great War and the Mobilization of Ethnicity", *Post-Soviet Political Order: Conflict and State-Building,* Barnett Rubin ve Jack Snyder (der.) (Londra: Routledge, 1998), 34-57.

nüfus mühendisliği politikalarının yıkıcılığı Osmanlı'nın harp tecrübesini diğer birçok muharip devletinkinden ayırır.[26] Osmanlı Ermenilerini mahveden felaketin, bilhassa boyutu ve ölümcüllüğü itibariyle, misli yoktur.

Meşruiyet açığı

Tebaasından milyonlarca kişiyi ve Arap vilayetlerini kaybeden Osmanlı İmparatorluğu Cihan Harbi sonlandığında Anadolu'ya sıkışmış durumdaydı. Belki daha da önemlisi, cephelerdeki zayiat, etnik temizlik, cebri nüfus hareketleri, salgınlar ve kıtlık bölgenin sosyal sermayesini eritmişti. İttihatçı rejim muharebe sahasında alınan mağlubiyetler ve demir yumrukla uygulanan baskıcı savaş politikaları yüzünden toplumun çoğunluğunun gözünden kesinkes düşmüştü. Fakat birçokları içinse itibar kaybına uğrayan sadece İttihatçılar değildi. Harple birlikte imparatorluk fikrinin de meşruiyeti zayi olmuştu. Bunun bir neticesi olarak muhtelif etnik ve dinî topluluklar adeta imparatorluk modelinin kökten reddiyesi manasına gelecek yeni siyasi projelere meyledeceklerdi.

İttihatçılar en başından beri toplumu yeni bir savaşa razı edebilmek için epey ter dökmüşlerdi. Birinci Balkan Savaşı'ndaki büyük hezimetle birlikte toplumda genel olarak harbe dair bir soğukluk ve yaygın bir moral çöküntüsü hasıl olmuştu. Ordunun savaşma kabiliyetine dair de ciddi tereddütler ortaya çıkmıştı. Hal böyleyken, Ağustos 1914'te ilan edilen seferberliğin toplumun her tabakasından ve farklı din ve etnisiteden Osmanlı vatandaşını derin bir tedirginliğe sürüklemesi doğaldı. Önceden askerlikten muaf olan zümrelerin de silahaltına alınmasıyla kapsamı hiç olmadığı kadar genişleyen askerlik mükellefiyeti, kimsenin gözünün yaşına bakmadan tatbik edilen el koymalar ve yürürlüğe konulan baskıcı örfi idare toplumdaki endişeli hissiyatı daha da derinleştirdi. İTC hükümeti halkı teskin etmek ve onun rızasını kazanmak için

26 Erik Jan Zürcher, "What Was Different about the Ottoman War", *Pera-Blätter* 27 (2014): 9-11.

Osmanlı'yı İtilaf devletlerinin hücumuna uğramış bir mazlum olarak tasvir ediyor, seferberliği ve savaşı da bir nefsi müdafaa olarak resmediyordu. Bu anlatıya göre hükümet şedit ve haksız hücumlar karşısında imparatorluğun haysiyetini, hudutlarını ve İslâm'ı muhafaza etmek mecburiyetinde kalmıştı. Sınıf, köken, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı vatandaşları da harbin gerektirdiği fedakârlığı ifa ederek vatan savunmasına iştirak etmeliydi.

Savaş ilerledikçe, sertlikle uygulanan harp politikaları, bunların yarattığı gerek maddi gerek manevi hasar ve savaşın tesirini hafifletmekte hükümetin etkisiz kalması İttihatçıların meşruiyet krizini derinleştirdi. Cephelerdeki zayiat artarken, enflasyon tırmanırken, kâğıt paranın değeri dibi görürken, tarımsal üretim düşerken ve gıda stokları sıfırlanırken halkın devletten günbegün soğumaması ve uzaklaşmaması beklenemezdi. Savaşı sürdürmekte kararlı olan hükümet ve ordu ise sert politikalarından taviz vermiyor, hatta mağlubiyet ihtimalinin artmasına, kaynakların suyunu çekmesine ve halkın harp siyasetine olan tepkisinin büyümesine rağmen daha da mütecaviz bir tutum takınıyordu. Harbin uzaması ve rejimin hummalı bir biçimde kaynak devşirme ihtiyacı doğal olarak toplumsal rızaya duyulan ihtiyacı da artırdı. Fakat İttihatçılar bu rızayı sağlayamadılar. Buldukları çareler halkı sırtladığı maddi ve manevi fedakârlıklara razı etmeye yetmedi.

Rıza noksanlığı veya yokluğunun belki de en fazla göze çarptığı husus çok sayıda askerin harp ilerledikçe savaşmaktan kaçmasıydı. Bilhassa harbin son iki yılında tavan yapan firar oranları yüzünden Osmanlı ordusu tedricen eridi.[27] Giderek daha çok sayıda asker, savaşı din ve devlet zaviyesinden değil kendi bireysel ve ailevi pencerelerinden görmeye başladı. Cephedeki sıkıntılar ve yoksunlukların yanı sıra evde kendi haline bırakılan ailelerine dair duydukları endişeler de askerlerin metanetini kırdı, akıllarına firar fikrini düşürdü. Cephe

27 Savaş esnasındaki firarlara dair en kapsamlı çalışma için bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 247-309. Ayrıca bkz. Zürcher, "Between Death and Desertion".

gerisindeyse siviller resmî harp uygulamalarına artan bir dirençle karşı koyup daha fazla fedakârlığa katlanmayı reddediyorlardı. İnsanlar savaşı bir grup sorumsuz siyasetçinin kendi rızalarını almadan girdiği gereksiz, hatta pervasız bir macera olarak görmeye başlamışlardı. Bozulan sosyal ve iktisadi şartlarla birlikte iktidar aygıtının insanların hayatına giderek daha mütecavizane sokulması devletin meşruiyetini giderek daha da zedeledi ve askerî ve siyasi elitler üzerindeki baskıyı yoğunlaştırdı. Bu meşruiyet kaybı nihayetinde devletin toplumu bir arada tutma kabiliyetine sert bir darbe indirdi.

Böylelikle harp toplumun büyük kısmının gözünde tüm Osmanlı nizamını gayrimeşru hale getirecekti. Bu manada savaş döneminde yaşananlar, İttihatçıların imparatorluğun farklı etnik ve dinî topluluklarını bir arada tutma amacıyla izledikleri Osmanlıcılık projesinin tabutuna son çiviyi de çakmış oluyordu. 1908 Devrimi'ni müteakip toplumu saran coşku ve iyimserlik havası İttihatçıların tüm Osmanlı anasırı arasında tesis edeceklerini taahhüt ettikleri müsavat, adalet ve uhuvvete dair umutların 1909'dan itibaren hüsrana uğramasıyla dağılmıştı.[28] Başlardaki iyimserlik yerini giderek İttihatçılara karşı duyulan korku ve güvensizliğe bıraktı. Balkan Harbi tecrübesi ve İTC'nin Osmanlı gayrimüslimlerine yönelik giderek derinleşen düşmanca tavrı Osmanlıcılığa bir darbe daha indirdi. Lakin İttihatçılarla aralarındaki tüm ihtilaflara rağmen gerek Müslim gerek gayrimüslim azınlıklar kendilerini yine de imparatorluğun parçası olarak görmekten vazgeçmediler ve Osmanlılık ortak paydası altında belli ölçüde muhtariyet kazanmanın yollarını aradılar.

Cihan Harbi bu arayışların sonu oldu. Savaş sırasında yaşananlar farklı etnik köken ve mezhepten Osmanlıların bir arada yaşamasının temellerini tahrip etti. İTC'nin harp politikaları ve bunların toplumdaki yansımaları Osmanlı'nın gayri-

28 Bedross Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire* (Stanford: Stanford University Press, 2014); Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth Century Palestine* (Stanford: Stanford University Press, 2011).

müslim ve gayritürk azınlıklarını imparatorluk idealinden dönüşü olmayacak biçimde soğuttu. Savaş esnasında yaşananlar azınlık mensuplarından bir gecede azılı milliyetçiler yaratmadı elbette ama onları Osmanlılık paydası dışındaki alternatif siyasi oluşumlara son derece açık hale getirdi. Harp bu anlamda, "hali hazırda devam etmekte olan modern ulusal kimlik[lerin] tanımlanması sürecini" hızlandırdı.[29] Savaşa kadar yalnızca küçük marjinal gruplarca benimsenen ayrılıkçı fikirler daha cazip ve tesirli hale geldi. Savaşın ardından ortaya çıkan yeni dünya düzeninde, halkların kendi kaderlerini belirlemelerine yapılan vurguyla birlikte ayrılıkçı eğilimler daha da kuvvetlenecekti.[30]

Harbin yarattığı sefalet ve İttihatçıların savaş siyasetinin yol açtığı tahribat Türklerin de Osmanlı'yla olan duygusal ve manevi bağlarını gerdi. Birçokları devletin kendileri ve aileleri üzerindeki etkisini görmezden gelemiyordu. Oğullarını, kocalarını ve babalarını ücra vilayetlerde ve uzak ülkelerde savaşmaya gönderen, kıt mahsullerine el koyan ve sadece tek bir hayvanı olan çoğu kişinin elinden onu ordu için alan bu devletti. Desteğe en çok ihtiyaç duydukları sırada onlara yardım elini uzatmayan da yine aynı devletti. Toplumun geneline yayılan bu hoşnutsuzluk bir ihtilale sebebiyet vermese de Cihan Harbi'nin sonlandığı Ekim 1918 ile Yunan kuvvetlerinin İzmir'i işgal ettikleri Mayıs 1919 arasındaki süre boyunca sahadaki vaziyet her ihtimale açık, aşırı hassas bir hal kesbetmişti. Halkın yeni bir seferberliğe daha rıza göstermeye ikna olması için, sağ kalan Ermenilerin İtilaf devletlerinin desteğiyle eski

29 Rashid Khalidi, "The Arab Experience of the War", *Facing Armageddon: The First World War Experienced,* Hugh Cecil ve Peter H. Little (der.) (Londra: Leo Cooper, 1996), 643; Mustafa Aksakal, "The Ottoman Empire", *The Cambridge History of the First World War*, cilt 1, *Global War*, Jay Winter (der.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 462; Fawaz, *Land of Aching Hearts*, 238-239.

30 Savaşın ardından yeni dünya düzeni hakkında bkz. Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* (Oxford: Oxford University Press, 2007); Andrew Patrick, *America's Forgotten Middle East Initiative: The King-Crane Commission of 1919* (Londra: I.B. Tauris, 2015).

topraklarına geri dönmeleri, Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu işgal etmesi ve Fransız ordusunun da Güney Anadolu'ya girmesi gerekecekti. Bu yeni seferberlik Kurtuluş Savaşı için olacaktı.

* * *

1940 yılında Sarıkamış civarını gezen bir halkbilimci bölge köylerinden birinde İlyas Dayı'nın evine misafir olur. İlyas Dayı sohbet esnasında köylülerin maddi durumunun geçmişe nazaran çok daha iyi olduğunu, ama buna rağmen şimdi kimsenin halinden memnun olmadığını söyler. İlyas Dayı'ya göre bu hoşnutsuzluğun sebebi, beklenenin aksine, güncel gelişmelere dair değildi. Daha eskilere gidiyordu: "Büyük Harp herkesin neşesini kaçırdı. Dört sene millet çok sefalet çekti. Şimdi onu bir türlü unutamıyor. Savaştan önce bizim düğünler bir hafta sürerdi. Savaştan sonra düğünün tadı kalmadı."[31] Üzerinden yirmi seneden fazla zaman geçmesine rağmen Cihan Harbi'ni yaşayanlar için savaşın acısı belleklerde hâlâ tazeydi. Bu durum elbette sadece İlyas Dayı'nın köyüne de mahsus değildi. Elinizdeki kitap böylesi derin ve sağalmamış yaralar açan savaş deneyimlerini anlamayı amaçlamaktadır.

31 Süleyman Kazmaz, *Sarıkamış'ta Köy Gezileri: Halk Kültürü Alanında Araştırma ve İncelemeler* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995), 26.

BİRİNCİ BÖLÜM

BALKAN HARBİ'NDEN CİHAN HARBİ'NE

Cavid Bey toplamda binlerce sayfayı bulan günlüklerinde 12 Kasım 1912 tarihini not ederken o alışılagelmiş serinkanlı üslubunu bir kenara bırakacaktı. Jön Türk İnkılabı'nın beşiği Selanik'in üç gün evvel Yunan ordusunca işgali yüzünden tarumar olan Cavid Bey şu satırları yazmıştı defterine: "Geceyi de acayip rüyalarla geçirdim. Uyuyup uyanıp gözümün önüne Selanik limanında Yunan ve Bulgar bayrağı temevvüç ettiği geliyor. Bunu bir rüya gibi görmek istiyor, hakikat olduğunu aklıma sığdıramıyorum. Biz bu memleketi ecnebi boyunduruğundan kurtarmaya bunun için mi çalışmıştık? Meşrutiyet'i bu neticeye varmak için mi istihsal eylemiştik? Rumeli'yi kurtarmak için ilan olunan Meşrutiyet muhterislerin, hainlerin ellerinde bizi nerelere sürükledi? Rumelisiz bir Türkiye, Selaniksiz bir Osmanlı hükümeti bana ne inanılmaz ve ne tahammül edilmez bir şey geliyor!"[1] Önde gelen İttihatçılardan birinin günlüğüne aksettirdiği bu acı elbette sırf onun elemi değildi. Balkan Harbi hezimeti ve Rumeli'nin süratle elden çıkması Osmanlı siyasi elitini derinden sarsmış, toplumu yaralamıştı. Tüm bunların olağanüstü kısa bir sürede yaşanmasıysa impa-

1 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (der.), cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 521.

ratorluğun modern tarihinde emsali olmayan bu travmanın tesirini daha da derinleştirmişti.

Tarihçiler Balkan Savaşlarının önemini, bir yıl sonra çıkan daha büyük bir kavganın habercisi olmasında gördüler genellikle. Avrupa'daki siyasi ve askerî tansiyon Balkan Savaşlarının yol açtığı krizin tetiklemesiyle yükselmiş, bu da kısa süre zarfında dünya çapında bir çatışmayı alevlendirmişti.[2] Ancak Balkan Savaşları sadece küresel sonuçları açısından değil, bu savaşlara dahil olan ülkeler üzerindeki kritik tesirleri yönünden de belirleyici olmuştu. Savaş deneyimleri muharip ülkelerin siyasi, sosyal ve kültürel dokusunu kökünden değiştirmekle kalmayıp yeni endişeler de doğurmuş ve halihazırdaki düşmanlıkları körüklemişti. Balkan Savaşlarını tecrübe eden toplumların ve siyasi elitlerin bu krize tepkileri, bu ülkelerin Cihan Harbi deneyimlerini de önemli ölçüde şekillendirecekti. Bu, Osmanlı toplumu için de geçerliydi.

Osmanlılar, imparatorluğun dört küçük komşusu karşısında tattığı acı mağlubiyet neticesinde varoluşsal bir buhrana sürüklenmişlerdi. Vahim netice felaketin muhtemel sebeplerine dair hararetli bir tartışmayı da beraberinde getirmişti. Bu yüzleşme ve muhasebe faslı sadece askerî meseleler ile sınırlı kalmamıştı. Tam tersine, Balkan hezimeti dallı budaklı toplumsal, siyasi ve kültürel mevzuları da gündeme getirmiş, içtimai hayatın bütününü kuşatacak yeni bir model arayışını hızlandırmıştı.[3] Bu süreç boyunca meşgul olunan meseleler

2 Christopher Clark, *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (New York: Harper, 2013); Alan Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War* (Oxford: Oxford University Press, 2007); William Mulligan, *The Great War for Peace* (New Haven: Yale University Press, 2014), 11-47.

3 Bu muhasebe sürecinin detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Eyal Ginio, *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and Their Aftermath* (Oxford: Oxford University Press, 2016); Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi, 1908-1914* (İstanbul: Libra, 2015); Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 19-41; Doğan Akyaz, "The Legacy and Impacts of the Defeat in the Balkan Wars of 1912-1913 on the Psychological Makeup of the Turkish Officer Corps", *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications*, M.

ve tasarlanan çözümler Osmanlı'nın Cihan Harbi siyasetinin de genel hatlarını çizecekti.

Balkan Harbi deneyimi, İttihatçıların imparatorluğun ne kadar kırılgan bir zeminde durduğunu kati olarak kavramalarına vesile oldu. Onların gözünde bu kırılganlık birbiriyle ilintili üç kaynaktan besleniyordu. Birincisi, İttihatçılar yenilginin kökeninde kesin olarak siyasi ve askerî zaafların olduğu kanaatindeydiler. Meşrutiyet'in ilanından beri alınan kısmî ve üstünkörü tedbirler felaketi engelleyememişti. İkincisi, savaş imparatorluğun uluslararası diplomasi sahasındaki yalnızlığını açık ve net olarak ortaya çıkarmıştı. Avrupa hükümetleri savaşın en kritik anlarında Balkan ittifakının taleplerini destekleyerek Bâb-ı Âli'yi tek başına bırakmışlardı. İttihatçılar bu tutumun ileride değişeceğine dair hiçbir emare de görmüyorlardı. Hal böyleyken, gelecekteki krizlerde imparatorluğun kendi başının çaresine bakacak güçte olması elzemdi. Üçüncüsü, İttihatçılar bahsi geçen şartların gerek Müslim gerek gayrimüslim azınlıkların siyasi hırslarını pekiştirdiğini ve ademimerkeziyet cereyanlarını kuvvetlendirdiğini de görüyorlardı. Balkan Harbi'nin yarattığı kasvetli hissiyat ikliminde bu üç kırılganlık kaynağı İttihatçıların zihninde birleşerek vahim bir tablo meydana getirdi. İmparatorluğun muhafazası, bu kırılganlıkları izale edecek radikal çarelerden geçiyordu. Devletin bekası, İttihatçıların gerekli tedbir ve uygulamaları hayata geçirmelerine bağlıydı. Lakin icra edecekleri bu politikalar Osmanlı toplumunun devletle olan ilişkisini önemli oranda dönüştürecekti.

Bir mağlubiyetin anatomisi

Birinci Balkan Harbi, 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilanıyla başladı. Takip eden birkaç gün içinde Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan da Karadağ'a katı-

Hakan Yavuz ve Isa Blumi (der.) (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013), 739-768. İttihatçıların önemli bir kısmının Rumeli kökenli olması travmalarını derinleştiren bir faktördü. Erik Jan Zürcher, "The Young Turks: Children of the Borderlands?" *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003): 275-286.

larak Osmanlı'ya ilan-ı harp ettiler. Süratle gelişen olaylar Bâb-ı Âli'yi hazırlıksız yakalamış, Osmanlı ordusu savaşa seferberlik ilanından yalnızca iki hafta sonra alelacele girmek durumunda kalmıştı. Balkan ordularının Osmanlı topraklarında ilerleyişi seri ve yıkıcıydı. Ateşkesin ilan edildiği 3 Aralık 1912 tarihinde Osmanlı güçleri payitahttan sadece kırk kilometre uzaklıktaki Çatalca Hattı'na çekilmiş, Avrupa'daki toprakların tamamına yakını kaybedilmiş, binlerce Osmanlı askeri esir düşmüş ve tonlarca mühimmat da cephede düşmana bırakılmıştı. Yanya, İşkodra ve Edirne gibi üç müstahkem şehir çetin şartlar altında direnmeye devam ediyordu. Osmanlı ordularının savaşın bu ilk safhasındaki performansı korkunçtu. Askerî çözülmenin sebepleri arasında stratejik hatalar, lojistik sıkıntılar, ikmal ve sıhhiye problemleri, koordinasyonsuzluk, keşmekeş, hava muhalefeti ve niteliksiz insan gücü gibi faktörler geliyordu.[4] Daha atak ve cevval kuvvetler karşısında panikleyen Osmanlı birlikleri bozgunun kesinleşmesiyle çil yavrusu gibi dağılmıştı. Genç bir Osmanlı Arap subayı Jafar al-Askari vaziyeti şöyle özetleyecekti: "En nihayetinde ordu Kırkkilise'ye dört-beş kilometre uzaklıkta konakladığında etrafımızda mahşeri bir manzara vardı: dondurucu soğuktan titreyen erler, balçığa saplanan hayvanlar –topları çeken öküzler boğazlarına kadar çamurun içinde debeleniyordu– ve analarını kaybeden kuzuların melemelerini andırırcasına birliklerini arayan askerler."[5] Mahmut Muhtar Paşa'ya göre ise Osmanlı ordusunun korkunç bozgununu "tasvir etmek ancak bir Zola'nın kalemine muhtaçtı".[6]

---

4 Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913* (Westport, CT: Praeger Publishers, 2003); Richard C. Hall, *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War* (Londra: Routledge, 2000), 22-68; Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk* (Santa Barbara: Praeger Security International/ABC-CLIO, 2009), 225-235.

5 William Facey ve Najdat Safwat (der.), *A Soldier's Story From Ottoman Rule to Independent Iraq: The Memoirs of Jafar Pasha al-Askari (1885-1936)* (Londra: Arabian Publishing, 2003), 40.

6 Mahmud Muhtar Paşa, *Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Şark Ordusu'nun Muharebatı* (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1331 [1915]), 45-46.

Savaşan taraflar arasında Londra'da iki ay süren müzakerelerden bir sonuç alınamayınca muharebe 3 Şubat 1913 tarihinde yeniden başladı. Harbin bu ikinci safhası nisan ortalarına kadar devam edecekti. Rumeli'deki üç müstahkem şehir düşmüştü ama Osmanlı ordusu Çatalca Hattı'nı tutmaya devam ediyordu. Ancak Osmanlı'nın ikinci başkenti Edirne'nin Bulgarlarca işgali, Ocak 1913'te hükümet darbesiyle yeniden iktidara gelen İttihatçılara inen sert bir silleydi adeta. İstanbul'u kaybetme tehlikesi karşısında kalan İttihatçı hükümet, Birinci Balkan Harbi'ni resmen sonlandıracak olan Londra Antlaşması'nı 30 Mayıs 1913'te Düvel-i Muazzama'nın baskısı altında mecburen imzaladı. Antlaşma uyarınca, Midye-Enez Hattı'nın batısında kalan, Edirne'nin de dahil olduğu, tüm topraklar terk ediliyordu. Balkan müttefiklerinin zaferi herhangi bir tereddüde yer bırakmayacak kadar kesin ve parlaktı. İttihatçı olsun olmasın birçok kişiyi keder ve öfkeye boğan bozguna dair Babanzade İsmail Hakkı, İttihatçılara yakın *Tanin* gazetesindeki köşesinde Osmanlı tarihinde yaşanan hiçbir felaketin Balkan hezimetiyle mukayese bile edilemeyeceğini yazacaktı: "Hiçbir zaman Osmanlılık bu derece muhakkar olmadı, hiçbir zaman Osmanlılar ve Müslümanlar bu kadar fezahatlere, katliamlara, gadrlara uğramadı... Eğer diyanetimiz müsait olsa 17 Mayıs'ta [miladi takvimde 30 Mayıs] bütün efrad-ı Osmaniye'nin siyahlar giyinmesini amir bir kanun neşrini talep edecektim... Bizde hayata bir istihkak olsa bu siyahlığı yalnız 17 Mayıs'ta değil, intikamımızı alıncaya kadar kalplerimizde taşıyacağız."[7]

Gerçekten de birkaç hafta sonra beklenmedik bir telafi imkânı ortaya çıktı. Osmanlı aleyhtarlığının birleştirdiği Birinci Balkan Savaşı'nın galipleri, fethettikleri toprakların paylaşımında anlaşamayınca aralarında kanlı bir boğuşmaya tutuştular. İkinci Balkan Savaşı olarak anılacak bu çatışmada Bulgaristan'ın eski müttefikleriyle mücadelesini fırsat bilen Osmanlı güçleri sürpriz bir hamleyle Edirne'yi ve Doğu Trakya'nın büyük kısmını geri aldı. Bu muvaffakiyet, İTC'nin tükenmeye

7 Babanzade İsmail Hakkı, "İnikad-ı Sulh", *Tanin* 1617 (31 Mayıs 1913): 1.

yüz tutan prestijini bir nebze de olsa yeniden kazanmasını sağlayarak lider kadrosuna özgüven aşılayacaktı.

Yine de Osmanlıların ödedikleri bedel çok ağırdı. Balkan hezimeti, yaklaşık 4 milyon kişinin vatan bildiği Rumeli vilayetlerinin neredeyse tamamına mal olmuştu. Bu kayıplar sonucu yüz binlerce Müslüman muhacir elim şartlar altında evlerini terk ederek Anadolu ve diğer Osmanlı vilayetlerine göç etti. Başta Trakya olmak üzere muharebelerin cereyan ettiği bölgeler külliyen mahvolmuştu. Savaş, Osmanlı ordusuna da çok ağır bir fatura kesmişti: Toplam zayiat 340.000 askeri buluyordu. Bunlardan en az 50.000'i düşmanla çarpışarak, 75.000'i ise hastalıklarla boğuşarak can vermişti. 100.000 civarı asker yaralanmış, 115.000 kadarı ise esir düşmüştü.[8] Savaş, ordunun top, tüfek, cephane, mühimmat ve hayvan stokunu da eritmişti. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın hazırladığı listeye göre 500.000 tüfek, 700 top, 20.000 at, 40.000 diğer yük hayvanı, 30.000 çadır ve 100.000 üniforma düşmana terk edilmişti ve bunların değeri toplamda 15 milyon lirayı geçiyordu.[9] Savaşın ağır bilançosu zaten bitkin vaziyetteki Osmanlı maliyesini daha da zayıflatarak devletin borç yükünü ciddi miktarda artırmıştı.

Hezimetin yarattığı şoku artıran önemli bir etmen, harbin arifesinde Osmanlı kamuoyunda şişirilen zafer beklentisi ile ordunun sahadaki korkunç performansı arasındaki muazzam tezat olmuştu. Halbuki Osmanlı matbuatı ufukta gözüken harp karşısında nasıl da heveslenmişti. "İstanbul sokaklarında senelerdir görülmeyen bir şevk ve neşe görüldüğünü" yazan *Tanin* diğer birçok gazetenin de hislerine tercüman oluyordu.[10] Kamuoyu, Balkan müttefiklerinin Osmanlı'ya kafa tutmasını küstahça, muhtariyet taleplerini ise kabul edilemez buluyordu. Balkan ittifakının mütecaviz tutumu siyaseten farklı yer-

8 Erickson, *Defeat in Detail*, 329.

9 Murat Bardakçı (der.), *İttihadçı'nın Sandığı: İttihad ve Terakki Liderlerinin Özel Arşivlerindeki Yayınlanmamış Belgeler ile Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ermeni Gayrimenkulleri Konusunda Alınmış Bazı Kararlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 61.

10 "Niçin Uzuyor?", *Tanin* 1460 (4 Ekim 1912): 1.

lerde duranları öfkede birleştiriyor, komşu devletlere unutamayacakları bir ders vermenin vakti geldiğine dair her kesimden homurtular yükseliyordu.[11] Taşan sabır ve köpüren hiddet sadece gazete sütunlarında değil, şehir meydanlarında da dile geliyordu. Harp taraftarlarının Sultanahmed Meydanı'nda düzenlediği büyük mitingi haber yapan *Tanin* binlerce göstericinin "Yaşasın vatan, yaşasın harp" diye tek ses, tek yürek olduğunu yazmıştı.[12]

Savaş heyecanı ne kadar taşkınsa düşmanın hafife alınması da o derece ölçüsüzdü. Osmanlı askerinin Balkan ordularına kolayca diz çöktüreceği kanaati kamuoyunda her kesim insan tarafından paylaşılıyordu. Hayalperest gazete köşelerinde Sofya, Belgrad ve Atina'nın çabucak zapt edileceğinden dem vuruluyordu. Klişeleşmiş milli tiplemelerinden hareketle Bulgarlarla "sütçü" diye eğleniliyordu.[13] Kemikleşmiş önyargılardan başka Balkan devletlerinin kolay lokma olarak görülmesinin bir diğer kaynağı da Osmanlı ordusunun harbe düşmanlarından çok daha hazırlıklı olduğuna dair körü körüne beslenen inançtı. Ordunun yenilmezliğine ve savaş kabiliyetine duyulan güven kendini en çok İttihatçı gazetelerde gösterse de karşıt fikirdeki matbuat da bundan ari değildi. Politik mizah dergisi *Cem*'in yayımladığı bir karikatür bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu karikatürde başkomutan Nazım Paşa istasyon gişesinden tren bileti alırken çizilmişti:

> – Sofya, Belgrad, Çetine, Atina şöyle bir dolaşacağım, bilet istiyorum.
>
> – Yalnız mısınız?

---

11 Bkz. Diran Kelekyan, "Artık Yeter", *Sabah* 8287 (15 Ekim 1912): 1; Türk Cebe, "Artık Yeter: Ya Namus ve İstiklal Ya Ölüm!" *Tercüman-ı Hakikat* 11311 (3 Ekim 1912): 1-2.

12 "Dünkü Büyük Nümayişler: Harp! Harp!" *Tanin* 1461 (5 Ekim 1912): 3; Yücel Aktar, "1912 Yılı 'Harp Mitingleri' ve Balkan Harbi'ne Etkileri", *İkinci Askerî Tarih Semineri: Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 1985), 114-136.

13 Nurettin Peker, *Tüfek Omza: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür*, Orhan Peker ve Hilal Akkartal (der.) (İstanbul: Doğan Kitap, 2009), 58.

– Hayır, ben ve benimkiler, şimdilik, yedi sekiz yüz bin kişi![14]

Bu kendine aşırı güven ve düşmanı küçümseme tutumunun arkasında yatan, ordunun Meşrutiyet'in ilk üç yılında geçirdiği dönüşüme duyulan yaygın inançtı. *Cenin* şöyle yazacaktı savaşın başlarında: "Diyebiliriz ki birkaç yüz seneden beri Osmanlılar hiçbir zaman teçhizat-ı askeriye, levazım, ilim ve fen, talim ve terbiye nokta-i nazarından bu kadar mükemmel bir ordu görmemişlerdir. Şu son bir-iki asırda Osmanlılar bu kadar müsait şerait altında harp etmemişlerdir."[15] Görünen o ki bu kanaatin halk arasında da karşılığı vardı. İstanbul'da ikamet eden bir Alman'a göre, halkın savaş heyecanı ordunun üstünlüğüne olan inancından ileri geliyordu.[16] Harbe hazır olunmadığı yönündeki ikazlar bu hamaset galeyanında duyulmuyordu. Örneğin imparatorluğun en tecrübeli kumandanlarından Abdullah Paşa, değil dörtlü Balkan ittifakı, ordunun tek başına Bulgaristan'ı bile yenecek güçte olmadığına dair kabineyi, sadrazamı ve diğer idarecileri uyarmıştı.[17] İlerleyen haftalar paşayı haklı çıkaracaktı.

Savaşın tesirleri

Osmanlı sancağını Balkan başkentlerinde dalgalandırma hülyası, ordunun iki ay geçmeden bozguna uğramasıyla birlikte

14 *Cem* 41 (5 Ekim 1912): 8, Tobias Heinzelmann, *Die Balkankrise in der osmanischen Karikatur: Die Satirezeitschriften Karagöz, Kalem und Cem, 1908-1914* (Stuttgart: Steiner, 1999), 221, içinde.

15 Hüseyin Cahid, "Muharebe", *Cenin* [*Tanin*] 1474 (18 Ekim 1912): 1. *Cenin*, harbin ilk günlerinde hükümetçe yayınına son verilen *Tanin*'in yerine çıkıyordu.

16 Wilhelm Feldmann, *İstanbul'da Savaş Günleri*, çev. Necmettin Alkan (İstanbul: Selis, 2004), 38. Ayrıca, bkz. İhsan Pırnar ve Tuğrul Pırnar, *Baba Oğul Anıları: Bir Cumhuriyet Ailesinin Yüz Yıllık Öyküsü*, cilt 1, *Pravuşta 1894-Ankara 1967* (İzmir: Meta Basım, 2010), 22.

17 Abdullah Paşa, *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Balkan Harbi Hatıratı*, Tahsin Yıldırım ve İbrahim Öztürkçü (der.) (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2012 [1920]), 86-92; Reşat Hallı, *Balkan Harbi (1912-1913)*, cilt 1, *Harbin Sebepleri, Askerî Hazırlıklar ve Osmanlı Devletinin Harbe Girişi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970), 280.

suya düştü. Harbin başlarındaki kitlesel heyecanın yerini şaşkınlık ve yeis aldı. Toplumun farklı tabakalarına mensup insanlar için harp her şeyden önce imparatorluğun zaaflarını ve orduların iflasını açıkça göstermişti. Ancak bunun ötesinde önemli bir etkisi daha olmuştu: İnsanlar savaşın somut tesirlerini kendi günlük hayatlarında da doğrudan hissetmişlerdi. Sivil halk çatışmaların dehşetinden hiçbir şekilde masun değildi. Tam aksine, modern savaş sivil halkı bir yandan hiç olmadığı kadar doğrudan veya dolaylı fedakârlığa mecbur ediyor, öte yandan da görülmemiş raddede şiddete maruz bırakıyordu.

Balkan Harbi'nin payitahtın oldukça yakınında cereyan etmesi etkisini daha somut ve görünür kılmıştı. İstanbul sakinleri kendi günlük rutinleri içinde cepheden dönen bitkin, yarı çıplak ve sefil askerleri sokaklarda görüyor, koleralı erlerin şehre salgın taşımasından endişeleniyorlardı.[18] Gittikçe kötüleşen ekonomik şartlarla birlikte halk pahalılıktan ve yer yer erzak sıkıntısından da mustarip olmaya başlamıştı.[19] Her gün binlerce Müslüman muhacir, yanlarında kağnı ve öküzleri, perişan vaziyette şehrin caddelerinde boy gösteriyordu. Sokakta geceleyen, mektep avlularında, camilerde veya tren istasyonlarında barınan muhacirler, dilenen, fırınların ve aşhanelerin önünde kuyruk olan yurtsuzlar İstanbul'un olağan manzaralarıydı artık. İstanbullular fuhşa sürüklenen muhacir kızların ve kadınların bahtsızlığını duyuyor ve konuşuyordu. '93 Harbi'nden beri ilk kez enselerinde hissediyordu İstanbullular savaşın soğuk soluğunu.

Savaşın tesirleri İstanbul'un ötesinde de hissedilmişti. İmparatorluğun her bir yanından genç erkekler silahaltına çağırılmıştı. Çift süren ellerin askere alınmasıyla beliren işgücü açığı 1912 ve bilhassa 1913 hasadını olumsuz etkilemişti. Hükümetin yeni çıkardığı tekalif-i harbiye (savaş vergileri) askerlik hizmetinin bindirdiği yüke yük katıyordu. Başta kuzeybatı il-

18 Feldmann, *İstanbul'da Savaş Günleri*, 52; H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), 60.

19 Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Fazıl Gökçek (der.) (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001), 210-211; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, 2.bs. (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002), 263.

lerindekiler olmak üzere, çok sayıda çiftçi hayvanlarını ve nakliye vasıtalarını iaşe zabitlerine devretmek zorunda kalmıştı. Savaş her yerde iktisadi hayata darbe vurmuştu fakat darbenin şiddeti bölgeden bölgeye değişiyordu.[20] Harbin tesirleri kimi vilayetlerde kuvvetle hissedilirken kimilerinde nispeten hafif kalmıştı. Yine de artan fiyatların yarattığı geçim sıkıntısının hüküm sürmediği bölge yok denebilirdi. Halep ve Şam gibi cepheden uzak yerlerde bile ahali artan ekmek fiyatlarını protesto etmişti.[21] Aylardır ödenmeyen memur maaşları hükümete karşı güvensizlik ve memnuniyetsizliği körüklüyordu.[22] Dört bir yanda yoksul asker ailelerinin çektiği sefalet bilhassa hazindi. Balkan Savaşlarının bir yıldan kısa sürmesine ve seferberliğin Ağustos 1914'e göre çok daha sınırlı kalmasına rağmen askerlik hizmeti orta halli bir aileyi hızla fakirliğe sürükleyebiliyordu. Antep'teki bir Amerikan misyoneri bu durumu şöyle gözlemlemişti: "Şehir ve çevre köylerde yaşayan Türkler eve ekmek getirenlerin askere alınmasıyla epey güçlük çekmeye başladılar. Benzer durumdaki Hıristiyanlar birbirlerine destek olabiliyor fakat Müslümanların maruz kaldığı soğuk, açlık ve çilenin tarifi bile imkânsız."[23]

Savaş, çehresini sivillere sadece askerlik ve ekonomik sıkıntılarla göstermiyordu. Pek çok Osmanlı savaşın yol açtığı yıkımı, yörelerine iskân edilen muhacirler vasıtasıyla öğrenmişti. Hükümet muhacirlerin belli bölgelerde yoğunlaşmalarını engellemek amacıyla onları başından beri ülkenin iç kesimlerine sevk ediyordu. Belli sayıda muhacir Anadolu Şimendifer Hattı'ndaki şehir ve kasabalara yerleştirildikten sonra yeni gelenler

20 Bir gazetecinin savaşı takiben İstanbul'a yakın taşrada yaptığı seyahatlerde edindiği izlenimleri için bkz. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Mehmed Çetin Börekçi (der.), cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 352. Savaşın imparatorluk çapındaki etkileri için ayrıca bkz. Glen W. Swanson, "A Note on the Ottoman Socio-Economic Structure and Its Response to the Balkan War of 1912", *Middle Eastern Studies* 14, no. 1 (1978): 116-126.

21 Hasan Kayalı, *Arab and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), 131.

22 Kerimi, *İstanbul Mektupları*, 210-211.

23 NARA, RG 59, 867.142/29, 31 Ocak 1913.

yakınlardaki köylere dağıtılıyordu. Her köye birkaç muhacir ailesi tahsis edilmişti. Bir Kızılhaç'ın raporuna göre bu uygulama "titizlikle yürütülmekteydi. Demiryolundan bir iki saat veya iki üç gün uzaklıktaki yüzlerce köyün hemen hepsi barındırmakla yükümlü olduğu yoksul muhacir kotasını doldurmuştu. Hıristiyan köylerinin neredeyse tamamı bu vazifeden müstesnaydı".[24] Muhacirler bakımlarını üstlenen bu köylere katliam, sürgün ve keder dolu hatıralarıyla gelmişlerdi. Cepheden dönen neferlerin de hikâyeleriyle birleşen bu tarz anlatıların köylerin etno-dinsel açıdan politize olmasında rol oynadığı söylenebilir. Lakin bu anlatılar aynı zamanda modern savaşın yıkıcı sonuçlarını ve devletin vatandaşlarını bu yıkıcı sonuçlardan korumakta aciz kaldığını da hatırlatmış olmalıdır.

Hükümetin Anadolu Şimendifer Hattı'ndaki sevk ve iskân siyaseti, hızla kabaran muhacir dalgası karşısında kısa süre içinde yetersiz kalmıştı. Bir taraftan on binlerce muhacir İstanbul üzerinden Anadolu'ya geçiyor, diğer yandan binlercesi vapurlara yüklenerek küçük büyük demeden liman şehirlerine gönderiliyordu. İzmir, Antalya, Mersin, İskenderun, Trablusşam, Beyrut ve Samsun gibi yerlerin hepsi muhacir almıştı. Limanlara ulaşanların çoğu iskân edilmek üzere iç bölgelere sevk ediliyordu.[25] Hükümetin muhacirleri imparatorluğun çok farklı bölgelerine dağıtması en ücra vilayetlerde yaşayanları bile savaş mağdurlarının sefaletinden ve bu felaketin nedenlerinden haberdar etmişti. Fakat yerel halkın her yerde muhacirleri bağrına bastığını söylemek mümkün değildir. Örneğin Arap vilayetlerinde muhacirler, İTC'nin uzun vadedeki nüfus siyasetinin piyonları olarak algılanmış ve bu durum ciddi bir huzursuzluk da yaratmıştı.[26]

---

24 A.g.b.

25 Nedim İpek, "The Balkans, War, Migration", *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications*, M. Hakan Yavuz ve Isa Blumi (der.) (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013), 649-652.

26 "Refugees in Syria", *The Near East* 162 (12 Haziran 1914): 177. Ayrıca bkz. Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 95-96.

Siyasetin dönüşümü

Osmanlı tebaası savaşın zorluklarıyla cebelleşirken imparatorluğun siyasi manzarası da köklü bir şekilde dönüştü. Savaşın kötü idaresinden ve aralarında Edirne'nin de olduğu Rumeli vilayetlerinin tesliminden Kamil Paşa kabinesini sorumlu tutan İttihatçılar, Ocak 1913'te bir hükümet darbesiyle iktidarı ele geçirmişlerdi.[27] Darbenin ardından Mahmut Şevket Paşa sadrazamlığında tesis edilen kabinede kimi önde gelen İttihatçılar ve birkaç bağımsız siyasetçi yer alacaktı. Mahmut Şevket Paşa'yı başa geçirmek İTC için aslında riskli bir hamleydi. Paşa, prestijli bir asker ve siyasetçi olarak darbecilerin ihtiyaç duydukları meşruiyeti kabineye kazandırabilirdi. Bununla beraber, İttihatçıları dizginleyebilecek otoriteyi haiz az sayıda kişiden biriydi. Cemiyet'in radikal kanadına karşı antipatisi de siyasi ve askerî çevrelerin malumuydu. Altı ay sonra uğrayacağı suikasta kadar İTC'den nispeten bağımsız bir politika güdebilmiş, İttihatçıların hırslarını bir nebze de olsa frenleyebilmişti.

Aralarındaki fikir ayrılıklarına rağmen İttihatçılar ve Mahmut Şevket Paşa, sabık hükümetlerin ülkenin tüm kaynaklarını ordunun kullanımına akıtamadığında hemfikirlerdi. Önceki idarecilerin bu tutukluk ve beceriksizliğinin Osmanlı'nın savaş gücünü ciddi biçimde sekteye uğrattığını düşünüyorlardı. Bu kanaat, yeni kabineyi topluma karşı daha mücbir ve müdahaleci bir tavır almaya yönelterek devlet otoritesini muhtelif şekillerde ve daha doğrudan hissettirecek uygulamalar geliştirmeye sevk etti. Bunlar arasında seferberliğin ve askerlik mükellefiyetinin kapsamının genişletilmesi, yeni bir tekalif-i harbiye ve müsadere politikası izlenmesi ve hükümetin savaş siyasetine karşı her türlü muhalefetin şiddetle bastırılması geliyordu. İttihatçıların gözünde imparatorluğun bekasına dönük tehditler o kadar ciddiydi ki ancak böylesine radikal çarelerle bertaraf edilebilirdi.

---

27 Bkz. M. Şükrü Hanioğlu (der.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* (İstanbul: Der Yayınları, 1989), 216-217, 224; "Hakk-ı İhtilal", *Tercüman-ı Hakikat* 11421 (24 Ocak 1913): 1.

Mahmut Şevket Paşa'nın Haziran 1913'te uğradığı suikast İTC'ye siyasi ağırlığını pekiştirmek ve toplum üzerindeki hâkimiyetini sıkılaştırmak için eşsiz bir mazeret sundu. Suikastı takiben İttihatçılar, aralarında birçok gazeteci, siyasetçi ve subayın da olduğu 500 kadar muhalifi Sinop ve diğer şehirlere sürdüler. İttihat ve Terakki aleyhtarı görüşleriyle maruf memurlar da bu süreçte görevden uzaklaştırıldı. Birtakım muhalif cemiyetler lağvedilip çok sayıda dergi ve gazete kapatıldı. Matbuat Kanunu'nda yapılan değişikliklerin kabineye "devletin emniyet-i dahiliye ve hariciyesini ihlal edebilecek surette neşriyatta bulunan" dergi ve gazeteyi tatil etme hakkını tanımasıyla basın hürriyeti iyice kısıtlandı.[28] Bu ve benzeri düzenlemelerle İTC, iktidarına yönelik siyasi tehditlerin çoğunu izale etmiş oluyordu. İngiliz sefirinin ifadesiyle İttihatçılar "artık hiç olmadığı kadar dizginleri ellerine almışlardı."[29] İttihatçıların matbuat sahasındaki en sivri muhaliflerinden Refik Halit'in sözleri sefiri doğrular niteliktedir. Refik Halit'e göre İttihatçıların iktidarından önce muhalefetin sakat veya hasta olduğu doğruydu lakin yine de canı hâlâ bedenindeydi. Fakat muhalefet Bâb-ı Âli baskınından sonra "bir ceset", Mahmut Şevket Paşa suikastının ardındansa "bir laşe haline geldi."[30] İttihatçıların muhalefeti bu şekilde süratle ve insafsızca susturması aslında imparatorluğun bekasına dair duydukları derin kaygının bir ifadesiydi. Aksi taktirde, durulmayan çekişmeler ve dinmeyen çalkantılarla dalgalanan siyaset muhitinde memleket gemisini kurtarmak için elzem gördükleri tedbirleri hayata geçiremeyeceklerini düşünüyorlardı.

---

28 "11 Receb 1327 Tarihli Matbuat Kanunu'nun 23. Maddesini Muaddel Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 6, 22 Zilhicce 1331 (22 Kasım 1913): 49. Benzer amaçlı önceki uygulamalar için bkz. "Matbuat Kanunu'nun Bazı Maddelerini Muaddel Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 5, 13 Rebiülahir 1331 (22 Mart 1913): 181-185.

29 *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, Series B, *The Near East and Middle East, 1856-1914*, cilt 20 (Frederick, MD: University Publications of America, 1985), 420.

30 Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab: 1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen İnsanlara Dair Bildiklerim*, 2. baskı (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1992), 51.

İttihatçılar 1914'teki Meclis-i Mebusan seçimlerinde edindikleri kahir ekseriyetle siyaset sahnesindeki konumlarını daha da pekiştirdiler. Özellikle taşradaki seçimlerde ellerindeki tüm imkânları sonuna kadar değerlendiren İTC kulüpleri cemiyetin tasdik ettiği adayların kazanmasını sağladı. Halep'teki İngiliz konsolosuna göre durum "seçimden çok aday göstermekten" ibaretti.[31] Haliyle, yeni meclisteki çoğunluk, katıksız İttihatçılar ve İTC'nin seçtirdiği taşra eşrafından oluşacaktı. Bu rakipsiz ekseriyet İttihatçıların yeni dönemdeki politikalarının ciddi bir meclis muhalefetine takılmayacağı anlamına geliyordu.

Nispeten az bilinen ama belki de daha önemli bir başka değişiklikse İTC'nin teşkilat yapısında yaşandı. 1913'teki parti kongresinde kabul edilen tüzükle Merkez-i Umumi ve mahalli teşkilatlar arasındaki ilişki yeniden düzenlendi. Buna göre Merkez-i Umumi'nin vilayetlere atayacağı kâtib-i mesuller cemiyetin bölgedeki en üst seviyedeki temsilcileri olacak ve merkezle mahalli şubeler arasındaki iletişimi doğrudan yürütmekle görevlendirileceklerdi.[32] Bu değişiklikle taşra şubelerinin daha sıkı bir kontrole tabi tutulup İTC'nin genel siyasi çizgisine daha da yakınlaştırılması amaçlanıyordu. Aynı zamanda, İTC kâtib-i mesuller aracılığıyla parti merkezî, mahalli şubeler, milliyetçi sivil toplum kuruluşları ve yerel halk arasındaki ilişkileri de sıkılaştırmayı hedefliyordu. Bir yıl sonra Donanma Cemiyeti kampanyalarında görüleceği üzere, bu yeni teşkilat yapılanması milliyetçi söylemin yayılması ve kitlelerin seferber edilmesinde etkili olacaktı.

İttihatçılar iktidarlarına karşı asıl tehdidin siyasetçilerden ya da memurlardan daha çok ordudaki politize subaylardan

---

31 TNA, FO 195/2459/1465, Fontana'dan Mallet'e, 3 Nisan 1914. 1914 seçimleri hakkında daha fazla detay için bkz. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914* (Ankara: İmge Kitabevi, 2007), 300-329.

32 Bu değişikliklere dair daha fazla detay için bkz. "İttihat ve Terakki'nin Teşkilat-ı Cedidesi", *Tanin* 1729 (15 Ekim 1913): 2; Emmanuil Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları*, çev. Niko Çanakçıoğlu (İstanbul: Belge Yayınları, 2014 [1924]), 32-34.

gelebileceğinin farkındaydılar. İşte bunun için, ordu teşkilatında birtakım değişikliklere giderek siyasetteki konumlarını pekiştirmeye çalışacaklardı. Ocak 1914'te Harbiye Nazırı ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye reisliği görevlerini üstlenen Enver Bey Askerî Şûra'yı lağvederek orduda kapsamlı bir reforma girişti. Enver Bey'in nazırlığı, İttihatçıların saygın ama cemiyetten olmayan Mahmut Şevket ve Ahmet İzzet Paşa gibi isimler yerine nicedir arzuladıkları "kendi içlerinden birini" harbiye nazırı yapma emellerinin gerçekleşmesi olarak görülebilir.[33] Enver Bey'in bu göreve tayini başka bir açıdan daha dönüm noktası teşkil ediyordu: Bundan böyle karar alma aşamasında kesin olarak askerî mülahazalara öncelik verilecek, sivil kaygılar arka plana itilecekti. Balkan Harbi'ni izleyen Cihan Harbi yıllarında askerî öncelikler siyasi, iktisadi ve hatta ahlâki argümanları sık sık tali bir mevkie indirecekti. İmparatorluk hayatla memat arasında gidip gelirken, "görülen askerî lüzum", herhangi bir uygulamayı meşrulaştırmak için o kadar etkili bir gerekçe haline gelmişti ki buna itiraz etmeye kimse cüret edemeyecekti.

Enver Paşa (yeni unvanıyla) işe yaşını almış yüzlerce üst düzey subayı emekliye ayırarak başladı. Siyasete bulaşmış, başarısız olmuş veya askerlik mesleğinin güncel gelişmelerinden uzak kalmış olduğunu düşündüğü yüzlercesini de ordudan uzaklaştırdı. Balkan hezimetinden yüksek rütbeli askerleri sorumlu tutan İttihatçı basındaki sert eleştiriler bu tasfiyenin habercisiydi.[34] Subayların tasfiyesi Osmanlı ordusunun gençleştirilmesi yolunda atılmış kritik bir adımdı.[35] Bu tasfiyeyle ordunun uzun zamandır gözettiği kıdem önceliği politikasına

33 "Kendi içlerinden birinin" harbiye nazırı olmasının lüzumu hakkında Talat Bey'in ifadeleri için bkz. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, 1: 770.

34 Bkz. "Ordu ve Gençlik-I", *Tanin* 1720 (14 Eylül 1913): 1. Bu imzasız makale harbiye nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın öfkesini celp etmiş, bunun üzerine *Tanin* iki hafta tatil edilmiştir. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, 2: 94.

35 Tasfiye hakkında daha fazla bilgi için bkz. M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and the Ottoman Collapse* (Londra: I.B. Tauris, 2000), 355-360; Handan Nezir Akmeşe, *The Birth of Modern Turkey: The Ottoman Military and the March to World War 1* (Londra: I.B. Tauris, 2005), 155-163.

son veren Enver Paşa nispeten genç bir İttihatçı subay kuşağını önemli pozisyonlara yerleştirecekti. Tasfiyenin orduya ihtiyaç duyduğu yenilikçi ve genç ruhu aşılayacağını savunan *Tanin* "şimdiye kadar bu memleketi üniformalarının parlaklığı, rütbelerinin yüksekliği, isimlerinin şaşaası ile avutan, bir orduya malik zannettiren büyüklerden istikbal için bir hayır beklenemezdi. Osmanlı ordusu bundan sonra nam ve şöhrete, rütbeye değil, meziyete, iktidar ve liyakata, say ve gayrete ehemmiyet verecektir" diye yazacaktı. Bu icraatın Osmanlı ordusu için beyaz bir sayfa açtığını belirten İttihatçı gazeteye göre bu yeni dönem orduda "sıkı bir inzibat ile beraber daimi bir talim ve mesai devresi" olacaktı.[36] Yaklaşık bir yıl sonra, Gelibolu muharebesinin en şiddetli günleri yaşanırken Enver Paşa Amerikalı bir gazeteciye verdiği mülakatta tasfiye politikasını şöyle savunacaktı: "Osmanlı ordusu bugünkü durumuna o adımın atılmasıyla geldi. Beceriksiz, kifayetsiz, zayıf, korkak, tembel, kaytarıcı ve safa düşkünleriyle işim olmaz. Bu tipleri orduya sokmamakla mükellefim ve rahatlıkla söyleyebilirim ki bunu yapacak gözü peklikten şimdiye dek hiç yoksun olmadım."[37]

Sivil toplumun dönüşümü

Balkan kriziyle beraber Osmanlı siyasi eliti sivil halkın harpteki rolünü yeniden değerlendirmeye koyuldu. Bu derece topyekûn ve kıyasıya bir savaş, toplumun maddi ve manevi desteğinin ne kadar mühim olduğunu gözler önüne sermişti. Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu darboğaz ise böylesi bir desteğe duyulan ihtiyacı özellikle artırmıştı. Harp sırasında İttihatçılar Balkan hükümetlerinin geniş halk kesimlerini savaş politikalarına başarıyla entegre ettiğine dair haberleri endişe ile takip ettiler. Kendileri de Bâb-ı Âli baskınıyla iktidara gelir gelmez hamasi duyguları pekiştirecek stratejiler arayışı-

36 "Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Mülakat", *Tanin* 1812 (10 Ocak 1914): 1; Hüseyin Cahid, "Genç Ordu", *Tanin* 1812 (10 Ocak 1914): 1.

37 George Abel Schreiner, *From Berlin to Bagdad: Behind the Scenes in the Near East* (New York: Harper & Brothers, 1918), 331.

na koyulacaklardı. Harbin ilk günlerindeki coşkunluğun ordunun bozgunuyla birlikte söndüğünü yakından gözlemlemişlerdi. Sarsıcı yenilgiler, artan zayiat ve maddi kayıplar neticesinde savaşı sürdürebilmek için gereken kitlesel heves kaybolmaya yüz tutmuştu. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, İttihatçıların ülke genelindeki milliyetçi hissiyatı canlandırma çabasının ürünü olarak işte bu bağlamda doğdu.

İTC, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Şubat 1913'teki açılış toplantısı için yaptığı çağrıda yaşanan durumun fevkaladeliğine ve yarattığı derin endişeye dikkat çekiyordu: "Osmanlı Devleti üç aydan beri duçar olduğu ahvalin emsalini altı yüz senelik müddet-i mevcudiyetinde asla müsadif olmamıştır. Bugün vatan tehlikede bulunuyor."[38] Cemiyetin kuruluş beyannamesi bu şartlar altında bütün vatandaşları şahsi çıkarları bir kenara koyup vatanı kurtarmak için mücadele etmeye davet ediyordu. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti esas olarak cephedeki askerle sivil halkın, harbin iç içe geçmiş iki çehresini temsil ettiğini vurguluyor ve bu ikisi arasındaki bağlantıyı güçlendirmeyi amaçlıyordu. Cemiyetin kamusal söylemi de bu vurgunun, yani asker ile sivil, cephe ile cephe gerisi arasında doğrudan bir bağ olduğu ve savaşta başarının ancak bu bağ güçlendirilebilirse elde edilebileceği vurgusunun üzerine inşa edilmişti. Gittikçe yaygınlaşan bu söyleme göre siviller de vatan savunmasıyla mükelleflerdi. Balkan Harbi gibi olağanüstü hallerde sivil halkın aktif katılımı ve fedakârlığı elzemdi. Cemiyet 1913 yazında bu mükellefiyeti şöyle ifade edecekti: "Osmanlı ordusuna terettüb eden mühim vazifenin daha ehem bir kısmı, arkada kalan sizlerin boynunuzda bir dünya ve ahiret borcudur."[39]

38 Nazım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 23-24. İttihatçıların ve Jakobenlerin halkı savaş seferberliğine sokarken benzer taktiklerden faydalandıkları argümanına dair bkz. Feroz Ahmad, "War and Society under the Young Turks, 1908-1918", *Review* 11, no. 2 (1988): 270. Ayrıca bkz. Nadir Özbek, "Defining the Public Sphere during the Late Ottoman Empire: War, Mass *Mobilization* and the Young Turk Regime (1908-18)", *Middle Eastern Studies* 43, no. 5 (2007): 795-809.

39 "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Beyannamesi", *Tanin* 1666 (18 Temmuz 1913): 2.

Yereldeki yetkililer ve İTC kulüpleriyle yakından çalışan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kısa sürede imparatorluğu saran bir geniş şebeke kurmayı başardı. Faaliyetlerinin başında gönüllü taburlarının tesisi ve iaşesi, hasta ve yaralı askerlerin tedavisi, revir ve hastane yapımı ile muhacirler için iane toplanması geliyordu. Cemiyet, Osmanlı milliyetçiliğini seferber etmek için de yoğun bir propaganda kampanyasına girişti. Vilayetlere irşat heyetleri yolluyor, aktif olarak tanıtımını yaptığı konferans ve vaazlar tertip ediyor, yerel eşraftan cemiyetin fikirlerini yaymasını istiyor, gazete ve dergiler aracılığıyla sık sık beyannameler yayınlıyordu. Ahali arasında tanınan ulema ve yereldeki imamlar cemiyet faaliyetlerinde etkin varlık gösteriyorlardı. Örneğin hemşerilerini cemiyet için ellerinden geleni yapmaya davet eden Trabzon müftüsü "düşmanlar dinimize ve vatandaşlarımıza olanca canavarlıklarla saldırırken nasıl olur ki bizler bu mezalimi ve bu fecayii duymamış, işitmemiş gibi bî-his (hissiz) duralım?" diye soruyordu.[40] Bu seferberliğe katılan şeyhülislâmlık makamı da benzer şekilde müminleri harbin yükünü omuzlamaya çağırıyordu.[41] Bu son örneklerin de gösterdiği gibi, Bâb-ı Âli baskınını izleyen dönemde gelişen milliyetçi propaganda zamanla daha dinî bir içerik kazanmış, savaşı anlatırken dinî vurgu ve sembollere daha sık başvurulur olmuştu.

Harbin başlarında kamuoyunda ve siyasette dinî söylemin çok da ön planda olmadığı düşünüldüğünde tüm bunların radikal bir değişime işaret ettiği söylenebilir. İlk başlarda ne İttihatçılar (ki Temmuz 1912'den beri muhalefetteydiler) ne de siyasi rakipleri savaşı bütünüyle dinî bir zaviyeden anlıyor ve tasvir ediyorlardı.[42] Resmî tebliğlerde, nutuklarda ve gazete

40 Trabzon Müftüsü Mahir, "Vatan Bütün Evladlarını İmdadına Çağırıyor", *İkdam* 5734 (8 Şubat 1913): 4.

41 "Beyanname-i Meşihatpenahi", *İkdam* 5733 (7 Şubat 1913): 3.

42 Benzer bir değerlendirme için bkz. Eyal Ginio, "Paving the Way for Ethnic Cleansing: Eastern Thrace during the Balkan Wars (1912-1913) and Their Aftermath", *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Omer Bartov ve Eric D. Weitz (der.) (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 287-288.

yazılarında, muhtemelen Osmanlı gayrimüslimlerinin kaygılarını teskin etmek için, savaşın bir Müslüman-Hıristiyan çatışması şeklinde tanımlanmasından bilinçli bir şekilde kaçınılıyordu. Tam aksine, gerek hükümet gerekse İTC tüm siyasi, etnik ve dinî farklılıklarına rağmen uyum içinde yaşayan yekpare bir millet ideali kurgusunu pekiştirmeye çalışıyordu. Gazeteler Osmanlı gayrimüslimlerinin savaş hazırlığına yaptıkları katkılardan bahsediyor ve tıpkı Müslüman kardeşleri gibi vatanı koruma azmine sahip olduklarını yazıyordu. Ekim başlarındaki büyük harp mitinglerinde gayrimüslim hatipler de halka seslenmişlerdi. İTC'nin organize ettiği mitingin konuşmacıları arasında Rumlardan Emmanouil Emmanouilidis, Bulgarlardan Pançe Doref, Ermenilerden Agop Boyacıyan ve Ulahlardan Besarya Efendi vardı. Meclis-i Mebusan'ın eski mensupları olan bu dört isimden başka Dr. Garabed Paşayan da Taşnak Partisi'ni temsilen mitingde yer almıştı.[43] Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın düzenlediği mitingdeyse *Sabah* gazetesi başmuharriri Diran Kelekyan Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'deki tabii hududunun Tuna boyu olduğunu haykırmıştı.[44]

Siyasi partilerden başka Osmanlı kamuoyu da harbin bir din çatışması olarak betimlenmesini katiyen kabul edilemez görüyordu. Balkan hükümetleri asli amaçlarını Osmanlı Hıristiyanlarının Müslüman boyunduruğundan kurtarılması olarak açıkladığında *Cenin* bu ifadeleri bağnazca ve tehlikeli bulmuş, sert bir şekilde kınamıştı.[45] Benzer şekilde, *Sabah*'ın başyazılarından birinde harbin katiyen dinî değil, tamamen siyasi bir kavga olduğu vurgulanıyordu.[46] Savaşın ilk günlerinde İTC Merkez-i Umumisi yayınladığı tebliğlerle anasır arasındaki dayanışmanın önemini hatırlatıyor ve fırka men-

43 "Harp Mitingi", *Tanin* 1460 (4 Ekim 1912): 1; Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I.B. Tauris, 2011), 135-136.

44 "Hitabe-i Harb: Devlet-i Osmaniye'nin Hudut-ı Tabiisi Tuna Boyudur", *Sabah* 8277 (5 Ekim 1912): 1.

45 "Muharebe Başlıyor", *Cenin* [*Tanin*] 1471 (15 Ekim 1912): 1.

46 Diran Kelekyan, "Vatan Muharebesi: Muharebe-i Hazıra Osmanlılık Muharebesidir", *Sabah* 8290 (18 Ekim 1912): 1. Ayrıca bkz. "Hilal ve Salib Kavgası İmiş", *Alemdar* 138 (20 Ekim 1912): 1-2.

suplarını hükümetin bu dayanışmayı kuvvetlendirmesine destek olmaya çağırıyordu.[47] 1913 başlarında İttihatçıların iktidara gelmesiyle beliren keskin dinî retorik ise kritik bir dönemecin işaretiydi. Anlaşılan, İttihatçılar dinin kitleleri harekete geçirmedeki potansiyelinin farkına varmışlar ve söylemlerini bu yönde değiştirmişlerdi.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti milliyetçi hissiyatın kabartılmasında en başat rolü oynamakla beraber sivil toplum sahasında başka aktörler de vardı. Yoğunlaşan milliyetçi seferberliğin açtığı yeni kanallar sayesinde, başta orta ve üst-orta sınıf kadınlar olmak üzere, farklı halk tabakaları sivil toplum faaliyetlerine katılma şansı yakalamıştı. Osmanlı kadınları, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kurulduğu günlerde düzenledikleri iki büyük konferansta hükümetin savaş siyasetine nasıl destek olabileceklerini tartışmışlardı. Yerel basına bakılırsa bu konferanslara 5.000 civarında kadın katılmıştı. Katılımcılar Halide Edib Hanım'ın teşvikiyle hem Osmanlı ordusuna mesajlar göndermeyi hem de Avrupa hanedanlarının kraliçelerine Rumeli Müslümanlarının katliamdan kurtarılmaları için müdahale etmeleri çağrısında bulunan telgraflar çekmeyi kararlaştırmışlardı. İlerleyen aylarda Osmanlı kadınları İTC hükümetinin savaş siyasetinde aktif rol almaya devam edeceklerdi.[48] Toplumun geniş kesimlerinin dahil olduğu bu ateşli milliyetçi sivil toplum seferberliği Balkan Harbi'ni Osmanlı'nın önceki savaşlarından farklı kılan önemli bir faktör olmuştu.

Bu tip etkinliklerin Osmanlı harp siyasetine doğrudan katkısının tespitini yapmak zor olsa da bu deneyimin Cihan Harbi dönemine uzanacak mühim tesirlerinin olduğu aşikârdır. İmparatorluk boyunca yayılan sivil toplum faaliyetleri en ba-

47 "İttihat ve Terakki'nin Düşüncesi", *Renin* [*Tanin*] 1493 (6 Kasım 1912): 1-2.

48 Konuyla ilgili daha fazla detay için bkz. Nicole A.N.M. Van Os, "Feminism, Philanthropy & Patriotism: Female Associational Life in the Ottoman Empire" (yayımlanmamış doktora tezi, Leiden University, 2013), 297-299, 408-412, 442-450; Serpil Atamaz, "Fighting on Two Fronts: The Balkan Wars and the Struggle for Women's Rights in Ottoman Turkey", *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications*, M. Hakan Yavuz ve Isa Blumi (der.) (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013), 298-315.

şından beri taşradaki İTC mensupları ve yereldeki devlet temsilcileri tarafından koordine ediliyordu. Milliyetçi aktivizm deneyimi kazanarak olgunlaşan bu aktörler halkın desteğini sağlayacak yöntemler geliştirmekte ustalaşmışlardı. Yoğun milliyetçi aktivizmin doğurduğu ve mahalli şubeleriyle taşrayı da saran sivil toplum şebekesi iki yıl içinde yeniden canlandırılacak ve daha da serpilecekti. Bu oluşumun mahalli kolları yerel halkla etkileşime geçerek dinî vurguları da içeren milliyetçi hissiyatı tahsilli zümrelerin ötesine taşıyacaktı. Toplumun milliyetçi söylem ve saiklerle seferber edilmesine yapılan vurgu, İttihatçıların cephe gerisinin idaresini harbin temel bir unsuru olarak görmeye başladıklarının açık bir işaretiydi.

Ordunun dönüşümü

İmparatorluğun zafiyetine neden olduğu düşünülen etkenler arasında İttihatçıları en çok endişelendireni ordunun zayıflığıydı. Balkan Harbi'nin yıkıcı etkisi sırf sebep olduğu zayiat, yaralı ve esir sayısının fazlalığı açısından değil, ordunun silah, cephane, top, teçhizat ve hayvan stokunu eritmesi yönünden de muazzamdı. Belki daha da önemlisi, Balkan hezimeti Osmanlı askerî sisteminin işleyişindeki aksaklıkları ve arızaları su yüzüne çıkarmıştı. Osmanlı ordularının düşmana karşı kifayetsizliği, imparatorluğun askerî kabiliyetine dair duyulan kaygıyı savaşın ertesinde kamuoyunun temel meselelerinden biri yapacaktı. "Bir hükümet için en mükemmel dost kendisinin kuvvetidir" diye yazıyordu hezimetin ardından Tüccarzâde İbrahim Hilmi: "Kuvvet ise laf ile olmaz... Kuvvet ancak ordunun ve donanmanın kıymet-i hakikiye-i harbiyesinden, her zaman harbe hazır ve amade olmasından ibarettir."[49] Bundan dolayı, İttihatçılar Balkan Harbi'ni izleyen aylarda çetin bir sınavla karşı karşıya kaldılar: Osmanlı askerî sisteminin

49 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Neden Münhezim Olduk?* (İstanbul: Kitabhane-i İntibâh, 1329 [1913]), 6. Balkan Harbi'nin akabindeki Osmanlı "askerî rönesansı"nın detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Mesut Uyar, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek", *Türkiye Günlüğü,* 110 (2012): 65-74.

zaman kaybetmeden ıslahı. Bir sonraki savaşa hazırlıksız yakalanmamak için bu şarttı. Donanımlı, gayretli ve yarı yolda bırakmayacak büyük bir askerî gücün kısa sürede hazırlanması gerekiyordu.

Osmanlı ordusu meşrutiyetten beri İTC'nin gerek söyleminde gerekse icraatında imtiyazlı bir konumu haizdi. Birçoğu zaten subay olan İttihatçılar askerlik hizmetine dair kemikleşmiş olumsuz algıyı düzeltmeye çalışıyor, ordunun rolünü vatanın hamisi, inkılabın muhafızı ve ittihad-ı anasır ilkesinin uygulayıcısı olarak öne çıkarıyorlardı. Askerlik hizmeti her erkeğin kendi iradesiyle ifa edeceği bir vatandaşlık vazifesi olarak yüceltiliyordu. Ordu 1908 ihtilaliyle beraber İttihatçı hükümetlerin yakın ilgi ve alakasına mazhar olmuş, yeni rejimin fikri ve tatbiki önceliklerini yansıtan birtakım ciddi dönüşümler geçirmişti. Bunlar arasında, başta gayrimüslimlere, medrese talebelerine ve payitahtın sakinlerine tanınan muafiyetler olmak üzere, bir kısım ayrıcalığın ilgası geliyordu.[50]

Yine de toplumun çoğunluğu için askerlik hizmetinin sosyal ve politik manası değişmemişti. Askerliğin faziletlerine ve asri vatandaşlığın müstesna bir unsuru olduğuna dair İttihatçılar tarafından yapılan yeni vurgunun tesiri sınırlıydı. Ordu hizmetini asli bir vatandaşlık görevinden çok askerin kendisine, ailesine ve yakın çevresine bir yük olarak görenlerin sayısı hiç de az değildi. Askerliğin tabiatındaki katılık, tazyik ve disiplin neferin yükünü ağırlaştırıyordu. Osmanlı askerlik sisteminin bariz bir sınıfsal boyutu da vardı. Hali vakti yerinde olanlar kâh bedel-i askerî ödeyerek kâh diğer meşru veya gayrimeşru yollarla sağlık, tahsil, evlilik ya da meslek temelli gerekçeler öne sürerek askerlikten muaf olmanın bir yolunu buluyorlardı.

50 Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012), 95-102; Mehmet Hacısalihoğlu, "Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire", *Journal of Modern European History* 5, no. 2 (2007): 264-286; Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul: Simurg Yayınları, 2000), 127-171; Amit Bein, "Politics, Military Conscription, and Religious Education in the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 38, no. 2 (2006): 294-298.

Sonuç olarak, kışlaları dolduranlar her zaman umumiyetle alt sınıftan ve kırsaldan gelen gençler oluyordu. Sıradan bir aile için askerlik demek bir erkek evladın, kocanın ya da babanın imparatorluğun uzak diyarlarına yollanması demekti. Tarıma dayalı bir ekonomide genç erkeklerin askere alınması, kırsaldaki aileleri hayati bir işgücünden mahrum bırakmak anlamına geliyordu. Kurası çıkan gençlerin ardından Anadolu'da söylenen "Askere gidenin parası pul, karısı dul olur" sözü askerliğe dair yaygın menfi algıyı özetler nitelikteydi.[51] Zorunlu askerliğe karşı duyulan soğukluk umumiyetle celpten kaçmak, ülke dışına göç veya firar şeklinde eyleme dökülüyordu. Memnuniyetsizlik kimi zaman küçük çapta isyanlar olarak kendini açıktan açığa gösteriyor, bu tip eylemlere girişenler ekseriya oldukça uzatmalı bir askerlik hizmetinin ardından terhis ediliyorlardı.

Balkan Harbi, Osmanlı askerlik sisteminin kamburu olan bu ve bunun gibi sıkıntıları bütün çıplaklığıyla gözler önüne serdi. İttihatçı çevrelerin haricindeki birçok gözlemciye göre harpten önceki reformlar ordunun savaş kabiliyetine pek de etki etmemişti. Ordunun geçirdiği büyük yenilenmeye rağmen zabit açığı ve düzgün talimli er sıkıntısı yaşanıyor, sıhhi altyapı ve lojistik hizmetlerdeki yetersizlikler sürüyordu. İttihatçılar bu gözlemlerin bazılarına kendileri de katılıyorlardı. Ne var ki onların yenilgiyi açıklarken en çok üzerinde durdukları faktör imparatorluğun askerî potansiyelinden yeterince yararlanılamamış olmasıydı. Buna göre Osmanlı ordusunun asıl zaafı ne teşkilatında ne de maddi eksikliklerinde aranmalıydı. İttihatçıların nazarında, Osmanlı askeri harbe Bulgar, Yunan ve Sırp muadillerine kıyasla daha donanımlı girmişti. Piyade birlikleri gerekli silaha ve yeterli cephaneye sahipti. Ayrıca Osmanlı ordusunun rakiplerine karşı ağır silah üstünlüğü de vardı. Harp başladığında Osmanlı'nın elinde diğer dört ordunun toplam top miktarından daha fazla top bulunuyordu. Aynı durum makineli tüfekler için de geçerliydi. İttihatçılar bu

51 Mehmet Bilgin, "Bir Cumhuriyet Neferi: Öğretmen Halim Gençoğlu-I", *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 143 (1998): 48.

maddi üstünlük sayesinde Osmanlı kuvvetlerinin Balkan Harbi'ne önceki savaşlara göre çok daha hazırlıklı girmiş olduğunu düşünüyorlardı.[52]

Peki o zaman ordu neden böylesine bir hezimete uğramıştı? İttihatçılara göre asıl kabahat ülkenin insan potansiyelini tümüyle kullanmaktan aciz kalan ve bu yüzden de nüfus üstünlüğünü avantaja çeviremeyen hantal Osmanlı askerlik sisteminde aranmalıydı. Balkan müttefiklerinin toplam nüfusundan iki kat fazla nüfusu olan imparatorluk yine de savaşı kaybetmişti. Daha da moral bozucu bir tablo seferberlik oranlarını karşılaştırınca ortaya çıkıyordu. Osmanlı, nüfusunun yalnızca %4,3'ünü seferber ederken, bu oran Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ için sırasıyla %8,6, %6,9, %5 ve %15'ti. "Karadağlılar bizden üç misli fedakârdır, Bulgarlar iki misli hamiyetli. Hatta askerlikten nefret eden tüccar Yunanlılar bile bizden fedakâr" diyen *Tanin* bunun "bütün Osmanlıların alnına vurulmuş bir kara leke" olduğunu yazacaktı.[53]

Halen mevcut askerlik muafiyetleri İttihatçılara göre imparatorluğun demografik avantajından faydalanılamamasının öncelikli sebepleri arasındaydı. Bu ayrıcalıklar kaldırılmaz ya da en azından ciddi ölçüde kısıtlanmazsa bir sonraki savaş da Balkan Harbi gibi sonuçlanacaktı, ama bir farkla: Hezimetin neticesi bu kez altından kalkılamayacak kadar vahim olacaktı. Askerlik muafiyetiyle alakalı argümanlar, Osmanlı birliklerinin savaşa son derece hazırlıksız olduğu yönündeki gözlemleri açıklarken de kullanılıyordu. Yerli ve yabancı birçok gözlemciye göre savaş, başta Bulgarlar olmak üzere, Balkan ordularının atılganlık, beceri ve talimini gözler önüne sermiş, diğer yandansa Osmanlı askerinin kronikleşmiş problemlerini orta-

52 "Dertler ve Devalar" başlığıyla Mayıs 1913 boyunca *Tanin*'de çıkan imzasız bir makale dizisinde bu iddia en sarih haliyle ifade edilmişti. Makalelerin yazarı, büyük ihtimalle, önde gelen İttihatçı subaylardan Hafız Hakkı Bey'di. Aynı zamanda Enver'in yakın arkadaşıydı ve ileride ordu kumandanlığı da yapacaktı. Bu yazılarda savunulan sıra dışı fikirler sadece İttihatçıların yenilgiye dair düşüncelerine ışık tutmakla kalmıyor, aynı zamanda ordu ıslahatını ne şekilde gerçekleştireceklerinin de ipuçlarını veriyordu.

53 "Dertler ve Devalar: Devlet-i Aliye ve Balkan Orduları", *Tanin* 1596 (10 Mayıs 1913): 3.

ya koymuştu. İttihatçı kadro nizamiye birliklerinin savaşa nispeten hazırlıklı girdiğini düşünüyordu. Osmanlı ordusunun büyük bölümünü teşkil eden redifler ise sıkı talimli ve yüksek motivasyonlu birliklere karşı savaşmak bir yana, en alelade bir çarpışmaya bile hazır değillerdi. Normalde rediflerin barış zamanında periyodik olarak talime çağırılmaları ve savaş sırasında ise piyade birliklerinin seferberliğini tamamlamaya yardımcı olmaları gerekirdi. Ekim 1912 başlarında alelacele celp edilen redifler işi ağırdan almışlardı. Nihayet cepheye sevk edildiklerindeyse modern savaşın gerektirdiği talim ve terbiyeden neredeyse tamamen yoksun oldukları görülecekti.[54] Temel askerî becerilerden o kadar uzaklardı ki kimi zaman ortaya absürt manzaralar çıkıyordu. Görgü tanıklarının yazdığına göre, bazı redifler silah kullanmayı bile bilmiyordu. Kimileri tüfeklerin kabzalarını alınlarına ya da karınlarına dayayarak ateş etmeye çalışıyor, kimileriyse tüfeklere namlunun ucundan mermi doldurmaya uğraşıyordu.[55] Birçoğu askerî disiplinden tamamıyla bihaberdi; üstlerine itaat etmiyor, başlarına buyruk veya küçük gruplar halinde hareket ediyorlardı. Cezayla korkutarak savaştırmak bunlar üzerinde etkili bir yöntem değildi. Kuvvetli, süratli ve gayretli düşman karşısında panikleyen binlercesi firar etmişti. Neredeyse tamamen talimsiz çok sayıda redifin silahaltına alınması nizamiye birliklerini de olumsuz etkilemiş ve haliyle ordunun genel savaş kabiliyetini baltalamıştı.

Barış zamanında askerî hazırlık İttihatçı subayların eskiden beri benimsediği bir prensipti. Balkan Harbi hezimeti ise kavgaya hazırlıksız yakalanmanın bedelinin ne kadar ağır olabileceğini göstermişti. Orduları daha güçlü, muharebeleriyse daha

54 Hallı, *Balkan Harbi*, 1: 121-122; Uyar ve Erickson, *Military History*, 232-233. Redif sisteminin sorunları hakkında daha detaylı bir değerlendirme için bkz. Mehmet Beşikçi, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası", *Türkiye Günlüğü* 110 (2012): 27-43.

55 Mahmud Muhtar Paşa, *Üçüncü Kolordu'nun*, 173; Yüzbaşı Selanikli Bahri, *Balkan Savaşı'nda Sırp Ordusu ve Batı Ordusu*, Mustafa Toker (der.) (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012 [1915]), 108; Kazım Karabekir, *Edirne Hatıraları*, Ziver Öktem (der.) (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 27; Facey ve Safwat, *Soldier's Story*, 40.

dehşetli yapan modern harp, barış zamanındaki hazırlığın önemini artırmış, hazırlıksızlığı ise ölümcül bir hata kılmıştı. İttihatçılar harbe hazırlıksızlığın temel sebebini de yine askerlik muafiyetlerinde görüyorlardı. Hizmetten muaf olduğu için redife çıkarılan askerlik çağındaki çok sayıda erkeğin barış zamanında aldığı talim, en iyi ihtimalle eksikti. Çoğu zaman böyle bir talimden bahsedilemezdi bile. Balkan ordularının durumu ise buna taban tabana zıttı. Bu kuvvetlerin muharebe sahasındaki üstünlüğü, Balkan hükümetlerinin askerlik politikalarının kapsayıcılığı ve etkinliğinin eseriydi. Bir Osmanlı subayının gözlemlerine göre Sırp ordusu muzafferiyetini, hiçbir askerini talimsiz bırakmamasına borçluydu.[56] Başka bir subay, benzer şekilde, Bulgarların askerliğe yaklaşımını övüyor, meslek veya sosyal statü fark etmeksizin herkesin aktif hizmetle yükümlü olduğunu vurguluyordu: "Herkes, her fert askerdir. İsterse, başvekilin oğlu olsun, yine asker."[57] Bu ve benzeri gözlemcilere göre Balkan hükümetlerinin sıkı, etkili ve kapsamlı askerlik uygulamaları Osmanlı ordusunun yenilgisini de açıklıyordu. Mağlubiyetten çıkarılacak ilk ders, aktif askerlik sisteminin sıkılaştırılması ve genişletilmesinin gerektiğiydi. İmparatorluk, insan gücü potansiyelinden ancak askerlik çağındaki tüm erkekleri kapsayacak politikalarla tam olarak faydalanabilirdi.

İttihatçıların bu uğurdaki ilk hamlesi şümullü bir askerî ıslahat planı oldu. Bu çok yönlü bir yeniden yapılanma olacaktı ve temel hedefi orduyu yaşadığı ağır kayıplardan sonra tekrar canlandırarak Memâlik-i Osmaniye'yi iç ve dış düşmanlardan koruyabilecek duruma getirmekti. Reformu savunma amaçlı bir hamle olarak tanımlayan Enver Paşa, basına verdiği beyanatta gayesinin Balkan hükümetlerinin saldırganca niyetlerini sonuçsuz bırakmak olduğunun altını çiziyordu: "Maksadım küçük fakat kuvvetli bir ordu vücuda getirip komşumuz olan ve hiç doymak bilmeyen hükümet-i sagireye [küçük hükümet-

56 Yüzbaşı Selanikli Bahri, *Balkan Savaşı'nda*, 35.

57 Hüseyin Cemal, *Yeni Harb, Başımıza Tekrar Gelenler: Edirne Harbi, Muhasarası, Esaret ve Esbab-ı Felaket*, Aziz Korkmaz (der.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014 [1916]), 231.

lere] karşı memleketimizi muhafaza etmektir."[58] Enver Paşa'nın liderliği altında tekmil askerî sistem ve ordu düzeni ciddi bir dönüşümden geçerek yeni bir yapılanmaya girdi. İttihatçı kadro Osmanlı ordusunu nicedir zafiyete uğratan sorunları çözmeye koyulmuştu. İşe, daha önce bahsedildiği üzere, komuta kademesindeki birçok subayın tasfiyesiyle başlandı. Bunu takiben, eskilerinin yerine yeni askerî birlikler kuruldu, farklı talim ve terbiye programları yürürlüğe kondu, harekât ve seferberlik planları yenilendi, paramiliter gençlik örgütleri tesis edildi ve en nihayetinde, uzun zamandır orduya ayak bağı olan redif sistemi bütünüyle lağvedildi.[59]

Askerî ıslahat programının en kritik bileşeni ise Mayıs 1914 tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı olmuştu. Bu kanun uyarınca din ayrımı olmaksızın 21 yaşına gelmiş her erkek (Osmanlı hanedan mensupları hariç) askerlikle mükellefti. Kanun 19 ve 20 yaşındakilerin de, savaş zamanına mahsus olmak üzere, askere alınmasını mümkün kılıyordu.[60] Islahatçıların önceliği, olabilecek en fazla sayıda erkeği sıkı bir talimden geçirip genel nefer kalitesini yükseltmekti. Aktif piyade hizmetini üç yıldan iki yıla indiren yeni kanun bu sayede her celp döneminde askere alınacak er sayısını artırmayı amaçlıyordu.[61] Daha da önemlisi yeni kanun muinsizlere, yani ailesini tek başına geçindirenlere, tanınan muafiyeti kaldırmış, bedel uygulamasını barış zamanıyla kısıtlamış, memurların, ulemanın, idadiye ve darülfünun talebelerinin muafiyetlerini ise büyük ölçüde sınırlandırmıştı. Bu yeni düzenlemelerle askerliğin kapsamı, daha Cihan Harbi başlamadan bile, hiç olmadığı kadar genişletilmişti.[62]

---

58 "Enver Paşa'nın Beyanatı", *Tanin* 1821 (19 Ocak 1914): 2.

59 Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 102-107; Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study* (Londra: Routledge, 2007), 6-13.

60 "Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 6, 16 Cemaziyelahir 1332 (12 Mayıs 1914): 662-704.

61 Abdullah Cevdet, "Harbiye Nazırımız Enver Paşa Hazretleriyle Mülakat", *İçtihad* 103 (6 Mayıs 1914): 45-50.

62 Yeni askerlik kanunu meclisin onayına sunulmamış, savaş sırasında ve

Mayıs 1914 tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı askerlik hizmetinin tüm Osmanlı erkeklerine teşmil edilmesinde bir dönüm noktası oldu. Bu kanun sayesinde İttihatçı kadro, kaçınılmaz ve eli kulağında olduğunu tahmin ettiği yeni bir savaşa daha kabiliyetli bir orduyla girebileceğini hesaplıyordu. Merkez-i Umumi'nin Haziran 1914'te yayınladığı bir tebliğle bu hususun altını çizen İTC yeni askerlik kanununu memleketin bekası için elzem bir uygulama olarak tanımlıyordu. İTC'nin gözünde yeni kanun, sağlıklı her Osmanlı erkeğinin askerliğini zorunlu kılarak "millet-i müsellaha" fikrini nihayet kuvveden fiile çıkarmak yolunda atılmış önemli bir adımdı.[63] Tebliğe göre, kanunun en can alıcı noktası askerlik muafiyetlerinin kaldırılmasıydı. Tebliğin hedefinde, Balkan Harbi'nde savaşması mümkün olan çok sayıda erkeği askerlikten muaf tutan Abdülhamid devrinden kalma hantal ahz-ı asker kanunu vardı. Zengin fakir demeden, tahsilli cahil ayırmadan, talebe olsun olmasın herkesi seferber eden Bulgaristan örneğinin karşısında eski kanun pek köhne ve pek yetersiz kalmıştı. Savaş sırasında Bulgaristan'da kadınlar bile nakliye hatlarında çalışmışlardı. Muafiyetleri lağveden bu yeni kanun sayesinde nihayet Osmanlılar da düşmanın gözünü korkutacak, mağlup edilmesi zor ordular hazırlayabilecekti.[64]

Asker mükellefiyetinin kapsamını son derece genişleten 1914 kanunu, yetkililerin yeni membalardan nefer devşirmesini mümkün kılan etkin bir hukuki vasıta vazifesi gördü. Fakat bu kanun aynı zamanda imparatorluk çapında muhtelif çevrelerin muhalefetini de mucip olacaktı. Örneğin, Arap vilayetlerini temsil eden mebuslar, halkın "neredeyse isyana varan"

---

sonrasında "muvakkat" olarak yürürlükte kalmıştır. Cumhuriyet dönemindeyse yerini 1927'de çıkarılan yeni bir kanun almıştır.

63 "Millet-i Müsellahaya Doğru: Ordu Nasıl Teşkil Edilir?" *Tanin* 1980 (27 Haziran 1914): 3. Meşhur "millet-i müsellaha" tabirini ilk kez Colmar von der Goltz, son derece ses getiren *Das Volk in Waffen* (1883) adlı eserinde kullanmıştır. Osmanlı ordularının öncü ıslahatçılarından Goltz Paşa, Cihan Harbi'nde Irak'taki Osmanlı Altıncı Ordu'sunun kumandanlığını yürütmüştü.

64 Age. Ayrıca bkz. "Millet-i Müsellahaya Doğru: Yeni Ahz-ı Asker Kanunu Etrafında", *Tanin* 1976 (23 Haziran 1914): 3.

tepkisini Enver Paşa'ya ilettiklerinde kanun değişikliğine katiyen karşı çıkan paşa, "Umumi bir harbin kıyısındayken bu kanunu geri çekmem söz konusu olamaz" demişti.[65] Benzer şekilde, Taşnakların Temmuz 1914'te Erzurum'da gerçekleştirdikleri genel kongresinde askerlikle alakalı yeni politikalar sert bir şekilde eleştirilecekti. "Herkesin vatana hizmetle mükellef olduğunu teslim eden" Taşnak Kongresi, ailelerini tek başına geçindirenlerin (muinsizlerin) askerliğine karşı çıkmış ve Hıristiyanların sadece 31 yaşına kadar askere çağırılmalarını teklif etmişti.[66] Aynı minvalde eleştirilerde bulunan Ermeni Patriği Zaven Efendi ise şöyle diyecekti: "Elyevm halkımızı en ziyade endişenak eden mesele yeni ahz-ı asker kanununun hizmet-i askeriyeyi muinli muinsiz bütün efrada teşmil etmesidir. Ermeniler diğer anasır gibi bu vatana fedakârane hizmet etmeye hazırdırlar. Lakin memalik-i sairede tatbik olunagelen bu kanun halkımızın bugünkü haline muvafık değildir. Ümit ederim ki ekmeğe muhtaç olan dul kadınların ve bilhassa yetimlerin figanı meclis-i mebusan ve vükela-i devleti merhamete getirecek ve kanun-ı mezkurda icap eden tadilat yapılacaktır. İktisaden pek düşkün olan ahaliyi yeni bir buhrana maruz bırakmamak için patrikhane meclisi hükümete müracaatta bulunduğu gibi bundan sonra da müracaata devam eyleyecektir."[67] Beklenildiği üzere bu tip endişe ve eleştiriler İttihatçılar tarafından kulak ardı edilecekti. Osmanlı tebaası Ağustos 1914'te seferberlik emri çıktığında kendini görülmemiş genişlikte bir askerlik ağının içinde bulacaktı.

---

65 Kamal S. Salibi, "Beirut under the Young Turks: As Depicted in the Political Memoirs of Salim 'Ali Salam (1868-1938)", *Les Arabes par leurs archives (XVIe-XXe siecles)*, Jacques Berque ve Dominique Chevallier (der.) (Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1976), 211. Mısır'da basılan *al-Ahram* ve *al-Muqattam* gazetelerinde de Arapların askerlik kanununa muhalefetine dair hararetli makaleler çıkmıştı. Leila Tarazi Fawaz, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambridge: Harvard University Press, 2014), 166.

66 Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2004), 220.

67 "Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumisi'nin İçtimaı: Patrik Zaven Efendi'nin Nutku", *İkdam* 6198 (24 Mayıs 1914): 4.

Din ve ordu

Osmanlı askerlik politikaları daha sıkı ve kuşatıcı olmaya başladığı sırada, orduya ve askerlik hizmetine dair söylem de, yine Balkan Harbi deneyiminin etkisiyle, ciddi bir dönüşümden geçiyordu. Orduyu Osmanlı kardeşliğinin timsali ve teminatı olarak kurgulayan resmî söylem terk edilmişti. Cephe gerisindeki sivillere yönelik propagandada daha baskın hale gelen İslâmi motiflere eşlik edercesine, askerlerin hamasetini körüklemek için de dinî semboller ve vurgulardan faydalanılmaya başlanmıştı. İki faktörün Osmanlı idarecilerinin dinî bir anlatı benimseme hususundaki tereddütlerini bertaraf ettiğinden bahsedilebilir: (1) askere alınanların çoğunda hiçbir heyecan ve motivasyon emaresi görülmemesi; (2) düşmanların kendi askerlerini ve cephe gerisindeki kitleleri motive ederken dini ön plana çıkarması.

İttihatçılarla muhalifleri birçok konuda birbirleriyle ters düşseler de Osmanlı birliklerinin, başta redifler olmak üzere, Balkan Harbi'nde savaşmaya gönülsüz oldukları konusunda hemfikirlerdi. Osmanlı neferinde ete kemiğe bürünmesini bekledikleri o meşhur civanmertlik ve askerî faziletten eser yoktu.[68] Diğer taraftan, düşman askerinin başarı ve dirayetini, onun savaşma gayretini besleyen milliyetçi duyguya ve şevke yoruyorlardı. Birçoklarına göre Osmanlı neferinin harpteki sönüklüğü "millet" ve "vatan" gibi soyut mefhumlara yabancı ve uzak olmasından kaynaklanıyordu.[69] Yetersiz talim üzerine bir de imparatorlukla dilek ve gönül bağı kurulamamış olması ordunun savaşın daha en başlarında çözülmesine ve hatta dağılmasına neden olmuştu. Derinleşen bir askerî krizle karşı karşıya kalan Kâmil Paşa kabinesi motivasyon açığını dinî hissiyatın harekete geçirilmesiyle kapatabileceğini hesap-

68 Cavid Bey, cepheden dönen Talat Bey'in askerlerin haline veryansın etmesinden günlüklerinde bahseder. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, 1: 493.

69 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, cilt 1 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), 177; Mahmud Beliğ, *Balkan Harbi'nde Mürettep 4. Kolordu'nun Harekâtı* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1928), 517.

ladı. Savaş daha birinci ayını doldurmamıştı ki Şeyhülislâmlık makamı hazırladığı "cihat beyannamesiyle" ulemayı cephedeki neferin İslâmi hissiyatını uyandırmakla görevlendirmişti.[70] Cepheye yollanan vaizler, medrese talebeleri ve imamlar neferin maneviyatını teyakkuza çalışacaklardı.[71]

Askerleri irşada yollanan vaizlerden Elhac Ahmed Tahir ve Mustafa Necati'nin *İkdam*'ın sayfalarında kamuoyuyla paylaştıkları cephe izlenimleri ilginç noktalar içerir.[72] İki vaiz bu izlenimlerinde ikmal vasıtalarının eksikliği ve mühimmat yetersizliği gibi maddi etkenlerin ordunun başarısızlığındaki rolünü teslim etmekle beraber felaketin itikadi boyutuna da dikkat çekiyorlardı. Önceleri erler cemaatle beş vakit namaz kılıyor ve vaizler şehitlik makamının kutsiyetini askerlere mütemadiyen telkin ediyorlarken bu pratikler son zamanlarda İTC idaresinde ihmal edilmişti. "Vatan için ölmek hissi", İslâmi motivasyonun yerini almıştı. Din farklılığı gözetmeksizin ortak vatan sevgisi üzerinden yeni bir cenk ruhu yaratma çabalarının hüsranla sonuçlandığını düşünen sadece bu iki vaiz değildi elbette. Modern milliyetçilik temelli bir vatana sadakat fikri çoğu askere uzak ve yabancıydı. Vaizlerin hedefinde İTC ve onun tüm Osmanlı anasırını seküler bir müşterek vatan fikri etrafında birleştirme projesi olduğu aşikârdı.

İttihatçılar ise seküler bir milliyetçilik projesini mevsimsizce benimsediklerini hiçbir zaman açıktan kabul etmeyeceklerdi. Buna rağmen onlar da böylesi bir idealin askere savaşma şevki aşılayamadığını teslim ediyorlardı. Balkan Harbi tecrübesinin, neferi motive etmede dinin ne denli tesirli bir vasıta olduğu konusunda İttihatçıları ikna ettiği söylenebilir.[73] En-

70 "İlan-ı Cihad", *Alemdar* 152 (8 Kasım 1912): 4; "Ulemaya Hitaben Cihad Beyannamesi", *Sebilürreşad* 219 (25 Ekim 1912): 212.

71 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, 1: 508-509; Fikret Babuş (der.), *Savaş Yıllarından Anılar: Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2013), 169; Mahmud Beliğ, *Balkan Harbi'nde Müretteb 1. Kolordu'nun Harekâtı* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1929), 69-70.

72 Elhac Ahmed Tahir ve Mustafa Necati, "Esbab-ı Hezimet Hakkında Ulema-ı Dinin Mütalaatı", *İkdam* 5655 (30 Kasım 1912): 1.

73 Beşikçi de dinin askeri motive etmedeki rolünü vurgular. Bkz. *Ottoman Mobilization*, 72-75.

ver Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasıyla dine yapılan vurgu da giderek belirginleşmişti. Yeni harbiye nazırı orduya yönelik kısa mesajında "Dinsiz bir ordunun hiçbir vakit muvaffak olamayacağı bence katiyen muhakkaktır" diyecekti. Müslüman olsun, Hıristiyan olsun, her askerin itikadının gereklerini itinayla yerine getirmesini emrediyordu.[74] Cemal Paşa da Birinci Ordu'ya hitaben yayınladığı ilk tebliğinde dinin önemini İslâmi bir vurguyla yapacaktı. Enver Paşa'nın aksine, göstermelik de olsa Osmanlıcı referanslara yer vermeyen tebliğ, "Diyaneti zayıf olan bir ordu vezaif-i vataniyesini ifa edemeyeceğinden din-i mübin-i İslâm'a temessük ve hürmet ve onun mukteziyatına riayet vacib-ül takip esasattan birincisidir" diyordu.[75] Her iki beyannamenin de basına servis edildiği düşünüldüğünde İttihatçıların askerlikle din arasındaki bağı sıkılaştırdıklarının toplumun geniş kesimlerince bilinmesini amaçladıkları söylenebilir.

İTC'nin Balkan Harbi deneyiminden çıkardığı bir diğer ders ordu içinde dinî türdeşliğin lüzumuydu. Karma askerlik Müslüman neferin motivasyonunu düşürmüştü. Bazı subayların dediğine bakılırsa Müslüman askerler Hıristiyanlarla aynı safta çarpışmanın mantığını sorguluyorlardı.[76] Diğer taraftan, İttihatçılara göre savaş gayrimüslimlerin kendilerini ülke savunmasına tamamıyla vermediklerini göstermişti. İttihatçıların nazarında gayrimüslimler ya memleketin içine düştüğü sıkıntıya kayıtsız kalarak savaş teyakkuzuna katılmamışlar ya da düşman saflarına geçmişlerdi.[77] Bu yüzden, ordudaki var-

74 "Ordu ve Din", *Tanin* 1822 (20 Ocak 1914): 2.

75 Nevzat Artuç, "Ahmed Cemal Paşa (1877-1922): Askerî ve Siyasi Hayatı" (yayımlanmamış doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2005), 128. Tebliğin tam metni için bkz. "Havadis-i Askeriye: Bir Tamim", *Tasfir-i Efkar* 917 (21 Kasım 1913): 3.

76 Mehmet Nihad, *1328-29 Balkan Harbi Trakya Seferi*, cilt 1, *Harekât-ı Harbiyenin İbtidarına Kadar* (İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1340 [1925]), 25; Mahmud Beliğ, *Mürettep 4. Kolordu'nun*, 517-518; Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Neden Münhezim Olduk?*, 66-67.

77 Fikret Adanır, "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge

lıkları lüzumsuz ve hatta bazılarınca zaferin önünde bir engeldi. İçlerinden birçoğu daha savaş sırasında cephe gerisinde çalıştırılmak üzere amele taburlarına sevk edilmişti.

İttihatçıların önde gelen ideologlarından Hüseyin Cahid Balkan Harbi'nin ardından *Tanin*'deki köşesinde yazdığı bir yazıda gayrimüslimlerin askerlik bilançosunu çıkarmıştı. Cahid'e göre, 1908'de Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte İttihatçılar askerlik hizmetini pozitif bir toplumsal değişim aracı olarak görmüşlerdi. Değişimin amacı, anasır arasında etnik ve dinî fark gözetmeksizin askerlik vasıtasıyla yeni bir bağ tesis edilmesiydi. "Bir kışla içinde aynı ve mukaddes vazifeyi ifa ederek yaşayan iki Osmanlı birbirlerinin vatandaşı olduklarını hissederler. Binaenaleyh kışla Osmanlı ittihadının en sağlam temelini teşkil edecektir" diye umuluyordu. Fakat Cahid bu beklentilerle hakikatin uyuşmadığını belirtiyor, birçok gayrimüslimin askerlik hayatına ısınamadığını iddia ediyordu: "Bundan dolayı kendilerini vatana adem-i muhabbetle itham etmek tabii aklımıza gelmez. Askerlik kolay bir şey değildir. Hele hiç askerliğe alışmamış anasır için tatlı aile hayatını bırakarak asker ocağında sıkı bir inzibat altında yaşamak hoşa gidecek bir hayat teşkil etmez. Bu hayatı sevebilmek, onu kemal-i memnuniyetle kabul edebilmek için aynı zamanda vatana merbutiyet hissi pek kuvvetli olmak icap eder. Anasır-ı gayrimüslimenin ancak ilan-ı meşrutiyetten sonra nail oldukları vatan-ı müştereği birdenbire bu kadar aşk ve hararetle kucaklayabilmelerine... müddetin kısalığı kâfi bir saik teşkil etmezdi. Binaenaleyh askerlik korkusuyla takım takım firarlar başladı. Askerlik çağına gelen bir genç Amerika'da yahut başka ecnebi bir memlekette kendisine bir iş aramaya mecbur oluyordu. Bu suretle hem birtakım gençler mahv ve perişan oluyorlardı, hem aileleri müteessir ve mutazarrır oluyordu, hem de memleket onlardan mahrum kalmak dolayısıyla ziyan gö-

---

Göçek ve Norman M. Naimark (der.) (Oxford: Oxford University Press, 2011), 122-123; Mustafa Aksakal, "The Ottoman Empire", *Empires at War, 1911-1923*, Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.) (Oxford: Oxford University Press, 2014), 21.

rüyordu. Şu halde bu esastan hareket edilince yapılacak bir mantıki hareket kalıyordu: hizmet-i askeriyeyi gayrimüslimler için ihtiyari yapmak. Gayrimüslimlerden isteyenler asker olsun, her ne sebeple olursa olsun istemeyenler bir bedel-i nakdi mukabilinde hizmet-i askeriyeden kurtulsun."[78]

Ilımlı bir tonda kaleme alınmasına rağmen Hüseyin Cahid'in başyazısı İttihatçıların ilk zamanlardaki Osmanlıcılık siyasetinden ne kadar uzaklaştıklarının en bariz emarelerinden biriydi. Yazı, İttihatçıların önde gelen isimleri arasında beliren yeni bir uzlaşının da tezahürüydü muhtemelen. Zorunlu askerliğin gayrimüslimlere teşmili İTC için başından beri Osmanlıcılık siyasetinin temel dayanaklarından biri ve kendi idarelerini Abdülhamid rejiminden ayrıştıran bir ilke olmuştu. Vatan için hep birlikte askerlik yapmak ve imparatorluk uğruna fedakârlığa katlanmak milliyet ve din farklılıklarını aşmanın en etkili yolu olarak görülmüştü.[79] Karma askerlik prensibinin hayata geçirilmesi pratikte bazı engellerle karşılaşsa da İttihatçılar, en azından kâğıt üzerinde, bu ideali savunmaya Balkan Harbi'ne dek devam etmişlerdi. Lakin Balkan Harbi deneyiminin etkisiyle gayrimüslimlerin askerliğine daha farklı bakmaya başlamışlardı ve bu da Müslümanlarla diğer Osmanlılar arasına kalınca bir hat çekecekti. Bu yeni ayrım dinî aidiyet üzerinden tanımlanıyordu. Burada iki koldan yürüyen bir İslâmileşme sürecinden bahsedilebilir: Osmanlı neferinin temel motivasyon kaynağının din olduğu kanaati ve gayrimüslimlerin askerî saflardan uzak tutulmaları. Bu kritik dönüşüm İTC hükümetinin bir sonraki savaşa tüm Müslümanlar adına girmesinde, gayrimüslimlerin payına ise angarya, zulüm ve ölüm düşmesinde önemli rol oynayacaktı.

---

78 Hüseyin Cahid, "Gayrimüslimlerin Askerliği", *Tanin* 1799 (27 Aralık 1913): 1.

79 Buna dair bir değerlendirme için bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 95-98; Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925,* Erik J. Zürcher (der.) (Londra: I.B. Tauris, 1999), 79-94; Ayhan Aktar, "1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler", *Toplumsal Tarih* 255 (2015): 30-38.

Düvel-i Muazzama ve Devlet-i Aliye

Balkan Harbi ürkütücü bir gerçeği, Osmanlı'nın duçar olduğu siyasi ve askerî zaafları tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermişti. Fakat İttihatçılara göre imparatorluğun günbegün belirginleşen kırılganlığının tek kaynağı bunlar değildi. Balkan Harbi ve akabindeki gelişmeler Düvel-i Muazzama'nın alenen Osmanlı'nın düşmanlarını tuttuğunu göstermişti. Avrupa hükümetleri savaşın başından beri Balkan müttefiklerine sempatiyle yaklaşmış, Osmanlı'yı ağır antlaşma koşullarını kabul etmeye zorlamış ve yüz binlerce Müslüman sivilin dramına göz yummuştu. İttihatçılar gelecekteki bir gerginlikte Avrupalı güçlerin Osmanlı'ya karşı yine soğuk ve hatta açıkça menfi tavır takınacağından emindi. Avrupa'ya dair bu algı, ki sırf siyasi elitlere ve aydın zümresine has değildi, harb-i umumi arifesinde Osmanlı kamuoyunu şekillendiren faktörlerden biri olacaktı.

Osmanlıların hissettiği bu yalnız bırakılmışlık ve adaletsizlik duygusu Balkan felaketinin dört kritik dönemecinde peyderpey derinleşti. İlk dönemece harbin en başlarında girildi. Savaş patlak verdiğinde Düvel-i Muazzama Balkanlar'daki statükonun korunacağını, sonuç ne olursa olsun hiçbir muharip devletin sınırlarını genişletmesine müsaade edilmeyeceğini açıklamıştı.[80] Onları bu açıklamaya iten, Osmanlı'nın zaferine adeta kesin gözüyle bakılmasıydı. Ancak Balkan ordularının seri ilerleyişi karşısında Avrupa hükümetleri çark etmiş, değişen koşulların statükonun muhafazasını imkânsızlaştırdığını ve dolayısıyla savaşan tarafların, en başta da Osmanlıların, yeni duruma ayak uydurması gerektiğini savunmuşlardı. Bu tutum Osmanlı kamuoyunun hiddet ve nefretini mucip olacaktı.[81]

Devlet-i Aliye diplomatları Ocak 1913'te Balkan hükümetlerinin temsilcileriyle Londra'da masaya oturduklarında Düvel-i

80 Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913* (Cambridge: Harvard University Press, 1938), 130-131.

81 Çok sayıda örnekten biri için bkz. Hüseyin Cahid, "Istatüko", *Renin* [*Tanin*] 1489 (2 Kasım 1912): 1.

Muazzama, aralarında Ege Adaları ve Edirne'nin de teslimi olan ağır barış şartlarını Osmanlı'ya kabul ettirmeye çalışacaktı. Halbuki Osmanlı delegeleri Londra'ya Avrupalı devletlerin İngiliz taraftarı Kâmil Paşa sadaretindeki kabineyi destekleyeceği ve Balkan müttefiklerinin aşırı taleplerini yumuşatacağı umuduyla gelmişlerdi. Düvel-i Muazzama'nın Bâb-ı Âli'ye verdiği 17 Ocak tarihli notada Edirne'nin ivedilikle tesliminin tavsiye edilmesi, Adalar meselesinin hallinin de Avrupa diplomasisine bırakılmasından bahsedilmesi soğuk duş etkisi yapacaktı. Bâb-ı Âli'nin Avrupa'nın "tavsiyesine" kulak asmaması durumunda ise öğüdün yerini tehdit alıyordu. Çatışmalar yeniden başlarsa Avrupa müdahil olmayacak, Osmanlı'nın gelecekteki mali yardım talepleri de reddedilecekti. *İkdam* bu durumu şöyle özetliyordu: Dörtlü Balkan ittifakından başka "karşımızda... bir de bütün Avrupa düvel-i muazzamasından mürekkep bir muazzam kütle-i muarıza görüyoruz."[82] Notaya verdiği cevapta Bâb-ı Âli, müttefiklerin taleplerini kısmen kabul ederken Edirne ve Adaları düşmana bırakmayı kesinlikle reddediyordu. Çatışmalar tekrar başlayınca Edirne Bulgaristan'ın eline geçecek ve Osmanlı'nın hezimetini resmîleştiren antlaşma Mayıs 1913'te Londra'da imzalanacaktı.

Avrupa'nın Osmanlı aleyhtarı tavrı İkinci Balkan Savaşı'nda daha da belirginleşti. 1913 yazında Edirne'nin geri alınmasına tepki gösteren Düvel-i Muazzama, Bâb-ı Âli'yi Londra Antlaşması'nın şartlarına uymaya zorluyordu. Avrupa'nın tarafgirliği ve Osmanlı aleyhtarlığı kamuoyunda derin bir hayal kırıklığı uyandırdı. Ocak 1913'te iktidarı ele geçiren İttihatçılar bu duyguyu belki herkesten fazla hissediyorlardı. *Tanin*'in 8 Ağustos tarihli başyazısı İttihatçıların öfkesini mükemmelen yansıtıyordu: "Avrupa'dan bize hayır ve vefa gelemeyeceğini işte bir kez daha pek acı olarak zararımıza tecrübe ettik ve anladık ki Devlet-i Osmaniye'ye karşı yalnız Balkan devletleri değil, umum Avrupa devletleri müttefiktir. Bitaraflık kelimelerinin Avrupa ağzında hiç de bir mana-yı samimi ve ciddiyi haiz olmadığını öğrenmeyenimiz kalmadı. Biz yalnız Balkan devlet-

82 "Tehlikeli Devre", *İkdam* 5720 (21 Ocak 1913): 1.

leriyle değil, umum Avrupa ile maddeten değilse bile manen muharip imişiz."[83] Fakat bu sefer İTC Düvel-i Muazzama'nın baskısına karşı duracak kadar kendine güveniyordu. Edirne'yi Bulgarlara iade etmeyecekti.

Osmanlı kamuoyu Düvel-i Muazzama'yı, başta İngiltere olmak üzere, Rumeli'deki yüz binlerce Müslüman'ın sefaletine kayıtsız kalmakla da itham ediyordu. Basında çıkan haberlerde Balkan devletlerinin zaferini kutlayan Avrupalıların müttefik kuvvetlerin Müslüman halka uyguladığı mezalime ses çıkarmadıkları yazıyordu. Sivillerin katline, kadınlara tecavüze, şahsi mülkiyetin ve mabetlerin imhasına Avrupalılar tepki göstermemişti. Balkan mezalimlerinin kan dondurucu ayrıntıları gazete sayfalarını dolduruyor, Avrupa'nın sessizliğine duyulan öfke satırlardan dökülüyordu. "Roma'nın zulüm ve vahşet devrinde masumların hayvanat-ı vahşiye tarafından itlafı nasıl bir eğlence idiyse bugün de ahali-i İslâmiye'nin erkeği, kadını, kızı, çocuğu Bulgar behayimi tarafından çiğnenmesini, telvis edilmesini Avrupa'da görüp de müteessir olan yok" diye yazıyordu *İkdam*.[84] Birçok Osmanlı vatandaşının gözünde Avrupalılar dindaşlarından gayrı kimsenin acısını umursamayan hissiz ve bencil bir kitleydi. Yine *İkdam* şöyle soruyordu: "sizin milletiniz efradına şu gördüğünüz mezalimin yüzde biri icra edilmiş olsaydı şimdiki gibi müsterihane yaşayabilir miydiniz?" Osmanlı kamuoyu Avrupa'nın bu kayıtsızlığının, hatta müsamahasının, Balkan müttefiklerinin sivil halka karşı uyguladıkları şiddeti cesaretlendirdiğini düşünüyordu.[85]

İttihatçılar en son diplomatik darbeyi de savaşı takiben patlak veren Ege Adaları krizinde alacaklardı. Savaşan taraflar

83 "Devletlerin Teşebbüs-i Müştereki", *Tanin* 1685 (8 Ağustos 1913): 1.

84 "Sir Edward Grey'in Nutku Münasebetiyle", *İkdam* 5926 (20 Ağustos 1913): 1. İttihatçı liderler de bu fikirdeydiler. Bkz. Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında*, 240. Osmanlı basınındaki mezalim propagandası için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Illustrated Atrocity: The Stigmatisation of Non-Muslims through Images in the Ottoman Empire during the Balkan Wars", *Journal of Modern European History* 12, no. 4 (2014): 460-478.

85 Balkan mezalimleri Avrupa ve Amerika'da belli bir tepki uyandırmıştı. Örneğin Carnegie Milletlerarası Sulh Vakfı sivillere karşı şiddeti incelemesi için bir komisyon görevlendirmişti.

arasında çetrefilleşen bir çıkmaza dönen "Adalar meselesi" Osmanlı ile Yunanistan arasındaki barış müzakereleri esnasında Düvel-i Muazzama'ya havale edilmişti. Aralık 1913'te İngiltere Osmanlıları şok edecek bir teklifle Yunanistan'ın işgal ettiği tüm adaları elinde tutmasını önerdi. Üçlü İtilaf ve Üçlü İttifak'ın üyeleri İngiltere'nin çözüm önerisini kabul ettiler. Söz konusu adalar arasında, nüfusunun ezici çoğunluğu Rumlardan oluşan fakat Anadolu sahilinden yalnızca on beş-yirmi kilometre uzaklıkta bulunan Sakız ve Midilli de vardı. İngiltere'nin Bâb-ı Âli'nin pozisyonunu destekleyerek Osmanlı çıkarlarını muhafaza edeceği beklentisi bir kez daha sükûthayalle sonlanıyordu. İstanbul'un sert protestolarına rağmen Adalar Osmanlı'ya iade edilmeyecekti. Düvel-i Muazzama'nın kararı yeni bir öfke dalgasına yol açmış, halihazırdaki örselenmişlik ve mağduriyet hislerini perçinlemişti. *Tanin*'in başyazısı bir kez daha bu hislere tercüman oluyordu: "Yalnız kuvvet düsturunun hüküm sürdüğü bu asırda hak ve adalet sözlerine hâlâ bel bağlayan bizim gibi hayalperestler bugün bir inkisar-ı ümide daha uğramışlar, vicdan-ı medeniyetin sada-i insafını bekleyen kulaklar haşin bir kuvvet çığlığıyla bir defa daha sarsılmışlardır. Avrupa, diplomasinin dolambaçları arkasına saklanarak bize demek istiyor ki: Kuvvetsiz olmak bir kabahattir ve bugün miyar-ı adalet kuvvettir. Ne kadar kuvvetli isen o kadar hak kazanmaya namzet olursun."[86] Aynı minvalde *İkdam* ise "ne yapsak boş" diyor ve şöyle yazıyordu: "Hakkımızı ıskat etmek sanki bir hukuk-ı düvel kaidesi sırasına girdi. Bunlar hep salibin girdiği yere hilal giremez prensibinin tezahürat-ı elimesindendir."[87]

İttihatçıların dimağına yerleşen adaletsizlik fikri yine de onları Avrupa kabineleriyle iyi münasebetler geliştirmenin yollarını aramaktan alıkoymayacaktı. Uluslararası siyasi arenada tecrit edilme korkusu ve belki de daha mühimi devleti sıkıştıran mali kıskaç İttihatçıları bu son diplomatik darbeleri sineye çekmeye mecbur ediyordu. Osmanlı maliyesi 1914 se-

86 Hüseyin Cahid, "1914 Hediyesi", *Tanin* 1822 (20 Ocak 1914): 1.

87 "Nota Verildi", *İkdam* 6100 (15 Şubat 1914): 1.

nesine aylardır ödenmeyen memur maaşlarının yükü altında girdi. Büyük bir ordu seferber etmek ve onu bir yıldan fazla savaş teyakkuzunda tutmak devletin zaten iyice erimiş olan mali rezervlerini hepten tüketmişti. Bütçe açığını vatandaşa yüklediği yeni vergilerle hafifletmeye çalışan hükümet, temettü ve ağnam vergilerinde %25'lik bir artışa gitti.[88] Fakat bu önlemler maliyenin sırtını doğrultması için yeterli değildi. İttihatçılar düze çıkmak için gerekli kredinin bulunabileceği tek yerin Avrupa finans piyasaları olduğunun bilincindeydiler. Ekonominin bu hali ihtiyatlı bir diplomasiyi ve Avrupa'yla iyi ilişkiler gözetmeyi mecbur kılıyordu. Balkan Harbi'nden Cihan Harbi'ne kadar geçen devrede hükümet Avrupa devletleriyle münasebetini ve müzakereleri sürdürecekti. Liman ve demiryolu imtiyazları çıkaracak, birtakım altyapı projeleriyle ilgili sözleşmeler imzalayacak, ordu ıslahatı için bir Alman heyet görevlendirecek, birkaç nezarete Fransız ve İngiliz müşavirler atayacak ve sürüncemede kalan sınır ihtilaflarını sonuçlandıracaktı. Bâb-ı Âli bu sayede imparatorluğu diplomatik tecritten ve mali darboğazdan kurtarmayı hedefliyordu. Yine de Düvel-i Muazzama'nın tarafgir tutumuna maruz kalmak hem İttihatçılar hem de Osmanlı kamuoyunun geneli nezdinde onulmaz bir yara açmıştı. Tesiri derinlere uzanan bu yara, İTC'nin ikna gücü yüksek bir savaş anlatısını Cihan Harbi esnasında mahirane biçimde inşa etmesine imkân tanıyacaktı.

Yeni bir imparatorluk tertibi

Cavid Bey 2 Temmuz 1913 tarihinde günlüğüne enteresan bir not düşmüştü. Fransız bankalarıyla yürüttüğü kredi müzakereleri için o sırada Paris'te bulunan maliye nazırı İstanbul'dan postalanan bir mektuptan bahsediyordu. Cavid Bey'in mektup trafiği yoğundu çünkü ileri gelen İttihatçıları yurtdışındaki temasları hakkında düzenli olarak bilgilendiriyor, aynı zamanda kendisine başkentteki gelişmeler haber veriliyordu.

88 "1330 Senesine Mahsus Tekalif-i Fevkalade Kanun-ı Muvakkatı", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 6, 18 Rebiülevvel 1332 (14 Şubat 1914): 186-187.

Günlüğünde bahsettiği mektup Merkez-i Umumi'nin aldığı önemli bir kararı iletiyordu: İTC artık bir "İslâm siyaseti" izleyecekti. Bu yeni siyaset yazıya geçirilmeyecek ama İttihatçı kadro tarafından göz önünde tutulacaktı.[89] Cavid Bey ne 2 Temmuz tarihli kaydında ne de günlüklerinin sonraki satırlarında "İslâm siyasetinden" tam olarak ne kastedildiğini açıklar. Sonraki gelişmelere bakarak bir fikir yürütmek gerekirse bu ibarenin, Türkler ve Araplar başta olmak üzere, Osmanlı'nın Müslüman anasırına dayanan yeni bir imparatorluk tertibine tekabül ettiği düşünülebilir.

Cavid Bey'e gelen mektup İttihatçıların imparatorluğun etnik ve dinî farklılıklarını idare etme siyasetinin değişmekte olduğuna işaret ediyordu. İttihatçı kadro imparatorluğun Müslim ve gayrimüslim azınlıkları arasında Balkan Harbi'ni müteakip siyasi bir hareketlenme başladığını fark etmişti. İTC idaresinin düşmanı alt edememesi ve toprak kaybını engelleyememesi yüzünden Rumlar, Ermeniler, Kürtler, Araplar ve diğer etnik gruplar imparatorluğun istikbaline daha bir kuşkuyla bakar olmuşlardı.[90] Osmanlı'nın çözülüşü ve çöküşü birçoğu için artık an meselesiydi. Bu kanaatin yayılmasını kaygıyla izleyen İttihatçılar gelecekte bunun, bilhassa Avrupa devletlerinin de muhtemel desteğiyle, ayrılıkçı hareketleri tetiklemesinden korkuyorlardı. Düvel-i Muazzama'ya karşı duydukları güvensizlik bu kaygıları daha da derinleştiriyordu. İmparatorluk anasırına yönelik değişen tutumun kaynağında işte bu tip endişeler yatıyordu.

İTC'nin izlemeye başladığı yeni siyaset tarzı, genelde varsayılanın aksine, Osmanlıcılık ideolojisinin basitçe Türkçülük veya Türk milliyetçiliğiyle ikame edilmesi değildi. Dahili ve harici baskılar sonucu peyderpey gelişen bu yeni strateji çok daha karmaşıktı ve iki temel esas üzerine inşa edilmişti: muhtariyetçi/ademimerkeziyetçi akımların siyasi ve idari tedbirler-

89 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, 1: 759.

90 Bu hissiyatın Araplar arasındaki değerlendirmesi için bkz. Kayalı, *Arabs and the Young Turks*, 126-128; Kürtler özelinde ise bkz. Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone* (Stanford: Stanford University Press, 2011), 125-127.

le etkisizleştirilmesi ve Osmanlıcılığın imparatorluğun iki ana unsuru olan Türkler ve Araplar üzerinden ihya edilmesi. İttihatçılar, Balkan Harbi'nin imparatorluğu uçurumun kıyısına sürüklediğini düşünüyorlardı. Rumeli'yi kaybeden Osmanlı, Anadolu'ya ve Arap vilayetlerine sıkışmıştı. 15 Kasım 1913 tarihli başyazısında Hüseyin Cahid, Balkan hezimetinin devleti temellerinden sarstığını yazıyordu. Yine de "milletin asıl hayat-ı menabii" hâlâ diriydi. Diri olmasından da öte, kayıplar ve acılar ona adeta yeniden can vermişti:

> Anadolu şimdiye kadar Rumeli'yi tutabilmek için boşalıp duruyordu. Devlet-i Osmaniye biraz daha yaşamak için kendi vücudunun bir parçasını yiyerek tagaddi etmek zaruretinde kalan bir uzviyete benziyordu. Rumeli'de çarpışan ve Osmanlılığa hiçbir vakit ram olmamaya azmeden ve bu azimlerinde civar hükümetlerin teşvik ve muavenetini gören muhtelif ve gayrimüslim anasırı tutabilmek için muttasıl Anadolu'dan fedakârlık ediyordu.

Savaşın sonlanması, Osmanlı'nın gücünü tüketen bu durumun da sona ermesi demekti. Bundan böyle Türk-Arap kardeşliği imparatorluğa yeni bir hayat ve taze bir umut aşılayacak, bunun da ötesinde, İslâm âlemi için bir "manevi istinadgâh" olacaktı.[91]

Bu zihniyetin tezahürünü Arap vilayetlerine yönelik geliştirilen politikalarda görmek mümkündür. Daha Balkan Savaşı esnasında İttihatçılar, merkeziyetçi yaklaşımlarını esnetme ve ademimerkeziyetçi/ıslahatçı Arap muarızlarıyla aralarındaki tansiyonu düşürme yolunda kolları sıvamışlardı.[92] Sesleri gittikçe daha gür çıkan muhtariyet taraftarları ve artan harici

---

91 Hüseyin Cahid, "İş Başına", *Tanin* 1757 (15 Kasım 1913): 1.

92 Araplar arasındaki ademimerkeziyet ve ıslahat akımları hakkında detaylı bir değerlendirme için bkz. Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements* (Londra: Frank Cass, 1993); Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle Eastern Studies* 26, no. 2 (1994): 201-222; Fawaz, *Land of Aching Hearts*, 22-25, 35. Bu fikirlerin en güçlü şekilde dile getirilmesi Paris'te Haziran 1913'te toplanan Birinci Arap Kongresi'nde olmuştur.

entrikalar karşısında İttihatçılar, tavizkâr bir stratejinin ayrılıkçı fikirleri teskin edeceğini, Arapların İngiliz ve Fransızlara temayülünü zayıflatacağını düşünüyorlardı. Gayrimüslim anasırın tersine Araplarla, özellikle de Müslüman Araplarla, bir orta yol bulunabileceğine kaniydiler. En nihayetinde, muhataplarının çoğu İngiltere ve Fransa'nın Arap vilayetlerine yönelik niyetlerinden kendileri de kuşku duyuyor ve talep ettikleri idari ıslahatın Osmanlılık paydası altında gerçekleşmesini arzuluyorlardı.[93] İttihatçılara göre vakit, bu fikirdeki Arap aydın ve siyasetçilerle oturup karşılıklı çıkar esasına dayalı bir uzlaşma arama vaktiydi.

Uzlaşılan hususlar arasında ademimerkeziyetçi Arapların nicedir dillendirdikleri şu talepler vardı: askerlik hizmetinin vilayetler dahilinde ifa edilmesi, iptidai ve rüştiye mekteplerinde Arapçanın tedris dili olması (ve ileride bunun idadilerde de uygulanması), Arap vilayetlerinde görevli memurların Türkçeden başka Arapça da bilmeleri şartı, ikinci derecedeki memurların vilayet meclislerince tayinleri, hâkim ve diğer adli memurların da bunlar arasından seçilmeleri.[94] İttihatçı basın uzlaşıyı okuyucularına büyük bir coşkuyla bildirdi. *Tanin*, Türk-Arap ortaklığının suizanları bertaraf edeceğini yazıyor ve bunu "Şark'ın iki büyük milleti, iki büyük din kardeşi" arasındaki sarsılmaz dayanışmanın nişanesi olarak selamlıyordu.[95] İslâm'a yapılan vurgu barizdi. İttihatçı Ahmed Agayef

93 Kayalı, *Arabs and the Young Turks*, 138, 140; Gingeras, *Fall of the Sultanate*, 206; Tauber, *Arab Movements*, 277-278; David S. Thomas, "The First Arab Congress and the Committee of Union and Progress, 1913-1914", *Essays on Islamic Civilization: Presented to Niyazi Berkes,* Donald P. Little (der.) (Leiden: Brill, 1976), 320-322.

94 "Memalik-i Osmaniye'de Mevk-i Tatbik ve İcraya Konulacak Bazı Tedabir-i Esasiye-i Islahiye Hakkında İrade-i Seniyye", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 5, 4 Ramazan 1331 (7 Ağustos 1913): 618-619. Arap vilayetlerinde tedrisat, mahkemeler ve idarede Arapçanın kullanılmasına dair önceki uygulamalar için bkz. "Arabistan Vilayetlerinde Lisan-ı Arabın Suret-i İstimali ve Teferruatı Hakkında İrade-i Seniyye", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 5, 12 Cemaziyyülevvel 1331 (19 Nisan 1913): 318-319; Mahmut Şevket Paşa, *Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, Murat Bardakçı (der.) (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 163.

95 "Arab-Türk Muhadeneti", *Tanin* 1683 (6 Ağustos 1913): 1-2.

(Ağaoğlu) Türklerle Araplar arasındaki bu fikir birliğinin asırlardır sefalet ve zillet içindeki İslâm âlemi için yeni bir devrin habercisi olduğunu müjdeliyordu.[96]

Mahalli idarelere tam muhtariyet vermeye yanaşmayan hükümet, daha geniş bir ademimerkeziyet arzulayanları hepten tatmin edememişti belki ama uzlaşma sağlanan noktalar da İTC'nin klasik merkeziyetçi siyasetinden bariz bir sapmaya işaret ediyordu. Balkan krizine dek İttihatçılar, merkezin vilayetler üzerindeki hâkimiyetini azaltacak taleplere kuvvetle itiraz etmişlerdi. Şimdiki tavizkâr tutumları yabancı gözlemcilerin de gözünden kaçmayacaktı. İngiliz sefiri 1913 senesini değerlendirdiği yıllık raporunda durumu şöyle özetliyordu: "Abdülhamid rejiminin ardından başa geçen hükümetin etnik, kültürel ve dinî çeşitlilik arz eden vilayetleri cebren Türkleştirme hedefi de güden ve tahripkârca yürüttüğü merkeziyetçi politikasından artık tamamen vazgeçtiği anlaşılmaktadır."[97] Arapların muhtariyet ve idari ıslahat emeliyle uzun zamandır gündemde tuttukları taleplere kısmen de olsa kulak veren İttihatçılar böylelikle ademimerkeziyetçi hareketin büyüyen ivmesini frenlemiş, "Arap Meselesi"nin beynelmilel bir hal almasının önüne geçmiş ve Arapların çoğunluğunun imparatorlukla fikri ve siyasi bağlarını muhafaza etmeyi başarmıştı. Cihan Harbi yılları ise Cemal Paşa'nın sert idaresi altında bu politikaların bir kenara itildiği ve neticesinde Arapların Osmanlı'yla bağlarının çözüldüğü yıllar olarak tarihe geçecekti. Bu süreçte Arapların önemli bir kısmı artık tam bağımsızlığı hayal etmeye başlayacaktı.

Gayrimüslim anasıra yönelik Hüseyin Cahid'in başyazısında yönelttiği açık tenkit bu grupların yeniden tasavvur edilen imparatorluk tertibindeki konumlarını anlamak açısından önemlidir. İttihatçıların Balkan Harbi deneyiminden çıkardıkları sonuçlardan biri, devletin gayrimüslimlerin imparatorluğa

96 Ahmed Agayef, "Arab-Türk Muhadeneti", *Tercüman-ı Hakikat* 11615 (7 Ağustos 1913): 1.

97 *British Documents on Foreign Affairs*, 20: 430.

sadakatini temin edememiş olduğuydu. İttihatçıların gözünde gayrimüslimler, en iyi ihtimalle, imparatorlukla kader birliği oluşturamamış bir zümreydi. Bazılarına göreyse gizliden gizliye ve hatta bazen alenen Balkan müttefiklerine sempati duymuş, destek olmuşlardı. Bu tenkit bilhassa Rumlara yönelikti ama diğer gayrimüslim anasır da bu negatif algıdan payını alıyordu. İttihatçılara göre Balkan Harbi Rumların "Yunanlılaşma" sürecinin tamamlandığının ispatıydı. Yunanistan Rumlar üzerindeki tesirini uzun yıllardır tedrici olarak ve özellikle eğitim vasıtasıyla derinleştirmekteydi. Bu süreç, 1908 İhtilali'ni takiben, Rum cemaatinin önderliğinin kiliseden seküler ve kentli orta sınıf elite geçmesiyle ivme kazanmıştı.[98] Bu bağlamda, Balkan müttefiklerinin zaferi bilhassa Rumların milliyetçiliğini alevlendirmişti. Bu hissiyat bütün gayrimüslim anasır veya tüm Rumların gönlünde yatmıyordu elbette. Fakat devleti hayati bir tehlike içinde gören İttihatçıların endişesi, onları gayrimüslimlerin savaştaki etkisini serinkanlılıkla değerlendirmekten alıkoyuyordu. Endişeleri abartıyla birleşince, bu nispeten sınırlı hissiyatı ülkenin tekmil anasırına teşmil etmişlerdi. Bu gruplar içindeki belirgin sosyoekonomik ve politik çeşitlilik İttihatçıların zihninde eriyip farklılıklar silinirken, imparatorluğun müslim ve gayrimüslim tebaasının da yolları ayrılıyordu.

İttihatçıların Rumlar hakkındaki menfi fikriyatının bir başka sebebi yine Balkan Harbi kaynaklıydı. Meselenin özünde İttihatçıların harp ile demografi arasında kurdukları ilişki vardı. Osmanlı subaylarının harp gözlemlerinde sıkça bahsedilen meselelerden biri yerli halkın düşmana sempati duyduğu bölgelerde askerî harekât yürütmenin zorluğuydu. Bu tip gözlemlerde bölge halkının Osmanlı ordusunun manevralarını karşı tarafa bildirdiğinden, düşmana lojistik destek sağladığından ve hatta kıtalarından ayrı düşen askerleri soyduğun-

98 Ayşe Ozil, *Orthodox Christians in the Late Ottoman Empire: A Study of Communal Relations in Anatolia* (Londra: Routledge, 2012); H. Şükrü Ilıcak, "Osmanlı Rumlarının Bilinmeyen 'Hürriyet' Hikâyeleri", *İkinci Meşrutiyet'in İlanının 100üncü Yılı*, Bahattin Öztuncay (der.) (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2008), 18-23.

dan ve onlara ateş ettiğinden bahsediliyordu.[99] Yerel halk arasından zaman zaman nizami ordulara veya gerilla kuvvetlerine katılanlar da oluyordu. Nizami düşman birliklerine yardım eden Rum, Bulgar ve Sırp çeteciler Osmanlı'ya karşı yaman bir gerilla savaşı yürütüyorlardı. Müttefik kuvvetlerine aşina olmadıkları arazide rehberlik ediyor, müfrezeleri pusuya düşürüyor, ikmal hatlarını vuruyor ve böylelikle Osmanlı ordusunun gücünü kırıyorlardı. Engebeli ve ormanlık arazi bu gayrinizami fakat etkin savaşçıların işine geliyordu. Osmanlı ordusunun hareket ve manevralarını bile yer yer engelleyebildikleri oluyordu. Takip altındayken kolaylıkla köylülerin arasına karışıp izlerini kaybettirebiliyorlardı. Tabiatı gereği bu tip gruplar düşman ordusu ile yerli halk arasındaki ayrımı muğlaklaştırıyordu. İşte bu da İttihatçıların belli bir etnik grubu toptan sadakatsiz ve hatta düşman belleme eğilimini kuvvetlendirmekteydi.

Bu tip algılar, Balkan Harbi'nin akabinde beliren sistematik etnik ayrıştırma politikalarının ana dayanağını oluşturacaktı. Savaşın ardından İttihatçılar ülkenin stratejik açıdan hassas bölgelerinin demografik dokusunun değiştirilmesi gerektiğine ikna olmuşlardı. Bâb-ı Âli'nin bu yöndeki ilk hamlesi, Bulgaristan'la imzalanan barış antlaşmasını takiben varılan ve Doğu Trakya'yı kapsayan nüfus mübadelesiydi. Mübadele 50.000 kadar Osmanlı Bulgar tebaası ve bir o kadar da savaş boyunca hicret etmiş Müslüman'ı kapsıyordu.[100] Fakat İttihatçıların asıl hedefinde Batı Anadolu sahillerinde mukim çok daha kalabalık Rum nüfus vardı. Yunanistan'a karşı takınılan radikal söylemin altında yatan da bu demografik olguydu. Yabancı bir devletin varlığı ve duygusal anlamda ona merbut olduğunu

99 Bkz. Mahmud Beliğ, *Mürettep 4. Kolordu'nun*, 517; Karabekir, *Edirne Hatıraları*, 57, 77; Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür*, cilt 1, *Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması, 1911-1913*, Murat Uluğtekin (der.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 97-98, 458-459.

100 Stephen Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece, and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), 20; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 188-191.

düşündükleri yerli bir nüfus İttihatçıların karabasanıydı. Bu karabasan Ege Adaları meselesinde somutlaşacaktı. Daha önce bahsedildiği üzere, Adalar meselesi Balkan Savaşları sırasındaki sulh görüşmelerinde çözülememişti. Başta Osmanlı Devleti olmak üzere her iki taraf da meselenin hallini gönülsüzce de olsa Düvel-i Muazzama'ya havale etmişti. Başından beri Adaların Anadolu'nun tabii uzantısı olduğunu savunan İttihatçı kadro oraları anakaranın emniyeti için vazgeçilmez görüyordu.[101] Adalar kaybedilirse kıyı şeridinde yerleşik Rumların kolayca Yunan tesiri altına gireceklerine inanan İttihatçılar, Adalara malik bir Yunanistan'ın savaş durumunda Anadolu'ya hızla asker sevk edebileceğinin de farkındaydılar. Adalar Yunanistan'ın elinde kaldığı müddetçe Batı Anadolu vilayetlerinin güvende olmayacağı düşünüyorlardı.

Konuyu Devlet-i Aliye için bir "mesele-i hayatiye" olarak tanımlayan Sadrazam Said Halim Paşa, Adalar üzerindeki egemenlik haklarından feragat edilmesinin mümkün olmadığını ifade etmişti.[102] Hüseyin Cahid de Ocak 1914 tarihli bir başyazısında Anadolu sahiline en yakın iki ada olan Sakız ve Midilli'nin imparatorluğun selameti için Osmanlı hâkimiyetinde olmasının önemini vurguluyordu: "Oralarda Yunan propagandası serbest serbest hâkim ve müessir oldukça Anadolu'daki faaliyet-i ümran programımızın akim kalacağını biliyoruz."[103] Benzer şekilde, Atina sefiri Galip Kemali Bey *Le Temps* muhabirine verdiği demeçte Sakız ve Midilli'nin Osmanlı'da kalmasını öngörmeyen hiçbir teklifin kabul edilemeyeceğini savunuyordu: "Bunun haricinde herhangi bir hal çaresi, hatta bitaraflaştırılmak bile, Asya imparatorluğumuz için bir tehlike teşkil eyleyeceğinden, işimize gelmez. Filvaki bu taktirde, Yunan nüfuzu sahil boyunda mukim 400.000 Rum üzerinde hiçbir maniye rastlamadan cari olacaktır."[104]

101 *Tanin* 1760 (18 Ekim 1913): 1. Adalar krizi için bkz. Aksakal, *Ottoman Road to War*, 42-56.

102 "Türkiye ve Adalar", *Tanin* 1831 (29 Ocak 1914): 1.

103 Hüseyin Cahid, "Yeni Bir Suret-i Hal", *Tanin* 1827 (25 Ocak 1914): 1.

104 Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hatıraları: Atina Sefareti (1913-1916)* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946), 146.

Kasım 1913'te imzalanan barış antlaşmasına rağmen Osmanlı-Yunanistan ilişkileri Balkan Savaşları'ndan sonra giderek bozulacaktı. Düvel-i Muazzama'nın Adaları Yunanistan'a bırakma kararı iki devletin arasını daha da açtı. Bu noktada, İttihatçılar Yunanistan'la yakın gelecekte bir savaşı ihtimal dışı görmüyor ve hatta muhtemelen arzuluyorlardı bile.[105] Bu beklenti, İTC'nin Balkan Savaşları sonrasındaki askerî ve demografik politikalarının çoğuna da zemin teşkil edecekti. İttihatçıların Rum işletmelerini kapsamlı ve etkin bir boykota tutmaları böylesi bir siyasi iklimde gerçekleşti. Birçok kasabada İttihatçıların güdümünde kurulan boykot cemiyetleri gayrimüslim, ama bilhassa Rum dükkânlarından alışveriş yapılmaması telkininde bulunuyorlardı.[106] Diğer yandansa canla başla yürütülen donanma ianesi kampanyasıyla tabandaki milliyetçilik canlılığını koruyordu. Ta Meşrutiyet'in ilk günlerinden beri İttihatçıların milliyetçi propagandasının temel unsurlarından olan güçlü bir donanma tesisi, Yunanistan'la yükselen gerilim ortamında daha bir hassasiyet kesbetmişti. Donanma Cemiyeti azalarıyla resmî yetkililer düzenli olarak kasaba ve köyleri ziyaret ediyorlar, yeni savaş gemileri alımı amacıyla iane topluyorlardı. Memurlardan bir aylık maaşlarını donanma ianesine bağışlamaları isteniyordu. *The Near East* dergisinin bu manzarayı haberleştiren İstanbul muhabiri şaşkınlığını gizleyemeyecekti: "Bağışlar donanmaya yeni gemiler satın almak için yapılan kampanyayı organize edenleri bile şaşırtacak hızla yağıyor."[107] İki hafta sonra geçtiği haberde ise "Her kasabada, neredeyse her köyde cemiyetler kurulmuştu ve

105 Cavid Bey, günlüğünün 24 Eylül 1913 tarihli kısmında "Talat'ın fikri adaları Rumlardan cebren almak merkezindedir" diye yazmıştı (*Meşrutiyet Ruznamesi*, 2: 107). Bu ihtimali Amerikan sefiri Morgenthau ise 19 Haziran 1914'te kaydedecekti günlüğüne: "Talat [Yunanistan'la] harbi kaçınılmaz görüyor." *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, Ara Sarafian (der.) (Princeton: Gomidas Institute, 2004), 70.

106 Boykotaj üzerine en kapsamlı çalışma için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (Londra: I.B. Tauris, 2014).

107 "The Fleet Subscriptions", *The Near East* 143 (30 Ocak 1914): 407.

iane çağrısına gösterilen alaka son derece samimiydi" diyecekti.[108] Hem Rum boykotu hem de donanma ianesi kampanyası Osmanlı kamuoyunu ateşlemişe benziyordu.

İttihatçıların daha da önemli bir diğer faaliyeti Ege sahilindeki Rum ahaliye yönelik 1914 yazında gerçekleştirilen nüfus mühendisliğiydi. Buradaki nihai hedef bölgede yeni bir demografik durum yaratmak ve Yunanistan'la savaş durumunda Osmanlı ordularına ket vuracağı düşünülen muhtemel engelleri geç kalmadan bertaraf etmekti. Sahaya sevk edilen Teşkilat-ı Mahsusa emrindeki çeteler 150.000 kadar Anadolu Rum'unu kadim yurtlarından sökerek Ege Adaları'na ve Yunanistan anakarasına sürdüler.[109] Batılı diplomatların müdahaleleri Ege sahilinin Rumsuzlaştırılması sürecinin önüne geçmeye yetmeyecekti. Önceden tasarlanmış, merkezden planlanmış ve tepeden icra edilmiş bu korkutarak kaçırma eyleminin sonuçları vahimdi. Çeşme ve Urla gibi kimi kasabaların Rum ahalisi neredeyse külliyen kaçırtılmış, insanlar soluğu Yunan adalarında veya İzmir'de alarak canlarını zor kurtarmışlardı. Geride bıraktıkları mülklerinin çoğu Rumeli'den kaçan Müslüman muhacirler tarafından işgal edilmişti. Yaşanan bu gelişmeler, tedhiş eylemlerinin "başarısını" gözler önüne serecekti. Batı Ege'den Rum tehciri İttihatçılara belli bir bölgenin demografik dokusunu kısa zamanda ve nispeten az bir zahmetle dönüştürmenin mümkün olduğunu göstermiş, tehdit olarak görülen bir toplum kesimini az sayıda elemanla ve kısa sürede ortadan kaldırmanın yol haritasını çıkarmıştı. Dahası, tüm bu yaşanan olaylarda hükümet öne çıkmıyor, perde arkasında

108 "The Fleet Subscriptions", *The Near East* 145 (13 Şubat 1914): 467.

109 Emre Erol, "Organised Chaos as Diplomatic Ruse and Demographic Weapon: The Expulsion of the Ottoman Greeks (*Rum*) from Foça, 1914", *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10, no. 4 (2013): 66-96; Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2012), 63-96; Matthias Bjørnlund, "The 1914 Cleansing of Aegean Greeks as a Case of Violent Turkification", *Journal of Genocide Research* 10, no. 1 (2008): 41-57; Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Empire, 1912-1923* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 12-54; Dündar, *Türkiye'nin Şifresi*, 194-203.

kalabiliyordu. Bir yıl sonra Osmanlı Ermenilerine karşı çok daha yıkıcı bir eyleme girişecek İttihatçı idarenin kılavuzu işte bu Ege deneyimi olacaktı.

Bütün bunlar olurken İttihatçılarla Ermenilerin de arası açılıyordu ama bunun Balkan kriziyle ilintisi dolaylıydı. Meselenin özünde, imparatorluğun Vilayat-ı Şarkiye'sine mahsus idari ve siyasi ıslahat vardı. Meşrutiyet'in ilanından beri Osmanlı Ermenileri mustarip oldukları problemlerin çözümü için bıkmadan ıslahat talep ediyorlardı. Kemikleşmiş emniyet sorununun halledilmesi, Rumeli ve Kafkas muhacirlerinin bölgeye iskânının yarattığı problemlerin giderilmesi ve en önemlisi, Kürtlerin gasp ettikleri arazilerinin kendilerine iadesi peşindeydiler. Islahatın tatbiki ve bölgede güvenlik ve nizamın tesisi söz konusu olduğunda İttihatçıların dört yıldan beri sergilediği kimi zaman isteksizlik, kimi zamansa acizlik, Ermenileri derin bir karamsarlığa sürüklemişti.[110]

Balkan krizi ve akabinde yaşananların yarattığı siyasi konjonktürde Ermeniler ıslahat taleplerine nihayet kulak verileceği umuduna kapıldılar. Vakit, ıslahat meselesini gündeme getirme vaktiydi. "Diplomatik dengeler bu aralar Türklerin lehine değil" diye bir not düşmüştü Krikor Zohrab günlüğüne. "Bugün onlarla oturup konuşmak günüdür. Bundan daha müsait bir vakit bulamayız."[111] Yakın dönemde İttihatçıların sebep oldukları hayal kırıklıklarından diğer birçok grup gibi Ermeniler de paylarına düşeni almışlardı ve bu yüzden salt "Türklerle oturup konuşarak" istediklerini alamayacaklarının

110 İttihatçılarla Taşnaklar arasındaki girift ilişkilerin değerlendirmesi için bkz. Garabet K. Moumdjian, "The Eastern Vilayets, 1909-1914: ARF-CUP Collusion, Russian Stratagems, and the Kurdish Menace", *War and Collapse: World War I and the Ottoman State*, M. Hakan Yavuz ve Feroz Ahmad (der.) (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2016), 705-780; Yektan Türkyılmaz, "Devrim İçinde Devrim: Ermeni Örgütleri ve İttihat-Terakki İlişkileri, 1908-1915", *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 324-353.

111 Alıntılayan Rober Koptaş, "Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın Kalemlerinden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (2007): 163.

farkındaydılar. Hakiki ve kalıcı bir çözüm için Düvel-i Muazzama'nın Bâb-ı Âli'ye baskı yapmasının yolunu aramaya başladılar. Siyasi partiler, eşraf ve kilise mensuplarından müteşekkil Ermeni Milli Heyeti Aralık 1912'de aldığı kritik bir kararla Ermenilerin taleplerini Avrupa hükümetlerine iletmişti. Böylesi bir hamleyi daha da dikkat çekici kılan, önceleri nadiren uzlaşabilen Ermeni fırkaları ve diğer güç odaklarının bu kararı oybirliğiyle almalarıydı.[112] Bunu takip eden aylarda İttihatçılar, Ermeniler içindeki fikir ayrılıklarını kendi lehlerine manipüle etmeye yelteneceklerdi. Fakat Araplarla müzakerelerinde işe yarayan bu strateji bu kez sonuç vermeyecekti.

Arap ve Ermeni örnekleri arasındaki en önemli fark ise, İttihatçıların Ermeni ıslahatının uluslararası diplomatik bir meseleye dönüşmesini engelleyememeleriydi. Bunda iki faktör etkili oldu. Birincisi, Ermeniler ıslahatın Düvel-i Muazzama'nın gözetimi altında olmasında diretmiş, İttihatçıların meseleyi ikili müzakerelerle halletme tekliflerine ayak diremişlerdi. İkincisi, Rusya başta olmak üzere Düvel-i Muazzama da ıslahat planında aktif rol almaya hevesliydi. İTC zaten Rusya'nın nazarını uzun zamandır Osmanlı şark vilayetlerine çevirdiğini biliyor, bölgede yaşayan Ermeni ve Kürtler üzerinde nüfuzunu artırmayı kolladığını görüyordu.[113] İttihatçılara göre ıslahat projesinin diplomatik bir kılıfa bürünmesi şark vilayetlerinde Rus tesirini kesin olarak artıracak ve belki de Çarlık himayesinde tam teşekküllü bir muhtariyet idaresine kapı aralayacaktı. Bu senaryo, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin sonu demekti. Dolayısıyla İTC ıslahat sürecini sekteye uğratmak için epey uğraştı. Fakat bundan bir sonuç alamadı. Ermeni meselesinin milletlerarası bir nitelik kazanması, "Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında kaydedilen demografik dönüşüm ve yaşanan toprak kayıpları bağlamında, hükümetle

112 Koptaş, "Zohrab, Papazyan", 165.

113 Bu durumun en detaylı değerlendirilmesi için bkz. Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Cambridge: University of Cambridge Press, 2011). Ayrıca bkz. Manoug Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920* (Londra: I.B. Tauris, 1995), 50-57.

Ermeniler arasındaki dinamiğin bozulmasının temel sebebi" olmuştur.[114]

Islahat tasarısı Ermeni Milli Heyeti'nin seçtiği reform komisyonu tarafından kaleme alınıp Rusya'nın İstanbul sefareti dragomanı André Mandelstam'a sunuldu. Mandelstam metnin üzerinden geçip uygun gördüğü düzeltmeleri yaptıktan sonra ıslahat tasarısını Düvel-i Muazzama temsilcilerine yolladı. Mandelstam Planı diye anılan proje Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas'tan oluşan Vilayat-ı Sitte'yi tek bir eyalet altında toplamayı ve onu da padişahın tayin edeceği Osmanlı tebaasından Hıristiyan veya Avrupalı bir valinin idaresine vermeyi öneriyordu. Valiye eyaletin idaresinde, adliye işlerinde ve kolluk meselelerinde geniş yetkiler tanınmıştı. Eyalet meclisi eşit sayıda Müslüman ve Hıristiyan azadan oluşacaktı. Şöhreti saldığı korkudan menkul Hamidiye Alayları lağvedilecekti. Müslüman muhacirler eyalet dahilinde iskân edilmeyeceklerdi. Polis ve jandarma kadrosu, yarısı Hıristiyan olmak üzere, yerli unsurlardan oluşacaktı. Gasp edilen Ermeni malları meselesini tahkik etmek ve tazminat sürecini takip etmek üzere hususi bir komisyon oluşturulacaktı. Son olarak, Düvel-i Muazzama ıslahatın icrasını teminat altına alacaktı.[115] Projeyi Doğu Anadolu'ya cüretkâr bir Rus müdahalesi olarak gören diğer Avrupa hükümetleri Mandelstam Planı'na sert tepki gösterdi. Özellikle, Rus tesirinin artması halinde kendi stratejik ve ekonomik menfaatlerinin tehlikeye gireceğini sezen Almanya buna mani olmak için harekete geçti. Bu noktadan itibaren, Avrupa'nın, Devlet-i Aliye'nin ve Ermenilerin hep birden kabul edebilecekleri bir ıslahat projesi tasarlamak ve hayata geçirmek misyonu Rusya ve Almanya'nın uhdesinde olacaktı.[116]

---

114 Donald Bloxham, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire,* Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (der.), (Oxford: Oxford University Press, 2011), 261.

115 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley: University of California Press, 1967), 33.

116 Islahat sürecinin milletlerarası boyutu için bkz. Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Review* 53, no. 3 (1948):

Düvel-i Muazzama, Rusya dahil olmak üzere, şark vilayetleri için ıslahat planı tasarlarken ne Osmanlı'yı bölmek ne de bağımsız bir Ermeni devleti tesis etmek arzusundaydı. Böyle bir durumun kendi aralarındaki hassas dengeyi bozacağının gayet farkındaydılar. Ancak İttihatçılar Düvel-i Muazzama'nın niyetinin Osmanlı çıkarlarına ters olduğuna kanaat getirmişlerdi bir kere. Onların nazarında Avrupa tüm inandırıcılığını Balkan Harbi'nde kaybetmişti. İttihatçıların ecnebi müdahalesine muhalefeti bilhassa Mandelstam Planı'ndan haberdar olmalarıyla birlikte arttı. Hüseyin Cahid *Tanin*'deki köşe yazısında "Biz yapılacak şeylerde ne kadar hafif ve yaldızlı bir şekilde olursa olsun Avrupa kontrolü olduğunu görünce ona karşı kalben düşman olacağız" diyordu.[117] İTC'nin nispeten mutedil simalarından Cavid Bey bile Alman hariciye müsteşarı Arthur Zimmermann'a "Anadolu'da bir yeni Makedonya vücuda getirmeyi" katiyen arzu etmediklerini söylemişti.[118] İttihatçıların kararlı duruşu Avrupalı diplomatların dikkatinden kaçmayacaktı. Alman sefiri Hans von Wangenheim'ın izlenimi çarpıcıydı: "Asıl mesele Padişah veya yüksek mevki ve prestij sahibi biri yerine... Komite ile, yani şahsiyetlerin değil, ideallerin hükmettiği bir grupla müzakerede bulunmamız. Halihazırda Komite içindeki hâkim kanaat Türkiye'nin Düvel-i Muazzama'nın artan siyasi denetiminde yaşamasındansa izmihlalinin evla olduğudur."[119]

İttihatçılar bir yandan da Ermenileri Avrupa'nın ıslahat meselesinin dışında tutulmasına iknaya çalışıyorlardı. Ama bu sonuç vermeyecekti. İTC'nin ağır topları Ermeni gazetelerine 1913 yılı boyunca verdikleri mülakatlarla Ermeni kamuoyunu, niyetlerinin halis ve ıslahatı uygulama iradelerinin tam olduğuna inandırmaya çalıştılar. Ermeni muhataplarıyla ve

481-505; Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

117 Hüseyin Cahid, "Devletler ve Şarki Anadolu", *Tanin* 1769 (27 Kasım 1913): 1.

118 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, 2: 250-251, 280-281.

119 Alıntılayan W.J. Van der Dussen, "The Question of Armenian Reforms in 1913-1914", *Armenian Review* 39 (1986): 21.

bilhassa geçmişte birlikte siyaset yaptıkları Taşnaklarla temaslarda bulundular. Ama aba altından sopa göstermeyi de ihmal etmiyorlardı. Nüfuzlu Ermenilere ölüm tehditleri gidiyor, dükkân kapılarına ve kilise duvarlarına gece vakti işaretler konuluyor, Ermeni tüccarlar boykot ediliyordu.[120] Eşzamanlı yürütülen yakınlaşma ve gözdağı politikası Ermenileri Avrupalıları bırakıp İttihatçılarla doğrudan müzakereye girmeye razı edemeyecekti. Geçmişte İttihatçıların vaatlerinin kasten veya acizlikten karşılıksız kaldığı birçok örnek vardı. Ermeniler bu yüzden Avrupa'nın ıslahatın garantörü olmasını elzem görüyorlardı. 1913 sonlarına gelindiğinde bu garantiye hiç olmadığı kadar yakın olduklarının da bilincindeydiler. Nihayet Aralık 1913'te İttihatçılar Ermenilerin tüm taleplerini kabul etti. Karşılığında Ermenilerden ecnebi müfettişliğini reddettiklerini belirten bir tebliğ yayınlamalarını istiyorlardı. Aldıkları yanıt yine olumsuzdu. İttihatçıların teklifini Ermeni liderlerine bizzat ileten Zohrab Efendi'nin günlüğüne düştüğü kelimeler bir felaket kehanetiydi adeta: "[Bu kararın] milletimiz üzerindeki sonuçları dehşetli olacak."[121]

Düvel-i Muazzama, Devlet-i Aliye ve Ermeniler arasındaki uzun ve çetin müzakere süreci 8 Şubat 1914'te imzalanan Yeniköy Antlaşması'yla nihayete erdi. Mandelstam Planı'yla karşılaştırıldığında bu mukavele İttihatçılar açısından başarı sayılabilecek değişiklikler içeriyordu: Vilayetler bir yerine iki müfettişlik altında toplanacaktı. Büyük bir Müslüman nüfusu muhtevi Trabzon vilayetinin müfettişliklere eklenmesi Ermenilerin toplamdaki oranını azaltacaktı. Eyalet meclislerindeki temsiliyet eşit değil, nispi temsil esasına göre olacaktı – Van ve Bitlis vilayetleri bunun dışında tutulacak, meclisler eşit temsiliyet üzerine teşekkül edecekti. Atanacak iki umumi müfettiş küçük Avrupa devletlerinin tebaasından seçilip hizmet bölgelerindeki mülki, adli ve idari birimlerin yanı sıra polis ve jandarma üzerinde de geniş yetkiyi haiz olacaktı. Hamidiye Alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülerek

120 Kaligian, *Armenian Organization*, 179.

121 Alıntılayan Koptaş, "Zohrab, Papazyan", 174.

orduya eklemlenecekti. Ermeniler için en hassas konu olan toprak meselesi kasten muğlak bırakılmıştı. Antlaşma, arazi ihtilaflarının umumi müfettişlerin nezaretinde halledilmesini öngörüyordu. Müslüman muhacirlerin bölgede iskânı, ıslahatın diğer vilayetlere teşmili ve yeni politikaların Düvel-i Muazzama tarafından tatbik ettirilmesi meselelerine dair bir şey belirtilmemişti.[122]

Islahat planının bu nihai metni, Ermeni heyetinin tasarlayıp Mandelstam'ın gözden geçirdiği projeden epey farklıydı. İttihatçılar hatırı sayılır tavizler koparmış olsalar da onların bu süreçten muzaffer çıktıkları söylenemez. En nihayetinde, ecnebi kontrolü hususunda havlu atmak zorunda kalmışlardı. İTC, zaten zedelenmiş prestijini daha da yitirmemek adına, kamuoyuna ıslahatı Anadolu'nun bütününü kapsayan umumi tedbirler olarak tanıtacaktı. *Tanin*'de ıslahat paketiyle alakalı bir makale Anadolu'nun altı müfettişliğe tanzim edileceğini yazıyor, herhangi bir etnik grubu zikretmekten özellikle kaçınıyordu.[123] İlerleyen aylarda, Bâb-ı Âli ıslahatın yürürlüğe konmasını geciktirmek için elinden geleni yapacaktı. Avrupa'da patlak veren harp ve ağustos başında Osmanlı'nın ilan ettiği seferberlik İTC hükümetine ıslahat paketini rafa kaldırmak için bulunmaz bir fırsat verecekti.

1914 tarihli Islahat Mukavelesi ile Osmanlı Ermenilerinin 1915-1916 boyunca imhası arasında doğrudan bir ilişki kurmak belki ilk bakışta akla yatkın gözükebilir ama bunun tarihçiyi götüreceği yer en nihayetinde determinist bir patikadır. Lakin çalkantılı ıslahat sürecinin İttihatçılarla Ermeniler arasındaki kopuşu, düzeltilmesi adeta imkânsız biçimde, hızlandırdığı da doğrudur.[124] İttihatçılar bu gelişmeleri Ermenilerin tamamen Rus tesiri altına girmesi olarak yorumluyorlardı. Samimi münasebetleri olan Taşnakların bile dönüşü olmayan bir yola saptıklarını düşünüyorlardı. Önde gelen bir Taşnak mensubu, "1913 olayları benim bildiğim Talat'ı başka biri yap-

122 Hovannisian, *Armenia on the Road*, 38; Somakian, *Empires in Conflict*, 61-62.

123 "Anadolu Islahatı", *Tanin* 1845 (12 Şubat 1914): 1.

124 Gingeras, *Fall of the Sultanate*, 157.

mıştı" diye yazıyordu.[125] Zohrab Efendi, arkadaşı Yervant Odyan'a "Dehşetli bir zamandayız. Bu Türkler hepten değiştiler, bilhassa da bize karşı" demişti.[126] İttihatçıların Ermenilere yönelik hâkim hisleri kesif bir güvensizlik ve kızgınlıktı. Ama yine de İttihatçılarla Ermenilerin arasının dramatik biçimde açılmasıyla yüz binlerce sivilin katli arasında doğrudan bir neden-sonuç ilişkisi kurmak zordur. Osmanlı'nın sonbaharda Cihan Harbi'ne girmesiyle birlikte yeni şartlar ortaya çıkacak ve aradaki itimatsızlık ve gerilim daha da derinleşecekti. Bu yeni şartlar altında İttihatçıların Ermenilere karşı besledikleri suizan, topyekûn bir toplumu hedef alan imha politikalarının kapısını da aralayacaktı.

Sonuç

Dört küçük Balkan devleti ordularına karşı alınan yenilgi Osmanlı toplumunun tüm katmanlarında imparatorluğun zayıflığının bir alameti olarak algılanarak büyük bir moral bozukluğuna yol açtı. Harbin gösterdiği bir diğer şey de savaşların yıkıcı etkisine artık sadece cephedeki neferin değil sivil halkın da maruz kaldığıydı. İnsanlar köylerdeki asker ailelerinin çektiği zorluklara şahit oluyor, savaşın yuttuğu işgücüyle daralan yerel ekonomideki sıkıntıyı hissediyor, ödenmeyen maaşlardan ve artan fiyatlardan mustarip oluyorlardı. Balkan Harbi'nden memleketlerine dönen askerler sadece sefalet değil, silahaltında geçen günlerin biriktirdiği keder ve şiddet dolu hikâyeler taşıyorlardı. Tüm bunlar zaten usanç uyandıran askerlik hizmetine dair algıyı daha da menfi yapıyor, halkı yeni bir savaşa girmeye son derece gönülsüz kılıyordu.

Balkan felaketinin etkileri yıkıcı olmakla birlikte yaşanan hezimet İttihatçıların zaaflarını yüzlerine çarpmış, imparatorluğun bekasına dair duydukları endişeleri derinleştirmişti.

125 Karekin Pasdermadjian, "My Last Interview with Talaat Pasha", *Armenian Review* 35 (1982): 122.

126 Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, çev. Ara Stepan Melkonian (Londra: Gomidas Institute, 2009), 8.

Yenilgi her şeyden önce imparatorluğun insan gücü ve maddi kaynaklarını daha etkin biçimde seferber etmesinin ne kadar elzem olduğunu göstermişti. Buradan hareketle, İTC hükümeti imparatorluğun savaş kabiliyetini artırmak amacıyla siyasete, askerliğe ve topluma yönelik bir dizi radikal tedbire başvuracaktı. Mağlubiyetten çıkartılan dersler sayesinde Osmanlı Devleti Cihan Harbi'ne topluma nasıl daha sıkı bir şekilde nüfuz edebileceği ve kaynaklarını nasıl daha verimli kullanabileceğine dair yeni bir kavrayışla girdi. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı siyasi ve askerî eliti Balkan Harbi'nden çok şey öğrendi. İmparatorluğun Harb-i Umumi boyunca göstereceği direnç biraz da bunun eseriydi.

Bir sonraki savaşın yaşanacağı sahne Balkan Harbi'nin getirdiği politik ve kültürel atmosferde şekillendi. Bu sahnenin mümeyyiz vasıfları arasında imparatorluğun siyasi ve içtimai hayatındaki tesirini daha da belirginleştiren bir İttihatçı iktidar, genişleyen sivil toplum şebekesiyle eşgüdümlü ve amacı milliyetçi ruhu canlandırmak olan merkezî bir teşebbüs, hem sivil toplumdaki hem de ordudaki daha dünyevi ve Osmanlıcı söylemin yerini alan yoğun bir dinî vurgu vardı. Bu gelişmeler etnik ve dinî farklılıkları politize ederek Cihan Harbi arifesinde müslim ve gayrimüslim Osmanlılar arasındaki tansiyonu yükseltecekti.

İKİNCİ BÖLÜM

TARLALARDAN KIŞLALARA

İshak Bey, arkadaşlarıyla geçirdiği keyifli bir gecenin ertesi sabahı uyandığında memleketi Harput'u hazin ama telaşlı bir hareketlilik içinde bulacaktı. Takvimler 3 Ağustos 1914'ü gösteriyordu ve Harput'a kasvet çökmüştü. İshak Bey'in bu bariz değişimin sebebini idrak etmesi uzun sürmedi. İmparatorluk çapındaki binlerce belde gibi Harput da önceki gece silah, kılıç, top ve yeşil sancaklarla bezeli göz alıcı kırmızı afişlerle donatılmıştı. Bu afişlerde kısa ve öz bir ibare yazılıydı: "Seferberlik var. Asker olanlar silahaltına." Son seferberliğin üzerinden daha iki yıl bile geçmemişti ve hükümet bir kez daha erkek vatandaşlarını askere çağırıyordu. İshak Bey'in hemşerileri "heyecan içinde, meyus ve mükedder"di.[1] Milyonlarca Osmanlı gibi onlar da seferberliğin düzenlerini bozacağını iyi biliyorlardı. Fakat çok azı seferberliğin hayatlarını nasıl tamamen tepetaklak edeceğini şimdiden kestirebilirdi. Ve yine çok azı şimdiden bilebilirdi seferberliğin, dört yıl boyunca ve hatta

1 Bu bölüm, kısmen, daha önce yayımlanan bir çalışmama dayanmaktadır: "Seferberlik: Building Up the Ottoman Home Front", *World War I and the End of the Ottomans*, Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem ve Maurus Reinkowski (der.) (Londra: I.B. Tauris, 2015), 54-73; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, cilt 4 (İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1959), 79.

sonrasında, bireysel ve kolektif belleklerinin çok derinine işleyeceğini.

Seferberlik ilanıyla birlikte yüz binlerce Osmanlı vatandaşını asker yapacak süreç başlıyordu. Beklenmedik seferberlik çağrısı gerek celp edilenlerin gerekse ailelerinin hayatlarını altüst edecekti. Seferberlikle birlikte devletin işleyişi de kökünden değişecekti. Bu büyük dönüşüm devresinin ilk aşamasını, seferberlik ilanıyla imparatorluğun harbe girmesi arasında geçen üç aylık zaman zarfı teşkil etti. Ordunun sonu gelmeyen ihtiyaçları, yetkililerin cephe gerisine ilk defa bu denli yoğun biçimde müdahalesini gerektiriyordu. Zahire ve erzak ordunun tüketimine ayrılıyor, kamu binaları ve özel konaklar askere tahsis ediliyor, mekkare ve nakliye araçlarına el konuluyor, örfi idare ilan ediliyor, seyahat, toplantı ve ifade hürriyeti kısıtlanıyordu. Tüm bunlar hem şehirlerin hem de kasaba ve köylerin çehresini kısa zaman içinde bütünüyle değiştirecekti. Bu sürecin harcı, tazyik ve şiddetle karılmıştı. Bunun sebebi de Balkan Harbi'nin acı hatıralarında ve İttihatçıların imparatorluğun bekasına dair derin kaygılarında saklıydı.

Seferberlik süreci, askerî hazırlıklardan ve devletin iktidar sahasının genişlemesinden daha fazlasını içeriyordu. On dokuzuncu asrın ortalarından itibaren savaşın ciddi anlamda değişen tabiatının bir tezahürü olarak, "harp seferberliği" aynı zamanda "fikri seferberliği" de içermekteydi.[2] Tarihçi John Horne'un belirttiği üzere, bir millet harp seferberliğine giriştiğinde, bu eylemi "hem fikren, yani kolektif temsiller ve bunları üreten inanç ve değer sistemleri aracılığıyla, hem de orgazinasyonel olarak, yani devlet ve sivil toplum teşekkülleriyle" gerçekleştirirdi.[3] Cihan Harbi'nde çarpışan diğer ülkeler gibi İTC kumandasındaki Osmanlı Devleti de toplumun savaşı, düşmanı ve savaştaki kendi rolünü anlamlandırabilmesini

2 Fikri seferberlik kavramı için bkz. Elizabeth Domansky, "The Transformation of State and Society in World War I Germany", *Landscaping the Human Garden: Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework,* Amir Weiner (der.) (Stanford: Stanford University Press, 2003), 49.

3 John Horne, *State, Society, and Mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 1.

sağlayacak bir "harp anlatısı" inşa etmeye uğraştı. Hükümetin kapsamlı ve maliyetli savaş hazırlıklarına toplumsal bir meşruiyet kazandırmasının yolu ikna edici bir savaş anlatısı kurmaktan geçiyordu. Bütün ortak noktalarına rağmen Osmanlı deneyimi nihayetinde diğer muharip devletlerin deneyimlerinden oldukça farklı olacaktı. Zira İttihatçılar, bu harp fedakârlıklarını yakın mazideki hezimetin maddi ve manevi yıkımından henüz belini doğrultamamış savaş yorgunu bir toplumdan bekliyorlardı. Osmanlı örneğini muadillerinden ayıran her şeyden önce buydu.

Seferberlik kararı

Avrupa'da silahlar patlar patlamaz Osmanlı İmparatorluğu "müsellah bitaraflığını" ilan etti. Öte yandan İttihatçı liderler, Almanya ile müzakere ettikleri gizli ittifak antlaşmasını 2 Ağustos 1914'te imzaladılar. Bunu üç gün sonra Avusturya-Macaristan'la yapılan ittifak izledi.[4] Almanya'yla antlaşmanın imza edildiği gün, eşzamanlı olarak ordunun ve donanmanın seferberliği de emredilmişti. Hükümet, Avrupa'da hızla büyüyen gerilimin bir noktada Osmanlı topraklarına da sıçramasını bekliyordu. Seferberlik emriyle, yirmi ila kırk beş yaş arası, bedenen sağlam tüm Osmanlı erkekleri, din veya etnik aidiyet ayırt edilmeksizin askere çağrıldı. Seferberlikle beraber sıkıyönetim de ilan eden Bâb-ı Âli, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'ı da tatil etti.

Erken ve kapsamlı seferberlik ilanının askerî karar vericilerin fikri olduğu açıktı. İttihatçıların kendi arasındaysa bu konuda fikir birliği yoktu. İTC kabinesindeki bazı isimlerin bu karara karşı çıkmasının altında, kapsamlı bir seferberliğin Rusya'yı tahrik edebileceğine dair kaygılar yatıyordu. Ama daha da önemlisi, böyle kapsamlı bir seferberliğin devletin

4 Bu sürecin en ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008). Ayrıca bkz. Sean McMeekin, *The Ottoman Endgame: War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908-1923* (New York: Penguin, 2015), 83-91, 97-100.

zayıf maliyesini daha da zorlayıp ülkeyi iflasa sürüklemesinden korkuluyordu. Maliye Nazırı Cavid Bey Merkez-i Umumi'ye, "bu devletin sekiz yüz bin askeri silahaltında bekletmeye kudreti olmadığını, askerin aç ve çıplak kalacağını" izah etmişti.[5] Bu uyarılara rağmen askerî liderlerin tercihi doğrultusunda hareket edilecekti. Askerî anlamda ihtiyaç duyulan her türlü hazırlığın ivedilikle yapılması zarureti, siyasi ve mali saiklerle öne sürülen itirazları bir kere daha ikinci plana itiyordu. Askerî liderler, ordunun seferberliğini tamamlaması için uzun bir mühlete gerek olduğunu Balkan Harbi karmaşasında, hezimet yaşayarak öğrenmişlerdi. Seferberlik emri çıktıktan sadece iki hafta sonra Osmanlı ile Balkan müttefikleri arasındaki çatışmalar başlamış, Osmanlılar savaşa feci biçimde noksan ve hazırlıksız girmek durumunda kalmıştı. İttihatçılar aynı hatayı bu defa tekrarlamamakta kararlıydılar.

İyileşme yönünde yakın zamanda atılan ciddi adımlara rağmen 1914 Ağustos'unda ordu savaşa hazır değildi. İddialı ve kapsamlı askerî ıslahatın meyveleri henüz olgunlaşmamıştı. Ekim 1913'te Çatalca Hattı'nı ve diğer cepheleri ziyaret eden İngiliz askerî operasyonlar direktörü Albay Henry Wilson'ın günlüğüne düştüğü not bu durumu yansıtıyordu: "Türk ordusu esaslı bir modern ordu *değildir*" ve ordu "kötü idare edilmektedir, komuta zinciri zayıftır ve askerlerin üstü başı perişandır." Albayın gözlemlerine göre imparatorluk geri kalmış bir ülkeydi, "yolları yoktu, demiryolları çok azdı ve onlar da tek hattan ibaretti, Batı fikriyatı ve usullerinin benimsendiğine dair ise hiçbir emare yoktu." İngiliz albay bu karanlık tabloyu karamsar bir tahminle noktalıyordu: "Türkiye'nin Avrupa kıtasındaki varlığı bir darbeyi daha kaldırabilecek durumda değil."[6] Wilson'ın bu menfi gözlemleri istisnai değildi. Enver Paşa da ordunun içler acısı durumunun farkındaydı ve mevsimsiz bir savaşın ordu için ne kadar çetin bir sınav olacağını iyi biliyordu. Mart 1914'te

5 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (der.), cilt 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 631.

6 Keith Jeffrey, *Field Marshal Sir Henry Wilson: A Political Soldier* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 104-105. Orijinal vurgu.

kabineye orduyu büyük bir savaşa hazırlamak için en az beş yıllık bir barış dönemine ihtiyaç duyduğunu söylemişti.[7] Askerî liderlerin ordunun teçhizat ve teşkilatına yönelik kaygıları Osmanlı neferinin savaş kabiliyetine dair yaygın şüpheleriyle birleşince daha da derinleşiyordu. Bunların telafisi için zamana ihtiyaç vardı. Dolayısıyla, seferberliğin bir an önce ilanıyla, azami sayıda erkeğin askere alınarak hiç olmadığı kadar büyük bir kitleye talim verilmesi, askerlik disiplininin öğretilmesi ve taze erlerin ordu hayatına alıştırılmaları hedefleniyordu.

İttihatçıların erken ve kapsamlı seferberlik emrinde, askerî mülahazalardan başka, iki etken daha rol oynamıştı. Birincisi, düzenli tutulmuş ve güvenilir nüfus kayıtlarıyla askerî yoklama defterleri yoktu. Ne tam olarak kaç kişinin genel celbe icabet edeceği ne de o sayının ordunun muharebe ihtiyacına yetip yetmeyeceği biliniyordu.[8] Ciddi bir risk yaratan bu belirsizlik karşısında komuta kademesi mümkün olduğunca çok kişiyi celp etmenin yeterince büyük bir ordu devşirmenin en garanti yolu olduğunu düşünüyor olmalıydı. İttihatçıların seferberlik kararının altında yatan daha da önemli bir faktörün ise imparatorluk maliyesinin içinde bulunduğu darboğaz olduğu söylenebilir. Askere çağrılanların bedel-i askerî ödemelerinden elde edilecek gelir maliyeyi kısmen rahatlatacak, seferberlik masrafının çıkartılmasına katkı sağlayacaktı. Hükümet, kâğıt üzerinde askerlikle mükellef herkesi (buna üst komuta kademesinin "işe yaramaz" dedikleri bile dahildi) celp ederek bu meblağı olabildiğince artırmayı umuyordu.

---

7 Rusya'nın İstanbul sefiri M.N. Girs'in Hariciye Nazırı Sergei Sazonov'a 23 Mart 1914 tarihli raporundan alıntılayan Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Cambridge: University of Cambridge Press, 2011), 107.

8 Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım*, cilt 1, *Birinci Cihan Harbinden Evvelki Hadiseler, Harbin Zuhuru ve Seferberlik İlanı, Harbe Nasıl Sürüklendik?* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1943), 111; Kaymakam Şerif Bey, *Sarıkamış İhata Manevrası*, Murat Çulcu (der.) (İstanbul: Arba Yayınları, 1998 [1922]), 60-61. Askere alınacaklara dair güvenilir bilgi eksikliği hakkında Bronsart von Schellendorff'un gözlemleri de fikir vericidir. Akdes Nimet Kurat (der.), *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966), 27.

"Keder deryası": Seferberliğe tepkiler

Hükümet seferberliği gazeteler, tellallar, kilise çanları ve renkli afişlerle ilan etti. Yereldeki yetkililer, afişleri hem hükümet binalarının, camilerin, kahvelerin ve mekteplerin duvarlarına astılar hem de köylüleri haberdar etmeleri için muhtarlara gönderdiler.[9] Dört bir yanda tellallar ve davulcular, askerlik çağındaki tüm erkekleri beş gün içinde en yakın ahz-ı asker dairesine (askerlik şubesi) müracaata çağırıyorlardı. Duyuruların o zamana dek bu şekilde yapılmadığı vilayetlerde bile denenen bu yöntemin halkı heveslendireceği umuluyordu.[10] Ama, bilakis, yaklaşan savaşın sevimsiz çehresi yavaştan belirdiğinde davul sesleri ürperti ile karşılanacak, insanları kopkoyu bir endişeye sevk edecekti. Yervant Odyan davul sesi duyulur duyulmaz sokaklara çöken bu tekinsizlik hissini unutamayanlardan biridir: "Bu davulcular, askerlik çağındaki her erkeğin, ana babaları da dahil olmak üzere, felaket habercisi olmuşlardı. Gece demeden, gündüz demeden davulların o uğursuz sedası ansızın işitilebilirdi. İşte o zaman, korkudan titreyerek bile olsa, herkes tellalı duymaya pencereye koşardı."[11]

1914 Ağustos'unda askerlik mükellefiyetinin kapsamı Balkan Harbi'ne kıyasla çok daha genişlemişti. Seferberlik ilan edildiğinde 200.000 kadar Osmanlı askeri halihazırda silahaltındaydı (1891-1893 devresinde doğanlar).[12] Seferberlik kapsa-

9 Bazı kazalarda, içlerinde seferberlik afişleri olan mühürlü zarflar önceden muhtarlara dağıtılmıştı. Zarfların ikinci bir emre kadar kesinlikle açılmaması talimatı verilmişti. Seferberlik ilanının ardından jandarmalar zarfların açılmasını emredecekti. Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1921* (Cambridge: University of Cambridge Press, 1999), 220; Emin Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları: Bir Erin Anıları* (İstanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2009 [1977]), 21-22; Frances E. Newton, *Fifty Years in Palestine* (Londra: Coldharbour Press, 1948), 105.

10 Beşikçi, davulcu kullanımına dair hususi ordu yönetmeliklerinden bahseder: Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012), 86.

11 Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, çev. Ara Stepan Melkonian (Londra: Gomidas Institute, 2009), 2.

12 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920),* cilt 3, kısım 6, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971), 288; Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk*

mında, taşradaki erkekler arasından Müslümanların yirmi ila kırk beş yaş arasındakileri, gayrimüslimlerinse yirmi ila otuz bir yaş arasındakileri askere çağırıldı. İstanbul'da ise ilk seferberlik emrince, yirmi ila otuz bir yaş arasındaki tüm Müslim ve gayrimüslim erkekler orduya çağırılıyordu.[13] Seferberlik emrinden hemen sonra çıkarılan bir kanun ise payitaht sakinlerinin ve otuz iki ila kırk beş yaş arasındaki bütün gayrimüslimlerin de askerlikle mükellef olduğunun altını bir kez daha özellikle çiziyordu.[14] Diğer herkes gibi onların da ahz-ı asker dairelerinde kaydolmaları gerekiyordu. İmparatorluğun nihayet savaşa girdiği Ekim 1914 sonlarına gelindiğinde, hükümet toplamda 800.000'den fazla erkeği silahaltına almayı başarmıştı. Bunlar arasında ikmal ve tedarik hizmetinde, müstahkem mevki garnizonlarında ve sahil müdafaasında istihdam edilen askerler de vardı.[15] Küçük bir Anadolu kasabasındaki ahz-ı asker dairesi şefinin ifadesiyle "sakatlarla ihtiyarlar dışında askere alınmayan kimse kalma[mıştı]."[16] Bu Anadolu kasabasında olmayabilir belki ama bazı yerlerde sakatlar da seferberliğin başlarında askere alınanlar arasındaydılar. İstanbul'da mukim bir ecnebi, "adeta enkazı andıran birçok asker, şehrin çeperlerindeki kamplarda toplanmış" diye yazıyordu.

Harbi, cilt 1, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi* (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1991), 127. Aktif Osmanlı ordusunun iki sınıftan oluştuğunu belirten Larcher'a göre bu sayı 150.000 idi. *La guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris: Berger-Levrault, 1926), 590.

13 "Seferberlik", *Tasvir-i Efkar* 1158 (4 Ağustos 1914): 3.

14 "45 Yaşına Kadar Olanların Hizmet-i Askeriye ile Mükellefiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 6, 11 Ramazan 1332 (3 Ağustos 1914): 912-913; "Seferberlik: Yirmiden Kırk Beş Yaşına Kadar Herkes Asker", *Tasvir-i Efkar* 1160 (6 Ağustos 1914): 1. İstanbullular zaten 1909'dan beri askerî hizmetle mükellefti. Ancak kanun bu durumu bir kez daha vurguluyordu.

15 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), 7; Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde*, 1: 127; Sabis, *Harb Hatıralarım*, 1: 195-196. Bu sayıların, karşılaştırmalı bir perspektiften, titiz bir değerlendirmesi için bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 112-115.

16 Sebahattin Engin (der.), *Seferden Sefere: Piyade Albay M. Hilmi Engin'in Balkan, 1. Dünya ve Kurtuluş Savaşı Anıları* (Konya: Kömen Yayınları, 2007), 87.

Kudüs sakinlerinden biriyse, benzer şekilde, "hastalar, sakatlar ve sağlamlar, hepsi beraber sefil çadırlara tıkıştırılmışlar," diyecekti.[17]

İttihatçılar, en başından beri, yeni bir seferberliğin toplumun sırtına yükleyeceği zorluğun idrakindeydiler. Bu yüzden hükümet seferberlik kararını halk nazarında meşrulaştırmak gibi zorlu bir sınavla karşı karşıya kaldı. İttihatçı basına göre karar İTC idaresinin tamamen kontrolü dışındaki şartların zorlamasıyla alınmıştı. Avrupa'da günbegün yükselen gerilim Bâb-ı Âli'yi savaşın ülke topraklarına sıçraması ihtimaline karşı tedbir almaya mecbur etmişti. *Tanin* seferberliğin ağır ama fedakârlıkla katlanılması gereken bir yük olduğunu yazıyordu: "Harpten yeni çıkmış, hem de pek büyük bir zayiat ile çıkmış bir memleket için aradan bir sene geçmeden tekrar seferberlik ilan etmenin ne kadar ağır bir yük olduğunu hepimiz biliyoruz. Fakat bütün dünya o kadar şiddetle sarsılıyor ve her şey birbirine o kadar şiddetle karışıyor ki bu keşmekeş içinde kendimizi kurtarmak için bu ağır yükü de taşımakta tereddüt etmeyeceğiz."[18] Gazeteler seferberliğin başlarında Devlet-i Aliye'nin esas önceliğinin ülkenin tarafsızlığını mutlak surette sürdürmek olduğunu yazıyordu. Hükümet, Avrupa meselelerinin içine çekilmemek için elinden geleni yapacaktı. Lakin barışın muhafazası için askerî hazırlık şarttı ve bu da her Osmanlı vatandaşının fedakârlığını elzem kılıyordu.[19]

Lakin Avrupa'daki savaşın muhtemel tehlikeleri üzerinden kurgulanacak bir söylemin, yeniden ağır bir seferberliği göğüslemesi istenen halkı ikna etmeye yetmeyeceği açıktı. Çoğu kişi için askerî teyakkuz soyut bir mefhumdu. Seferberlik denince halkın aklına yaklaşan savaşa karşı alınan mecburi bir tedbirden ziyade Balkan hezimetinin acı hatırası geliyordu. İlk bölümde tartışıldığı gibi toplumun önemli bir kısmı yakın

17 TNA, FO 371/2143/56867, Irvin ve Sellers'den Grey'e, 17 Eylül 1914; "Conditions in the Holy Land", *The Near East* 177 (25 Eylül 1914): 681.

18 "Harb-i Umumi-Seferberlik", *Tanin* 2016 (3 Ağustos 1914): 1.

19 Yunus Nadi, "Hükümetimizin Bitaraflığı", *Tasvir-i Efkar* 1157 (3 Ağustos 1914): 1; D[iran] K[elekyan], "Vazifemiz", *Sabah* 8936 (4 Ağustos 1914): 1; "Sevişelim ve Çalışalım", *Tanin* 2034 (21 Ağustos 1914): 1.

geçmişteki tecrübelerden dolayı harp gerçeğine aşinaydı ve Osmanlı ordusunun savaşma kabiliyetine son derece şüpheyle bakıyordu. Hal böyleyken, Ağustos başlarında ilan edilen seferberlik emrinin imparatorluk ölçeğinde uyandırdığı duygular heyecan ve coşkudan ziyade, umumiyetle korku ve kaygı olmuştu.

Balkan Harbi'nin hatırası sahiden o kadar canlıydı ki hükümet ve basın şimdiki seferberliğin öncekinden farklı olduğunu ısrarla vurgulama gereği hissetmişti. Buna göre, önceki seferberliğe karmaşa ve kargaşa hâkimken, şimdiki seferberliğin alametifarikası süratli ve tertipli olmasıydı. *Tanin* "Bu defaki seferberlik etrafımızda tevellüd eden kargaşalıklardan tevellüd edebilecek netayice karşı vatanı müdafaa halinde bulundurmak içindi ve şimdiye kadar yapılan seferberliklerden büsbütün başka bir şekilde cereyan ediyor" diye yazıyordu: "Herkesin yeri evvelce tayin edilmiş, herkes gideceği yeri öğrenmiş, silahaltına davet ediliyordu."[20] Endişe bulutlarını dağıtmaya çalışan matbuat, vatandaşların ordunun çağrısına şevkle karşılık verdiğine ve vazifelerinin ciddiyetinin idrakinde olduğuna dair bir hava uyandırmaya çalışıyordu. Gazeteler ve dergiler seferberlik levhaları etrafında toplanmış genç erkeklerin ya da memleketlerinden şen şakrak ordunun yolunu tutan toy askerlerin fotoğraflarını basıyordu.[21] *İkdam*'a göre, Balkan hezimeti vatan savunmasına lakayt kalındığı için yaşanmıştı. Ama gereken ders çıkarılmıştı: "O felaket bizim için o kadar büyük bir ders-i ibret oldu ki işte bunun tesiriyle seferberlik emri bu defa hakiki bir neşe ve memnuniyetle telakki olundu."[22]

Halbuki sokaktaki manzara bundan epey farklıydı. Avrupalı bir gözlemciye göre seferberlikte "hiçbir heyecan emaresi

---

20 "Seferberlik", *Tanin* 2016 (3 Ağustos 1914): 1. Ayrıca bkz. "Türkiye'de Seferberlik", *Tanin* 2040 (27 Ağustos 1914): 3.

21 "İstanbul'da Seferberlik: Askerler Şen ve Şakrak Giderken", *İkdam* 6276 (11 Ağustos 1914): 1; "Şehrimizde Seferberlik Tezahüratı", *İkdam* 6271 (6 Ağustos 1914): 1; "Asker Olanlar Silah Başına: Seferberlik İçin Talik Olunan Levhalar", *Donanma* 56 (17 Ağustos 1914): 125.

22 "Berri ve Bahri Kuvve-i Askeriyemizin Kısmen Hal-i Seferberiye Vaz'ı Hususunda İrade-i Seniyye Sadr Olmuştur", *İkdam* 6268 (3 Ağustos 1914): 1.

görülmüyor ve bu bakımdan geçen harbden büyük bir farklılık arzediyor[du]."[23] Askere alınanların aklı geride bıraktıkları ailelerindeydi. Hızla artan hayat pahalılığı, darlık ve yokluklar, bitirilmeyi bekleyen hasat, vakti gelip de geçen ekinlerin toplanmasına izin verilmemesi ihtimali kaygı uyandırıyordu. Askerliğe dair isteksizlik yeni bir his olmasa da bu şartlar altında, hele bir de yakın geçmişteki hezimetin henüz durulmamış dehşetli hatırasının da etkisiyle, insanların endişeleri daha da derinleşiyordu. "Bu durumun, ellerine baktıkları erkekleri askere yollayan aileler için ne demek olduğunu tahmin edebilir misiniz?" diye soruyordu Adana vilayetindeki seferberlik manzaralarına şahit olanlardan biri. "Önümüz kış. Yılın en civcivli dönemindeyiz. Ambarları doldurma hazırlıklarının yapıldığı günler bunlar. Bir ay sonra ise pamuk mevsimi. Bu mevsimde bir sürü insan, kiralarını çıkarmak ve kışlık zahiresini biriktirmek için pamuk tarlalarında çalışır."[24] Seferberlik nasıl bu Çukurovalı askerlerin hayatını değiştirdiyse diğer bölgelerdeki yüz binlerce erkeğin de hayatını değiştirecekti. Seferberlik tarıma dayalı bir yaşamın kuşaklar boyu işleyen döngüsünü bozmakla kalmamış, silahaltına alınan erkeklerin ailevi sorumluluklarının ifasına da mani olmuştu.

Tüm bunlar göz önüne alındığında, askere uğurlama anlarının niçin sık sık yürek dağlayan manzaralara sahne olduğu daha iyi anlaşılır. Hem askerler hem de onları uğurlayanlar, savaşa girilmesi halinde, gidenin muhtemelen bir daha dönmeyeceğini biliyorlardı. Ailesini ve memleketini terk etmeye hazırlanan bir asker, bu mutat veda sahnelerindeki ruh halini günlüğüne şöyle dökmüştü: "Dağ ağlıyor, taş ağlıyor, kısacası dünya ağlıyor."[25] Benzer izlenimler, Şebinkarahisarlı bir Ermeni'nin satırlarına da işlenmişti:

---

23 TNA, FO 195/2457/215, Binbaşı Samson'dan Mallet'e, 6 Ağustos 1914. Benzer bir Alman görüşü için bkz. Kress von Kressenstein, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1943), 6.

24 "The Mobilization of Adana Vilayet", *The Near East* 176 (18 Eylül 1914): 651.

25 Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915*, Gönül Eti (der.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 8.

> Seferberlikte Karahisarlı Türkler de ordunun yolunu tutmuşlardı. Onların ayrılış anları daha bir hazin ve dokunaklı oluyordu. Davul ve zurnalar bile asker kümelerini gayretlendirmekte kifayetsiz kalıyordu. Ermenilerden daha fakirlerdi. Omuzlarına geçirdikleri heybeleri, yırtık pırtık esvaplarının yamalarını örtmeye yetmiyordu. Kasabanın sınırında aileleriyle vedalaştılar. Her Türk'ün ardında bıraktığı en az bir soluk benizli zevcesi vardı ve peçesinin altından *Allah'a ısmarladım*, diye haykırıyordu. *Uğurlar olsun*, diye sesleniyordu. Allahım, bu nasıl bir keder deryasıydı.[26]

Askere uğurlama merasimleri, zaman zaman, hiddet ve öfkenin dile geldiği anlar oluyordu. Örneğin Malatya'da, "Padişahım çok yaşa!" diye haykıran topluluğa sinirlenen yaşlı bir kadın, "Padişah olmaz olsun! Giden gelmiyi, kökümüzü gurutdu" diye bağırmıştı.[27] Bu tip karışıklıklara ve trajik sahnelere meydan vermemek için bazı asker kafileleri, örfi idarece sokağa çıkmanın yasaklandığı gece vakti yola düzülüyordu.[28]

Harb-i Umumi seferberliğini özellikle ağırlaştıran faktörler arasında, askerlik yaş aralığının geniş tutulmasının yanı sıra, askerlik hizmetiyle ilgili yakın zamanda uygulamaya konulan politikalar geliyordu. Mayıs 1914'te, yani seferberliğin ilanından yalnızca birkaç ay önce, muvakkaten yürürlüğe giren Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'yla İttihatçılar birtakım muafiyetleri ciddi biçimde kısıtlamış ve ailesini tek başına geçindirenlere tanınan muafiyet gibi bazılarını da tamamen kaldırmışlardı. Önceden askerlik muafiyetini haiz tüm bu gruplara artık diğer herkes gibi kışlanın yolu gözükmüştü. Bu yeni durumdan on binlerce genç erkek ve onların aileleri etkilenecekti. Eskiden beri geleneksel olarak askerlikten muaf zümrelerin içinde olanlar için seferberliğin kendilerini de celbe dahil etti-

---

26 Aram Haigaz, *The Fall of the Aerie*, çev. H. Baghdoian (Boston: Ararat, t.y. [1935]), 30.

27 Adnan Işık, *Malatya, 1830-1919* (İstanbul: y.y., 1998), 763.

28 Örnek olarak, Antep'teki Central Turkey College Müdürü Rev. John E. Merrill'in gözlemlerine bakılabilir: Merrill, "Seen and Heard in Aintab", *Missionary Herald* 110, no. 11 (Kasım 1914): 509.

ğini öğrenmek soğuk duş etkisi yapacaktı. Böylesine genişletilmiş bir yaş aralığındaki çok sayıda erkeğin aynı anda çağırılması da toplumdaki genel endişeyi artırıyor olmalıydı.

Bu kasvetli ruh halinin canlı izlerini yine halk türkülerinde sürebiliriz. Onlardan biri seferberlik sürecini yürek yakan bir yalınlıkla betimler:

Seferberlik oldu gelin dediler
Üç günlük erzağın' alın dediler
Gidin Erzurum'da ölün dediler.[29]

Kimi türküler seferberliği "ateş saçan" bir süreç olarak tarif etmişti. Gündelik basının aksine, genç erkeklerin küme küme askere alınmaları bu metinlerde, "neşe", "şenlik" veya "şölen"le değil, "ateş", "kıyamet" ve "tufan"la anılıyordu:

Gizli gelen tezkereyi açtılar.
Onbeşli'den kırkbeşli'ye seçtiler.
Alemin üstüne ataş saçtılar.
Ne karalı günlere kaldık bu sene.[30]

Savaş sonrası tarih anlatılarında bu tarz duygular nadiren kayıt altına alınmıştır. Halbuki harbe dair türkü ve ağıtların dillendirdiği hissiyatta seferberliğin Osmanlı toplumunu, ta en başından beri, nasıl derinden etkilediğinin ipuçları vardır.

Halk arasında belirgin bir tedirginlik ve hevessizlik görülse de seferberliğin ilk günlerinde celbe iştirak edenlerin sayısı, gazetelerin de coşkuyla yazdığı üzere, hakikaten yüksekti. Matbuat ve resmî tebliğler doğal olarak bunu vatandaşların orduya katılma arzusuna ve imparatorluğu düşmanlardan koruma azmine yoruyordu.[31] Fakat Askerî Ceza Kanunu'nda yapılan caydırıcı bir değişikliğin lafı hiç edilmiyordu. Kaydını

29 A. Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar: Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde İlbaylıkları Ağızları, Kalaycı Argosu ve Geygelli Yürüklerinin Gizli Dili* (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943), 157.

30 Işık, *Malatya*, 762. Yazar bu türküyü annesinden 1943 yılında duymuş ve okul defterine not etmişti.

31 Örneğin bkz. Ahmed Agayef, "Ordu ve Millet İçin Ölüm Geride, Selamet ve Saadet İleridedir", *Tercüman-ı Hakikat* 11975 (13 Ağustos 1914): 1.

yaptırmayan veya firar edenlere yönelik ağır cezalar getiren bu küçük fakat etkili kanun değişikliği erkeklerin ahz-ı asker dairelerine koşmalarının muhtemelen temel sebebiydi. Yeni kanun uyarınca celp emrini takip eden on gün içerisinde makul bir mazeret göstermeksizin askerlik şubelerine gitmemenin cezası idamdı. Yedi gün içinde teslim olmayan firarilerin de cezası idam olarak tespit ediliyordu. Bundan başka, yeni kanun, bahsi geçen suçlulara yardım ve yataklık edenleri veya yeni düzenlemeleri uygulamakta ihmal ve gevşeklik gösterenleri de hapisle cezalandırıyordu.[32] Enver Paşa, Amerikan sefiri Henry Morgenthau'ya devletin "çok sayıda asker toplayabildiğini" söylemişti, "çünkü kendisi emre icabet etmemeyi, cezası idam olan bir suç haline getirmişti."[33]

İmparatorluk tebaasının seferberlik ilanını duymasıyla bu emre itaatsizliğin doğuracağı muhtemel ölümcül neticeleri öğrenmesi genellikle eşzamanlı oldu. Üst komuta kademesi, seferberliğin hızlandırılması ve sürece azami katılımın sağlanması için, ordu teşkilatına tüm gayretiyle halkı kanunun bu değişikliğinden haberdar etmesini emretmişti.[34] Gerek resmî tebliğler gerek erkekleri askerlik şubelerine yazılmaya çağıran tellallar aynı zamanda seferberlik emrine itaatsizliğin sert biçimde cezalandırılacağını da ilan ediyordu.[35] Örneğin *Al-Itti-*

32 BOA, DH. HMŞ. 23/102, 6 Ağustos 1914; "Askerî Ceza Kanunu'na Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 6, 14 Ramazan 1332 (6 Ağustos 1914): 981-982. Bu kanunun tatbiki hakkında Harbiye Nezareti'nce yayımlanan genelge için bkz. Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, Zekeriya Türkmen vd. (der.) (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006 [1931]), 5.

33 Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, Ara Sarafian (der.) (Princeton: Gomidas Institute, 2004), 86.

34 Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde*, 6.

35 Şevket Rado (der.), "Türk İstiklal Savaşının Arifesinde Bir Emekli Subayın Not Defteri: Birinci Umumi Harpte ve Mütareke Günlerinde İstanbul-I", *Hayat Tarih Mecmuası* 1, no. 1 (1971): 5; Abraham H. Hartunian, *Neither to Laugh nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide by Abraham H. Hartunian*, çev. Vartan Hartunian (Boston: Beacon Press, 1968), 52; İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anılarım* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003), 20; Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in*

had al-Uthmani'de yayımlanan resmî tebliğ, "Kırk sekiz saat içinde kışlalara gelmeyen ve yoklamalarını yaptırmayanlar... soruşturmaya tabii tutulacaklar ve kendileri yerine akrabaları cezaya çarptırılacak" diye uyarıyordu. "Kaçarlarsa, yakalandıkları anda idam edilecekler. Tayin edilen süre içerisinde emre itaat edenler ise bağışlanacak."[36] Bağdat valisi tehdidi inandırıcı kılmak için, "Firar edenler veya seferberlik çağrısına itibar etmeyenler... hiç vakit kaybetmeden İstanbul'da idam edildiler" diye halka bildirmişti.[37]

Büyük ölçüde bu gözdağı siyaseti sayesinde, seferberlik emrine icabet beklenmedik derecede yüksek oldu. İktidarın kolunun kolayca uzanamadığı birkaç bölge hariç, imparatorluğun dört bir tarafındaki erkekler, gecikmeden ahz-ı asker dairelerine başvurmuşlardı. Fakat bu apansız insan seli, ordunun silahaltına alma ve alınanları organize etme kapasitesini çok aşmıştı. Dolayısıyla, düzensizlik ve keşmekeş seferberliğin ilk safhasında bilhassa hüküm sürdü. Binlerce erkeğin, kimi zaman yanlarında eşleri, çocukları ve babaları olduğu halde, kaza ve şehir merkezlerindeki askerlik şubelerine akın ettiğine şahit olan gözlemciler hayretlerini gizleyemiyorlardı. Bu kalabalıklardan "bir insan seli"[38] diye bahsediyorlar, askerlik şubelerini "intizamsız pazaryerleri"ne[39] benzetiyorlar ve ortaya çıkan manzarayı "mahşer günü"[40] şeklinde tanımlıyorlardı.

Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917 (Ann Arbor: Gomidas Institute, 1997), 3; Siham Tergeman, *Daughter of Damascus*, çev. Andrea Rugh (Austin: Center for Middle Eastern Studies, University of Texas at Austin, 1994), 176; "Mobilization in Palestine", *The Near East* 175 (11 Eylül 1914): 624; "The Troubles of Diarbekir", *The Near East* 177 (25 Eylül 1914): 676.

36 Nicholas Z. Ajay Jr., "Mount Lebanon and the Wilayah of Beirut, 1914-1918: The War Years" (yayımlanmamış doktora tezi, Georgetown University, 1972), 157.

37 NARA, RG 59, 867.00/735, 8 Ağustos 1914. Ayrıca bkz. "Mükellefiyet-i Askeriye", *Tanin* 2151 (17 Aralık 1914): 4.

38 Kalusd Sürmenyan, *Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülazım-ı Sani Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları*, çev. ve Yaşar Tolga Cora (der.) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 45.

39 Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, cilt 1, *Methal: Teşkilat, Seferberolma, Tecemmü, Harp İlanına Kadar* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1933), 36.

40 Mehmet Derviş Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Metin

Nablus'ta posta memuru olarak çalışan Muhammed İzzet Derveze ise seferberliği kıyamet gününe benzetmişti: "Bu kıyamet, vasi topraklara sahip Devletin her bir tarafında şehir ve köy halkından yirmi ila kırk yaş arasında bulunan binlerce kişinin bir hafta içerisinde askerlik şubelerine adlarını kaydettirip tezkirelerini ve vesikalarını almaya çağırılmaları şeklinde koptu" diye yazmıştı anılarında.[41] Matbuatın iyimserlik dökülen toz pembe satırlarındaki seri ve muntazam seferberlik süreciyle, gerçekte ortaya çıkan durum arasında bariz farklar vardı.

Çiçeği burnunda erlerin sıkıntıları, ki birçoğu için bu zorluklar dört bitmek bilmeyen yıl boyunca sürecekti, daha ellerine silahalmadan önce başlıyordu. Tüm devreleri birden silahaltına celp eden askerî yetkililer, yüz binlerce acemi erin iaşe ve barınmasıyla ilgili muazzam ihtiyaçları gidermeden bunu yapmışlardı. Evlerinden ayrılırken beş gün boyunca karınlarını doyuracak kadar nevale almaları söylendiği halde[42] birçok yerde erlerin kışlalara gönderilmesi daha uzun süre ve hatta haftalar almıştı. Mevcut hanlar, oteller ve diğer konaklama yerleri, silahaltına girmeyi bekleyenlerle dolup taşarken, açıkta kalanlar, birliklerine dağıtılana kadar başlarını sokacak bir yer aramışlardı. Bu düzensizliğin yol açtığı hazin manzaralar arasında sokakta ve cami avlularında yatan, sivillerden yardım dilenen erler vardı.[43] O yıllarda Karargâh-i Umumi İs-

---

Özata (der.), 2. baskı (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010), 71; Levent Alpat, *Bir Osmanlı Askerinin Anıları*, Ozan Arslan ve Ahmet Mehmetefendioğlu (der.) (İzmir: Şenocak Yayınları, 2010), 67.

41 İzzet Derveze, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, çev. Ali Benli (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 316.

42 "Seferberlik İlanı", *İkdam* 6268 (3 Ağustos 1914): 1; Fahri Çakır, *Elli Yıl Önce Şark Cephesi ve Anadolu Hatıraları* (İstanbul: Çınar Matbaası, 1967), 9; Güliz Beşe Erginsoy (der.), *Dedem Hüseyin Atıf Beşe: Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı ve Bir Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşının Yaşam Öyküsü* (İstanbul: Varlık Yayınları, 2004), 135; Clarence Douglas Ussher, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and in War* (Boston: Houghton Mifflin, 1917), 216.

43 Sami Önal (der.), *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları: Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, 6. baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 23-24; Riggs, *Days of*

tihbarat Şubesi Müdürü olarak görev yapan Binbaşı Kazım Karabekir, Fatih Camii avlusunda yatan erlerin haline şahit olan annesinin bu içler acısı sahnenin müsebbiplerine ettiği bedduayı saklamıyordu hatıratında.[44] Bu tip görüntüler, hem acemi erlerin hem de sivil halkın, devletin yeni bir savaşa hazır olmadığına dair bir süredir beslediği şüpheleri, muhtemelen daha da derinleştirmişti.

Yetkililer kargaşayı kontrol amacıyla sık sık zora da başvurdular. Askere alınanların sayısının hesaplanandan düşük kaldığı yerlerde veya nüfus kayıtlarının eksik ya da kayıp olduğu ahz-ı asker dairelerinin bulunduğu kazalarda, devriyeler ev ev gezerek hizmetle mükellef olanları topluyorlardı. Sokaktaki ve kamusal mekânlardaki teftişlerde askerlikle mükellef olduklarını gözlerine kestirdikleri erkeklere muafiyet kâğıtlarını soruyor, belgesi olmayan sivilleri çoğu zaman kıskıvrak gözaltına alıyorlardı. İşlemlerini takiben, bu kişiler de orduya gönderiliyordu.[45] Bağdatlı bir Yahudi, kendi deneyimini şöyle aktaracaktı: "Jandarmalar sanki vahşi hayvan avına çıkmışlardı. Yakaladıklarını kışlaya yolluyorlar ve bize savaş esiriymişiz gibi davranıyorlardı."[46] Bu tarz haşin muameleler, acemi er ve ailelerinin halihazırdaki korku ve endişelerini panik mertebesine çıkarmış, bu genel haletiruhiye ise hizmetle mükellef bir sürü erkeği askerlikten kurtulmanın yollarını aramaya itmişti. Bunlardan bazıları daha güvende olacaklarını düşündükleri

---

Tragedy, 6. Suriye'deki benzer durumlar için bkz. Lindsey Cummings, "Economic Warfare and the Evolution of the Allied Blockade of the Eastern Mediterranean: August 1914-April 1917" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Georgetown University, 2015), 25, 27-28.

44 Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, cilt 2 (İstanbul: Emre Yayınları, 1994 [1937]), 163-164.

45 Reeva Spector Simon, "The View from Baghdad", *The Creation of Iraq, 1914-1922*, Reeva Spector Simon ve Eleanor H. Tejirian (der.) (New York: Columbia University Press, 2004), 40-41; Derveze, *Osmanlı Filistininde*, 315-316; Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım* (İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961), 63; Glenda Abramson (der.), *Soldiers' Tales: Two Palestinian Jewish Soldiers in the Ottoman Army during the First World War* (Londra: Vallentine Mitchell, 2013), 75.

46 Mordechai Zaken, *Jewish Subjects and Their Tribal Chieftains in Kurdistan: A Study in Survival* (Leiden: Brill, 2007), 272.

bölgelere kaçmış,[47] bazıları ise çareyi yurtdışına hicrette bulmuştu.[48]

Gücü yetenlerin muafiyeti

Askerlik mesuliyetinden kurtulmanın en yaygın yolu, en azından hali vakti yerinde olanlar için, bedel-i nakdi ödemekti. Daha meşrutiyetin ilk günlerinden itibaren bedel-i nakdi bir mesele olarak İttihatçıların gündeminde olmuştu. İTC'nin en son fırka programında bedel-i nakdiye katiyetle karşı çıkılmış ve tüm erkeklerin askerlikle mükellef olmalarını zorunlu kılacak yeni bir kanunla bu uygulamaya son verileceği vaat edilmişti.[49] Bu prensibin partinin 1913'teki senelik kongresinde kabul edilmesi elbette Balkan Harbi'nin İttihatçılar üzerindeki tesirinin diğer bir işaretidir. Ancak partinin bu tutumu oldukça kati gözükse de kâğıt üzerinde kalacaktı. Bedel-i nakdi sayesinde düzenli olarak devletin kasasına giren ciddi miktar yıllardır yürürlükte olan uygulamanın iptalini zorlaştırıyordu.[50] Yine de 1914 tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu, uygulamanın kapsamını epey daralttı. Yeni kanun bedel-i nakdiyi barış zamanıyla sınırlandırdı ve seferberlik emrini

47 Örneğin, Beyrut'un kimi sakinleri soluğu bazı vergilerden ve askerlikten muafiyet gibi ayrıcalıklara sahip özerk Cebel-i Lübnan Sancağı'nda almışlardı. NARA, RG 59, 867.00/638, 3 Ağustos 1914; NARA, RG 59, 867.00/659, 22 Ağustos 1914. Cebel-i Lübnan'ın bu dönemdeki hususi statüsü hakkında bkz. Engin Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (Berkeley: University of California Press, 1993).

48 Leila Tarazi Fawaz, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambridge: Harvard University Press, 2014), 85-86; Devi Mays, "Transplanting Cosmopolitans: The Migrations of Sephardic Jews to Mexico, 1900-1934" (yayımlanmamış doktora tezi, Indiana University, 2013), 105-178.

49 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), 109. Ayrıca bkz. "Millet-i Müsellahaya Doğru: Ordu Nasıl Teşkil Edilir?", *Tanin,* 1980 (27 Haziran 1914): 3.

50 Bedel-i nakdi gelirleri 1330 [1914], 1331 [1915] ve 1332 [1916] yıllarında imparatorluk bütçesinin sırasıyla %14,5, 18,2 ve 22,2'sine tekabül ediyordu. Muharrem Öztel, *II.Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009), 91.

takiben bu imkândan faydalanılamayacağını kati olarak hükme bağladı.[51]

Bütün bu kararlılığına rağmen hükümet Ağustos 1914'te, artan maddi ihtiyaçları ve maliyenin içler acısı durumunu da hesaba katarak askerî yetkilileri rahatsız edecek bir kararla yeni uygulamayı rafa kaldırdı. Kanun hilafına olarak, seferberlikle birlikte bedel-i nakdi ödemelerinin kabul edileceği ilan edildi. Bedel ise otuz Osmanlı altını olarak belirlendi. Harp vergisi ve mahalli vergilerle beraber, toplam tutar kırk üç liraya çıkıyordu. Bu meblağ kanunun ilanını takip eden bir hafta içerisinde ödenecekti.[52] Bedel-i nakdi imkânı öncelikli olarak ihtiyat sınıfındaki gayrimüslimlere sunulmuştu.[53] Bu hak kısa süre içinde müstahfız sınıfındaki gayrimüslimlere ve son olarak da bu iki sınıftan birinin kapsadığı gayri muallem (talim görmemiş) Müslümanlara da tanınacaktı.[54]

Başından beri ordunun tercihi, bedel-i nakdinin "daha az işe yaradığını" düşündüğü fertlerden ve sınıflardan alınması yönündeydi. Bunların başında ise elbette gayrimüslimler geliyordu. Balkan hezimetiyle birlikte askerî yöneticilerin dinî açıdan türdeş bir ordunun lüzumuna kani olduklarından bir önceki bölümde bahsedilmişti. Arada sırada verilen farklı demeçlere rağmen çok dinli bir ordunun muvaffakiyetine pek ihtimal verilmiyordu. Maliye Nazırı Cavid Bey'in günlüğüne düştüğü izlenimlerinin de işaret ettiği üzere, ordunun üst komuta kademesi bedel-i nakdi uygulamasını sadece gayrimüslimlerle

51 Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 140-142.

52 Hükümet bedelin ödenme mühletini ilk defasında bir haftalığına (13 Ağustos 1914), sonra on günlüğüne (21 Ağustos 1914) ve en sonunda bir aylığına (7 Ekim 1914) olmak üzere, toplamda üç kere uzatacaktı.

53 "Taht-ı Silaha Celb Olunan Milel-i Gayri Müslime Efrad-ı İhtiyatiyesinden Bedel-i Nakdi Kabulü Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 6, 11 Ramazan 1332 (3 Ağustos 1914): 913.

54 "Taht-ı Silaha Celb Olunan Milel-i Gayri Müslime Efrad-ı Müstahfazasından Bedel-i Nakdi Kabulü Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 6, 14 Ramazan 1332 (6 Ağustos 1914): 926; "Müslim Efrad-ı İhtiyatiye ve Müstahfazasının Gayri Muallem Kısmından da Bedel-i Nakdi Kabulü Hakkında Kanun-ı Muvakkat", cilt 6, 16 Ramazan 1332 (8 Ağustos 1914): 931. Devletin "muallem" tanımı, üç aylık temel askerî talim alanları içeriyordu.

sınırlandırmayı muhtemelen ciddi ciddi düşünmüştü. Henry Morgenthau'nun da izlenimleri bu yöndeydi. Sefaret tercümanlarından biri için Amerikan büyükelçisinin Enver Paşa'dan rica ettiği istisna, "Hıristiyanlar askerlik muafiyetini satın alabilir ama Müslümanlar alamazlar" yanıtıyla nazikçe reddedilmişti. "Sadece Müslümanlardan oluşan bir ordu istiyorlar," diye yazacaktı Morgenthau günlüğüne: "Son yenilginin sorumluluğunu Hıristiyanlara yüklüyorlar. Gereğinden fazla kişiyi orduya alıyorlar, paraya da sıkışıklar ve [Enver Paşa'nın] dediği gibi, [parayı aldıkları sürece] Hıristiyanları seve seve dışarıda bırakmaya hazırlar."[55] Kimi vilayetlerde yerel yetkililer veya ordu komutanları Hıristiyanlara, askere yazılmaktansa bedel ödemelerini alenen söylüyorlardı. Örneğin Şam valisi halka beyanatında, "Hıristiyanlar söz konusuysa, nakde duyulan ihtiyaca binaen, kırk üç liranın ödenmesi evladır," diyordu. Valinin beyanatı üzerine farklı mezheplerden Hıristiyan Şamlılar meseleyi mülahaza etmek için toplanmış ve oylama sonucunda, muafiyet bedelini ödemektense askere gitmeyi kararlaştırmışlardı. Amerikan konsolosluk yetkilisinin yorumuna göre bu kararın sebebi, "Hıristiyanların vatanperver olmadığı fikrinden ve onları orduda tutmanın masrafından hareketle bu kişilerin en nihayetinde askere alınmayacaklarına" kanaat getirmeleriydi.[56]

Ordu Müslümanların aynı kanundan faydalanmasına ise prensip olarak sıcak bakmıyordu. Mali şartlar zorlayıp da askerî üst kademe Müslümanların bedel-i nakdi ödemelerini nihayet kabul ettiğinde, ödeme için son derece kısa bir mühlet tayin etmiş ve en az üç aylık askerî talimden geçenleri kapsam harici tutarak, bundan faydalanacakların sayısını asgariye indirmeye çalışmıştı. Cavid Bey'in hesabına göre devlet, Müslümanlara en başından beri muafiyet hakkı tanıyarak, ödeme mühletini uzatarak ve üç yerine en az altı ay askerî talimi

55 Morgenthau, *Diaries*, 83.

56 Ama "Neredeyse her Hıristiyan'ın 43 liralık bedel ücretini ödemeye gücü yetiyor" diye de ekleyecekti. NARA, RG 84, Şam, cilt 24 (15 Ağustos 1914). Halep'te epey benzeri bir vaka için bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 142.

olanları kapsam harici tutarak maliyenin kasasına beş ila altı yüz bin lira daha fazla gelir aktarabilirdi. Cavid Bey, ordunun bir yandan hep daha fazla para istemesini, diğer yandansa gelir kapılarını kapatmasını tenkit ediyordu.[57]

Herkesin yararlanması mümkün olmasa da bedel-i nakdi Osmanlı vatandaşlarını oldukça heyecanlandırmıştı. Harput'taki Amerikan misyonerlerinden Rev. Henry Riggs bir arkadaşına yazdığı mektupta ahalinin haletiruhiyesini şöyle aktarıyordu: "Dediğim gibi, savaşa dair en ufak bir heves ne gördüm ne de duydum. Tek bir heyecan belirtisi var, o da 'bedel' ödemekle ilgili ki hele son günlerde had safhaya çıkmış durumda. 'Bedel'in dün akşamdan sonra kabul edilmeyeceği duyurulduğunda parayı ödemek için insanlar öyle bir akın ettiler ki ortaya çıkan manzaraya, esasında acınası olmasaydı, gülünç derdim."[58] Muafiyet ücretinin hatırı sayılır bir meblağ olduğu düşünüldüğünde, ödenmesinin çoğu ailenin harcı olmadığı açıktır. Dersaadet Ticaret Odası'nın verilerine göre bu dönemde orta halli bir ailenin aylık bütçesi 945 kuruş, yani 8,75 liraydı.[59] Bu da demek oluyordu ki bedel ücreti, orta halli bir ailenin neredeyse beş aylık masrafı kadardı. Bedeli ödemesini daha da zorlaştıran bir diğer etkense, bankaların kredi vermeyi dondurması ve müşterilerinin hesaplarındaki parayı çekmelerine izin vermemesiydi. Nispeten varlıklı ailelerin bile kısa zamanda kırk üç lirayı toparlaması kolay iş değildi. Örneğin, babadan toprağı olan Eskişehir eşrafından Emin Bey, günlüğüne düştüğü notta parayı ancak yastık altındaki beşibirlikleri bozdurarak denkleştirebildiğini yazacaktı.[60] Emin Bey kadar şanslı olmayanlar arasında çıkış yolunu tefecilerde arayan ve sonunda maaile sefalete sürüklenen talihsizler de

57 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, 2: 630.

58 Riggs, *Days of Tragedy*, 10.

59 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970), 214-215.

60 M. Emin Sazak, *Emin Bey'in Defteri: Hatıralar*, Himmet Kayıhan (der.) (Ankara: Tolkun Yayınları, 2007), 94. Benzer örnekler için bkz. "Baghdad and the War", *The Near East* 180 (16 Ekim 1914): 763; "Near East Markets-Angora", *The Near East* 182 (30 Ekim 1914): 836.

vardı.[61] Bedelin yüklü miktarı ve kısa ödeme mühleti, birçok aileyi ne satabiliyorsa satmaya mecbur etti. Kilimler, mücevherler ve çeşitli ev eşyaları değerinin epey altında elden çıkarılıyordu. Bu olağanüstü manzaralara Mardin'de şahit olan biri şöyle diyecekti: "Bedel parasını denkleştirmek için akıllarına gelen her şeyi deniyorlardı. Alınlardaki, boyunlardaki ve bileklerdeki altınlar çarşıya götürülüp adeta işporta malı gibi satışa konuluyor, ama alıcı çıkmıyordu."[62] Bu yüzden seferberliğin başında piyasaya ani meta akışı neredeyse her şeyin fiyatını, kısa süreliğine de olsa, düşürmüştü. Suriye'deki zeytinyağı tüccarlarının "nakit ödendiği sürece" stoklarını ne fiyata olursa olsun satmaya razı oldukları söyleniyordu. "Ancak nakit kıt," diye ekledikten sonra devam ediyordu durumu özetleyen yabancı bir gözlemci: "Ve eldeki kısıtlı para da bedelin ödenmesi için saklanıyor."[63] Başka vilayetlerdeyse bir kile (takriben 36,5 kilo) buğdayın fiyatı on kuruşa, arpanınsa beş altı kuruşa kadar düşmüştü. Artık bir iki liraya inek bile alınabiliyordu.[64]

Elbette birçok Osmanlı vatandaşı bedel ücretini denkleştirmeyi hiçbir şekilde aklından bile geçiremeyecek kadar muhtaç durumdaydı. Meblağın yüksekliği şehirdeki ve kırsaldaki fakir fukarayı meyus ediyordu. Öte yandan, bedel uygulaması hükümetin "vatan müdafaasında ittihat ve müsavat" siyasetine halel getiriyor, vatan uğruna fedakârlıkta eşitlik söyleminin içini boşaltıyordu. Bu hususta rahatsızlıklar resmî ordu kayıtlarına bile yansımıştı. Örneğin Otuzuncu Tümen'in harp ceridesinde şöyle deniyordu:

---

61 Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon* (Londra: Pluto Press, 2007), 72. Halep'teki Amerikan konsolosunun raporu da aydınlatıcıdır. NARA, RG 59, 867.00/677, 3 Ağustos 1914.

62 Alıntılayan Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1839-1938* (Zürih: Chronos Verlag, 2000), 336.

63 W. Stanley Hollis, "Olive Crops Reports: Low Prices in Syria", *Daily Consular and Trade Reports* no. 235 (7 Ekim 1914): 127.

64 Arıkoğlu, *Hatıralarım*, 63; Sazak, *Emin Bey'in Defteri*, 94; Margaret McGilvary, *The Dawn of a New Era in Syria* (Reading: Garnet Publishing, 2001 [1920]), 58.

> [Bedel-i nakdiden] az çok maddi menafi temin edilmiş olduğu şüphesizdir. Lakin bir kere Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'ndaki "Seferberlikte bedel-i nakdi yoktur" maddesi baltalandı. Kanun fikrine taarruz edildiği gibi askerlik fakr-ü zaruret ashabına has bir felaket vaziyetiymiş gibi erbâb-ı servet bundan müstesna tutuldu. Vatan müdafaasında kan dökmek için zengin ile fakirin müsavi olduğu ve askerliğin mukaddes, şerefli bir hizmet olduğu gösterilmek istenilmedi. Bütün ma-mülkünü, servet-ü samanını, refah ve saadetini terk ederek vatan uğrunda ateş hattında hayatını terk eden ağniyayı gören ekseriyet-i avam herhalde pek de parlak olmayan hayatını feda etmekten çekinmeyecek ve hele memleketine firar etmeyi hatırına getirmekten haya edeceği şüphesizdi. Bedel-i nakdi alınmakla maddeten cüz'i bir istifade temin edilmişse de manen pek çok ziyan edilmiş olduğu şüphesizdir."[65]

Bu tarz kayıtları tutan memurlar ve daha birçoklarına göre, Osmanlı askerlik sistemi zenginleri kayırmakla maluldü.

Resmî söylemde bedel bahsinin açılmasından özellikle kaçınılsa da askerler ve asker yakınları bedel-i nakdide vücut bulan ayrımcılığın son derece farkındaydılar. Bununla ilgili serzenişler folklor kaynaklarında sıklıkla karşımıza çıkar:

> *Yolları var takırdan.*
> *Karavanası bakırdan.*
> *Zengin olan bedel verir.*
> *Hep ölen böyle fakirden.*[66]

Benzer örnekler içinde belki de en yürek dağlayanı, bir annenin askerlik mükellefiyetinden kurtaramadığı oğlu için yaktığı ağıttır. Kederli asker anası, bedel parasını denkleştiremediği için dövünür:

---

65 "30'uncu Tümenin Harp Ceridesi", *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 122 (2009): 313-314.

66 Ahmet Z. Özdemir, *Öyküleriyle Ağıtlar I* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 32.

Öyle deme kızım hatun.
Oğlum öldü kaldım yetim.
Böyle olacağın' bilsem
Alırdım oğlumu satın.[67]

Velhasıl, bedel uygulaması seferberliğin başından beri müşterek fedakârlık şuurunun kök salmasını engellemiş, savaşın hakkaniyetsizce dağıtılan yükünün toplumun hafızasından çıkmayan izi olmuştu.

Seferberliğin sivil hayata etkileri

Seferberlikle birlikte yüz binlerce erkek üniforma kuşanırken, onların eline bakan milyonlarca kişinin hayatı da temelden değişmeye başladı. Suriye'deki bir Amerikan misyonerinin yazdığına göre, 1-10 Ağustos 1914 arasındaki on gün içinde ülke adeta tanınmaz hale gelmişti: "Sokaklarda genç erkek kalmamıştı, dükkânlar kapanmış, çarşı felç olmuştu. Kadınların ve çocukların çehrelerinde, bir sonraki lokmanın boğazlarından kim bilir ne zaman ve nasıl geçeceğini bilmiyor olmanın yarattığı korku ve endişe okunuyordu."[68] Meşhur şarkiyatçı Alois Musil de benzer bir elim tabloyu Bağdat için tasvir eder: "1912'de dirsek dirseğe değmeden yürümenin adeta imkânsız olduğu şehir merkezindeki sokaklar boşalmıştı. Dükkânlar genelde kapalı, kahvehaneler ise sadece yarı yarıya doluydu. Normalde yiyecek satan köylü kadınlar etrafta görünmüyorlardı... Eskiden Şark'ın en işlek şehirlerinden biri olan bu kentten hayat çekilmişti."[69] Seferberliğin geniş kapsamı,

67 Yaşar Kemal, "Yayımlanmamış On Ağıt", *Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1985*, İ. Gündağ Kayaoğlu (der.) (İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1985), 174.

68 McGilvary, *Dawn of a New Era*, 58.

69 Alois Musil, *The Middle Euphrates: A Topographical Itinerary* (New York: AMS Press, 1978 [1927]), 128-129; "Baghdad and the War", *The Near East* 180 (16 Ekim 1914): 763. Maraş'taki bir misyonerin yazdığına göre ticaret durmuştu ve çarşıdaki dükkânların yarısı kapalıydı: E.C. Woodley, "The State of Things in Marash", *Missionary Herald* 110, no. 11 (Kasım 1914): 510. Beyrut'tan benzer örnekler için bkz. "Syrian Notes", *The Near East* 175 (11 Eylül 1914): 625; Adana, Tarsus ve Mersin için, "The Mobilization of Adana

sürece dair bilinmezlikler, ama her şeyden önce yetkililerin sert tutumları Osmanlı şehirlerini telaşa sürüklemiş, tüm bunların estirdiği panik havası gündelik hayatın yerleşik rutinini bozmuştu. Ticari faaliyet azalmış, belediye hizmetleri aksamış ve yer yer yokluklar görülmeye başlamıştı. Bütün ülke hakikaten tanınmaz hale gelmişti.

Mali kargaşa ve buhran bu derin yeis hissini daha da pekiştiren bir rol oynamıştı. Savaşın Avrupa'da resmen başladığı haberleri Osmanlı şehirlerine ulaşır ulaşmaz finans piyasalarını bir telaş aldı. Mevduat sahipleri birikimlerini çekmek ve banknotlarını altına çevirmek için bankalara akın ettiler. Bu apansız akın çoğu bankayı hazırlıksız yakalamıştı. Birçoğu kapılarını kapattı, sermaye yetersizliğinden faaliyetlerine ara verdi. Yervant Odyan İstanbul'daki vaziyete şahit olanlar arasındaydı: "Pazartesi sabahı Pera'da Cadde-i Kebir'de ilginç bir manzara göze çarpıyordu. Bütün bankalar kapılarını kilitlemişti. Kadınlı erkekli bir kalabalık banka kapılarının önüne yığılmış, bağırıp çağrışıyor, paralarını istiyordu. Her yanı heyecan, telaş ve ümitsizlik sarmıştı."[70] Durumun vahameti Bâb-ı Âli'yi Balkan Harbi'nde başvurmadığı bir çareyi, moratoryum ilanını, gündeme almaya zorladı. Nitekim hükümet bu tedbiri 3 Ağustos günü ilan etti.[71] Moratoryum bankaların elini rahatlatarak onlara müşterilerinin talep ettiği ödemeleri erteleme imkânını verdi. Fakat bu kararın ekonomi ve toplum üzerindeki umumi etkisi oldukça tahrip edici olacaktı. Moratoryum halihazırdaki belirsizlik havasını ağırlaştırarak piyasada ciddi boyutlarda para açığına neden oldu ve ekonomiyi adeta durma noktasına getirdi. Kredi sıkıntısı tüccarı, sanayiciyi ve üreticiyi vurdu. Büyük top-

---

Vilayet", *The Near East* 176 (18 Eylül 1914): 651; Diyarbakır için, "The Troubles of Diarbekir", *The Near East* 177 (25 Eylül 1914): 676.

70 Odian, *Accursed Years*, 2-3. Kudüs'teki panik hakkında bkz. Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule* (Syracuse: Syracuse University Press, 2011), 23-24.

71 Bu ilk moratoryum bir ay süresince geçerliydi. Maliye Nezareti moratoryumu daha sonra uzatacaktı, başta kısa süreliğine, sonrasındaysa daha uzun müddetle olmak üzere harbin sonuna kadar toplamda on kere. Devlete olan borçlar moratoryum kapsamı dışındaydı.

rak sahipleri mevsimlik işçi tutmakta zorlanıyorlardı.[72] Varlıklı ailelerin bile, bilhassa oğullarının bedel ücreti olmak üzere, kara gün için sakladıkları ak akçeler suyunu çekiyordu.

Hayatın gidişatını sırf ekonomik kriz değil, gündeme dair güvenilir haber akışının olmaması da sekteye uğratıyordu. İTC hükümeti seferberlik ilanını izleyen günlerde, imparatorluk çapındaki iletişim kanallarını kontrole yönelik politikasını giderek sıkılaştırmıştı. Daha seferberliğin ilk haftası çıkmadan hükümet matbuatı ağır bir sansür altına aldı – bunun görünürdeki sebebi askerî sırların muhafazasıydı. Ordu ve donanmanın manevraları, askerî tedbirler ve tayinler hakkında gazeteler "harf-i vahid" (tek bir harf) yazmamaları konusunda uyarıldı.[73] Sansürün kapsamı pratikte çok daha genişti. Ordu ve donanmaya ilişkin malumatın yanı sıra İttihatçıların sansürüne takılan konular arasında dahili ve harici siyaset, mali ve ticari durum, kamu sağlığı ve halkı heyecana sevk edebileceği düşünülen, ki buna tren ve gemi kazalarıyla yangınlar bile dahildi, her türlü haber vardı.[74] Hükümet sansür talimatnamesine uymayan gazete ve dergilerin tatil edilmesi ya da toptan kapatılması yetkisini de saklı tutuyordu. Her gün incelenmek üzere her gazetenin bir nüshası sansür bürosuna gönderiliyor, ancak burada tasdik edildikten sonra basılabiliyordu.[75] Cephe gerisinin

---

72 Pamuk toplamak için gereken iş gücünün kısıtlı ve pahalı olduğu Adana vilayeti için bu bilhassa ciddi bir meseleydi. Nicham V. Zelveyan, "Notes from Mersina, Turkey", *Levant Trade Review* 4, no. 2 (Eylül 1914): 146. Seferberliğin Çukurova'daki etkisinin detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Christopher Gratien, "The Mountains Are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956" (yayımlanmamış doktora tezi, Georgetown University, 2015), 360-366.

73 BOA, HR. MA., 1104/81, 3 Ağustos 1914. Alıntılayan *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, cilt 1 (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013), 26-27.

74 BOA, HR. MA., 1105/18, 6 Ağustos 1914. Alıntılayan *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, 1: 31-32.

75 Matbuata sansür uygulaması hakkında bkz. Karabekir, *Birinci Cihan Harbine*, 2: 166; Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), 104-105, 265-266. Sansürle alakalı detaylı yönetmelikler için bkz. *Sansür Talimatnamesi* (İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1330 [1914]). Sansür uygulaması yaklaşık dört yıl, yani Haziran 1918'e dek sürdü.

moralini bozacak haberlerin denetimi, hükümetin bilhassa üzerine düştüğü bir meseleydi. Başkumandanlık, savaşla ilgili günlük bilgi akışının hususi bir daire tarafından geçileceğini tebliğ etmişti. Askerî mevzular hakkında resmî beyanatların haricinde yayın veya açıklama yapanlar ise tutuklanarak en ağır cezaya çarptırılmak üzere divanıharbe sevk edileceklerdi.[76] Bu sansür politikası, sakıncalı addedilen haber ve fikirlerin bastırılmasıyla Cihan Harbi'nin ilerleyen evrelerinde artan askerî zayiatın perdelenmesi ve genel olarak savaşın dehşetinin halktan saklanması açısından oldukça etkili olmuştu. Dahası, sansür talimatnamesi imparatorluk dahilindeki haberleşmeyi de kontrol etmeyi hedefliyordu. Seferberlik boyunca mektup ve telgrafların sadece Türkçe, Arapça, Fransızca veya Almanca yazılması ve açık şekilde gönderilmesi şart koşulmuştu.[77] Başka dillerde yazılmaları kesinlikle yasaktı.

İletişim kanallarının daralmasının tek sebebi sansür değildi. İki ayrı sebepten daha bahsedilebilir. Birincisi, Osmanlı'nın dış dünyayla bağlantısını sağlayan deniz ulaşımının Avrupa'da savaşın başlamasıyla birlikte sekteye uğramasıydı. Özellikle İtilaf ülkeleriyle iletişimde gecikme ve zaman zaman da kesinti yaşanıyordu. Daha seferberliğin ilk günlerinde *The Near East* dergisinin İstanbul muhabiri şehirdeki durumu "kuşatma altında" yaşamaya benzetiyordu.[78] Yine de bu erken izolasyon sadece kısmi bir tecritti. Yoğunlaşan askerî faaliyete rağmen Çanakkale ve İstanbul Boğazları iki ay daha ticari gemi trafiğine açık kaldı. Fakat eylül sonlarında patlak veren ve aşağıda detaylıca ele alınacak olan dretnot krizi esnasında Osmanlı donanmasının Alman müttefikiyle birlikte Çanakkale Boğazı'nı mayınlaması boğazı savaş sonuna dek askerî ve sivil deniz trafiğine kapatacaktı.[79]

---

76 "Tebliğ: Başkumandanlık Vekalet-i Celilesinden", *Tanin* 2109 (5 Kasım 1914): 2.

77 "Mektuplar Açık Yazılacak", *Tanin* 2109 (5 Kasım 1914): 3.

78 "Constantinople Letter", *The Near East* 173 (28 Ağustos 1914): 563.

79 "Boğazlar Niçin Kapandı", *Tanin* 2073 (30 Eylül 1914): 1; Saim Besbelli, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, cilt 8, *Deniz Harekâtı* (Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, 1976), 105.

Osmanlı'nın kısa süre sonra savaşa resmen girmesiyle durum daha da ciddileşti. Ege Denizi'nde İtilaf zırhlılarının dolaşmaya başlaması ve Doğu Akdeniz kıyılarının abluka altına alınması Osmanlı liman şehirlerindeki alışılagelmiş yoğun trafiği bütünüyle felç etti. Ablukanın ithalat ve ihracatı durdurmanın ötesinde daha genel bir etkisi oldu. İmparatorluğun bu en canlı ve işlek merkezlerinin dış dünyayla bütün bağlantıları da koptu. Bu da on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden beri süren sosyoekonomik trendin bıçak gibi kesilmesi demekti. Bahsi geçen dönemde, farklı kumpanyalar düzenli ve sık tarifeli gemi seferleriyle Osmanlı liman şehirlerini şenlendirmiş, deniz aşırı ticaret canlanmış ve bu kentlerin, başta Avrupa olmak üzere, dünyayla bağlantıları hiç olmadığı kadar sıkılaşmıştı.[80] Bu süreç, Osmanlı kentli sınıfının belli zümrelerine refah ve zenginlik yaymıştı. Harp ve ardından gelen tecrit, sözü edilen dönüşümünden olumlu etkilenen kesimleri özellikle sarstı ve bu kesimler için derin bir şok etkisi yarattı.

İletişim kanallarının yanı sıra para havalesi[81] gibi işlemlerin akışının da daralmasının ikinci sebebi kapitülasyonların tanıdığı imtiyazlardan faydalanan yabancı postanelerin kapatılmasıydı. Ecnebi postanelerinin tek işlevi, yurtdışıyla muhabereyi Osmanlı idaresinin meraklı nazarından uzakta, hızlı, etkin ve sansürsüz biçimde mümkün kılmaları değildi. Şehirlerdeki okuryazar kesimin yabancı dergi ve gazetelere erişimi de çoğunlukla bu postaneler aracılığıyla oluyordu. Kapitülasyonların ilgası akabinde ecnebi postanelerinin kapatılması, bu

80 Şevket Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I", *The Economics of World War I,* der Stephen Broadberry ve Mark Harrison (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 113; Fawaz, *Land of Aching Hearts*, 10-14; Gelina Harlaftis ve Vassilis Kardasis, "International Shipping in the Eastern Mediterranean and the Black Sea: İstanbul as a Maritime Center, 1870-1910", *The Mediterranean Response to Globalization Before 1950,* Şevket Pamuk ve Jeffrey G. Williamson (der.) (Londra: Routledge, 2000), 233-265.

81 Bu durum, gelirin yaklaşık %40'ının yurtdışındaki göçmenlerden geldiği Cebel-i Lübnan ekonomisi için özellikle sarsıcıydı. Fawaz, *Land of Aching Hearts*, 28-29; Graham Auman Pitts, "Fallow Fields: Famine and the Making of Lebanon" (yayımlanmamış doktora tezi, Georgetown University, 2016), 40.

küçük ama söz sahibi zümreyi alternatif haber kaynaklarından mahrum bıraktı. Bu tip uygulamaların Osmanlı vatandaşlarının habere erişimlerini ne derece etkilediğini tam olarak tespit etmek kolay değildir. Ama Kudüs'teki İspanya konsolosunun gözlemleri kıstas alınacak olursa yeni uygulamaların hedefi büyük ölçüde tutturduğu söylenebilir: "Türklerin sansür politikasının başarısına ancak şapka çıkarılır, çünkü kimsenin, ama gerçekten de hiç kimsenin, Boğazlarda ve Avrupa'da neler olup bittiğine dair hiçbir fikri yok. Hükümetlerimizle yazışamadığımızdan Türklerin ve Almanların bize geçtikleri haberlerle yetinmek zorundayız. Bunlar artık ne kadar doğru, orasını Tanrı bilir."[82]

İttihatçı kadro, savaşın gidişatına dair vilayetlere giden bilgi akışını da tamamen denetiminde tutmaya çalışmıştı.[83] Bu amaca hizmet eden Osmanlı Milli Telgraf Ajansı'nın bültenleri, geniş bir sirkülasyon ağı üzerinden cephedeki gelişmeleri taşradaki vatandaşa ulaştırıyordu. Bu bültenler siyasi, içtimai ve kültürel meselelerden bahseden raporların yanı sıra Osmanlı kuvvetlerinin ve müttefiklerinin zaferlerine dair mübalağalı haberler de içeriyordu. Başkumandanlığın hazırladığı bültenler yereldeki devlet görevlilerine gönderiliyor, orada matbaaya veriliyor ve çok ucuza halka satılıyordu. Aşağıdaki bülten örneği bu tarz belgelerin içeriği hakkında fikir vermesi açısından kıymetlidir:

> Almanya ve Avusturya imparatorlarının teveccüh buyurdukları hediyelere şükranla, Hilal-i Ahmer Cemiyeti kendilerine altın madalya takdim etmeyi kararlaştırmıştır. Asker ailelerine muavenet maksadıyla İstanbul'da teşkil edilen bir cemiyet-i nisvan faaliyetlerine başlamıştır. En son Alman istihbaratı, Fransa'daki Alman muvaffakiyetlerinin teferruatını veriyor. Fransızlar fevkalade askerî ehemmiyeti haiz Aisne Neh-

82 Conde De Ballobar, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, Eduardo Manzano Moreono ve Roberto Mazza (der.) (Londra: I.B. Tauris, 2011), 66.

83 Dahiliye Nezareti'nin nahiyelere kadar tüm idari birimlere gönderdiği uyarı talimatı için bkz. BOA, DH. KMS. 32/30, 18 Mayıs 1915.

ri'nin şimaline sürüldüler. Fransız matbuatı bile bu hadisenin ehemmiyetini gizleyemiyor. Fransızlar hücuma geçtikleri dört hafta esnasında hiçbir muvaffakiyet ibraz edemediler. Bu müddet zarfında 150.000 asker kaybettiler. Fransız efkar-ı umumiyesi şimdiden yeise düşmüş vaziyette. Fransızların sadece 3 ay daha direnebilecekleri tahmin ediliyor. Devlet-i Aliye'nin madeni paralarında bundan itibaren "Konstantiniyye'de basılmıştır" yerine "Payitaht-ı Hilafet'te basılmıştır" ibaresi olacak.[84]

Haber bültenleri halka sokak satıcıları tarafından satılıyordu. Örneğin Almanların muhteşem zaferlerini "pek dehşetli" bir surette yazan bu bültenleri satan adam, savaş çıktığında on bir yaşında olan Fevzi Güvemli'nin hatırından çıkmamıştı. Heyecanla satılan bültenler tanesi on paradan "kapış kapış" gidiyordu.[85] Dahası, bültenler hükümet binalarının, kahvehanelerin ve İTC kulüplerinin duvar ve pencerelerine asılıyor, kuvvetle muhtemel camilerde, çarşıda ve meydanlarda yüksek sesle okunuyordu. Bu bültenler ve Alman Wolff Haber Ajansı'nın yayımladığı haber telgrafları imparatorluğun en ücra kasabalarındaki ahalinin, en azından okuyan gözler ve dinleyen kulaklar için, savaşa dair tek bilgi kaynağıydı.[86] Bu tip kaynakların vatandaş üzerindeki birebir etkisini tespit etmek doğal olarak zordur. Yine de bilhassa savaşın ilk aylarında,

---

84 Osmanlı Milli Telgraf Ajansı bültenlerinin çok az örneği günümüze kadar gelmiştir. 19/20 Ocak 1915 tarihli bu kopyanın çevirisi Ruth A. Parmelee tarafından yapılmıştır. Savaş döneminde Harput'ta bulunan Amerikalı misyoner bu bültenleri "Türkiye ve İtilaf Devletleri arasındaki savaş sırasındaki tek günlük gazetemiz" diye tanımlar. Hoover Institution Archives, Ruth A. Parmelee Evrakı, kutu 1.

85 Fevzi Güvemli, *Bir Zamanlar Ordu-Anılar,* İbrahim Dizman (der.) (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 11. Ayrıca bkz. Mediha Kayra, *Hoşça Kal Trabzon: Bir Kız Çocuğunun Günlüğünden Birinci Dünya Savaşında Anadolu*, Cahit Kayra (der.) (İstanbul: Dünya Kitapları, 2005), 37.

86 Genç Onbaşı Ali Rıza Eti, savaşın gidişatını Doğu Anadolu'daki Mamahatun kasabasında duvarlara asılı Osmanlı Milli Telgraf Ajansı haberlerinden takip ettiğini günlüğünde yazar. Eti, *Doğu Cephesi Günlüğü*, 19. Antep çarşılarında yüksek sesle okunan haberler için bkz. Hasan Remzi Çitçi ve Şakir Sabri Yener, *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Gaziantep'te Sanat ve Ticaret Dalları* (Gaziantep: Yeni Matbaa, 1971), 40-41.

neler olup bittiğini öğrenmek isteyenlerin merakını bunlar aracılığıyla gidermeye çalıştıkları söylenebilir. İtilaf devletlerinin diplomatik temsilcilerinin bültenlere yönelik tepkisi bunların tesirine dair bir nevi göstergedir. Diyarbakır'daki İngiliz viskonsülünün Ağustos 1914 tarihli raporuna göre, "Cemiyetin buradaki şubesi sahih haberlerin halka ulaşmasını engellemek için hummalı bir mesai içinde. Günde iki kere çıkan 'Osmanlı Ajansı' haberleri İtilaf devletlerinin başarılarından hiç bahsetmezken Almanya ve Avusturya'nın başarıları mübalağa edilmekle kalmıyor, kanımca, uyduruluyor da."[87] Bültenlerin etkisi ilerleyen aylarda giderek zayıflayacak olsa da savaşın erken safhalarında mahalli kamuoyunun şekillendirilmesinde azımsanmayacak rolleri olduğu belliydi.

Seferberliğin doğrudan etkilerinin kent mekânlarında göze daha çok çarpması bunun sırf şehirlere mahsus bir olgu olduğu anlamına gelmez. Seferberliğin, Osmanlı toplumunun büyük çoğunluğunun yaşadığı kırsaldaki tesiri de kentlerdeki gibi muazzam olmuştu. Sürecin kırsaldaki asıl etkisi tarımsal döngünün en kritik mevsiminde işgücünün büyük bölümünün topraktan koparılmasıydı. Birçok vilayette seferberlik, tarımsal üretimin en yoğun insan gücü gerektiren devresi olan harman işlerini sekteye uğrattı. Hükümetin çağrısı ve bu çağrıya eşlik eden idam tehdidi, yüz binlerce üreticiyi ekinlerini bırakıp kasaba merkezlerine sürüklemişti.[88] Aydın Vilayeti'nde seferberliğe tanıklık eden bir gözlemci, "Askerliğe elverişli tüm erkekler tam da toprak işlerinin en yoğun döneminde, sultaniye üzümlerini kurutmak ve incirleri işlemek için onlara en fazla ihtiyaç duyulan vakitte, orduya alındılar," diyordu.[89] Seferberliğin ilk günlerinde erkeklerin gidişi ve aniden sekteye uğrayan toprak meşgalesi, Van'da görev yapan Amerikalı doktor ve misyoner Clarence Douglas Ussher'in

87 TNA, FO 371/2140/56937, Monck-Mason'dan Beaumont'a, 11 Ağustos 1914.

88 M. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi* (Bolu: Bolu Vilayet Matbaası, 1960), 615.

89 "The Situation in Smyrna", *The Near East* 177 (25 Eylül 1914): 675. Edirne'de benzer bir durum için bkz. TNA, FO 371/2146/70603, "Binbaşı Samson'dan Mallet'e", 20 Ekim 1914.

kaleminde de ifadesini bulmuştu: "Yarısı biçilmiş buğday tarlalarına bırakılmış oraklar, ekin yığınlarına taşınırken yere serilmiş buğday demetleri ve az ötede, ne evlerinden lazım olan şeyleri almaya ne de aileleriyle vedalaşmaya zaman tanınmadan topraklarından apansız koparılan kocalarının peşinden, sırtlarındaki ekmek ve elbise çıkınlarıyla ağlaşarak koşan kadınlar. Askerlik – henüz ilan edilmemiş bir savaş uğrunda askerlik."[90] Seferberliğin tarım üzerindeki müthiş etkilerini uzun süredir Mardin'de misyonerlik yapan Dr. Daniel Thom'un gözlemlerinde de okuyabiliriz:

> Hükümet şehirdeki ve civarındaki erkekleri, hayvanları ve parayı toplamıştı. Rençpersiz ve öküzsüz bırakılan harman yerleri hiç olmadığı kadar bereketli ekinlerle dolu halde çürümeye bırakıldı. Halkın ve hükümetin uğradığı zararının haddi hesabı yok. Bu kadar gördüm geçirdim, lakin şu zamana kadar kendine böylesine kastı olan bir hükümet görmedim.[91]

İmparatorluğun diğer yörelerinde de durum pek farklı değildi. Erkeklerin köylerinden ayrılmaları ve çok sayıda yük ve koşum hayvanına el konulması zirai faaliyeti durma noktasına getirmişti. Ekinler toplanamamış, hasadın önemli bir kısmı ziyan olmuştu. Bir sonraki harman zamanı için tohumlar güçbela ekilebilmişti. 1914 hasadının ziyadesiyle verimli çıkması İttihatçı hükümetin hatasının vahametini daha da artırmıştı: bu çok bereketli hasat, eğer kaldırılabilseydi, köylülerin Balkan Harbi yüzünden uğradıkları zararın, en azından, bir kısmını kapatmalarına yardımcı olabilirdi.[92] Ordu, hatasını yaşını almış askerleri salarak ve ahz-ı asker dairelerindeki memur ve kumandanları acemi erlerin tarlalarının hasadının toplan-

90 Ussher, *American Physician*, 213-214.

91 Alıntılayan Hans-Lukas Kieser, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East* (Philadelphia: Temple University Press, 2010), 85.

92 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 1, *1888-1918* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970), 270; "The Finances of Turkey", *The Near East* 177 (25 Eylül 1914): 693; "Turkey: From Varied Fields", *Missionary Herald* 110, no. 12 (Aralık 1914): 571; TNA, FO 371/2146/70602, Monahan'dan Mallet'e, 14 Ekim 1914.

masını organize etmekle görevlendirerek telafi etmeye çalışacaktı. Başkumandanlık, birliklere gönderdiği tebliğde askerlerin %5 ila 10'una izin verilerek yarım kalan toprak işlerine yollanmalarını emretti. Bu askerler genellikle bir günlük yürüme mesafesindeki yakın bölgelere gönderiliyorlardı.[93] Birliklerin bölgelerindeki hasadın ordunun el koyduğu yük hayvanları ve nakliye arabalarıyla taşınmasına da izin verilmişti.[94] Tüm bu önlemlere rağmen imparatorluğun hiçbir yerinde hasat tamamen kaldırılamadı, ciddi miktarda mahsul ziyan oldu.

"Hiçbir vakit unutamayacağımız iki gemimiz": İngilizlerin Osmanlı zırhlılarına el koyması

Seferberlik hengâmesinde, beklenmedik bir haber Osmanlı kamuoyuna bomba gibi düştü. Devlet-i Aliye'nin İngiliz tersanelerine sipariş ettiği ve halkın sabırsızlıkla beklediği iki zırhlı teslim edilmeyecekti. Britanya, zırhlıları Osmanlı donanmasına vermek yerine Kraliyet donanmasına dahil edeceğini ve savaş boyunca elinde tutacağını açıklamıştı. İngilizler bunu ilan ettiklerinde Kaptan Rauf Bey ve maiyetindeki Osmanlı bahriye heyeti yapımı biten dretnotlardan biri olan *Sultan Osman-ı Evvel*'i teslim almak üzere Newcastle upon Tyne'daki Armstrong tersanesine varmışlardı bile. Fakat İstanbul'a elleri boş dönmek zorunda kalacaklardı. Donanma Bakanı Winston Churchill Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta İngiltere'nin bu kararı askerî mülahazalar sonucu almak zorunda kaldığını belirtmişti: "Türk gemilerine el koyma zorunluluğundan ötürü müteessirim çünkü bunlar için bütün Türkiye'de vatanperverane para toplandığını gayet iyi bilirim. Siz de bir asker olarak takdir edersiniz ki harp zamanında askerî zorunluluklara göre hareket edilmesi şarttır."[95] Churchill, zırhlıları savaştan sonra Os-

93 Önal, haz., *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları*, 32; Gratien, "Mountains Are Ours", 365-366.

94 Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde*, 1: 138.

95 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, ek cilt 3, kısım 1, *July 1914 - April 1915* (Boston: Houghton Mifflin, 1973), 44.

manlı'ya teslim etmeyi ve gecikmeden dolayı tazminat ödemeyi temin ediyordu. Bunu devletin şeref ve haysiyetine bir hakaret addeden Bâb-ı Âli, Churchill'in teklifini reddetti ve beynelmilel hukukun ihlali olarak gördüğü İngiliz oldubittisini şiddetle protesto etti. Ama bu protestolar bir sonuç vermeyecekti.

Bu iki zırhlı, İttihatçıların Balkan Harbi'ni takiben izlediği ve gayesi Osmanlı deniz gücünü büyütmek olan program çerçevesinde satın alınmıştı. Bu iddialı programla esas hedeflenen Ege'deki Yunan donanmasıyla kapışabilecek güce erişmek ve Karadeniz'de Rus filosuna karşı üstünlük sağlamaktı. Bu hedefler doğrultusunda Osmanlı hükümeti 1914 başlarında, yapımına aslında Brezilya için başlanan ve tamamlanmak üzere olan, "Rio de Janeiro" (ismi daha sonra "Sultan Osman-ı Evvel"e çevrilecek) dretnotunu satın almıştı. Daha önceden, 1911 yılındaysa, İngiliz şirketi Vickers'a Reşadiye adıyla inşa edilecek bir dretnot siparişi vermişti.[96] "Reşadiye"nin teslimatının Ağustos 1914'te gerçekleşmesi planlanıyordu. Balkan Harbi sonrasındaki askerî toparlanma siyasetini devam ettiren Bâb-ı Âli, mali sıkıntılara rağmen Armstrong ve Vickers şirketleriyle tersane ve cephaneliklerin yeniden tanzimi ve İzmit'te büyük bir yüzer havuz inşası hakkında müzakerelerde de sona yaklaşmıştı. Nisan 1914'te Bahriye Nezareti İngiliz tersanelerine yeni siparişler verecekti. Bunlar arasında "Fatih Sultan Mehmed" adıyla 1916'da bitirilmesi planlanan yeni bir dretnot, iki adet hafif kruvazör, dört adet muhrip ve iki adet denizaltı vardı. Ayrıca altı adet muhrip ve iki denizaltı da Fransız Normand ve Schneider tersanelerine sipariş verilmişti.[97] Yunanistan bu hamlelere birkaç savaş gemisi siparişi vererek karşılık verse de Osmanlı bahriyesinin bu gidişle Ege'deki rakibini geçmesi, Karadeniz'de de güç dengesini değiştirmesi işten bile değildi. Fakat söz konusu gemilere el konulması Osmanlı bahriyesinin denizlerin hâkimi olma hayalini suya düşürdü.

96 Serhat Güvenç, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yolda Osmanlıların Drednot Düşleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 37-38.

97 Güvenç, *Osmanlıların Drednot Düşleri*, 61; Chris B. Rooney, "The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908-1914", *Middle Eastern Studies* 34, no. 1 (1998): 12-13.

Zırhlılara el konulmasının belki daha da mühim bir tesiri imparatorluk kamuoyu üzerinde oldu. Gerek hükümetin gerek, başta Donanma Cemiyeti olmak üzere, sivil toplum kuruluşlarının yoğun propagandası, bu iki savaş gemisinin satın alınmasının imparatorluğun nicedir tükenmekte olan askerî gücünü toparlamasını sağlayacağına kamuoyunu kati olarak ikna etmişti.[98] İngilizlerin gemilere el koymasıyla bu ümit yerini yeise bırakacaktı. Churchill'in de telgrafında belirttiği gibi, zırhlıların maliyetinin önemli bir kısmının halkın ianeleriyle karşılanmış olması yaraya tuz basmıştı. İane kampanyasının muazzam boyutu, yarattığı milliyetçi heyecan dalgası ve kampanyanın halk nezdinde gördüğü teveccühün Osmanlı tarihinde emsali yoktu. Kampanyanın bu nevi şahsına münhasır özellikleri, İngiltere'nin gemileri zimmetine geçirmesinden doğan küçük düşme ve yeis duygularının son derece nefsi bir damara dokunmasına neden olmuştu. Birçokları için Britanya sadece beynelmilel hukuku ihlal ve devletin haysiyetini iğfal etmekle kalmamış, halkın gönlünden kopan mütevazı ianelere de el koymuştu.

Yıllar sonra geriye dönüp baktığında dönemin İngiliz askerî ateşesi, "Türkleri [gemilere el konulması] kadar çileden çıkaracak başka bir şey yoktu" diye yazacaktı.[99] İngiliz gözlemci haklıydı. Haberin duyulmasıyla birlikte bir infial dalgası şehirleri ve taşrayı sardı. İngiliz sefareti öfke dolu bir mektup yağmuruna tutulmuştu.[100] Fukaranın biri mektubuna bir kuruş iliştirmişti, "hani olur ya Türklerin alınteriyle kazandıkları parayla aldığı bu gemileri İngilizler kendi sefaletlerinden dolayı çalmışlardır" diye.[101] İngiliz sefiri, ağustos sonlarına yaklaşırken, "toplumun tüm tabakalarında artık İngiltere aleyhtarı şiddetli bir husumet hâkim" diye yazacaktı.[102] Dret-

98 Mehmet Beşikçi, "İktidarın Çelik Sembolleri: I. Dünya Savaşı'nda Donanma Sembolizmi ve Milliyetçi Propaganda", *Toplumsal Tarih* 127 (2004): 92-95.

99 F. Cunliffe-Owen, "The Entry of Turkey into the War: The Action of H.M. Embassy", *The National Review* 96 (1931): 614.

100 Örnekler için bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 49-50.

101 Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans* (Londra: Geoffrey Bles, 1951), 95-96.

102 TNA, FO 371/2138/42346, Mallet'den Grey'e, 23 Ağustos 1914.

not krizine ilişkin haberler devlet bürokrasisi, matbuat, İTC şubeleri ve sivil toplum kuruluşlarının marifetiyle süratle taşraya da yayıldı. Diyarbakır'daki İngiltere viskonsülü, "Osmanlı zırhlılarına Büyük Britanya'nın el koyması haberi buradaki Müslüman halkı ziyadesiyle öfkelendirdi," diye bildiriyordu.[103] Yafa'da ise "Müslüman halk arasında kesif bir İngiliz aleyhtarlığı ve bariz bir Alman taraftarlığı" gözleniyordu.[104] Takvimler eylül ayını gösterdiğinde *The Near East* dergisinin İzmir muhabiri kentteki milliyetçi duygu kabarmasını şöyle tarif edecekti: "Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında Türklerin sergilediği yabancı karşıtı hissiyat hiçbir zaman şimdiki seviyeye ulaşmamıştı. Bu hissiyatın ana kaynağı Türk Dretnotlarına el konulmasıdır."[105]

Dretnot krizi, yeni bir savaşa dair tamamen şevksiz ve ekseriyetle son derece kaygılı bir halkı ateşlemek için İttihatçıların şahin kanadına bulunmaz bir fırsat verdi. İttihatçılar bu krizi yılgın kitleleri harekete geçirip seferberlik fedakârlıklarını meşrulaştırmaya yarayacak bir imkân olarak gördüler.[106] Bunun yanı sıra dretnot meselesi İttihatçıların savaş anlatısının şekillenmesinde de oldukça önemli bir rol oynayacaktı. Başından beri Osmanlı'nın resmî savaş söyleminin vurguladığı ana nokta, imparatorluğun düşmanların tek taraflı saldırganlığının mağduru olduğu idi. İttihatçı basının anlatısına göre, İtilaf güçlerinin birtakım kasti eylemleriyle tahrik edilen Osmanlı Devleti tarafsızlık siyaseti izleme niyetine ve barış içinde yaşama arzusuna rağmen harbe mecburen girmek durumunda kalmıştı: Bu meşru bir nefsi müdafaaydı ve sadece imparatorluğun hudutlarını savunmaya, şerefini korumaya yönelikti.[107]

---

103 TNA, FO 371/2140/56937, Monck-Mason'dan Beaumont'a, 11 Ağustos 1914.

104 TNA, FO 371/2143/52738, Fiani'den Kelly'ye, 28 Ağustos 1914. Ayrıca bkz. "Notes from Jaffa", *The Near East* 177 (25 Eylül 1914): 676

105 "The Situation in Smyrna", *The Near East* 177 (25 Eylül 1914): 675.

106 Beşikçi'ye göre de bu vaka "Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girme kararını hızlandırmıştı." *Ottoman Mobilization*, 47.

107 Savaşı savunma amaçlı göstermek sırf Osmanlılara mahsus değildi. Harbin bilhassa ilk yarısında, önde gelen tüm muharip hükümetler propaganda kampanyalarını mağduriyet söylemi üzerine inşa etmiş, savaşa girme sebe-

İttihatçılar mağduriyet söyleminin kitleleri Osmanlı davasının haklılığına inandırmak ve daha Balkan hezimetinin külleri soğumamışken yeni bir harp seferberliğine halkın desteğini sağlamak için şart olduğunu düşünüyorlardı.

Bu mağduriyet anlatısının iki veçhesi vardı: Osmanlı'nın düşmanlarını ufuktaki felaketin tek sorumlusu olarak gösteriyor ve yakın mazideki kimi olayları mahirane biçimde derleyerek yaşanan gelişmelerin aslında tarihsel devamlılık arz eden uzun bir mağduriyet zincirinin halkaları olduğunu iddia ediyordu. Buna göre, hilebaz Avrupa eskiden beri ağlarını Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî üstünlük kazanmasını engellemek amacıyla örmüştü. İngilizlerin dretnot meselesindeki menfur hareketi, Avrupalıların son iki yıl içinde defalarca su yüzüne çıkan kemikleşmiş Osmanlı aleyhtarlığının su götürmez bir şekilde ispatıydı.

İttihatçıların dretnot krizini fırsata çevirme hamlesinin bir diğer yüzündeyse Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatlerinin tüm dünya Müslümanlarının menfaatleriyle örtüştüğü iddiası vardı. İttihatçı basına göre zırhlılara el konulması tüm İslâm âlemini tahkir etmek anlamına geliyordu. Gazeteler muhtelif ülkelerdeki Müslümanların Osmanlı'ya reva görülen bu muamelenin acısını samimiyetle hissettiklerini yazıyordu. Örneğin *Sabah* "bunlara [bu gemilere] dokunmak, bunları gasp ve zapt etmek doğrudan doğruya millet-i Osmaniye'nin ve ümmet-i İslâmiye'nin kala-i ümidini tahribe kalkışmaktı," diyordu.[108] "Hezar lanet," diye sesleniyordu Yunus Nadi *Tasfir-i Efkar*'daki başmakalesinde: "İngiltere'nin evvela Osmanlı ve saniyen umum Müslüman âlemine tevcih ettiği bu darbe elbette bahr-i muhitlerin kocaman dalgalarına benzeyen azim cereyanlar doğuracak ve hiçbir İngiliz'in şüphesi olmasın ki o akıntılar günün

---

bini harici saldırılara karşı meşru müdafaa olarak açıklamıştı. A.G. Marquis, "Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany during the First World War", *Journal of Contemporary History* 13, no. 3 (1978): 467-498; Jay Winter, "Propaganda and the Mobilization of Consent", *The Oxford Illustrated History of the First World War,* Hew Strachan (der.) (Oxford: Oxford University Press, 1998), 217-218.

108 "Şayan-ı Teessüf Bir Muamele", *Sabah* 8941 (9 Ağustos 1914): 1.

birinde İngilizleri Britanya adasında boğacaktır."[109] Dretnot kriziyle birlikte gazeteler İslâmi imge ve söylemi daha sıklıkla kullanmaya başladı. Doğrudan ve ısrarla kullanılan İslâmi referanslar, İttihatçıların Balkan hezimetinden çıkardıkları diğer bir dersin tatbikiydi. Parti kadrosu dinden, milliyetçiliği ateşleyen bir vasıta olarak faydalanmayı kafasına koymuştu.

Osmanlı toplumu henüz dretnot şokunun etkisini atlatamamışken yeni bir savaş gemisi vakası işleri daha da karmaşıklaştıracaktı. Enver Paşa 10 Ağustos gecesi Alman Akdeniz Filosu bünyesindeki *Goeben* ve *Breslau* savaş gemilerine Boğazlardan geçme izni verdi. Bu iki zırhlı, Cezayir limanlarını ve Fransız asker nakliye gemilerini bombaladıktan sonra, Britanya Akdeniz Filosu'nun kovalamasına rağmen, Çanakkale Boğazı'na ulaşmayı başarmıştı.[110] Alman savaş gemilerinin varlığının Osmanlı'nın tarafsızlığını ihlal edeceğini belirten İtilaf Devletleri durumu derhal protesto ettiler. İtilaf güçlerinin baskılarını bertaraf etmek isteyen Bâb-ı Âli, gemilerin 80 milyon mark karşılığında Almanya'dan satın alınıp Osmanlı donanmasına dahil edildiğini ilan etti.[111] "Goeben" ve "Breslau" artık "Yavuz Sultan Selim" ve "Midilli"ydi. "Midilli" lalettayin seçilmiş bir isim değildi. Aksine, Osmanlıların yakın zaman önce ve kendileri aleyhine olarak neticeye bağlanan Adalar Meselesi'ni unutmadıklarını gösteriyordu.

Alman gemilerinin donanmaya alınması İngilizlerin el koyduğu dretnotları bir anlamda telafi etti. Bilhassa "Yavuz Sultan Selim", Karadeniz'deki deniz gücü dengesini Osmanlı lehine çevirebilirdi. Bu gelişmelerin başka bir önemi daha vardı: Uzun zamandır ilk kez büyük bir Avrupa devleti Osmanlıların

109 Yunus Nadi, "Hezar Laneţ", *Tasfir-i Efkar* 1161 (7 Ağustos 1914): 1. Ayrıca bkz. "Hiçbir Vakit Unutamayacağımız İki Gemimiz", *Tasfir-i Efkar* 1223 (9 Ekim 1914): 1.

110 Goeben ve Breslau'nun İtilaf zırhlılarını atlatması hakkında bkz. Lawrence Sondhaus, *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 94-107.

111 "Osmanlılar Müjde!" *İkdam* 6276 (11 Ağustos 1914): 1; "Yavuz Drednotu ve Midilli Zırhlı Kruvazörü", *İkdam* 6277 (12 Ağustos 1914): 1.

yanında açık ve net biçimde tavır alıyordu. İttihatçıların Alman taraftarı kanadı, bunu Osmanlı kamuoyunu İttifak Devletleri safına yanaştırmak ve İngiliz aleyhtarı milliyetçi hissiyatı köpürtmek için eşsiz bir fırsat olarak gördü. Gazeteler ve diğer propaganda aygıtları sözbirliği etmişçesine savaş gemilerinin satışını Almanya'nın âlicenap bir jesti ve Bâb-ı Âli'ye olan dostluğunun nişanesi olarak lanse ediyordu. Örneğin, Şam sokaklarında dağıtılan, duvarlara ve kahvehanelere asılan bir ilanda şöyle yazıyordu: "Bir tarafta iki Dretnotumuzu gasp eden İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumu, diğer tarafta bize 'Sultan Selim'i ve 'Medelli'yi [*sic*] hediye eden Almanya."[112] Benzer biçimde, *Tanin*, İtilaf bloğunun Alman gemilerinin satın alınmasının Devlet-i Aliye'nin bitaraflığını ihlal ettiği iddiasını geçiştiriyor, Osmanlı kamuoyunun Almanya'nın jesti sayesinde bu devlete meyletmesinin son derece anlaşılır olduğunu belirtiyordu.[113] Neticede, İngiltere'nin savaş gemilerine el koymasıyla doğan hüsran ve büyüyen İngiliz aleyhtarı hissiyat gerek ordu ve hükümet mensupları arasında gerekse de Osmanlı Müslümanları nezdinde güçlü bir Alman taraftarlığının boy göstermesine sebep olmuştu.

Kapitülasyonların ilgası

Seferberliğin bu çalkantılı günlerinde Osmanlı Müslümanlarını heyecanlandıran bir diğer hadise İTC hükümetinin kapitülasyonları kaldırması oldu. Osmanlı ile bazı Avrupa devletleri arasında akdedilen tarihî antlaşmalar olan kapitülasyonlar, bu ülkelerin imparatorluk sınırları dahilinde ikamet eden tebaasına Osmanlı hukukundan masuniyet sağlıyor, temettü vergisinden muafiyet, karma mahkemelerde yargılanma hakkı ve konsoloslukların hukuki himayesinden faydalanma gibi bir dizi adli, mali ve iktisadi ayrıcalık temin ediyordu. Yukarıda değinildiği gibi Avrupa postanelerinin imparatorluktaki şubeleri de kapitülasyonların himayesi altındaydı.

112 TNA, FO 195/2459/6035, Dewey'dan Mallet'e, 15 Ekim 1914.

113 "Türkiye'nin Bitaraflığı", *Tanin* 2049 (5 Eylül 1914): 1.

Kapitülasyonların ilgası meşrutiyetin ilk günlerinden beri İTC'nin öncelikleri arasındaydı. İttihatçı fikriyatta kapitülasyonlar demek, Avrupa devletlerinin tarih boyunca Osmanlı menfaatleri hilafına suistimal ettiği imtiyazlar demekti. Buna göre kapitülasyon hukuku sadece Osmanlı iktidarının altını oyup hâkimiyetini ihlal etmekle kalmıyor, imparatorluğun iktisadi ve içtimai gelişimini de baltalıyordu. İttihatçılar Düvel-i Muazzama'yla kapitülasyonları defalarca yeniden müzakere etmeye kalkışsalar da bundan pek sonuç alamamışlardı. İttihatçı kadro, elinin en zayıf olduğu vakitlerde bile kapitülasyonların ilgası veya hiç olmazsa kısıtlanması için ısrar etmişti. Örneğin, Balkan Harbi'nin en kritik safhalarından birinin cereyan ettiği sırada, İttihatçı kabine Düvel-i Muazzama'nın Ocak 1913'teki notasına verdiği cevapta kendisinden istenilen şartların bir kısmına evet diyor, karşılığındaysa ecnebi postanelerinin kapatılmasını, yabancı uyruklulara Osmanlı vatandaşlarının tabi olduğu vergi politikası hükmünce muamele edilmesini ve gümrük rüsumunun %4 artırılmasını talep ediyordu.[114] Balkan Harbi'nin akabinde ülkenin üstüne çöreklenen istikbal kaygısının boğucu atmosferinde toplanan İTC'nin 1913 kongresinde kapitülasyonlara ilişkin daha da iddialı bir pozisyon sergilenmişti. Yeni siyasi programın ikinci maddesi sarihti: "İttihat ve Terakki Fırkası... ecnebilere taalluk eden imtiyazat ve istisnaat-ı maliye ve iktisadiyeyi ref'e çalışacağı gibi alelumum kapitülasyonların dahi kaldırılması esbabını istikmal etmeyi en mukaddes gaye addeder."[115] Bir yıl sonra patlak veren büyük harp, İttihatçılara tam da bu gayeyi gerçekleştirme imkânı sunacaktı.

İttihatçılar hesaplarını savaş halindeki Avrupa devletlerinin bundan böyle Devlet-i Aliye'nin politikalarını sınırlandırmak

---

114 Kapitülasyonlara dair hoşnutsuzluk ve içerlenme İttihatçılarla başlamamıştı; bkz. Feroz Ahmad, "Ottoman Perceptions of the Capitulations, 1800-1914", *Journal of Islamic Studies* 11, no. 1 (2000): 1-20. İttihatçıların Düvel-i Muazzama'yla önceki müzakereleri için bkz. Feroz Ahmad, "Ottoman Armed Neutrality and Intervention, August-November 1914", *Studies on Ottoman Diplomatic History* IV, Sinan Kuneralp (der.) (İstanbul: Isis Press, 1990), 44-50.

115 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1: 106.

için müşterek hareket edemeyeceği beklentisiyle yapmışlardı. Şartların artık olgunlaştığı düşüncesiyle, Avrupa hükümetlerinden kapitülasyonların derhal ilgasını talep ettiklerinde aldıkları yanıt yine olumsuzdu.[116] Hüsrandan hiddete savrulan Bâb-ı Âli tarihî kararını nihayet 9 Eylül 1914 günü ilan edecekti. Hükümet, 1 Ekim itibariyle geçerli olmak kaydıyla, bütün kapitülasyonları tek taraflı olarak hükümsüz kılıyordu. Kararın açıklandığı gün Osmanlı sefirleri de ecnebi hükümetlerini kapitülasyonlar kapsamındaki imtiyaz ve dokunulmazlıkların ilgasından haberdar ettiler: "Bu cihetle imparatorluğun terakkisinin önündeki tahammülfersa maniden kendini halas eden Devlet-i Âliye beynelmilel hukukun umumi prensiplerini diğer devletlerle olan münasebetinin esası olarak tayin eylemiştir."[117] İTC'nin yakın zamanda ittifak antlaşması imzaladığı Almanya da dahil olmak üzere, bütün Avrupa devletleri bu kararı yüksek perdeden çok sert tepkiler vererek protesto edeceklerdi. İttihatçıların beklentilerinin aksine ve aralarındaki kıyasıya devam eden savaşa rağmen Avrupalılar Bâb-ı Âli'nin kararına gösterdikleri tepkide birleştiler. "İmkânsızı başardılar," diye yorumlayacaktı bu manzarayı bir İngiliz gözlemci: "Bâb-ı Âli altı hafta öncesine kadar herkesin öldü farz ettiği Avrupa Ahengi'ni basit bir kalem darbesiyle, en azından Konstantinopolis'te, yeniden diriltti!"[118] Ne var ki devletlerin protestoları İTC hükümetine geri adım attıramayacaktı. 1 Ekim 1914 itibariyle, imparatorluk sınırlarında mukim her ecnebi, Osmanlı tebaasına uygulanan kanunlara tümüyle tabiydi artık.

Osmanlı basını hükümetin kararını yeni bir devrin müjdecisi, müreffeh ve tam bağımsız bir imparatorluğun habercisi

116 Joseph Heller, *The British Policy Towards the Ottoman Empire, 1908-1914* (Londra: Frank Cass, 1983), 138.

117 Büyükelçi Ahmed Rüstem'den dışişleri bakanına, 10 Eylül 1914. Alıntılayan Feroz Ahmad, "War and Society under the Young Turks, 1908-1918", *Review* 11, no. 2 (1988): 285.

118 "Tangier to Teheran", *The Near East* 176 (18 Eylül 1914): 654. İlga kararı ve karara tepkiler için bkz. Mehmet Emin Elmacı, *İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2005), 84-94; Ahmad, "Ottoman Armed Neutrality", 51-53.

olarak selamladı. *Tasfir-i Efkar*'da tüm sayfayı kaplayan bir illüstrasyonda imparatorluğu simgeleyen bir kadın, gelecek nesilleri temsil eden genç bir erkeğe kapitülasyonların ilgasının, içlerinde demiryolları, limanlar, fabrikalar, bereketli hasatlar, dretnotlar, zeplinler ve tayyarelerin olduğu muhtelif faydalarını işaret ediyor, ecnebilere tanınan imtiyazların iptaliyle doğacak parlak istikbali haber veriyordu.[119] Kapitülasyonların ilgasını büyük bir coşkuyla karşılayan dört bir yandaki Müslüman ahali şenlikler düzenliyordu.[120] Tarihçi Mehmet Beşikçi'nin "organize doğaçlama" olarak adlandırdığı bu coşkulu gösterilerde milliyetçi sivil toplum teşekkülleriyle birlikte çalışan İTC taşra teşkilatının aktif rolü vardı.[121] Etkinlikler her tarafta mahalli yöneticilerin talimatı ve teşvikiyle başlıyordu. Ahaliden dükkânlarını kapatması, evlerini bayraklarla süslemesi ve geceleyin ışıklandırması isteniyordu. Gün içindeki mitingler ya ana meydanlarda ya da büyük camilerin avlularında yapılıyor, bu gösterilerde İTC'nin mahalli temsilcileri kapitülasyonlar hakkında nutuklar atıyordu. Sonrasındaysa katılımcılar hükümet konağına ve İTC kulübüne gidiyorlardı. Gece indiğinde kafileler halinde cadde ve sokaklarda yürünüyordu.

İngiliz karşıtı hissiyatın halihazırdaki yoğunluğu ve yaygınlığı sayesinde İttihatçı propagandanın toplumda alıcı bulması zor olmadı. İzmir'deki İngiliz konsolosu raporunda şöyle diyordu: "Türk ahali kapitülasyonların kaldırılması haberinden haliyle son derece memnun ve bunu gizlemiyor. Gerek gazetelerin üstüne basa basa yazdığı gerekse sokakta ağızdan ağıza yayıldığı üzere, kapitülasyonların ilgasının Avrupalı'nın o büyüklenmesinden mahrum bırakılması, onun Türk'ün dengi yapılması ve haksız yere işgal ettiği o tepeden bakan mevkiin-

119 "Hayat-ı Siyasiye-i Devletin ve Ümmetin En Mühim Günü", *Tasfir-i Efkar* 1195 (10 Eylül 1914): 1.

120 "Şehrimizde Tezahürat-ı Milliye", *İkdam* 6307 (12 Eylül 1914): 1; "Her Tarafta İstiklal-i Milli Şenlikleri", *Tanin* 2025 (12 Eylül 1914); Elmacı, *İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar*, 74-84; Ahmad, "Ottoman Armed Neutrality", 53-54.

121 Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 59-63.

den indirilmesi demek olduğu düşünülüyor."[122] Harput'ta faaliyet gösteren Amerikalı bir kadın misyoner de her günü tek bir satırla not ettiği günlüğüne 11 Eylül 1914 tarihini şöyle düşmüştü: "Padişahın doğum günü kutlanıyor ve bir de Türkleri müthiş sevindiren ilga kararı."[123] Anasır arasında bu kararı en büyük coşkuyla karşılayanlar Müslümanlardı. Örneğin Beyrut'ta Müslümanlar sevinç gösterilerinde bulunurlarken Hıristiyan ahali telaşa kapılmış, içlerinden birçoğu kenti terk etmişti.[124]

İttihatçıların kapitülasyonlar hakkındaki söylemi ve bu imtiyazları ilgası, Osmanlı'yı mağdur olarak kodlayan büyük anlatıya mükemmelen uyuyordu. Kapitülasyonlar yabancı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine en etkin biçimde müdahale etmesini sağlayan bir araçtı. Yine bu anlatıya göre, meşrutiyetin ilanıyla Avrupalı devletlerin Osmanlı'yı medeni milletler arasına kabul edeceğini uman İttihatçılar 1908'den beri kapitülasyonlar meselesini dostane müzakereler yoluyla halletmek için ellerinden geleni yapmışlardı. Ancak İTC'nin iyi niyet politikası Avrupa'nın kibir duvarına toslayıp durmuş, bazen de açık düşmanlığa maruz kalmıştı. Yabancıların can ve mal güvenliğinin temin edileceğine ilişkin verilen tüm taahhütlere rağmen Avrupa hükümetleri kapitülasyonların tanıdığı imtiyazlardan en ufak bir taviz vermeye dahi yanaşmamıştı. İttihatçılar Avrupa'nın bu tavrını Osmanlı'nın ikinci sınıf devlet statüsünden çıkmasını engelleme çabası olarak görüyorlardı. Daha da vahimi, bağımsızlığını kazanan eski Osmanlı vilayetlerinde Avrupalı devletlerin kapitülasyon imtiyazlarından vazgeçerken aynı esnekliği imparatorluğa göstermekten imtina etmesiydi.

İttihatçıların giderek yoğunlaşan bir İslâmi harçla kardığı savaş anlatısında kapitülasyonların ilgasının bu yüzden merkezî bir yeri vardı. Nasıl ki dretnotlara el konulması sırf Osmanlılara değil, bütün Müslümanlara karşı yapılmış haince

122 TNA, FO 195/2460/4852, Heathcote-Smith'ten Mallet'e, 17 Eylül 1914.

123 Hoover Institute Archives, Ruth A. Parmelee Evrakı, kutu 1.

124 TNA, FO 195/2460/679, "Cumberbatch'tan Mallet'e", 14 Eylül 1914.

bir hareketse, kapitülasyonların ilgası da sadece Osmanlı'nın değil bütün İslâm âleminin selameti yolunda atılmış kutlu bir adımdı. *Tasfir-i Efkar* bundan böyle 10 Eylül'ün yalnızca Osmanlı Devleti için değil, tüm ümmet için bir bayram olarak kutlanacağını yazıyordu.[125] Bu yoğun İslâmi referanslar, kapitülasyonların kaldırılması şerefine Donanma Cemiyeti'nce dağıtılan bir broşürde de son derece barizdi:

> Kapitülasyon belası kalktı! Hak bizimledir: Allah'a hamd edelim. Ruh-i Muhammedi, İslâm'ın bugünkü saadetinden münşerihtir [ferahlamıştır]. Ravza-i mutaharrasına [Peygamberin mezarına] binlerce salat ü selam. Hükümet-i hazırayı selamlayalım: Asırların sürüklediği en büyük musibete hatime çekti. Yüzlerce teşekkür ve ihtiram... Müslümanlar! Yeni hayat, yeni iş ister. Dün o belanın bizim kusurumuz olduğunu söyleyenler, yarın yeni Türkiye'yi yeni hayatta görmelidirler. Yeni hayat ise manen, maddeten kuvvetli olmakla kaimdir. Vatandaşlar! Kapitülasyon belasının ilgasından sevindiğimiz kadar menfaatleri ellerinden gidenlerin yarın varlığımıza hücum için kımıldanacaklarını da unutmayın. Şevk ile cenge, fedakârlıkla ianeye koşun.[126]

İttihatçıların anlatısında Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki iktisadi hâkimiyeti gayrimüslimlere fayda getirirken Müslümanlar bu ilişkinin kaybeden tarafı olmuşlardı. Çok sayıda gayrimüslim Osmanlı ecnebi tabiiyetine geçerek kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklardan yararlanabiliyordu. Osmanlı Müslümanları ise kelimenin tam anlamıyla kapitülasyonların asıl kurbanlarıydı. Onların Avrupa sömürgelerindeki din kardeşleri de benzer bir tahakküm altında inliyorlardı. İşte bundan dolayıdır ki İTC'nin hamlesiyle tüm Müslümanlar için yeni bir çağın şafağı söküyordu. İttihatçıların izinde onların da prangalarını kırma vakti yakındı.

---

125 "Hayat-ı Siyasiye-i Devletin ve Ümmetin En Mühim Günü", *Tasfir-i Efkar* 1195 (10 Eylül 1914): 1.

126 "Donanma Cemiyeti'nin Kapitülasyonların Kaldırılmasıyla İlgili Bildirisi (1914)", *Toplumsal Tarih* 38 (1997): 17.

Osmanlı savaşa giriyor

Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile ittifak antlaşması imzaladığı 2 Ağustos 1914 günü, Almanya Genelkurmay Başkanı General Helmuth von Moltke Hariciye Nazırı Gottlieb von Jagow'a mevcut şartlarda Almanya'nın nasıl bir dış siyaset izlemesi gerektiğine dair uzun bir tavsiye listesi sunmuştu. Listenin Osmanlı'ya ilişkin kısmı kısa ve netti: "Türkiye'yle yapılan ittifak antlaşması vakit kaybetmeden açıklanmalıdır. *Türkiye bir an önce Rusya'ya savaş ilan etmelidir.*"[127] Fakat Balkan Savaşları deneyiminin İttihatçılara öğrettiği bir şey varsa o da savaşa en elverişli koşullarda girmenin önemiydi. Bu deneyim ışığında ve müttefiklerinin tercihi hilafına, Bâb-ı Âli savaş ilanını ekim sonuna kadar geciktirmeyi başaracaktı. İttihatçılar, bir yandan İtilaf devletlerinin uyguladığı baskıyı mahirane idare ederken diğer yandan Almanlarla sıkı bir pazarlığa girişmişlerdi. İstanbul'daki Alman askerî misyonunun üyelerinden Friedrich Kress von Kressenstein, İttihatçıların üç ay boyunca ağırdan almalarını ve ayak diremelerini "Şark diplomasisinin bir şaheseri" olarak tasvir ediyordu.[128]

Üç ay süren bir seferberliğin sonunda, İttihatçıların şahin kanadı nihayet doğru vaktin geldiğine hükmetti. Alman Amiral Wilhelm Souchon'un komutasındaki Osmanlı donanması, 29 Ekim sabahı gerçekleştirdiği sürpriz bir saldırıyla Rusya'nın Odesa, Sivastopol, Novorossisk ve Feodosya (Kefe) limanlarını bombaladı, Rus ticaret gemilerini batırdı. Souchon, Enver Paşa'nın "Rus donanmasını mahvederek Karadeniz hâkimiyetini kazanmak" emri uyarınca hareket ediyordu.[129]

---

127 Annika Mombauer (der.), *The Origins of the First World War: Diplomatic and Military Documents* (Manchester: Manchester University Press, 2013), 542 [orijinal vurgu].

128 Kress von Kressenstein, *Türklerle Beraber*, 7. Osmanlıların Almanların sabrını zorlamaları ve ağırdan almaları hakkında bkz. Aksakal, *Ottoman Road to War*, 137-152; McMeekin, *Ottoman Endgame*, 113-133.

129 Hafız Hakkı Paşa, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Murat Bardakçı (der.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 42-43, 162; Ahmad, "Ottoman Armed Neutrality", 66.

Saldırı, asıl amacı olan Rusya'nın Karadeniz filosunu yok etmeyi başaramasa da Bâb-ı Âli'yle İtilaf devletlerini dönüşü olmayan bir yola sokacaktı. Ruslar saldırıdan önceki üç ay boyunca Osmanlı'yı savaşın dışında tutmayı hedeflemişlerdi.[130] Rusya yeni bir cephe açmaya hiç hevesli değildi, ama bu apansız hücumu da sineye çekemezdi. En nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu kasımın ilk haftasında resmen savaşta idi; ilk olarak Rusya'ya, hemen ardından da İngiltere ve Fransa'ya karşı.

Bâb-ı Âli saldırıdan sonra, Rus limanlarına ve gemilerine yapılan saldırıyı meşrulaştırmak ve savaşın mesuliyetini Ruslara yüklemek için epey uğraşacaktı. İttihatçılar Rusları saldırgan taraf olarak lanse etmenin öneminin farkındaydılar. Bahriye nazırı Cemal Paşa Souchon'un hamlesi hakkında Enver Paşa'ya gönderdiği hususi notta "Herhalde Rusları daha önce saldırgan göstermek en iyisi olur" diyordu ve ekliyordu "Yarın büyük devletlere Rusların yaptıkları harekâtı protesto etmek üzere bir resmî yazı da gönderilmelidir."[131] Gazeteler, Osmanlı donanmasının İstanbul Boğazı açıklarında rutin manevralarını icra ettiği sırada Rus savaş gemilerinin hücumuna uğradığını yazıyordu. Osmanlı basınına göre İtilaf devletlerinin üç aydır süregelen provokasyonlarına rağmen Bâb-ı Âli diplomatik teamüllere göre hareket etmiş ve bütün gücüyle savaşın dışında kalmaya çabalamıştı. Ne var ki, çatışmaların dışında kalmak isteyen hükümetin samimi niyeti yok sayılmış, Osmanlı savaşa mecbur edilmişti. Karadeniz'deki Osmanlı ve Rus donanmaları arasındaki ilk çatışmaları gazetelerin haber yapma şekli İttihatçıların mağduriyet söyleminin mükemmel bir yansımasıydı.[132]

---

130 Ronald P. Bobroff, *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits* (Londra: I.B. Tauris, 2006), 96-111.

131 Besbelli, *Deniz Harekâtı*, 477. Ayrıca bkz. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, 2: 673.

132 Resmî bildiri için bkz. "Karadeniz'de Mühim Hadisat", *Tercüman-ı Hakikat* 12052 (30 Ekim 1914): 1. Gazete haberleri için bkz. "Karadeniz'deki Vakıa-i Ahire", *İkdam* 6356 (31 Ekim 1914): 1; "Beklenmeyen Vak'a", *Tanin* 2104 (31 Ekim 1914): 1.

12 Kasım'da, yani Üçlü İtilaf'ın Osmanlı'ya savaş ilanından yaklaşık bir hafta sonra, Sultan Mehmed Reşad da onlara resmen ilan-ı harp edecekti. Padişahın beyannamesinde de "her daim nagehâni ve haksız tecavüzlere uğrayan" Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun zamandır gözettiği barış siyasetinin sonlanmasının sebebi, İtilaf güçlerinin düşmanca hareketlerine yoruluyordu.[133] Balkan Harbi'nin yaralarını sarmaya çalışan, her daim barış ve huzuru arzulayan imparatorluğun Kafkasya'da Rus ordusunun, Karadeniz'de Rus, Akabe'de ise İngiliz donanmasının saldırısına maruz kaldığı belirtiliyordu. Düşman pusudaydı. Hücuma geçmek için en ufak bir zaaf ve acz emaresinin ortaya çıkmasını bekliyordu. Harbin tek sebebi, İtilaf kuvvetlerinin "tecavüzat-ı namerdaneleri" idi.[134]

Osmanlı İmparatorluğu'nu azılı düşmanlara karşı meşru müdafaa yapan bir muharip olarak betimleyen resmî söylem iki amaca hizmet ediyordu. Birincisi, hükümet ve ordu üst kademesi Karadeniz'de ilk saldıran tarafın Osmanlı donanması olduğu hakikatini gizleme peşindeydi. İkincisi, ki bu daha önemliydi, sivil ve asker yönetici kadro, bu anlatıyı savaş bezgini toplumu motive edecek etkili bir söylem olarak görüyor, halkın yeni bir savaşa desteğini bu şekilde sağlayabileceğini umuyordu. Bu yüzden, imparatorluğun savaşa girmesinin bir nefsi müdafaa şeklinde meşrulaştırılması İttihatçı kadronun harp siyaseti açısından son derece mühimdi.

Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun mütecaviz İtilaf kuvvetlerinin mağduru olarak betimlenmesi, Bâb-ı Ali, İTC ve basının takındığı İslâmi içerikli kavgacı dille pek de uyuşmuyordu. Bu sert söylemin bilhassa matbuattaki tezahüründe Osmanlı'nın mücadelesi artık tamamen İslâm âleminin de mücadelesi olarak tarif ediliyordu. Bunun tipik bir örneğini *Tanin*'in tumturaklı satırlarında görürüz:

---

133 "Hal-i Harbin İlanı", *İkdam* 6368 (12 Kasım 1914): 1; "Beyanname-i Hümayun Suretidir", *Tanin* 2117 (13 Kasım 1914): 1.

134 *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri* (MMZC), 3. Devre, 2. İçtima, cilt 1, 12 Teşrinisani 1331 (25 Kasım 1915), 26.

> Bu işkencelere kendi hayat-ı sefilimiz için değil, üç yüz milyonluk bir âlemin yegâne ümidi ancak biz olduğumuz için tahammül ediyorduk... Fakat ne olursa olsun Müslüman kanına susamış olan bu zalimler bizi affetmediler. Ne vakit başımızı kaldırmak istedikse beynimiz üstünde patlayan bir güllenin dahme-i infilakını bulduk; ne vakit doğrulmak istedikse bileğimizin kırıldığını hissettik... Fakat, nihayet o gün geldi!... Bundan sonra kulaklarımız sulh sözünü işitmeye tahammül edemez: Ya onlar ya biz!... Evet, intikâm. Ve biz bunu onlardan alacağız![135]

14 Kasım'daki cihat ilanıyla bu söylemin harareti daha da artacaktı.[136] Gazeteler, savaşı haklı ve mukaddes bir mücadele olarak yüceltiyor, tüm Osmanlıların sırf imparatorluğun şerefini ve hudutlarını muhafaza için değil, aynı zamanda İslâm'ın bekası için de savaşmakla mükellef olduklarını yazıyordu. Neticede, imparatorluğun muhafazası dinin muhafazası vazifesiyle örtüşüyordu. Bu tema, en azından harbin ilk yarısı boyunca, resmî Osmanlı propagandasının payandalarından biri olacaktı.[137] Basında çıkan birçok makalede belirtildiği üzere, imparatorluğun ve İslâm'ın uslanmaz düşmanlarına karşı kazanılacak süratli bir zafer Rus, İngiliz ve Fransız boyunduruğu altında inleyen Müslümanların da selameti olacaktı. Buradan

---

135 "İnkıta-i Münasebet", *Tanin* 2106 (2 Kasım 1914): 1.

136 Osmanlı cihat ilanının çarpıcı bir değerlendirmesi için bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 63-80; Mustafa Aksakal, "The Ottoman Empire", *Empires at War, 1911-1923*, Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.) (Oxford: Oxford University Press, 2014), 25; Erik Jan Zürcher (der.), *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, (Leiden: Leiden University Press, 2016). Bunun tarihsel arka planı için bkz. Mustafa Aksakal, "'Holy War Made in Germany?': Ottoman Origins for the 1914 Jihad", *War in History* 18, no. 2 (2011): 184-199.

137 Basında çıkan birçok yazı arasından şunlara bakılabilir: Yunus Nadi, "Umumi Harb ve İslam Alemi", *Tasfir-i Efkar* 1179 (25 Ağustos 1914): 1; S.M. Tevfik, "Harb-i Umumi ve İslam Alemi", *Sebilürreşad* 309 (2 Eylül 1914): 393; "Müslümanlar ve Harb-i Umumi", *İkdam* 6302 (6 Eylül 1914): 1; "Hakkı Hayatımızı İspat Edelim", *Tercüman-ı Hakikat* 12056 (3 Kasım 1914): 1; "Gaza-yı Ekber: Silah Başına", *İkdam* 6359 (3 Kasım 1914): 1; "Şeytanlara Karşı Melaike-i Gazab", *İkdam* 6360 (4 Kasım 1914): 1.

hareketle, *Türk Yurdu* "İhtimal bütün muharipler arasında Osmanlılar kadar haklı olanı yoktur" diye yazıyordu.[138] İttihatçıların önde gelen entelektüel ve siyasi simalarından Ahmed Ağaoğlu Kasım 1915'teki bir makalesinde "İslâm âleminin yüzde doksan sekizini cebr ve zulüm altında tutan, bütün İslâm hükümetlerinin inkırazına sebep olmuş ve son iki İslâm devletinin de imhasını tasmim etmiş bulunan İtilaf zümresine karşı çıkmak bizim için adeta mukaddes vazife mahiyetini kesbetmişti," diyordu.[139] Bu örneklerin de işaret ettiği üzere, resmî savaş söyleminin ayrılmaz bir parçası haline gelen İslâmi içerik ve imgelem, hem cephedeki nefere hem de cephe gerisindeki sivil halka yönelik propagandanın vazgeçilmez unsurları olmuştu.

Sonuç

"Doğrusunu söylemek gerekirse," diyecekti geriye dönüp baktığında bu bölümün açılışında karşılaştığımız İshak Bey, "Harput'un çöküşü, işte böyle geleceği meçhul bir harbe sürüklemenin başlangıç tarihi olan o meşum günden [3 Ağustos 1914] başlar."[140] İshak Bey'in bu yargısı imparatorluğun diğer bölgeleri için de geçerliydi elbette. Cihan Harbi ve harbin beraberinde getirdiği dehşet, Osmanlı coğrafyasının tüm dillerinde toplumsal hafızaya *seferberlik* adıyla kazınacaktı. Seferberliğin imparatorluk ölçeğinde şahsi, ailevi ve içtimai yönden en derin izler bırakan olgulardan biri olduğunu birçok folklor kaynağının yanı sıra sözlü ve yazılı tanıklıklarda da görürüz.[141] Cihan Harbi'ni bizzat yaşayanlar onu çoğu kez "seferberlik harbi" olarak hatırladılar. İmparatorluk coğrafyasında Cihan Harbi'nin toplumsal bellekte seferberlikle bir anılan tek savaş ol-

138 A.Y., "Cihan Harbi ve Türkler", *Türk Yurdu* 73 (24 Aralık 1914): 21-22.

139 Ağaoğlu Ahmed, "Türkiye'nin ve İslam Aleminin Kurtuluşu", *Harb Mecmuası*, 1 (Kasım 1915): 9.

140 Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, 1: 164.

141 Najwa Al-Qattan, "*Safarbarlik*: Ottoman Syria and the Great War", *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*, Thomas Philipp ve Christoph Schumann (der.) (Beirut: Orient-Institut, 2004), 163-173.

ması, bu savaşın Osmanlı'nın beşerî ve maddi kaynaklarının seferber edilmesindeki emsalsiz ve topyekûn rolüne işaret eder.

İmparatorluğun harp seferberliğinin yaşandığı 1914 Ağustos başıyla Ekim sonu arasındaki üç aylık süre birçok açıdan son dönem Osmanlı tarihinin olağanüstü bir devresi idi. İttihatçıların savaşa hazırlıksız yakalanmama kararlılığı toplumun omuzlarına ağır bir yük olarak binmişti. Azami sayıda eri en kısa zamanda devşirmeye azmetmiş İttihatçıların askere çağırdıkları yüz binlerce erkek ordu saflarını doldurmuştu. Geride kalansa bu erkeklerin aileleri, eşleri, dostları ve doldurulması zor yerleriydi. Tam da hasat mevsiminde yaşanan böylesi muazzam ve ani insan gücü kaybı, ziraatla var·olan bir sosyoekonomik düzen için felaket demekti. İmparatorluğun kapsamı ciddi ölçüde genişletilmiş bir askerlik sistemiyle savaşa girmesi seferberlik şokunu daha da ağırlaştırmıştı. On binlerce aile, adeta bir gecede, evlerinin tek direğinden olmuştu. Ama bu daha girizgâhtı, bitmek bilmez dört yıl boyunca çekilecek çilenin girizgâhı.

Seferberlik sürecinin zorluğu, İttihatçıları daha savaşa girmeden ciddi meşruiyet problemleriyle karşı karşıya bıraktı. Avrupa'nın uzun barış ve sükûnet döneminde silikleşen "trajedi tasavvuru"[142] Osmanlı dünyasında capcanlı idi – Avusturya-Macaristan tahtının varisi Arşidük Franz Ferdinand'ın uğradığı suikastın Temmuz 1914'te Avrupa'da tetiklediği diplomatik krizden sadece bir yıl önce, Osmanlı İmparatorluğu dehşetli bir askerî mağlubiyet yaşamıştı. "Birinci Dünya Savaşı [Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının ardından] çıktığında bu, peşi sıra gelen savaşların üçüncüsüydü" diye yazar tarihçi Erik Jan Zürcher.[143] İttihatçılar harp yılgını bir toplumu seferber etmek, hükümetin müdahaleci ve sert politikalarını meşrulaştırmak yolunda çetin bir uğraş vermek zorundaydılar. Bu

142 "Trajedi tasavvuru" (the sense of the tragic), Henry Kissinger'in meşhur tabiridir: *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812-22* (Boston: Houghton Mifflin, 1957), 6.

143 Zürcher bunun altını Avrupa ile Osmanlı savaş deneyimlerinin temel farklılıklarından biri olarak çizer. Erik Jan Zürcher, "What Was Different about the Ottoman War", *Pera-Blätter* 27 (2014): 5.

uğurda, çok katmanlı bir savaş anlatısı inşa edip onun imparatorluk ölçeğinde propagandası için çalıştılar. Sertliği giderek artan bu anlatının temel savı, Osmanlı'nın daimi olarak Avrupa devletlerinin hücum ve haksızlıklarına maruz kaldığı idi. Osmanlı mağdur edilmişti. İngiltere'nin Osmanlı dretnotlarına el koyması ve kapitülasyon imtiyazları, bu söylemin içini doldurmak için verimli argümanlar sundular. Bu hususlar İttihatçıların savaşı bir meşru müdafaa şeklinde kurgulamalarına ve ona derin bir manevi anlam yüklemelerine imkân tanıyacaktı.

Seferberlikle birlikte İttihatçıların savaş anlatısı gitgide daha İslâmi bir imgeleme ve söyleme büründü. Bu gidişatın zirve noktasını ise Kasım 1914'teki cihat ilanı teşkil etti. Bu açıdan bakıldığında cihat ilanının tek amacı, imparatorluğun düşmanlarının boyunduruğundaki Müslümanları sömürgecilerine karşı ayaklandırmak değildi. Bu büyük çatışmaya giydirilen İslâmi kisvenin belki de birincil hedefi, seferberliğin ve harbin toplumunun çoğunluğunu oluşturan Osmanlı Müslümanları gözünde meşrulaştırılmasıydı. Bu meşruiyet siyasetini, seferberlik önlemlerinin tatbiki için izlenen katı asayiş tedbirleriyle birlikte düşündüğümüzde, hükümetin savaşın ilk aylarında toplumun rızasını kazanamasa bile en azından kitlesel bir itiraz ile de karşılaşmadığını söyleyebiliriz. Ancak İttihatçıların harp söylemi, uzayan savaşın ve sonu gelmeyen yükümlülüklerin ağırlığına dayanamayacaktı. Muazzam ve gittikçe derinleşen bir meşruiyet krizinin eli kulağındaydı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SIKLAŞAN SAFLAR, BOŞALAN EVLER

On sekiz yaşındaki Ahmet'in Konya yakınlarındaki memleketine seferberlik emri 1914 Ağustos'unda ulaştığında Ahmet de diğer akranları gibi köy meydanına çağırıldı. Aileleriyle dokunaklı bir vedalaşmanın ardından gençler kaza merkezindeki ahz-ı asker dairesinde kayıtlarını yaptırmak için yola koyuldular. Oradan da cephelere dağıtıldılar. Ahmet önce Cihan Harbi'nde, ardından da Kurtuluş Savaşı'nda toplam yedi yıl savaştıktan sonra köyüne geri dönecekti. Bir ağustos günü köylerinden çıkan bu yirmi bir gencin yalnızca üçü sağ dönebilmişti. Ahmet de onlardan biriydi. Her biri eksik uzuvlar ya da ilk bakışta göze çarpmayan savaş yaralarıyla dönmüşlerdi. Bir bacağını kaybetmesine rağmen haline şükrediyordu artık iki değnek yardımıyla yürüyebilen Ahmet: "Köye üç bacakla döndüm, geldim. Beni bu halimle kabul ettiler, kızlarını verdiler. Köyde kız verecek erkek de kalmamıştı ya!"[1]

Kudüslü bir Yahudi olan Haim Nahmias 1917'de askere çağırıldığında Ahmet'ten çok daha yaşlıydı. Kundura ustasıydı. İyi kazanıyordu. Haim, silahaltına alınmadan kısa süre önce eşini kaybetmiş, beş öksüz evladın hayattaki tek dayanağı kalmıştı.

1 Fikret Babuş (der.), *Savaş Yıllarından Anılar: Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2013), 156-161.

Birliğinin yolunu tutmadan önce çocuklarını kocamış anasına emanet etmekten başka çaresi yoktu. Savaşta sıcak çatışmaya girmeyecek olsa da doğru düzgün beslenmeden, temizlikten ve derli toplu bir barınaktan yoksun kalacaktı. Üstlerinin zorbalığı ve sonu gelmeyen angarya altında ezilecek, derin bir yalnızlık hissiyle kuşatılacaktı. Harp sonunda memleketine geri döndüğündeyse onu bir trajedi bekliyordu. İhtiyar anası savaşın getirdiği sıkıntılar ve içine düştüğü sefaletle başa çıkamamıştı: Haim'in beş çocuğundan ikisi o askerdeyken açlıktan ölmüştü.[2]

Ahmet ve Haim gibi milyonlarca Osmanlı erkeği için harp her şeyden önce silahaltına alınmak ve şafağı sökmeyen bir askerlik demekti. Bu ise çarpışma, yaralanma, hastalık, angarya, esaret ve kimi zaman da ölüm anlamına geliyordu. Savaş boyunca yaşanan muazzam asker zayiatı yüzünden sıkışan hükümet sürekli olarak yeni asker membaları aradı. Bunun için İttihatçılar yürürlükteki kanunları usanmadan değiştirerek, yeni kanunlar çıkararak ve gayrinizami usullerle asker toplayarak askerlik mükellefiyetinin potasını olabildiğince genişletti. Savaşın müddeti, boyutu ve yıkıcılığı düşünüldüğünde bu sürecin Osmanlı toplumu üzerinde müthiş tesirleri olacağı muhakkaktı.

Fakat İttihatçılar baskıcı taktiklerinin ordu saflarını doldurmaya kâfi gelmediğini ve itimatsızlığı günbegün büyüyen bir halkı istedikleri hizaya getiremediklerini çok geçmeden fark edeceklerdi. Harp uzayıp tahmin edilenden daha tahripkâr bir hal aldıkça İttihatçılar da idealize ettikleri bir sıradan asker (Mehmetçik) imgesini, ki bu imge İngilizlerin Tommy Atkins ve Fransızların *poilu* tiplemelerinin benzeri sayılabilir, öne çıkardılar ve bu imge üzerinden yeni bir milliyetçi kimlik inşasına giriştiler. İTC bu sıradan asker kültü aracılığıyla imparatorluk şerefini muhafaza için bünyesindeki ayrışmaları aşarak hükümetin ardında yekvücut olan bir millet profili çizme-

2 Haim'in savaş anıları için bkz. Glenda Abramson (der.), *Soldiers' Tales: Two Palestinian Jewish Soldiers in the Ottoman Army during the First World War* (Londra: Vallentine Mitchell, 2013), 189-270.

yi amaçlıyordu. Savaş boyunca İttihatçılar, yeni ve her zamankinden daha sıkı askere alma politikaları geliştirmenin yanı sıra savaşa dair rıza üretimi sürecine de önem verdiler ve üzerinde ciddi mesai harcadılar.

Mehmetçik kültü vasıtasıyla cephe ile cephe gerisi resmî propagandada birbirine eklemlense de bu bağlantının tesisi gerçekte hiç kolay değildi. Cepheye çağırılanlar askerliğin kıskacından kurtulabilmek için çeşitli kaçış stratejilerine başvurdular. Harp devam ederken askerlik de bu yüzden toplumun muhtelif unsurlarının aktif biçimde dahil oldukları bir çekişme alanı halini aldı. Kitabın bu bölümü devlet, erkekler ve cephe gerisindeki asker yakınları arasında savaş bağlamında gelişen ilişkilere odaklanmaktadır. Hükümetin askerlik politikalarına ve bu politikalara gösterilen tepkilere yoğunlaşan bu bölümde Cihan Harbi esnasındaki girift askerlik meselesi ve askerliğin topluma tesirleri incelenmektedir.[3]

Cihan Harbi'nde askeri bekleyen ilk sıkıntılar

Üç ay süren seferberlik boyunca devlet sivil hayat üzerindeki otoritesini hiç olmadığı kadar genişletti. İmparatorluğun her köşesinde Osmanlılar bu dönemden başlayarak devletin giderek daha müdahaleci bir hal alan resmî uygulamalarına maruz kaldılar. Yeni kısıtlamaları ve muazzam zorlukları beraberinde getiren bu sıkı politikalar gündelik hayatın ritmini altüst etti. Bütün bu uygulamalar arasında insanları en derinden sarsanı ise zorunlu askerlik olacaktı. Ordu hizmeti askerlik çağındaki erkeklerin yaşamını aniden ve kökünden değiştirdi,

3 Daha fazlası için bkz. Mehmet Beşikçi'nin mükemmel çalışması *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012) ve Zürcher'in çığır açıcı makaleleri "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996): 254-256 ve "Little Mehmet in the Desert: The Ottoman Soldier's Experience", *Facing Armageddon: The First World War Experienced*, Hugh Cecil ve Peter H. Liddle (der.) (Londra: Leo Cooper/Pen and Sword, 1996), 230-241.

onların sivil hayatla olan bağlarını kopardı. Silahaltına girenler olağandışı bir hayat tarzına alışmak zorundaydılar. Kolay değil, aşina olmadıkları bir otoritenin boyunduruğu altındaydılar artık. O yabancı otoritenin, yani devletin, hayatları ve istikballeri üzerinde çok daha fazla söz hakkı vardı şimdi. Erkek fertlerinden mahrum bırakılan ailelerse çoğu kez tahammüllerini aşan yeni maddi ve manevi sıkıntılarla baş başaydılar artık.

Yüz binlerce sivili bir an önce silahaltına almak ciddi planlama ve organizasyon isteyen bir işti. Bu uğurda imparatorluğun bol maddi kaynağa ihtiyacı vardı. Ne var ki imparatorluk bu kaynaklardan mahrumdu ve gerekli düzenlemeler yapılamamıştı. Seferberliğin sebep olduğu ilk aksaklıklar bu yüzden imparatorluğun birçok yerinde 1914 sonlarına dek sürecekti. Çiçeği burnunda askerlerin savaşın sefaletiyle tanışmaları içinse cepheye varmalarına gerek yoktu. Kışla ve diğer binalar şöyle dursun, ordunun elinde yüz binlerce askeri yatıracak yeteri kadar çadır dahi mevcut değildi. Birçok asker balık istifi koğuşlarda yerde uyumak zorunda kalıyor, bu da tifo ve dizanteri gibi hastalıklara adeta davetiye çıkarıyordu.[4] Çok sayıda bina (özellikle İtilaf devletleri tabiiyetindeki şahıslara ve tüzel kişilere ait olan), konak ve diğer özel mülkiyete el konması barınma sıkıntısını çözmeye yetmemişti.

Talim, silahaltına alınan bu büyük sivil kitle için asker haline gelme sürecinin en merkezî bileşeniydi. Talime giren askerler en yoğun mesaiyi ast üst ilişkisini içselleştirmeye ve nasıl savaşılacağını öğrenmeye harcıyorlardı. Taze erlerin büyük kısmı okuma yazması olmayan köylülerdi. Hatta bazıları üstlerinin konuştukları dile bile yabancıydılar.[5] Zabitlerin de işi zordu çünkü acemi erlere disiplin, dakiklik ve itaat öğretmek gayret ve sabır istiyordu. Küfür ve dayak çoğu zaman talim

4 Clarence Douglas Ussher, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and in War* (Boston: Houghton Mifflin, 1917), 227; Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917* (Ann Arbor: Gomidas Institute, 1997), 3-4, 38-44.

5 Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 208.

sürecine dahildi. Asker bedeni demek, yorulan ve bitkin düşen beden demekti. Sonu gelmeyen talimler ve angarya çoğunda derman bırakmamıştı. Erleri uzun harp yürüyüşlerine hazırlayan komutanları onların kondisyonunu yükseltelim derken adeta pestillerini çıkartıyorlardı. Pek de şaşırtıcı olmayan bir biçimde birçok asker böylesi şartların hüküm sürdüğü ordu hayatının ezici rutinine ve zorluklarına dayanamamıştı.[6]

Bundan başka, çoğu askerin sırtında ne düzgün bir üniforması ne de ayaklarında bir çift ayakkabısı vardı. İaşeleri yetersizdi, mütevazı maaşları (bu bilhassa tütün almaları için şarttı) her daim gecikmeliydi. Seferberliğin başlarında (ve izleyen savaş yılları boyunca) ordu idarecilerinin en çetin vazifelerinden biri tez zamanda binlerce askeri giydirmek olmuştu.[7] Yerli imalatın ihtiyaca yetişmemesi ve ithal malların İstanbul ve civarındaki birliklere tahsis edilmesiyle özellikle Şark cephesindeki kıtaların bir kısmı savaşa yamalı ve değişik renklerde üniformalar ve defolu pabuçlarla hazırlanmıştı.[8] Van'daki manzaraya tanıklık eden bir misyoner altmış erden müteşekkil bir grubun üniformalarında yirmi iki farklı türden kumaş saymıştı.[9] Bir başka misyonerse Antep'te gördüğü "üniformasız, üzerlerine yolun pisliği ve yorgunluğu çökmüş, silahsız, birkaç yük arabası ve bir dizi kağnı çeken" asker namzetlerini askerden çok muhacire benzetmişti.[10] 1914-1915 kışına

6 Mehmet Çanlı (der.), *Çanakkale'den Doğu Cephesine Hüseyin Avni Gençoğlu'nun Hatıraları* (Ankara: Murat Kitabevi, 2007), 34-37; Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915*, Gönül Eti (der.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 14; Alexander Aaronsohn, *With the Turks in Palestine* (Boston: Houghton Mifflin, 1916), 7-17.

7 Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 111-112, 261.

8 Zürcher, "Between Death and Desertion", 247-248; Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg: Bis zum Frieden von Brest* (Leipzig: Koehler & Amelang, 1940), 17; Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, cilt 1, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi* (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1991), 123, 138; Süleyman İzzet Yeğinatı, *Büyük Harbin Başında 2. İhtiyat ve Nizamiye Süvari Tümenlerile [sic] Aras Cenup Müfrezesinin Muharebeleri* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1939), 8, 10, 42.

9 Ussher, *American Physician*, 216.

10 "Aintab Anecdotes", *The Orient* 5 (9 Eylül 1914): 356.

gelindiğine bazı askerlerin üzerlerinde hâlâ yazlık üniformaları vardı.[11] Kıyafet ve teçhizat eksikliği kimi yüksek rütbeli subaylara ister istemez Balkan Harbi'nin farkını hatırlatmıştı. Doğu Anadolu'da mevzilenen Üçüncü Ordu'nun kumandanlığını yürüten Hasan İzzet Paşa diğer birçok silah arkadaşı gibi bütün bu olumsuzluklar arasında bir umut ışığı arıyordu: "Balkan Harbi'nde ordunun teçhizatı, askerin elbisesi mükemmeldi. O zaman yenildik. Şimdi teçhizat noksan, askerin elbisesi perişandır. İnşallah galip geliriz."[12] Bu tarz elverişsiz koşulların etkisiyle seferberliğin daha henüz ilk haftalarında hastalık ve firar Osmanlı ordusunu yıpratmaya başlamıştı.

İmparatorluğun cılız demiryolu şebekesi, bozuk yolları ve elindeki az sayıda motorlu araç, lokomotif ve vagon birçok Osmanlı askerine menzillerine ulaşmaları için tek bir çare bırakmıştı: yürümek. Sıkça tekrar eden, acemice planlanmış, bazen hepten lüzumsuzca yapılan ve çetin şartlar altında kimi zaman günde kırk kilometreyi bulan yürüyüşler,[13] yetersiz iaşe ve ikmal altyapısıyla birleştiğinde askerde takat bırakmıyordu. Bu koşullar hareket halindeki kıtaların insan gücünü eritiyordu.[14] Elverişsiz kıyafet ve pabuçlarla giydirilmiş asker için uzun yürüyüşler tam bir işkenceydi. Askere verilen azık çoğu zaman kötü hava ve yol şartlarında sağ kalmasına yetecek miktarda

11 Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza*, çev. Eşref Özbilgen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007 [1937]), 43, 72; Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları: Zivinden Peteriçe* (Ankara: Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934), 3-4, 43, 77; Tevfik Salim, "Sıhhi Harb Tarihi Tetkikleri: Büyük Harbde Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik", *Askerî Mecmua* 97 (1935): 492, 496-497; Arif Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi: Sessiz Ölüm, Sarıkamış Günlüğü*, İsmail Dervişoğlu (der.) (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007 [1946]), 31, 165; Riggs, *Days of Tragedy*, 11-12.

12 Sami Önal (der.), *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları: Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, 6. baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 33.

13 Yürüyüş süresini kısaltmak için ordu komutanlarının planlanmış molaları vermedikleri oluyordu. Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, Zekeriya Türkmen vd. (der.) (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006 [1931]), 34.

14 Kaymakam Şerif Bey, *Sarıkamış İhata Manevrası*, der. Murat Çulcu (İstanbul: Arba Yayınları, 1998 [1922]), 67, 80.

değildi. Menzil noktasına ulaşıldığında mıntıka komutanının askerlere ikmal sağlamadan onları bir sonraki menzil noktasına yolladığı oluyordu.[15] Bu çetin şartlara dayanamayan zayıf bünyeli kimi erler hasta düşüyor, hatta ölüyordu. Bir kısmı da kaçıyordu. Yakalanırlarsa, şartların imkânsızlığından dolayı firar ettiklerini söyleyerek kendilerini savunuyorlardı. Bağdat'taki Amerikan konsolosu Ekim 1914 tarihli bir raporunda, Musul'a doğru yola çıkan askerlerden 1.600'ünün farklı noktalarda yürümeyi bırakarak Bağdat'a geri döndüğünü yazar. Firari olmadıklarında ısrar eden askerler, ne yemek ne de düzgün bir muamele gördüklerini söylemişlerdi. Konsolosa göre askerlerin "ordu hizmetine devam etme istekleri barizdi ancak son günlerde maruz bırakıldıkları koşullarda hayatta kalamayacakları" da aşikârdı.[16]

Tahammülfersa yürüyüşlerin cefası bir yana, askerin moralini yolda karşılaştığı manzaralar da bozuyordu: muhacirler, cepheden geri çekilen yaralılar ve cesetler. Cephe yolundaki erler ordudan hiçbir muavenet görmeyen yüzlerce mecruh askere rastlıyorlardı. Dahası, bu gazilerin çoğu eşkıya saldırısına uğramış ve soyulmuştu.[17] Bu sefillerin yürek dağlayan hali meçhul bir istikbale doğru sürüklenen erlerin gayretini kırıyor, disiplinini gevşetiyordu. Asker cesetleriyle dolu kağnıları şöyle anımsayacaktı genç bir nefer: "Ürpertici ve korkutucu bir manzara, sanki beynimizden vurulmuştuk; kim bilir belki geleceğimizdi önümüzde yatanlar."[18] Bu şartlar altında firar, çoğu zaman, askerlerin başvuracağı tek çare olarak kalıyordu. Ordu kumandanlığı yürüyüş esnasındaki firarların önünü almak amacıyla mıntıka komutanlarına daha fazla sorumluluk yüklüyor, belli bir oranın üzerinde fire verildiği taktirde onla-

15 Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e*, 107.

16 NARA, RG 59, 867.00/719, 17 Ekim 1914. Ayrıca bkz. M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914-17* (Londra: Routledge, 2014), 170-171.

17 Hulusi Baykoç, *Büyük Harpte Kafkas ve Irak Cephesinde Beşinci Kuvvei Seferiye (52. Tümen)* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1938), 12.

18 Halil Ataman, *Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın 1. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, Ferhat Ecer (der.) (İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1990), 38.

rı divanıharbe vermekle tehdit ediyordu.[19] Silahlı muhafızlar firarları engellemek için yürüyüş halindeki ve mola yerlerindeki birliklerin etrafını çeviriyorlardı.[20] Ama biri hele kafasına firar etmeyi koysun, ordudan kaçmanın yolunu öyle ya da böyle buluyordu.

Seferberlik sırasında ve savaşın başlarında firarlar sıkça yaşansa da firari sayısı bu aşamada Osmanlı harp planlayıcılarını telaşa düşürmekten uzaktı. Devletin güvenlik aygıtı hâlâ nispeten iyi işliyordu. Yeredeki askerî ve mülki amirler jandarma ve polis gücüyle cephe gerisini kontrol altında tutabiliyorlardı. Elimizdeki istatistikler sınırlı olsa da savaşın ilk aylarında bir asker kaçağının yakalanıp cezalandırılma ihtimalinin hiç de düşük olmadığı söylenebilir. Nitekim birçok kaçak derdest edilerek birliklerine geri yollanıyordu. Askere alma oranları da ordu idarecilerini müsterih edecek derecede yüksekti. Kumandanlık bu ilk aylarda yüz binlerce erkeğin silahaltına alınması sayesinde ordunun insan gücünden yana rahattı. Ancak Sarıkamış harekâtı ve Gelibolu muharebesinin bu tabloyu değiştirmesi an meselesiydi.

İlk harekâtlar

Askerlik ağının kapsamını genişletmeye yönelik ilk radikal adımlar ordunun 1914-1915 kışında gerçekleştirdiği ve hüsranla sonuçlanan harekâtların ertesinde atılacaktı. Rusya'yla çatışmalar 1914 Kasım'ının ilk günlerinde başladı ve Doğu Anadolu çok geçmeden ordu üst kademesinin en fazla önemsediği cephe haline geldi. Enver Paşa'nın buradaki amacı üç kolordunun katılacağı kapsamlı bir hücum harekâtıyla Sarıkamış civarındaki Rus birliklerini kuşatıp onlara ağır bir mağlubiyet yaşatmaktı. Bunu tasarlarken aklında belki de Almanla-

19 Guse, *Kaukasusfront*, 65; Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu, 1914-1918* (Ankara: Vadi Yayınları, 2004), 130.

20 Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine: Uyanan Esirler* (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2002), 80; Çanlı, *Hüseyin Avni Gençoğlu'nun Hatıraları*, 72; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 129.

rın Rus birliklerini benzer bir şekilde imha ettiği ağustos ayındaki Tannenberg muharebesi vardı. Gerçi Enver Paşa bu coğrafyada bahardan önce bir askerî harekâta kalkışmanın imkânsızlığından daha önce bahsetmişti. Ancak kasım ortalarına gelindiğinde artık farklı düşünüyordu.[21] Bölgede Hasan İzzet Paşa komutasındaki birliklerin Ruslara karşı elde ettiği ilk başarılardan cesaret alan ve Kafkaslarda muzafferiyet düşleri gören Enver Paşa kötü tasarlanmış bir kış harekâtıyla Üçüncü Ordu'yu neredeyse külliyen imhaya sürecekti. Koca bir orduyu savaşa hazır halde tutmanın getirdiği ve günbegün büyüyen sosyoekonomik yükün ağırlığının askerî kadroyu hızlı bir zafer umuduyla böylesine riskli bir yola tevessül ettiği de söylenebilir. Sağlam bir lojistik altyapı ve güvenilir bir nakil hatları şebekesinin eksikliği, dağlık arazinin elverişsizliği, hava muhalefeti, şuursuz planlama ve kötü idarenin elbirliğiyle yarattığı netice, bir askerî tarihçinin ifadesiyle, Osmanlı'nın "kendi başına getirdiği felaketti".[22] Enver Paşa'nın İstanbul'a dönmek için cepheden ayrıldığı 9 Ocak 1915 tarihinde 75.000 Osmanlı askerinden yalnızca 10.000'i hâlâ silahaltındaydı. On binlercesi ya soğuktan, tifodan ve açlıktan serhatteki dağlarda yitmiş ya da Ruslar tarafından öldürülmüş veya esir edilmişti.[23] Bu askerler ordunun talim ve sıhhat açısından en iyileriydi. Kayıplarının Osmanlı savaş enerjisi üzerindeki etkisi bu yüzden bilhassa ağır ve yıkıcı oldu.[24]

---

21 Enver Paşa'nın böylesi bir harekâtın imkânsızlığına dair İTC Merkez-i Umumi'sine ifadesi için bkz. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (der.), cilt 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 678. Ayrıca bkz. Kazım Karabekir, *Günlükler: 1906-1948*, Yücel Demirel (der.), cilt 1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 404-405.

22 Mesut Uyar, "Ottoman Strategy and War Aims during the First World War", *The Purpose of the First World War: War Aims and Military Strategies*, Holger Afflerbach (der.) (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015), 174.

23 Allen ve Muratoff, Osmanlı Üçüncü Ordu'sunun kayıplarını 75.000 gösterir: bkz. *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), 284.

24 Akdes Nimet Kurat (der.), *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966), 28. Ayrıca bkz. Kaymakam Şerif Bey, *Sarıkamış İhata Manevrası*, 16, 252; Aziz Samih, *Büyük Harpte*, 1, 47.

Bu arada İtilaf kuvvetlerinin Şubat 1915'te var güçleriyle giriştikleri Çanakkale çıkarması Osmanlı siyasi ve asker elitinin endişeli teyakkuzunu derinleştirecekti. Britanya ve Fransa Gelibolu'da büyük ortak bir harekâtla Boğazların kilidini kırarak İstanbul'u zapt etmeyi hedefliyor, bu sayede İttihatçıları savaştan çekilmeye zorlayarak müttefikleri Rusya'ya kritik bir ikmal yolu açmayı umuyordu.[25] Düşman gemilerinin hazırlık ateşinin hızlanmasıyla birlikte Osmanlı ordusu diğer cephelerden buraya alelacele asker çekip bu taarruza mart ayından itibaren etkin biçimde direnmeye başladı. Deniz hücumuna karşı başarılı direnişin ardından İtilaf kuvvetlerinin karaya çıkardığı piyade birliklerinin Gelibolu yarımadasına yayılıp ilerlemelerinin de önü alınmıştı. 1915 yazına gelindiğinde muharebe iki tarafın da ağır kayıplar vererek kendi lehine değiştirmeye çabaladığı kanlı bir çıkmaza girmişti. Çanakkale muharebesi, İtilaf güçlerinin taarruzunun on binlerce Osmanlı zayiatı pahasına püskürtülmesiyle Ocak 1916'da sonlanacaktı.

Kafkas cephesindeki muazzam kayıpların ve Çanakkale cephesini devamlı olarak takviye etme mecburiyetinin Osmanlı askere alma politikası üzerinde ciddi sonuçları oldu.[26] Yeni devreleri vaktinden önce silahaltına almanın ötesinde, İttihatçıların insan gücü darlığına buldukları çözüm, o güne dek askerlik potasının dışında kalmış fertleri ve grupları pey-

25 Gelibolu muharebesine dair literatür oldukça geniştir. Örneğin, bkz. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), 76-95; Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East* (New York: Basic Books, 2015), 129-158, 185-215; Sean McMeekin, *The Ottoman Endgame: War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908-1923* (New York: Penguin, 2015), 163-197, 199-221, 247-261; Robin Prior, *Gallipoli: The End of the Myth* (New Haven: Yale University Press, 2009).

26 1914 sonbaharı ve 1915 yazı arasında Osmanlı orduları geniş çaplı iki harekâta daha girişti: Bunların ikisi de İngilizlere karşıydı ve biri Süveyş Kanalı'nı zapt etmek amacıyla Sina yarımadasında, diğeri Basra'yı geri almak için aşağı Mezopotamya'da gerçekleşti. Bu harekâtlarda verilen kayıplar kışın Kafkas cephesinde yaşanan zayiattan çok daha düşüktü. Rogan, *Fall of the Ottomans*, 115-128; McMeekin, *Ottoman Endgame*, 138-145, 154-161, 263-270.

derpey ordunun ağına almaktı. Verilen kayıpları acilen telafi etmek zorunda olan İTC hükümeti, öncelikle otuz iki ila kırk beş yaş arasındakileri silahaltına çağırdı. Bu yaş aralığındakiler taşrada daha önce celp edilmiş olsalar da bu çağrı İstanbul'dakilere henüz gitmemişti. Bazı vilayetlerde otuz sekiz yaşını geçen erkekler çağırılmış, ama gerek duyulduğu taktirde celp edilmek üzere muvakkaten evlerine gönderilmişlerdi.[27] Şimdi ise yeniden çağırılıp cepheye yollanıyorlardı.

Düzenli birliklerin kaybıyla boşalan safları doldurmaya çalışan ordu gözünü jandarma erlerine de dikmişti. İmparatorluğun kimi bölgelerinde jandarmalar halihazırda orduda görev yapsalar da bu tip kuvvetlerin sayısı oldukça sınırlıydı. Eli sıkışan hükümet jandarmaların orduya eklemlenmesi sürecini hızlandırdı. Bu ise ülkede ciddi bir iç güvenlik zaafının ortaya çıkmasına neden olacaktı.[28] Talimli jandarmalar süratle orduya alınırken, hükümetin taşrada güvenliği sağlama kapasitesi de sekteye uğradı. Tekalif-i harbiye uygulaması ile mallara el konulması, gerektiğinde cebren asker alımı ve kaçakların takibi gibi işlemler azalan jandarma sayısı yüzünden aksamaya başladı. Dönemin tanıklarından biri, "Jandarmalar yerlerinde kalmış olsaydı herhalde kendilerinin on misli efrat bakayaya kalmaz ve firar etmez, asayiş bozulmaz ve ordunun her istediği vaktinde yapılırdı" diye yazar.[29] Tarihçi Mehmet Beşikçi'nin ifade ettiği üzere, "onca asker kaçağının izini sürüp yakalayacak çok az jandarma kaldığından" bu uygulama uzun vadede orduyu zayıflatacaktı.[30]

---

27 "Gayri Muallem Efradın Mezuniyeti", *İkdam* 6278 (13 Ağustos 1914): 1; "Yaşlı Efrad", *İkdam* 6279 (14 Ağustos 1914): 1.

28 Guse, *Kaukasusfront*, 16; Uyar, "Ottoman Strategy", 171. Ayrıca bkz. Edward J. Erickson, "The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915", *War in History* 15, no. 2 (2008): 141-167.

29 Aziz Samih, *Büyük Harpte*, 24-25. Diyarbakır valisi de benzer bir itirazda bulunmuştu; bkz. Halit Eken (der.), *Bir Milli Mucadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008), 466.

30 Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 297. Cihan Harbi döneminde jandarma teşkilatı ve hakkındaki düzenlemelere dair ayrıntılı bir tartışma için bkz. Mehmet Beşikçi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", *Türki-*

Jandarma sayısının azalmasıyla beliren güvenlik açığını kapatmaya çalışan hükümet bu defa gözünü "silah istimaline kabiliyetli olanlara" çevirdi. Bu amaçla tasarlanan muvakkat kanun, halihazırda celp edilmeyen on dokuz ve yirmi yaşlarındaki gençler ile kırk beş yaş üstü erkekleri kapsıyordu. Bu gruptakiler "hudut ve sevahilin müdafaası veyahut asayiş-i mahalliyeyi temin" ile görevlendirileceklerdi.[31] Kanun tasarısı meclise geldiğinde bazı mebuslardan muhalif sesler yükselmiş, teklif sabit bir üst yaş limiti belirlemediğinden dolayı, doğacak karmaşanın suistimal kapısını aralayacağı haklı olarak ifade edilmişti. Birçok mebus uygulamanın hayata geçirilmesi halinde elli, altmış ve hatta yetmiş yaşındakilerin bile silahaltına alınmalarının önüne geçilemeyeceğinden endişe ediyordu. Bu ise sivil hayatı muhakkak olumsuz etkileyecekti. Ne de olsa gençlerin askere alınmalarıyla ev, tarla ve pazar işleri bu yaşını başını almış erkeklere ve onlarla birlikte çalışıp didinen kadın ve çocuklara kalmıştı.[32] Bu yöndeki endişeleri bertaraf etmeye çalışan ordu temsilcileri, teklif kapsamındaki erkeklerin cepheye gönderilmeyeceklerini temin ediyorlardı.

Ordu saflarını sıklaştırmaya yönelik bu hamlelerin de yetersiz kalması iki hayati kararı daha devreye sokacaktı. İlk olarak, savaşın henüz altıncı ayı çıkmamıştı ki hükümet asgari celp yaşını aşağı çekmeye karar verdi. Çanakkale muharebesinin kızıştığı günlerde geçirilen bu önemli kanun değişikliğiyle artık on sekiz yaşındakilere de ordunun yolu gözüküyordu.[33] İkinci olarak, eskiden beri ordu hizmetinden uzun müddet muaf kalan (hakeza birtakım vergilerden de) muhacirler de

ye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti, Evren Balta Peker ve İsmet Akça (der.) (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 144-171.

31 "Hizmet-i Askeriye Haricinde Bulunan Efraddan Silah İstimaline Kabiliyetli Olanların Suret-i Celb ve İstihdamı Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 7, 20 Cemaziyelevvel 1333 (5 Nisan 1915): 545-546.

32 *MMZC*, 3. Devre, 2. İçtima, cilt 1, 7 Kanunuevvel 1331 (20 Aralık 1915), 186-193.

33 "16 Cemaziyelahir 1332 tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı'nın 2, 3, 4, 5. Maddelerini Muaddel Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 7, 14 Cemaziyelahir 1333 (29 Nisan 1915): 589-591.

artık askerliğin kapsamına dahil ediliyorlardı.[34] 1913 tarihli İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'ne istinaden yeni askerlik kanunu muhacirleri altı yıl boyunca askerlikten muaf tutmuştu. Ne var ki dehşetli asker zayiatı ve acil taze kan ihtiyacı İttihatçıları kanunun öngördüğü bu müsaadeyi iptal etmeye itmişti. Artık muhacirler de bir an evvel silahaltına alınacaklar arasındaydılar. Yeni kanun Harbiye Nezareti'ne, önceden gelen muhacirlere ilaveten, savaş esnasında gelecek olanları da icabında silahaltına alma yetkisi veriyordu.[35] Altı yıllık muafiyet mühleti ciddi ölçüde daraltılıyor, muhacirlere işlerini yoluna koyup bürokratik işlemlerini tamamlamaları için yalnızca üç ay tanınıyordu.[36] Kanun Cihan Harbi muhacirlerinin de askerliğine yeşil ışık yakmasına rağmen Harbiye Nezareti, Rus ordusunun önüne kattığı muhacirlerin sefaletini göz önünde bulundurarak, düşman işgalindeki bölgelerden hicret edenlerin askerlikten muaf tutulacaklarını belirtmişti.[37] Ordu üst kademesinin öncelikli hedefi Balkan Harbi esnasında ve sonrasında yurtlarını terk eden fakat 1914 tarihli yeni askerlik kanunu ve İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi uyarınca askerlikten muaf olan on binlerce Müslüman muhacirin silahaltına alınmasıydı.

---

34 Kırım Harbi (1856) ve '93 Harbi (1877-1878) sonrasında gelen muhacirler yirmi beş yıl boyunca askerlikten muaflardı. 1888 senesinde muafiyet süresi altı yıla düşürüldü. Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler* (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966), 41, 42; Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918),* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 197-198; Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 149.

35 BOA, MV 196/36, 5 Mart 1915; BOA, DH.SN.M, 36/4, 15 Nisan 1915; "16 Cemaziyelahir 1332 Tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatına Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 7, 20 Cemaziyelevvel 1333 (5 Nisan 1915): 546. Ayrıca bkz. Tuncay Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi: Vilayat-ı Şarkiye'Mültecileri, 1915-1923* (Ankara: Babil Yayıncılık, 2004), 51,53.

36 "Mükellefiyet-i Askeriye Haricinde Bulunan Efrad", *Tanin*, 2263 (8 Nisan 1915): 3.

37 BOA, DH.I.UM 14/18, 29 Aralık 1915; BOA, DH.I.UM 14/21, 9 Ocak 1916. Nezaretin talimatlarına rağmen Rus ordusunun ilerleyişinden kaçan muhacirlerin birçok bölgede askere alınmalarına devam edildi. BOA, DH.I.UM 14/28, 17 Şubat 1916; BOA, DH.I.UM 14/26, 3 Nisan 1916.

Hükümetin muhacirleri askere alma teşebbüsüne sadece muhacirler değil mebusan ve ayan üyeleri de tepki gösterecekti. Muhacirlerin halini kurttan kaçıp kasabın bıçağıyla boğazlanan kuzuya benzeten Meclis-i Ayan'ın önde gelen mensuplarından meşhur tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi'nin, bu sözleriyle ordu temsilcilerinin canını sıktığı muhakkaktı.[38] Bir kısım Meclis-i Mebusan ve Ayan üyesi de muhacirlerin zaten harp kurbanı olduklarının, ellerindeki her şeyi kaybettiklerinin altını çiziyorlardı. Hicret eden ailelerin çoğu malını, mülkünü, dükkânını ve diğer gelir kaynaklarını geride bırakmıştı. Geçimleri erkeklerin çalışmasıyla mümkündü, ama onlar da askere alınırlarsa bu aileler sefalete ve açlığa mahkûm olacaktı.

Hükümetin askerlik siyasetine direnen muhacirlerin en sık başvurdukları yöntem fiili muhacirlik sürelerini uzatmaktı. Belli bir bölgeye iskân edilen muhacirler orada uzun süre durmuyorlar, yeni gelen muhacir kafilelerine katılıp başka diyarlara göçüyorlardı. Bu sayede kendilerini yetkililere bir kez daha yeni muhacirler olarak tanıtıp üç aylık askerlik muafiyetinden faydalanıyorlardı. Sürenin bitiminde ya yine başka bir bölgeye göçüyor ya da kayıt tezkerelerini yırtıyorlardı. Yetkililer bu yola başvuran muhacirlerin derdest edilip askerlik şubelerine sevki için talimat üstüne talimat verse de muhacirler çoğu kez izlerini kaybettirmeyi başarıyorlardı.[39] Ordunun bu meseleye bulduğu kısmi çözüm, ailelerini memleketlerinde bırakıp tek başlarına gelen muhacirleri derhal silahaltına almaktı. Bu kişiler üç aylık muafiyetten bile yararlanamayacaklardı.[40] Yerlerini değiştirmekte zorlanan kimi muhacir grupları ise ıssız arazilerde ve bataklık yakınlarında konaklayarak

38 *Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri* (MAZC), 3. Dönem, 2. İçtima, cilt 2, 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916), 119.

39 BOA, DH.SN.M 36/64, 15 Nisan 1915; BOA, DH.UMVM 123/89, 18 Ağustos 1915.

40 BOA, DH.HMŞ 23/123, 24 Ekim 1916; "Muhacirinin Mükellefiyetine Mütedair 25 Rebiülahir 1334 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 8, 26 Zilhicce 1334 (24 Ekim 1916): 1353; *Meclis-i Umuminin Mün'akid Olmadığı Esnada Hey'et-i Vükelaca Ba-İrade-i Seniyye Mevki-i İcraya Konulan Levayih-i Kanuniyye, 1332* (Ankara: y.y., t.y.), 95.

ailelerin erkek fertlerini gizliyorlardı.[41] Askere alınmak muhacirlerin o kadar zoruna gidiyordu ki İngiliz gizli servisi onları eşsiz bir istihbarat kaynağı olarak bilhassa belirtme gereği görmüştü.[42]

Lakin ortada bir paradoks vardı: Osmanlı idarecileri savaşın ilk yılında boşalan ordu saflarını bir taraftan zorlukla ikmale çalışırken diğer taraftan yürürlüğe koydukları yeni uygulamalarla aynı safları boşaltıyorlardı. Bu noktada hatırlamakta fayda var ki seferberlik emri imparatorluğun tekmil erkeklerini din ayrımı gözetmeksizin kapsıyordu. Başından beri tartışmalı bir konu olagelen gayrimüslimlerin askerliği meselesine dair ihtilaflar askerliğin tüm anasıra teşmil edildiği 1909 senesinden sonra da devam etmiş, mesele, ilk bölümde tartıştığımız gibi, Balkan Harbi yıllarının önemli bir gündem maddesi olmuştu.[43] Kanun önünde herkesin eşit olduğuna, "millet-i Osmaniye"yi muhafaza vazifesinin kardeşçe sırtlanması gereğine dair ara sıra atılan nutuklara rağmen ne Müslümanlar ne de gayrimüslimler çok dinli ordu fikrine ısınabilmişlerdi.[44] Ne var ki savaş arifesinde imparatorluk nüfusunun yaklaşık %2'sini teşkil eden gayrimüslimlerin de omuzlarına Cihan Harbi boyunca taşıyacakları ağır askerlik vazifesi yüklenmişti.

Ordu üst kademesinin gayrimüslim askerlere yönelik derin kuşkuları daha savaşa girilmeden kendini belli ediyordu. Da-

41 BOA, DH.IUM E26/59, 7 Ocak 1917; Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 12 (1999): 204.

42 Richard Popplewell, "British Intelligence in Mesopotamia, 1914-16", *Intelligence and National Security* 5, no. 2 (1990): 150-151.

43 "Anasır-ı Gayrimüslimenin Kuraları Hakkında Kanun", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 1, 20 Recep 1327 (7 Ağustos 1909): 420; Sinan Kuneralp, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi, 1908-1912", *Toplumsal Tarih* 72 (1999): 11-15; Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 95-102.

44 Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, Erik J. Zürcher (der.) (Londra: I.B. Tauris, 1999), 87-90; Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul: Simurg Yayınları, 2000); Mehmet Hacısalihoğlu, "Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire", *Journal of Modern European History* 5, no. 2 (2007): 264-286.

hiliye Nezareti seferberliğin ilk günlerinde vilayetlere gönderdiği bir genelgeyle ordunun gayrimüslim askerleri yol yapımında görevlendirme kararını mahalli yetkililere tebliğ etmişti.[45] Ancak bu karar, tüm gayrimüslimleri amele taburlarına sevk edilmek üzere birliklerinden ayırmayı ön görmüyordu. Ordunun Ekim 1914 gibi erken bir tarihte Doğu Anadolu'daki Ermeni askerleri silahsızlandırıp amele taburlarına sevk etmeye başladığını biliyoruz.[46] Fakat bilhassa Kafkas cephesindeki mağlubiyeti takiben ordu gayrimüslim erlere yönelik çok daha radikal bir tutum takınacaktı. Nitekim Şubat 1915'te kumandanlık gayrimüslimleri aktif hizmetten çekip amele taburlarına yerleştirmeye karar verdi. Ermenilerin kendi rızalarıyla düşmana teslim olduklarına ya da Osmanlı ordusu hakkında bilgi sızdırdıklarına yönelik söylentiler bu kararın alınmasında etkili olmuştu. Neticede savaş boyunca amele taburlarında çalıştırılan asker sayısı 100.000'i bulacaktı.[47]

Amele taburlarına sevklerinden önce gayrimüslim askerlerin silahları ellerinden, üniformaları üstlerinden alınıyordu. Birçok asker bunu onur kırıcı bir biçimde tecrübe edecekti. Hayfa yakınlarındaki Zihron-Yaakov köyünden Alexander Aaronsohn yaşadığı duyguyu hatıratında şöyle tarif eder: "Arapların, omuzlarında tüfekler ve yüzlerinde alaycı gülümsemelerle bizi, yani neresinden bakarsan birlikteki en disiplinli askerleri, önlerine katarak, el arabalarını çekip kazma kürek sallayacağımız mıntıkaya götürdükleri o ilk günkü aşağılanmayı asla unutmayacağım."[48] Dönemin tanınmış münevverlerinden Arap Hıristiyan Ortodoks Halil Sakakini'nin hissettiği utanç da günlüğünün satırlarına dökülmüştü: "Bugün çok sayıda Hıristiyan'ı Beytüllahim ve Beyt Cala'da çöp toplamaya koştular. Askerler ellerine tutuşturulan birer süpürge, kürek ve kovayla mahallelere dağıtıldılar. 'Çöpleri çıkartın' diye ba-

45 BOA, DH.ŞFR 43/214, 10 Ağustos 1914.

46 TNO, FO 371/2146/70602, Monahan to Mallet, 14 Ekim 1914; Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 130-131.

47 Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 132-133.

48 Aaronsohn, *With the Turks in Palestine*, 24.

ğırıyordu evlerin önünden geçen çöpçü erler ve Beytüllahimli kadınlar pencereden bakıp ağlıyorlardı. Şüphesiz, aşağılamaların en aşağılarındandı bu. Roma ve Asur'un esaret günlerine geri dönmüştük."[49] Silahsızlandırılma korkusu, tahkir, gözdağı ve büyüyen endişe çok sayıda gayrimüslim askerin amele taburlarından firarıyla sonuçlanacaktı.[50]

Ordu, amele taburlarını genellikle yol inşaatında, yeni demiryolları döşenmesinde ve eskilerinin onarımında, lokomotif yakıtı için ağaç kesiminde, kereste, cephane ve diğer askerî mühimmatın nakliyesinde ve çeşitli belediye hizmetlerinde işe koyuyordu.[51] Yerel idareciler amele taburlarından Arap vilayetlerinde ve bilhassa Beyrut, Şam, Yafa ve Halep gibi şehirlerde, Suriye genel valiliği ve Dördüncü Ordu kumandanlığını yürüten Cemal Paşa'nın talimatını verdiği gösterişli renovasyon projelerinde de yararlanıyorlardı. Tarihçi Salim Tamari'nin deyişiyle, savaşla birlikte bu vilayetler "koca bir şantiye"ye dönmüş, amele taburları ise bu şantiyeler için bedava işgücü kaynağı olmuştu.[52] Birçok Anadolu şehir ve kasabasında da amele taburlarına mensup işçilerin alınteri döktüğü inşaat sahaları açılmıştı. Tahmin edileceği üzere, amele taburlarındaki gayrimüslim askerler olağanüstü hava koşullarından, bel büken işlerden, yetersiz beslenmeden ve başlarındaki nöbetçilerin kötü muamelesinden mustariplerdi. Nisan 1915'te Ermeni tehciri

---

49 Khalil Sakakini, *Yawmiyat*, cilt 2, 28 Mart 1915, 158-159. Alıntılayan Salim Tamari (der.), *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past* (Berkeley: University of California Press, 2011), 45. Ayrıca bkz. Çiçek, *War and State Formation*, 173-174.

50 Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 134; Ussher, *American Physician*, 217.

51 Erik Jan Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah-The Armenian Genocide and the Shoah*, Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (der.) (Zürih: Chronos Verlag, 2002), 191; Stanford J. Shaw, *Ottoman Empire in World War I*, cilt 1, *Prelude to War* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 339-352.

52 Salim Tamari, "The Great War and the Erasure of Palestine's Ottoman Past", *Transformed Landscapes: Essays on Palestine and the Middle East in Honor of Walid Khalidi*, Camille Mansour ve Leila Fawaz (der.) (Kahire: The American University in Cairo Press, 2009), 108. Ayrıca bkz. Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003), 94; Çiçek, *War and State Formation*, 191-196.

başladığında amele taburlarındaki silahsız Ermeni askerler Erik J. Zürcher'in deyimiyle "kolay hedef" olmuşlardı. Başta Doğu Anadolu'da olmak üzere ya ölüm yürüyüşüne sürülecek ya da jandarma ve aşiretler tarafından katledileceklerdi.[53]

Osmanlı vatanperverliğinin ete kemiğe bürünen simgesi

Ordunun ilk harekâtlarının büyük zayiatla sonuçlanması İTC hükümetini askerliğin kapsamını ciddi anlamda genişletmeye itmişti. İttihatçılar bu çalkantılı aylarda modern orduları ayakta tutan girift bir denklemin de ayrımına varmışlardı. Tarihçi Dennis Showalter bu denklemi "cebrin, vatanperverliğin ve ideolojinin alaşımından müteşekkil, cepheyle cephe gerisini ve asker sınıfıyla sivil toplumu birbirine eklemleyen karmaşık bir ilişki" olarak tanımlar.[54] Cephedeki kayıpların çoğalması ve harbin cephe gerisindeki tesirinin derinleşmesiyle birlikte İttihatçılar halkın savaş rızasını canlı tutmakta giderek zorlanıyorlardı. Artan harp yorgunluğunun devlet otoritesini zayıflatacağından ve toplumsal çözülmeye sebep olacağından endişe etmekte hakları vardı. "Sıradan asker kültü"nün doğmasında bu endişeler rol oynadı. İttihatçılar harp yorgunluğuyla başa çıkmak ve hükümetin savaş politikalarına halkın desteğini ya da en azından rızasını kazanmak için bir Mehmetçik kültü geliştirmeye büyük gayret gösterdiler. Bu imgenin yayılmasının vasıtası basın, popüler edebiyat, şarkılar, tiyatro oyunları, nutuklar ve hutbeler oldu. Resmî söylemdeki sıradan asker imgesi Cihan Harbi'nde, önceki savaşlarda hiç olmadığı kadar, merkezî bir yer tuttu.

53 Zürcher "sitting ducks" tabirini kullanmaktadır. "Ottoman Labour Battalions", 192; Raymond Kévorkian, "Recueil de témoignages sur l'extermination des amele tabouri ou battaillons de soldats-ouvriers arméniens de l'armée ottomane", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 1 (1995): 289-303.

54 Dennis Showalter, "'It All Goes Wrong!': German, French, and British Approaches to Mastering the Western Front", *Warfare and Belligerence: Perspectives in First World War Studies*, Pierre Purseigle (der.) (Leiden: Brill, 2005), 51.

Mehmetçik kültünün Çanakkale muharebesinin en ateşli zamanında belirginleşmesi tesadüf değildi. Kızışan muharebe Balkan Harbi'nin hazin hatırasının hâlâ canlı olduğu İstanbul'a savaşın haşin çehresini bir kez daha göstermişti. Verilen dehşetli kayıplar ordunun kapasitesini zorluyordu. Cephenin sıhhi altyapısı yaralı ve hastalara yetişemiyor, binlerce asker tedavi için İstanbul'a gönderiliyordu. Mecruh askerlerle dolu at arabaları İstanbul sokaklarının olağan manzarası haline gelmişti. Amerikan sefiri Morgenthau bu durumu günlüğüne şöyle not edecekti: "Son günlerin en dehşetli görüntüsü caddenin bir yanından geçen zinde ve sağlıklı askerlerle karşı yanındaki arabaların taşıdığı yaralı ve kötü durumdaki askerler."[55] Kısa süre içinde yaralı ve hasta akını İstanbul'daki hastanelerin de altından kalkamayacağı bir raddeye geldi. Mektepler ve diğer büyük binalardan derme çatma hastaneler kuruldu.[56] Darülfünun ve idadi talebeleri yaralıların nakliyesine koşulurken üst tabakaya mensup kadınlar yaralı bakımında gönüllü oluyorlardı.[57] Harp malullerinin şehirde görünmeleri gönüllü faaliyetlerine hız verirken modern savaşın vahşetini de bir kez daha gözler önüne sermişti. Muharebenin gidişatına dair bitmek bitmeyen söylentiler ve bilhassa Balkan hezimeti yüzünden ordunun kabiliyetine duyulan güvenin derinden sarsılmış olması İstanbulluların uykusunu kaçırıyordu. İngiliz denizaltılarının Marmara Denizi'nde sık sık ortaya çıkmaları ve İtilaf kuvvetlerinin yakında Osmanlı istihkamlarını aşarak payitahta ulaşacağına dair yaygın beklenti şehir sakinlerinin endişesini katmerliyordu.[58] Bu korku ikliminin yarattığı karamsarlıkta birçok İstanbullu çareyi ailelerini Anadolu'ya gönder-

55 Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, Ara Sarafian (der.) (Princeton: Gomidas Institute, 2004), 236.

56 Mustafa Selçuk, *Çanakkale Seferberliği: Savaş, Eğitim, Cephe Gerisi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 108-113.

57 Nicole A.N.M. Van Os, "Feminism, Philanthropy & Patriotism: Female Associational Life in the Ottoman Empire" (yayımlanmamış doktora tezi, Leiden University, 2013), 450-468.

58 Selçuk, *Çanakkale Seferberliği*, 11-18.

mekte buldu. Üst düzey devlet yöneticileri bile İtilaf donanmasının başkente hücumu durumunda Anadolu'ya tahliye planları hazırlamışlardı. İtilaf güçlerinin bombardımanı imparatorluğun ikinci büyük kenti İzmir'de de benzer bir telaş rüzgârı estiriyordu.[59] Bütün bu yaşananlar İttihatçılara şunu göstermişti: Harbin artan baskısı altında kamuoyunu hünerle idare edip yönlendirmek ve bu sayede cephe gerisindeki morali sağlam tutmak savaşı sürdürebilmenin olmazsa olmazıydı. Mehmetçik kültünün resmî harp ideolojisinin asli bir unsuru haline gelmesi işte böyle bir bağlamda düşünülmelidir.

Resmî propagandanın merkezindeki Mehmetçik imajı, tarihsel misyonunu ifa etmeye amade ve hevesli genç erkek imgesinde cisimleşmişti. Mehmetçik'in önde gelen faziletleri diğerkâmlık, cesaret, tevazu, ama her şeyden önemlisi, Osmanlı davası uğruna kendi canını fedaya dünden razı olmasıydı. Tarih bu sıradan askere kritik bir sorumluluk biçmişti: Dört yandan düşman taarruzuna uğrayan altı asırlık imparatorluğun kaderi onun elindeydi. Onun muharebe sahasındaki kudreti sadece saltanat payitahtının ve hilafet merkezinin istikbalini değil, aynı zamanda milyonlarca din kardeşinin de akıbetini belirleyecekti. Mehmetçik imparatorluğun bekası ve bütün İslâm âleminin muhafazası için çarpıştığının farkındaydı ve savaş propagandasının daima vurguladığı üzere bu uğurda kanının son damlasını akıtmaya hazırdı. Çanakkale zaferinin ardından Mehmetçik'e düzülen methiyeler, onun Osmanlı ve İslâm düşmanlarına Gelibolu'da tattırdığı mağlubiyetle tarihsel misyonunu başarıyla ifa etmesinin şerefineydi. *Orduya Selam* başlıklı şiirinde Mehmed Emin Bey (Yurdakul) askere "Tanrı'nın kılıcı" diye hitap ediyordu: "Senin göğsün hakanların / Tahtlarına kanat gerdi. / Tekbir sesin düşmanların / Toplarına cevap verdi."[60] Bu asker imgesinin en yüksek makam-

59 Sabri Sürgevil, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2009), 79-80.

60 Mehmed Emin, "Orduya Selam", *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri*, cilt 1, *Şiirler,* Fevziye Abdullah Tansel (der.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969), 196. "Orduya Selam" ilk olarak *Ordunun Destanı*'nın (1918) ikinci edisyonunda yayımlandı. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı*

dan ifadesi saltanat müdafilerinin şerefine Sultan Mehmed Reşad'ın bizzat yazdığı gazeldi. Bu gazel imparatorlukta çıkan tüm gazete ve dergilerde yayımlanmıştı: "Lakin imdad-ı ilahi yetişip ordumuza / Oldu her bir neferi kal'a-i pulad-beden."[61]

Resmî propagandanın temsil ettiği şekliyle Mehmetçik kendi benliğini din ve devlet davasında eriten, ailesini ve köyünü bırakıp cepheye koşan biriydi. En çetin vazifeleri sırtlanıyor, görevini hakkıyla ifa ediyordu. Karşılığında ne bir mükâfat ne de iltifat bekliyordu. Hatta teklif edilen ödülleri reddettiği bile oluyordu. Bu sıradan askerin diğerkâmlığını vurgulamanın en etkili yolu, onun imparatorluğa karşı hissettiği sorumluluğu evine, ailesine ve sevdiklerine olan bağlılığının bile üstünde tuttuğunu göstermekti. Faik Ali'nin *Payitahtın Kapısında* adlı manzum piyesinin kahramanı Zahir cepheye yollanmadan önce nişanlısına savaşa gidişinin meftun olduğu bir yâr uğruna, yani vatan aşkı uğruna olduğunu gözünü kırpmadan söyler: "Bu aşkı kıskanma. Bu hissimin de samimi şeriki ol. Ve beni vatandan az ve pek az sev."[62] Benzer biçimde, Ali Ekrem'in meşhur şiiri *Şehid Oğlum*'daki genç erkeğin millete sadakati o kadar ulvidir ki onu bağrına basan anasını terk etmekte tereddüt bile etmez: "Anne, dedi, bırak harbe gideyim / Vatan düşmanını berbat edeyim / Asıl anam vatan, seni ne edeyim? / Vatanımı çiğnetmem düşmana!"[63]

Mehmetçik imajını merkeze alan resmî söylem, oğullarını, kocalarını ve babalarını askere yollayanlara da çeşitli roller biçmişti. Ailenin erkek fertlerini yuvadan koparan savaşa rağmen ebeveynler, eşler ve evlatlar iftihar ve haysiyetten ödün vermemeliydiler. Resmî söylemin öncelikli mesajı onların er-

(1914-1918): Propagandadan Milli Kimlik İnşasına (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 284-298. Edebiyat tarihçisi Erol Köroğlu Mehmed Emin Bey'i "tek kişilik propaganda ordusu" olarak tarif eder.

61 Enfal Doğan ve Fatih Tığlı, "Sultan V. Mehmed Reşad'ın Çanakkale Gazeli ve Bu Gazele Yazılan Tahmisler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 33 (2005): 44.

62 Faik Ali, *Payitahtın Kapısında: İki Perdelik Manzum Temaşa* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1918), 76.

63 Ali Ekrem, *Ordunun Defteri* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1336 [1920]), 70.

keklerini cepheye koşup yiğitçe savaşmaya ve icabında kahramanca ölmeye cesaretlendirmeleriydi. Ailelerine olan düşkünlüğün ya da aileleri hakkında duydukları kaygıların genç erkeklerin orduya katılma isteğine ket vuracağını bilen İttihatçılar, cephe gerisinde bekleyen anlayışlı ve yüreklendirici bir aile imajı çizmeye koyulmuşlardı. Mesela, Celal Sahir'in *Türk Yurdu*'nda yayımlanan bir şiirinde kocasına şu sözlerle hitap eden bir kadınla karşılaşırız: "Git, aslan yüreklim git, yurdu kurtar / Gitmezsen gözyaşım eksilmez, artar!"[64] Harbiye Nezareti'nin önde gelen propaganda organı *Harp Mecmuası*'nda yayımlanan Fahreddin Çavuş'un hikâyesinde, Necmeddin karakteri babasını yüreklendiren örnek evlat olarak kurgulanmıştı. Seferberliği duyuran davul seslerine kulak veren Necmeddin babasına merakla sorar: "Baba! Padişahımız cenk açmış, davullar onun için çalınıyormuş. Askere gidenler ya gazi ya şehit olacaklarmış... Babacığım, sen de onlar gibi ya gazi ya şehit olmayacak mısın?"[65] Aynı mesajı *Ordunun Destanı* şiirinde genç kadınları anne ve nenelerinin örneğini takip etmeye çağıran Mehmed Emin de verir: "*Ve onlara benzeyin ki eşlerinden / kahramanlık, fedâkarlık isterlerdi... O kadına ne mutlu ki ruhu sarsan / hıçkırıklı hicranları kalpte boğar / ömrün bahar çağlarında aşkla çarpan / genç bağrına vatan için taşlar basar.*"[66]

Resmî propaganda bir yandan cephe gerisindekilerin destekleyici işlevini vurgularken diğer yandan çektikleri sıkıntıları, her şeyin üstünü örten bir vazife ve fedakârlık söylemiyle görünmez kılıyordu. Nasıl ki askerden hayatını imparatorluk uğruna feda etmesi bekleniyorsa cephe gerisindekilerin de kendi dertlerini unutup devletin bekasını öncelemeleri umuluyordu. Yokluk ve sıkıntılara metanetle göğüs germek bir harp vazifesiydi. *Harp Mecmuası*'ndaki bir yazısında Cenab Şahabettin İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinin bile bu kadar

64 Celal Sahir, "Köyde Kalanın Türküsü", *Türk Yurdu*, 75 (21 Ocak 1915): 35.

65 Mehmed Rıfat, "Galiçya Mefahirinden: Fahreddin Çavuş", *Harp Mecmuası* 15 (Aralık 1916): 227.

66 Mehmed Emin, *Ordunun Destanı* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1331 [1915]), 14, 16.

fedakârlığı mucip olmadığını yazıyordu "Harb-i hazır bir destan-ı Osmani oldu, en büyük, en uzun ve en kanlı destan-ı Osmani... Şüphesiz bu harp bizim şehnamemizin en müessir parçasıdır. İstanbul'un fethi bile milletten bu kadar fedakârlık istemedi ve millet fedakârlığa hiçbir zaman bu kadar amade görünmemişti."[67] Halka yönelik sayısız matbu propaganda örneğinde evinin biricik direğini vatan uğruna fedaya tereddüt etmeyecek aile imajı bilhassa pekiştirilmişti. Bu minvalde bir kurmacada, Hüseyin askerin anası oğluna atalarının yiğitlik ve fedakârlık töresini hatırlatıyor, onu da bu yolda alnının akıyla yürümeye teşvik ediyordu. Cepheye gitmeye hazırlanan oğlunu anası şu sözlerle uğurluyordu: "Hüseyin! Dayın Şıpka'da, baban Dömeke'de, ağaların da sekiz ay evvel Çanakkale'de yatıyorlar. Bak, son yongam sensin! Minareden ezan sesi kesilecekse, caminin kandilleri körlenecekse sütlerim haram olsun, öl de köye dönme."[68] *Orduya Selam* şiirinde Mehmed Emin orduya her kadın ve her hane adına sesleniyordu: "*Bil ki yurtta her kadının / Son evladı sana feda / Büyük, küçük her çatının / Son hayatı sana feda!*"[69] Ordunun muzafferiyeti için gereken her türlü fedakârlık göz kırpmadan yapılmalıydı. Aileler savaş sıkıntısına duçar olacaklardı belki ama düşmanın mağlup edilip din ve devletin baki kalması buna değerdi.

Sıradan askeri merkezine alıp cephedeki fedakârlıkları yücelten bu söylemin amacı, toplumu idealize edilmiş bir savaş *ethos*unu benimsemeye ikna etmek ve benzer fedakârlıkları üstlenmeye teşvik etmekti. Bu ahlâki söylem, tarihçi Jay Winter ve Jean-Louis Robert'in "fedakârlığın sosyal ilişkileri" diye tabir ettikleri olguyu tanzim etme vasıtasıydı.[70] Münevverler ve sivil toplumla el ele veren İTC kadrosu bu sayede vatanperverliği teşvik ederek artan savaş zayiatı ve cephe gerisindeki

67 Cenab Şehabeddin, "Makale-i Mahsusa: Hatırat-ı Harbiye", *Harp Mecmuası* 21 (Ağustos 1917): 326.

68 "Türk Anası Ne Düşünüyor", *Harp Mecmuası* 17 (Mart 1917): 269.

69 Mehmed Emin, "Orduya Selam", 198.

70 Jay Winter ve Jean-Louis Robert (der.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914-1919*, cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997-2007), 10.

sıkıntıların ağırlığıyla gevşeyen toplumsal birliği takviye etmeyi hedefliyordu. "Fedakârlık" harp ikliminin kilit mefhumuydu ve İttihatçılar bu mefhumu cepheyle cephe gerisini birbirine birleştirerek Osmanlı toplumunu bütünleştiren bir köprü şeklinde tahayyül etmişlerdi.

Asker ve cephe gerisi

Resmî savaş söyleminde Mehmetçik cepheyle cephe gerisini birbirine bağlayan halka olarak coşkuyla temsil edilse de gerçek hayatta bu ikisi arasındaki ilişkiyi idare etmek kolay olmayacaktı. Hem askerin hem de asker yakınlarının savaşı ve savaşın icap ettirdiği fedakârlıkları resmî söylemin penceresinden görmedikleri aşikârdı. Onlar gerek eylemleri gerekse yazılı ve sözlü kültürel ürünleriyle hükümetin fedakârlık, kahramanlık ve tevekkül söylemine doğrudan veya dolaylı olarak karşı çıkıyorlardı. Harp, askerin yüreğindeki yiğitlik ve kahramanlığın ispatı için bir fırsattan çok onun ve ailesinin omuzlarına hiç olmadığı kadar ağır maddi ve manevi yükler bindiren bir hadiseydi. İmparatorluğun muhafazası ve mukaddes bir dava uğruna can verme gibi soyut idealler, askere alınmış erkeğin ailesini geçindirmesi ve sevdiklerini kollaması gibi temel vazifeleriyle bağdaşmıyordu. Askerin yüreğinden dökülen şiir ve türküler, bir başına kalan ailesi için duyduğu derin kaygıların ve ayrılık acısının figanıydı adeta:

Möyünlü möyünsüz hepsini aldı.
Çoluğu çocuğu arada kaldı.
Sivas kolordusu sevkiyat oldu.
Bugün Kızılırmak bulanık akar.
Nice koçyiğidin bendini yıkar.
Dizilmiş yavrular yollara bakar.[71]

71 İbrahim Aslanoğlu, "Cönklerden Derlemeler: Bir Demette Beş Çiçek", *Sivas Folkloru* 6 (1973): 12. Şiirin ilk dizesinde geçen "möyünlü möyünsüz" ifadesi "muinli muinsiz" deyiminin halk ağzındaki karşılığıdır ve hanelerinin geçimini tek başlarına sağlayanların askerlik muafiyetinin kaldırılmasına tekabül eder. Kitabın beşinci bölümünde bu konu etraflıca ele alınmaktadır.

Harp çetindi çetin olmasına ama diğer yandan da sıradan askerin ufkunu açmıştı: onu, umumiyetle ilk kez olarak, memleketinden çıkarmış, ona farklı diyarları, başka insanları ve yeni hayatları göstermiş, onu aşina olmadığı âdet, fikir ve düşüncelerle tanıştırmıştı. Yine de askerin memleketi, ailesi ve tanıdıklarıyla olan bağları en nihayetinde onun benliğinin yapıtaşlarıydı. Ailesiyle ve eş dostla bağlantısını koparmamak için elinden geleni yapıyor, mektuplarla, aracılarla, izinlerle, kaçamak ziyaretlerle de olsa onlarla irtibatını bir şekilde devam ettirmeye çalışıyordu. Görev yaptığı birliği memleketinin civarından geçerse ailesiyle hasret gidermek, tarlada iş görmek ve bir şekilde destek olmak için kendini gizli kapaklı köyüne atıyordu.[72] Bu erlerin bir kısmı er ya da geç birliklerine tekrar katılsa da bazıları hiç dönmüyordu. Harbin son iki yılını Anadolu'da geçiren bir İngiliz savaş esirinin ifadesiyle Osmanlı askerini "aile bağları ve sevdiklerinin akıbetine dair tasaları o kadar çekiyordu ki Irak veya Filistin bilinmezliğinde onlardan habersiz kalmaktansa memleketinin yakınlarında firari olarak yaşamayı yeğliyordu".[73] Hakikaten, askerin ailesinin sağlık ve selametine dair endişeleri en yaygın firar sebeplerindendi.[74] Nitekim Urfa'da darağacına götürüldüğü sırada "Orduya yazıldım ve padişahıma sadıkane hizmet ettim," diye feryat edecekti bir er. "Ordudaydım, ama açtım ve açıktaydım. Ailem sefalet içindeydi. Buna insan dayanabilir mi? Lakin son bir çift lafım olacak size, şayet yeniden dirilsem ve bana askerde tekrar böyle davransanız, yine firar ederdim, asılacağımı bile bile."[75] İdam mahkûmunun bu sözleri sanki sırf kendisi değil, daha birçokları adına sarf edilmişti.

Devlet idarecileri ve bilhassa ordu üst kademesi, cepheyle

72 Zürcher, "Between Death and Desertion", 246; Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 267-268.

73 E.W.C. Sandes, *Tales of Turkey* (Londra: John Murray, 1924), 149.

74 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, cilt 5, *İstiklâl Harbi ve Gizli Cihetleri* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), 174. Firarın çeşitli sebepleri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 247-309.

75 Ephraim K. Jernazian, *Judgment unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, çev. Alice Haig (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1990), 44.

cephe gerisi arasındaki sıkı bağlantının son derece farkındaydı. Harbiye Nezareti asker ailelerine yönelik aksayan politikaları mütemadiyen tenkit ediyordu. Bu yöndeki hataların, ailesini devlete emanet eden neferin moralini bozacağından kaygı duyuluyordu.[76] Tüm takibata ve ağır cezalara rağmen bir türlü sonu gelmeyen firarlar üzerine ordunun gerçekleştirdiği bir tahkikat asker ailelerine maaş bağlanması ve bu maaşların ödenmesi konusunda yaşanan problemlerin firar sebepleri arasında olduğunu tespit etmişti. Aksayan aylık ödemeler, maliye memurlarının ihmalkârlığı ve kadınların maruz kaldıkları gelişigüzel ve hakkaniyetsiz muamelelere dair haberler askerin kulağına gidince o da evdekilere yardım etmek için birliğini terk etmenin yolunu arıyordu. Harbiye Nezareti bu tarz vakaların tekerrür etmesini engelleyecek önlemleri almasını Dahiliye'den mütemadiyen talep ediyordu. Bununla birlikte, sorumluların "firarı teshil [kolaylaştırmak] cürmüyle" divanıharplerde yargılanmaları da karara bağlanmıştı.[77]

Cepheyle cephe gerisi arasındaki bu sıkı ilişkinin bilincindekiler sırf Osmanlı idarecileri değildi. İtilaf kuvvetleri de aklı cephe gerisindeki ailesinde kalan Osmanlı askeri üzerinde duygusal propagandanın tesirli olacağını biliyordu. İngiliz uçaklarından Osmanlı birliklerine atılan bildirilerde sıklıkla asker ailelerinin müşkül durumlarından bahsediliyordu: "Askerler! İşte, üç seneden beri aç bi-ilaç felaketten felakete koşuyorsunuz. Köyünüzde ot ocak, kap kacak namına hükümet bir şey bırakmadı. Evlad u ıyaliniz sefil, evleriniz harap oldu. Dolaşmadığınız neresi kaldı? Hanginizin vücudunda bir süngü veya kurşun yarası yok?... Kendinize rahmınız [merhametiniz] yoksa bari köylerinizde açlıktan ölen evlatlarınıza, sefaletten namusunu satan kadınlarınıza acıyınız."[78] Rus propa-

76 BOA, DH.IUM 88/3-4/33, 23 Şubat 1916; Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 286.

77 BOA, DH.IUM E/23-51, 24 Ekim 1916; BOA, DH.IUM E/46-34, 29 Ekim 1917.

78 ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, K.3471 D.150 F.8-13. Alıntılayan Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Propaganda Faaliyetleri" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2002), 297-299. Osmanlı askerlerini hedef alan İtilaf propagandası için bkz. Sadık Sarısaman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik*

ganda broşürlerinden biri ise, açlıktan dükkânları yağmalayan kadın ve çocukları yazıyordu. Bu kadınlardan bazıları jandarma tarafından vurulmuştu.[79] Cephe gerisindeki halkın çaresizliğini vurgulayan broşürlerden biri "[Almanlar] size ekmek veriyorlar mı? Memleketinizdeki ailelerinize yardım ediyorlar mı?" diye soruyor ve şöyle devam ediyordu: "Hayır! Onlar yalnız kendilerini düşünürler. Sizi hiç düşünmezler. Memleketinizdeki ailelerinizin açlığına, çıplaklığına kimse kulak asmaz."[80] Aynı minvalde, bir başka propaganda broşürü şu soruyu soruyordu: "Yoksa vatanın ve ailenin menfaati için mi harp ettiğinizi zannediyorsunuz? Ve ey safderunlar, siz onların kamilen imhası için harp ediyorsunuz da haberiniz yok." Erkeklerin silahaltına alınmalarının ailelerinin sefaletiyle doğrudan ilintili ve belki de onun asıl sebebi olduğunu vurgulayan mesajda "Harp devam ettikçe onların hali fenalaşacak ve nihayet siz de açlıktan mahvolacaksınız" deniyordu.[81] İtilaf devletleri propagandasının asker üzerindeki etkisini birebir tespit etmek kolay değildir. Fakat bir Alman subayın da gözlemlediği üzere, cephedeki maddi koşullardan başka, Osmanlı neferinin direncini kırıp onu birliğinden firar etmeye teşvik eden faktörlerin başında bilhassa bu tip savaş propagandası geliyordu.[82]

Cepheyle cephe gerisi arasındaki bağlantıya yapılan vurgu, tam aksi perspektiften, İttihatçı basında da görülür. Cephedekilerin yakınlarına dair kaygılarını gidermek için İttihatçılar ailelere yönelik sosyal yardım politikalarından başka, propaganda da dahil olmak üzere, çeşitli stratejilere başvurmuşlardı. Bunun örnekleri arasında, hem askerlere hem de sivillere hitap eden propaganda dergisi *Harp Mecmuası*'nın asker ailele-

---

Harp (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1999).

79 Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti", *OTAM* 14 (2003): 83.

80 ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, K.3471 D.150 F.8-19. Alıntılayan Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Propaganda Faaliyetleri", 304.

81 ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, K.368 D.1467 F.7-1. Alıntılayan Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Propaganda Faaliyetleri", 311.

82 Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e*, 106.

rinin yaşadıkları üzerine hazırladığı yazılar gelir. Bu metinlerin ana fikri, askerliğin genç erkeğin hayatında kısa bir devre olduğu ve cepheden dönen askerin ailesini ve köyünü tıpkı bıraktığı gibi bulacağıydı. Örneğin Manastırlı M. Hasib'in bir şiirinde asker anası, cephedeki evladını cesaretlendirici ve teskin edici bir figür olarak resmedilir. Hasan Çavuş'un annesi evladına şöyle seslenir: "Sen düşünme, millet bize gözü gibi bakıyor / Bolluk şükür, zad zahire her taraftan akıyor."[83] Cephe gerisini muhtemelen gerçeğe daha yakın betimleyen sözlü yerel kaynaklarsa tam zıttı bir tablo çizer. Bunların birinde, fakruzarurete düşen yedi oğlan anası bir kadının feryadını duyarız:

Yaşıtlarını gördükçe
Günde bin kere ölüyom.
Yedi oğlanın anasıyım
Elden fitre alıyom.[84]

Maddi sıkıntılardan başka şeyler de vardı asker ailelerini örseleyen. Sefalet, derman bırakmayan meşakkatli işler ve eksilen aile fertlerinden başka, cephe gerisindeki gündelik hayatın karakteristik özelliklerinden biri de kadına yönelik şiddetti. Daha Ocak 1915 gibi erken bir tarihte Dahiliye Nezareti tüm vilayetlere gönderdiği bir genelgede din, vatan ve namus uğruna hudutlarda hayatını feda eden askerlerin ailesine yönelik bazı yerlerde vuku bulan tecavüzlerden mahalli idarecileri haberdar ediyordu. Nezaret, mülki amirlere bu tip menfur hadiselerin önüne geçmek için ellerinden geleni yapmalarını ve failleri de ivedilikle divanıharbe sevk etmelerini emrediyordu.[85] Bu genelgeden birkaç ay sonra vilayetlere yazılan benzer bir emrin konusu cephedeki askerin malına ve mülküne yapılan tecavüzlerdi. Askerin mal ve toprağının devletin emanetin-

83 Manastırlı M. Hasib, "Hasan Çavuş'un Anasından Name-i Teşci", *Harp Mecmuası* 16 (Şubat 1917): 250.

84 Emir Kalkan, *Kayseri ve Yöresi Ağıtları* (Kayseri: Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1992), 23.

85 BOA, DH.HMŞ 23/113, 3 Ocak 1915.

de bulunduğunu ve bunları korumanın da mahalli yetkililerin vazifesi olduğunu hatırlatan Dahiliye Nezareti, bu tarz vakaların engellenmesi için alınması gereken tedbirlere dikkat çekiyordu.[86]

Başta kırsaldakiler olmak üzere neredeyse her kadının hayatında şiddet vardı. Bilhassa asker aileleri cephe gerisinde tehlikeye en açık gruplardan birini teşkil ediyordu. Harbiye Nezareti korunaksız ailelerin maruz kaldıkları taarruzların askerin moralini kötü etkilediği hususunda Dahiliye Nezareti'ni defaten uyarmıştı. Ordu idarecileri son derece kaygılıydılar çünkü askerin aklının, özellikle bu gibi sebepler yüzünden, ailesinde kaldığını biliyorlardı. Bildikleri bir başka şey daha vardı ki o da hükümetin bu gibi saldırıların önüne geçecek sert önlemler almaması halinde ordunun savaş kapasitesinin ciddi zafiyete uğrayacağıydı. Aileleri tecavüze uğrayan askerler köylerine gidip onları saldırganlardan korumak ya da intikam almak için komutanlarından izin istiyorlar veya çoğunlukla ordudan firar ediyorlardı. Askerlik bu gibi durumlarda, erkeğin gözünde kendi ailesini muhafaza vazifesinin önüne geçen bir engel oluyordu. Bu anlamda savaş, kocayla zevcesine münhasır cinsel mahremiyetin ihlaline yol açarak aile haysiyetini zedelemiş, evdeki eril iktidarı sarsmıştı. Askerin ifa ettiği vatanı düşmana karşı savunma görevi onu yuvasını korumaktan alıkoyuyordu.

Gittikçe artan firarların yarattığı endişe ortamında devlet, erkeksiz ailelerin namusunu kollayacak adeta bir "ikame koca" rolünü üstlenmek durumunda kaldı. Yargı ve infaz sürecini hızlandırmak amacıyla divan-ı harb-i örfilere subay ve er yakınlarına karşı işlenen suçları kovuşturma yetkisi tanındı.[87] Harbiye Nezareti yayınladığı bir genelgeyle olağanüstü

86 BOA, DH.SN.M 36/49, 27 Mart 1915.

87 "Seferberlikte Erkan ve Ümera ve Zabitan ve Efrad ve Mensubin-i Askeriyenin Zevcat ve Meharimine Taarruz Edenlerin Merci-i Takip ve Muhakemesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 7, 28 Şevval 1333 (8 Eylül 1915): 716-717. Savaş zamanındaki askerî mahkemeler hakkında daha fazlası için bkz. Osman Köksal, "Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak *Divan-ı Harb-i* Örfiler (1877-1922)" (yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1996). "İkame koca" (*surrogate husband*) tabirini tarihçi Susan Pedersen'den ödünç alarak kullanıyorum. "Gender, Welfare,

mahkemelerin asker ailelerine karşı taarruzları en ciddi bir suç ayarında değerlendireceğini ve failleri şiddetli cezalara çarptıracağını tebliğ etti. Asker ailelerinin malına ve canına yönelik saldırıların artması hükümeti daha da katı çareler aramaya sevk edecekti. Bu tarz taarruzlara karşı Eylül 1915'te çok sert bir yasa yürürlüğe konuldu. Bu muvakkat kanun uyarınca, asker eşine, çocuklarına veya yakın akrabasına tecavüz edenler derhal idam edileceklerdi.[88] Ne var ki böylesi sert önlemlere rağmen, devlet, savaş ilerledikçe asker ailelerini cinsel istismardan ve saldırıdan korumaktan giderek aciz kalacaktı. Bu anlamda ordudan firar, devletin ailesini muhafazada aciz kaldığını gören askerin bu vazifeyi yeniden uhdesine alma niyetiyle giriştiği bir eylemdi.

Çanakkale'den sonra: Umutsuz bir taze kan arayışı

Osmanlı ordusu Şubat 1915 ile Ocak 1916 arasındaki başarılı müdafaasıyla İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu çıkartmasını püskürttü. İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin mağlubiyeti savaşın sadece bu bölgedeki seyrini değil, genel gidişatını da doğrudan etkileyecekti. Çanakkale muharebesinin Osmanlı'ya faturası ise çok ağır olmuştu. Zafer halkın moralini ve İttihatçıların özgüvenini yükseltse de verilen kayıplar imparatorluğun insan kaynakları üzerine büyük bir yük bindirdi. Genelkurmayın savaşın ardından hazırladığı raporda asker kaybı 55.127 olarak gözüküyordu. Bunlardan 21.498 askerin ölümü hastalıklar sebebiyle olmuştu. 174.684 asker ise yaralı, hasta veya kayıptı. Gelibolu'daki Beşinci Ordu'nun kumandanı Otto Liman von Sanders Paşa'nın hesabına göreyse toplam 218.000 zayiatın 66.000'i ölümlerdi.[89] Bahsi geçen rakamın vahametini

and Citizenship in Britain during the Great War", *American Historical Review* 95, no. 4 (1990): 985.

88 "Kanun-ı Ceza'nın 206. Maddesine Müzeyyel Fıkra Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 7, 7 Zilkade 1333 (16 Eylül 1915): 725.

89 Bülent Özdemir ve Abdülmecit Mutaf (der.), *Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012),

anlamak için bunun, ordunun nispeten iyi talim almış birliklerinin bir yıl içinde uğradığı ikinci büyük zayiat olduğunu hatırda tutmak gerekir. Çanakkale muharebesi imparatorluğun asker havuzunu o ölçüde boşaltmıştı ki Osmanlı ordusu savaşın devamında bir daha belini doğrultma imkânı bulamadı. Tarihçi W.E.D. Allen ve Paul Muratoff'un belirttikleri üzere "Gelibolu harekâtı...Türk ordusunun vurucu kabiliyetinin temelli olarak törpülenmesiyle sonuçlanmıştı."[90]

1916 başından itibaren hükümet bir yandan zaferin bu ağır bilançosunun altından kalkmaya çalışırken diğer yandan da Doğu Anadolu ve Mezopotamya'da ilerleyen düşman kuvvetleriyle meşguldü. İngilizlerin Kut'ül Amare ve Bağdat'a doğru ilerleyişi Osmanlı ordusunu binlerce yeni neferle bu cepheyi tahkime mecbur etmişti. Bununla eşzamanlı olarak, Rusların Nikolai Yudenich komutasındaki beklenmedik kış taarruzuna da karşı konulmaya çalışılıyordu. Doğu Anadolu'da konuşlanan Üçüncü Ordu 1916'nın ilk yarısında Karadeniz'den Van Gölü'ne kadar çok geniş bir cepheyi müdafaa etmek durumunda kalmıştı. Ne var ki şubat ortalarına gelindiğinde Ruslar Osmanlı tahkimatını kırmış ve Erzurum'u işgal ederek binlerce askeri esir almışlardı. Bahar ve yaz boyunca ilerleyen Yudenich'in kuvvetleri Üçüncü Ordu'dan geriye ne kaldıysa ezip geçmiş, daha içerilere sokularak Erzincan ve Trabzon'u ele geçirmişlerdi. Bu noktada Osmanlı güçleri artık Rusların batıya doğru ilerleyişini durdurmaktan acizdi. Bir Rusya tarihçisinin belirttiği üzere "Şayet Rus devrimi patlak vermeseydi ordu Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşı zaferle noktalamaya yakındı."[91] Ancak Ruslar daha fazla bastırmayarak cephedeki kazanımlarından sonuna kadar faydalanamayacaklar-

---

63; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: The United States Naval Institute, 1927 [1920]), 104; Erickson, *Ordered to Die*, 94-95.

90 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 384. "Önce İngiliz donanmasına ve ardından İtilaf birliklerine karşı kazanılan zafer Osmanlılara müthiş moral vermişti ancak bu uzun vadede ordunun belini kıracaktı" (Zürcher, "Little Mehmet in the Desert", 233).

91 Paul Robinson, "Decision at Erzerum", *The Historian* 76, no. 3 (2014): 478. 1916 harekâtı için ayrıca bkz. McMeekin, *Ottoman Endgame*, 271-286.

dı. Yine de 1916'daki Rus harekâtı zaten yıpranmış durumdaki Osmanlı ordusunu daha da zayıflattı. Ali Fuat Cebesoy'a göre, Üçüncü Ordu'ya yönelik Rus taarruzunun sebep olduğu tahribat Osmanlılar için Gelibolu'dan sonraki en büyük askerî hasar olmuştu.[92] Bu bağlamda, İttihatçılar ordunun iki yıldır biteviye eriyen insan gücünü toparlamak amacıyla umarsız ve umutsuz bir taze kan arayışına girecek ve bu süreçte topluma daha da ağır vazifeler yükleyeceklerdi.

Tam da bu noktada Osmanlı askerî yetkilileri, yaşanan zayiatın boyutları ve savaşın endişe verici gidişatına rağmen, Avrupa'daki müttefik kuvvetlere aktif biçimde destek olma kararı aldılar. Bu kararın insan kaynağı yönetimini ciddi anlamda etkileyeceği açıktı. Enver Paşa ve çevresindekiler Cihan Harbi'nin kaderinin Batı Cephesi'nde tayin edileceğine kaniydiler. Bu neticeyi müttefikleri lehine hızlandırmak için Osmanlı kuvvetlerinin Avrupa'daki çarpışmalara doğrudan dahil olmasını savunuyorlardı. Bu mantık doğrultusunda 1916 yazıyla 1918 baharı arasında yaklaşık 100.000 Osmanlı askeri Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerine sevk edilecekti. Yollanan birlikler ordunun elindeki en nitelikli askerleri arasından devşirilmişti. Teçhizat ve kıyafet bakımından, geride bıraktıkları silah arkadaşlarından çok daha iyi durumdaydılar.[93] İmparatorluğun bu askerlere dahili cephelerde şiddetle ihtiyaç duyduğunu düşünen bazı üst düzey Osmanlı ve Alman subaylarının şiddetli itirazlarına rağmen Avrupa'ya asker gönderme kararından cayılmayacaktı.[94]

Karara muhalefet edenler cephelerdeki vaziyetin artık kriz seviyesine dayandığını görüyorlardı: İki yıldır devam eden ara-

92 Ali Fuat Cebesoy, *Büyük Harpte Osmanlı İmparatorluğunun 1916-1917 Yılındaki Vaziyeti: Birüssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1938), 10.

93 Carl Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkriege* (Leipzig: Verlag Koehler & Amelang, 1940), 106-108, 120-124, 184; Uyar, "Ottoman Strategy", 180.

94 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, 120-123; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, cilt 1 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), 246; Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton: Princeton University Press, 1968), 131-132.

lıksız çarpışmaların sebep olduğu kayıplar göz ardı edilemeyecek boyuttaydı. Durumun vahametinin farkında olan hükümet ve askerî yetkililer ordu saflarındaki açıkları doldurmak için askerlik yaş haddini Mart 1916'da kırk beşten elliye çıkardılar.[95] Hükümete göre savaşın sürdürülmesini sağlayacak insan kaynağı hâlâ boldu ancak farklı cephelerde savaşan ordunun ihtiyaçlarına Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'nun mevcut haliyle cevap vermesi imkânsızdı.[96] Yaş haddini yükselten kanun hükmü askerlik hizmetini daha önceki yıllarda ifa ederek yükümlülüklerini yerine getirmiş olanları da kapsıyordu. Daha önce belirtildiği üzere kırk beş yaş üstü erkeklerin birçoğu zaten sahil muhafaza ve mahalli asayiş birliklerinde görevlendirilmişlerdi. Bu yeni kanunla şimdiye kadar bir şekilde ordudan yakasını sıyıranların da silahaltına alınmaları hedefleniyordu.

Bu önlemler istenen miktarda nefer toplamaya yetmeyince İttihatçılar daha radikal çarelere yöneldiler. Ekim 1916'da çıkarılan muvakkat bir kanunla ahz-ı asker dairelerine fiziksel vasıfları münasip gözüken ancak resmî kayıtlardaki yaşları (*sinn-i mukayyed*) askerlik yapmaya henüz yetişmeyenleri celp etme yetkisi tanındı.[97] Heyet-i askeriye temsilcisinin mecliste açıkladığı üzere hükümet bu kanun yoluyla nüfus tezkerelerini yok edenleri, hiç nüfus kaydı olmayanları ve nüfusa geç kaydolanları celp etmeyi amaçlıyordu. Resmî kayıtların güvenilir olmaması ve ailelerin çoğu kere çocuklarının nüfus kaydını doğumdan yıllar sonra yaptırmaları kanunun kaleme alınmasını teşvik eden ana sebeplerdi.[98]

Kararın duyulması ve hızla yayılan söylentilerin de etkisiyle Osmanlı cephe gerisini bir kez daha büyük bir telaş sardı. Yer-

95 "Mükellefiyet-i Askeriyenin 50 Yaşına Kadar Temdidi ve Teferruatı Hakkında Kanun", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 8, 15 Cemaziyelevvel 1334 (20 Mart 1916): 730.

96 *1331 (1915) Senesi Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye*, cilt 1 (Ankara: TBMM Basımevi, 1992), 364-365.

97 "Sinn-i Mukayyetlerine Göre Vasıl-ı Mükellefiyet Olmadıkları Halde Hizmet-i Askeriyeye Elverişli Bulunanların Celbi Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 8, 26 Zilhicce 1334 (24 Ekim 1916): 1353-1354.

98 Hükümetin bakış açısı için, bkz. *Meclis-i Umuminin Mün'akid Olmadığı, 1332*, 96.

leşik teamülleri yine bir kalemde silen hükümet bu kanun değişikliğinden etkilenecekleri endişe ve infiale sürüklemişti. Üst düzey bir Osmanlı subayının hatıralarında sonradan itiraf edeceği üzere son derece fena biçimde uygulanan kanun türlü suistimale yol açtı.[99] Ellerine geçen yeni ve eşi görülmemiş bu salahiyet sayesinde yetkililer askerliğe elverişli gözüken erkekleri ordu için celp etmeye koyuldular. Cephe gerisinde sağlam vücutlu insan avına çıkılmıştı adeta. Altmış yaş üstü dinç ihtiyarlara reva görülen muamele dönemin tanıklarından birinin belleğinde yıllar sonra bile hâlâ taze kalmıştı: "Yakasına yapıştıkları gibi askerlik şubelerine. Enine boyuna, dişlerine bakıyorlar: 'Sen ancak kırk yaşındasın. Tam asker!'."[100] Başta şehirler olmak üzere korku öylesine yayılmıştı ki zinde görünen erkekler, kolluk kuvvetlerine yakalanmamak için akla karayı seçmeye, ortalıkta gözükmemeye başladılar. Bu panik havası yaş spektrumunun öteki ucunda da hâkimdi, hem delikanlıları hem de onları askerlikten kurtarmaya çalışan ebeveynlerini kuşatmıştı. "Oğullarının askere alınmasından endişe duyan Türk anneleri onları olduğundan küçük göstermek için ellerinden geleni yapıyorlardı," diye yazıyordu İstanbul'a yeni atanan Amerikan sefiri. "On beş-on altı yaşındaki gençler üzerlerine geçirilen çocuk kıyafetleri içinde gülünç haldeydiler."[101]

Kanunun müzakeresi, ordunun ve hükümetin talepleriyle çoğu zaman mutabık kalan Meclis-i Mebusan'da, askerlik hakkında o güne dek yaşanan belki de en ateşli tartışmalara sahne olacaktı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerini temsil eden mebuslar kanunun derhal iptalini talep ediyorlardı. Meclisin savaş boyunca gerçekleşen içtimalarının hiçbirinde bir kanunun iptali talebi böylesine yüksek sesle dile getirilmemişti. Mebuslar bir süredir muvakkaten yürürlükte olan kanunun yol açtığı dehşetli manzaralardan haberdardılar, bunlara şahit olmuşlar-

99 Behiç Erkin, *Hatırat, 1876-1958*, Ali Birinci (der.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), 153.

100 Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, Ali Şükrü Çoruk (der.) (İstanbul: Kitabevi, 2002), 458.

101 Abram I. Elkus, *The Memoirs of Abram Elkus: Lawyer, Ambassador, Statesman*, Hilmar Kaiser (der.) (Princeton: Gomidas Institute, 2004), 86.

dı.[102] On dört-on beş yaşındaki çocukların askere alındığını söyleyen birçok mebus kanunun vakit kaybetmeden iptalini ve ona binaen celp edilenlerin de salınmasını talep ediyordu. Uygulamanın yol açtığı suistimallere değinen Edirne mebusu Faik Bey bu kanunun bir dakika bile daha yürürlükte kalmaması gerektiğini söylüyordu.[103] İstanbul mebusu Haralambidis Efendi uygulamayı "cüsse itibariyle sinn [yaş] tayini" olarak tarif ediyor, bunun abesliğine dikkat çekiyordu.[104] Gür sesli muhalefet neticesinde kanun neticede rafa kaldırılacaktı. Savaş sırasında askerliğe ilişkin çok sayıda yasa tasarısını zorlanmadan geçiren hükümetin, meclisin vetosuna takıldığı nadir anlardan biriydi bu.[105]

İttihatçı rejim giderek sertleşen askerlik politikaları benimsese de ordunun sonu gelmeyen ihtiyaçlarını karşılamakta aciz kalıyordu. Savaşın ilk iki yılında yaşanan muazzam zayiatın yanı sıra Rus ve İngiliz ordularının kaygı verici ilerleyişi yetkilileri bir kez daha nefer havuzunu genişletmeye zorlamıştı. 1916 sonlarına gelindiğinde İttihatçılar gayrimüslimler de dahil olmak üzere yalnızca 300.000 asker daha toplayabileceklerini hesaplıyorlardı.[106] Nefes aldırmayan bir harbin kıs-

---

102 İTC yönetiminde "kavanin-i muvakkata" etkin bir yürütme enstrümanı oldu. Savaş sırasında İttihatçılar yüzlerce geçici kanun çıkardılar. Bunlar padişahın iradesinin ardından yürürlüğe giriyor, bilahare meclisin onayına sunuluyordu. Hükümet bu mekanizma vasıtasıyla süratle hareket etmeyi ve mebusların önüne çıkarması muhtemel engelleri aşmayı amaçlıyordu. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3, *İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989), 385-388. Harbiye Nezareti'nde bir "yasalar şubesi" vardı ve bu birimin görevi ordunun talepleri doğrultusunda yasa taslakları hazırlamaktı. Ali Fuad Erden, *İsmet İnönü*, 2. baskı (Ankara: Bilgi Yayınları, 1999 [1952]), 77.

103 *MMZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 2, 23 Kanunusani 1332 (5 Şubat 1917), 111. Meclisteki tartışma için bkz. 111-112, 319-327, 392-396.

104 *MMZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 2, 23 Kanunusani 1332 (5 Şubat 1917), 322.

105 "Sinn-i Mukayyetlerine Göre Vasıl-ı Mükellefiyet Olmadıkları Halde Hizmet-i Askeriyeye Elverişli Bulunanların Celbine Dair 26 Zilhicce 1334 Tarihli Kanun-ı Muvakkatın Reddi Hakkında Meclis-i Mebusan Kararnamesi", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 9, 12 Rebiülahir 1335 (5 Şubat 1917): 142-143. Ayrıca bkz. *1332-1333 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye*, cilt 1 (Ankara: TBMM Basımevi, 1993), 379-380.

106 Cebesoy, *1916-1917 Yılındaki Vaziyeti*, 18.

kacındaki yüksek komuta kademesi insan kaynağının kurumaya yüz tuttuğunu görüyor ve ordunun henüz iptal edilmemiş muafiyetlerin yükünü daha fazla kaldıramayacağını düşünüyordu. Yeni Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'yla birçok muafiyet zaten feshedildiğinden halen celp edilmeme ayrıcalığı taşıyan dişe dokunur tek zümre bedel ücretini ödemeye gücü yetenlerdi. Hummalı taze kan arayışını sürdüren hükümet Ekim 1916'da çıkardığı muvakkat kanunla askerlik muafiyetinin satın alınmasını sağlayan yasayı iptal etti. Ordunun kuvvet ve tertibini muhafaza için gereken insan gücü kaynağının zayıflamasını bu kararın gerekçesi olarak gösteren hükümet, vaziyeti düzeltmenin eldeki bütün kaynaklardan yararlanmaktan geçtiğini belirtiyordu.[107]

Kanun bedel-i nakdiye dair önceki mevzuatı iptal ediyor ve Harbiye Nezareti'ne muafiyet ücretini ödeyenleri zaruri hallerde olmak üzere silahaltına alma yetkisi tanıyordu.[108] Bu durumda, ödedikleri ücret söz konusu kişilere iade edilecekti.[109] Muallimlerin, esnaf ve zanaatkârların ve bilhassa çiftçilerin bu kanunun dışında tutulmalarına dair Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan mensuplarınca yapılan kuvvetli itirazlar sonuçsuz kalacaktı.[110] Halk arasında *redd-i bedel* diye anılacak kanunun ilanıyla birlikte hükümetin bedel-i nakdi ödeyenleri ahz-ı asker dairelerine çağırması başta tüccarlar, müteşebbisler ve toplumun diğer varsıl zümreleri arasında olmak üzere büyük bir kaygı ve hoşnutsuzluk yarattı. Ekonomik çalkantıdan endişe duyan Enver Paşa, kamuoyunu rahatlatmak için gazetelere bir beyanname neşrini münasip görmüştü: "Hükümet bu salahiyeti hiçbir zaman bir buhran-ı iktisadi tevlit edebilecek

107 *Meclis-i Umuminin Mün'akid Olmadığı, 1332*, 84.

108 "Efrad-ı İhtiyatiye ve Müstahfazadan Bedel-i Nakdi Vermiş Olanların İhtiyac-ı Mübrem Halinde Taht-ı Silaha Alınması Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 8, 21 Zilhicce 1334 (19 Ekim 1916): 1334.

109 Dönemin tanıkları bunun havada kaldığını yazar. Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges* (Zürih: Amalthea-Verlag, 1928), 243.

110 Meclisteki tartışma için bkz. *MMZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 2, 19 Kanunusani 1332 (1 Şubat 1917), 69-79, 163.

bir surette istimal etmeyecektir. Esbâb-ı askeriyeye mebni silahaltına alınmaları icap edecek olanlara iş ve güçlerini rahat rahat yoluna koyabilmeleri ve ne kendilerinin ne ailelerinin ne de memleketinin ziyana uğramaması için kâfi derecede vakit ve zaman verilecektir."[111] Buna rağmen bedel-i nakdi ödeyenleri ya da yaygın tabirle *bedelci*leri, celp etme kararı şehirlerdeki ticari hayata sarsıcı bir darbe vurmuş, iktisadi faaliyetleri neredeyse felç etmişti.[112]

İTC hükümeti bu uygulamayla bedel-i nakdi mevzuatının yürürlüğe koyduğu akdi alenen ihlal etmişti. Dahiliye Nezareti ve Meclis-i Mebusan'a dört bir yandan çekilen telgraflarda bedel ücretini ödemiş vatandaşların serzenişleri dillendiriliyordu. Kendilerine cephe gerisinde ihtiyaç duyulduğunu ifade eden mağdurların talebi eski sistemin devamıydı. Dilekçe sahipleri, faaliyetlerinin ülkenin refahı için elzem olduğunun altını çiziyor, askerlikten muafiyetlerini talep ediyorlardı.[113] Bu uğurda sarf ettikleri sayısız çaba fayda etmeyince askerlik ağından kurtulmanın başka yollarını arayacaklardı. Bedel imkânı devre dışı kalınca askerlikten yakayı sıyırmanın artık en yaygın yolu celp memuruna ya da doktora verilecek rüşvetle bir tecil belgesi koparmak olmuştu.

Sona doğru

Rusya'nın Cihan Harbi'nin ikinci yarısında güçten düşmesiyle başlayan süreç neticede savaş dışı kalmasıyla sonuçlandı. Siyasi çalkantılar ve Çarlık idaresinin savaş politikalarına karşı çığ gibi büyüyen tepkiler Mart 1917'de rejim değişikliğine yol açtı. Çar II. Nikolay'ın tahttan çekilmesiyle üç asırlık Romanov ha-

111 *MAZC*, 3. Dönem, 3. İçtima, cilt 2, 10 Mart 1333 (10 Mart 1917), 182. Ayrıca bkz. "İkinci Kolordu Ahz-ı Asker Heyet-i Riyasetinden", *Tanin* 2853 (22 Kasım 1916): 4.

112 Amerikan sefiri Abram I. Elkus 1916 sonbaharında Osmanlı ekonomisinde yaşanan bu durulmadan bahseder. Elkus, *Memoirs*, 65.

113 BOA, DH.I.UM E/25-86, 23 Aralık 1916; BOA, DH.I.UM E/27-58, 8 Şubat 1917; BOA, DH.I.UM E/29-125, 1 Nisan 1917; *1332-1333 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları*, 304, 426-427, 763, 848, 851, 862.

nedanı son buluyordu. Görevi devralan geçici hükümetin aldığı en kritik karar Rusya'nın müttefiklerine karşı yükümlülüklerini yerine getirmek, yani savaşı sürdürmekti. Geniş halk kitlelerinin buna cevabı yıkıcı bir öfke oldu. Toplumsal, iktisadi ve siyasi hoşnutsuzluğun derinleşmesi Rus ordusunun çözülüşünü de hızlandırmıştı. İhtilal koşulları hükümeti karmaşaya sürüklemiş, Bolşeviklerin Kasım 1917'de iktidarı ele geçirmelerinin yolunu açmıştı. Ne Çarlık rejiminin emperyalist siyasetini ne de geçici hükümetin savaşı sürdürme kararını tanıyan Bolşevikler Rusya'yı savaştan çektiler. En dişli rakibinin harpten çekilmesi Osmanlı'ya derin bir nefes aldıracaktı.

Ancak bunun Osmanlı'yı düze çıkaracağını söylemek için erkendi. Osmanlı birlikleri Tümgeneral Charles Townshend'in 6. Poona Tümeni'ni (Hint Tümeni) 1915 Aralık başıyla 1916 Nisan sonu arasında Kut'ül Amare'de ablukaya almışlardı. Erzak ve mühimmat sıkıntısı, tahliye operasyonlarının sonuçsuz kalması, lojistik problemler ve Osmanlı ordusunun aman vermez kuşatması Townshend'i 13.000 askeriyle birlikte 29 Nisan 1916'da teslim olmaya mecbur etmişti. Bu askerî hezimetten önemli dersler çıkaran İngiliz ordusu Irak cephesinde esaslı bir yeniden yapılanmaya girişecekti. Taze birliklerle tahkim edilen ve daha iyi işleyen bir lojistik sistemiyle desteklenen kraliyet ordusu 1916 sonuna gelindiğinde artık yaman bir kuvvetti. Nitekim Osmanlı birliklerinin haftalar boyunca sürdürdüğü Kut direnişi İngiliz taarruzunu durduramayacaktı. Bağdat Mart 1917'de, Tikrit Kasım 1917'de, Kerkük ise Mayıs 1918'de düştü.

İngiliz orduları Sina-Filistin cephesinde de benzer bir performans sergileyecekti. Osmanlı birliklerinin Süveyş Kanalı'na yönelik ilk taarruzu ile 1917 başlarındaki İngiliz ilerleyişi arasındaki iki sene boyunca İngiliz kuvvetleri Osmanlı'nın Kanal Bölgesi'ne gerçekleştirdiği iki saldırıyı püskürtmüştü. Bununla kalmamış, su problemini çözmek için cephe boyunca bir boru hattı döşemişler ve Sina Yarımadası'ndan Güney Filistin'e bir demiryolu hattı uzatmışlardı. Osmanlı birlikleri İngilizlerin Gazze-Birüssebi mıntıkasındaki taarruzuna Ekim 1917

sonlarına dek başarıyla karşı koymuştu. Ancak bunun ağır bir bedeli vardı. Yıpranan Osmanlı güçleri daha fazla tutunamayınca Gazze ve Yafa kasım ayında İngilizlerin eline geçmiş, Aralık 1917'de de Kudüs teslim olmuştu. Bağdat'ın üzerine bir de Kudüs kaybedilince İttihatçıların zaten zedelenmiş prestiji, bilhassa Arap vilayetlerinde, daha da düştü.[114]

Osmanlı'nın savaşın ikinci yarısında yaşadığı sıkıntılardan biri de ordudaki tedrici kan kaybıydı. Kasım 1915'te 800.000 civarında olan nefer sayısı Mart 1917'de 400.000'e, Ocak 1918'de ise 275.000'e inmişti. İmparatorluğun savaşma kapasitesinin çöktüğü Ekim 1918'de cephelerdeki asker 100.000'i bile bulmuyordu.[115] Muazzam sayıda asker kâh sıcak çatışmaya kâh hastalığa kurban gitmiş, birçoğu da düşman tarafından esir edilmişti. Bu arada savaşın getirdiği sosyoekonomik tahribatın büyümesiyle ordudan firar kitlesel bir boyut kazanmıştı.[116] Cephede ve cephe gerisinde daha da kötüye giden koşullar yüzünden çok sayıda asker gerek kendi hayatlarını kurtarmak gerekse ailelerinin yardımına koşmak için firar ediyordu. Bunun sonucu firar oranlarının hiç olmadığı kadar yükselmesi oldu. Otto Liman von Sanders'in tahminine göre firari sayısı 1917 sonunda 300.000 civarındaydı.[117] Osmanlı ordusu genelkurmay başkanlığını Friedrich Bronsart von Schellendorff'tan devralan General Hans von Seeckt'e göre bu rakam savaşın sonunda 450.000'e çıkmıştı.[118]

---

114 Savaşın Filistin ve Irak cephelerindeki son safhası için bkz. Gingeras, *Fall of the Sultanate*, 218-227; Ulrichsen, *First World War*, 106-118, 137-146; McMeekin, *Ottoman Endgame*, 341-363.

115 Maurice Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris: Berger-Levrault, 1926), 601; Carl Mühlmann, *Deutschland und die Türkei 1913-1914* (Berlin: Dr. Walther Rothschild, 1929), 81.

116 Firar meselesi hakkındaki en ayrıntılı inceleme için bkz. Beşikçi *Ottoman Mobilization*, 247-309.

117 Liman von Sanders, "Türk Ordusunun Bugünkü Durumu", *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Akdes Nimet Kurat (der.) (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966), 21.

118 Hans von Seeckt, "Türkiye'nin Yıkılmasının Sebepleri", Kurat, *Alman Generallerinin Raporları*, 64. Diğer muharip ülkelerle karşılaştırma için bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 249-252.

Ordudan kaçmayı kafasına koyan neferi, tüm risklerine rağmen firara iten sırf bozulan moral, tükenmişlik ve ailesine dair duyduğu endişeler değildi. İktidarın gevşeyen kontrol mekanizmasının da bunda rolü vardı. Hükümetin kanunları tatbik etmekte zorlanmaya başlaması firarı kolaylaştırmıştı. Liman von Sanders Kafkas cephesine ve Torosların güneyine sevk edilen taburlardan her birinin yolda binlerce fire verdiğini belirtiyordu.[119] Yedinci Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa da aynı durumdan şikâyetçiydi. 1917 senesinde İstanbul'dan yollanan bin kişilik birliklerin en seçkinleri bile Halep'e yarı yarıya azalmış halde varıyorlardı.[120] Sekizinci Ordu Komutanı Friedrich Kress von Kressenstein, Ekim 1917 tarihli bir raporunda savaşın bu ahir zamanındaki asker firelerine dair ayrıntılı bir tablo çıkarmıştı: Haydarpaşa tren istasyonundan 10.057 askerle yola çıkan 24. Tümen'in yalnızca 4.635 askeri cepheye varmıştı. %19'u hastalanarak hastaneye yatırılmış, %24'ü firar etmiş ve %8'i de kısa süreli izinlerinden geri dönmemişti.[121] Bir yanda önü alınamayan firarlar, diğer yandaysa azalan yakalanma ihtimali gün geçmiyordu ki başkalarını da kaçmaya cesaretlendirmesin. Nitekim çok geçmeden yüz binlerce Osmanlı neferi daha, günbegün büyüyen firari kafilelerine katılacaktı.[122] Firar, harbin son iki senesinde devletin başa çıkamadığı ve hızla yayılan bulaşıcı bir hastalıktı adeta.

Firarilere yönelik en şedit cezalar da fayda etmiyordu. Misal, bir asker kaçağını kurşuna dizen idam mangasındaki erler ertesi gün kendileri firar etmişlerdi.[123] Firari sayısındaki inanılmaz artışla beraber bu suçun idamla cezalandırılması caydırıcılık işlevini yitirmişti. Yakalanan firariler çoğu kez birkaç günlük hapis ya da biraz dayağın ardından yeniden ordu saflarına gönderiliyorlardı. Bu durum askerî yetkilileri ikilemde bırakmıştı.

119 Liman von Sanders, "Türk Ordusunun Bugünkü Durumu", Kurat, *Alman Generallerinin Raporları*, 24.

120 Cebesoy, *1916-1917 Yılındaki Vaziyeti*, 28.

121 Kress von Kressenstein, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1943), 173.

122 Bir firarinin "yaşam tarzı" için bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 268-278.

123 Erkin, *Hatırat*, 143.

Ordunun en çok ihtiyaç duyduğu şeylerden biri sağlam vücutlu neferdi. Hal böyleyken, yakalanan her firarinin idam edilmesi veya ağır biçimde cezalandırılması gerçekçi değildi. Ama firarilerin ucuz kurtulduğunu duyanlar da cesarete geliyor, ordudan kaçmanın yoluna bakıyorlardı. Dolayısıyla bazı yerlerde idam cezasının sadece bir defadan fazla firar edenlere reva görülmesine hükmedildi. Mesela, Kayseri'de Üçüncü Ordu komutanı olarak görev yapan Vehip Paşa ilk kez yakalanan firarilerin sağ bileğine "F" harfini damgalatıyordu. Zapt edilen firariler arasında bilekleri damgalı olanlar derhal idam ediliyorlardı. Bir türlü iflah olmayan çok sayıda kaçak yüzünden bu yöntem bile sorunu çözemeyince Vehip Paşa taktik değiştirerek firari listelerinin hazırlanmasını talimat vermiş, her on kişiden rastgele seçilecek birinin idamını emretmişti.[124]

Ordunun insan gücü kaynağının sonuna yaklaşıldıkça yeni askere alınanların bu işe elverişsizliği de belirgin bir şekilde ortaya çıkıyordu. Yaşı ilerlemiş, güçten düşmüş ve tecrübesiz neferler savaşın ilk yıllarındaki daha genç, sıhhatli ve iyi talimli askerlerin yerini almışlardı. Bu vaziyetten yakınan Mustafa Kemal Paşa Eylül 1917 tarihli bir raporunda şöyle der: "Ordu harbin edvar-ı iptidaiyesine nispetle fevkalade zayıftır. Birçok orduların mevcudu, lazım olan miktarın beşte biri kadardır. Memleketin insan menabii noksanı ikmale muktedir değildir... Takat-i umumiyeye misal olmak üzere arz edeyim ki cihanın en müşkül işlerini görmek üzere biner mevcutlu taburlarla bana gönderilen 59. Fırka'nın yüzde ellisi ayakta durmaya mecalsiz zuafadan ibaret olduğundan, tefrik edilmiş ve sağlam kalan efrat 17-20 yaşındaki neşv-ü nemasız çocuklarla 45-55 yaşındaki amelmandelerden ibaret kalmıştır."[125] İspanya'nın Kudüs konsolosu Antonio de la Cierva Lewita, conde de Ballobar, Mustafa Kemal'in gözlemlediğine benzer cinste askerleri bir av partisinden dönerken görmüştü: "Dönüşte iki Türk piyade taburuyla

124 Hurşit Çalıka (der.), *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rif at Çalıka'nın Anıları* (İstanbul: y.y., 1992), 22. Firarilere uygulanan benzer bir muamele için bkz. Refik Koraltan, *Bir Politikacının Anıları: Her Şey Vatan İçin*, Coşkun Ertepınar (der.) (Ankara: Hacettepe-Taş Kitapçılık, 1999), 61.

125 Cebesoy, *1916-1917 Yılındaki Vaziyeti*, 28.

karşılaştık ve ne yalan söyleyeyim ortada ne askerlik ruhundan ne de zindelikten eser vardı. Her iki taburun ardında çok, hem de pek çok başıboş ve hasta, değnekle yürüyen ya da yol kenarında oturan asker gördük. Manzara acıklıydı."[126] Ordudaki vaziyetin vahametine dikkat çeken başka tanıklıklar da vardı. Astsubay İlhan Bey, talimden geçirmesi için Haziran 1917'de kendisine teslim edilen erler arasında maluliyetlerini fark etmek için muayeneye bile gerek olmayan çok sayıda kör, sakat ve ihtiyar asker olduğundan anılarında bahseder.[127] Bu askerleri ordugâha geri yollamak imkânsızdı çünkü bu zavallıların çoğunun yürümeye bile mecali yoktu. İmparatorluğun insan kaynağı açısından içine düştüğü bu müthiş darboğaz halkın kolektif belleğinde silinmez izler bırakacaktı. Bir subayın Birecik sokaklarında işittiği şu türkü buna örnek verilebilir:

Binbaşı geliyor eli sopalı
Arkasına takmış körü, topalı
Halimiz çok yaman oldu
Seferberlik çıkalı.[128]

Osmanlı İmparatorluğu daha 1917'nin ilk aylarında insan gücü kapasitesinin sınırına dayanmış görünüyordu. Bronsart von Schellendorff, Mart 1917'de Alman Ordu Karargâhı'na yazdığı raporunda Osmanlı ordusunun subay kadrosundaki açıkları kapatabildiğini, fakat "ülkenin cıvatalarının sonuna kadar sıkılmış olmasına rağmen" artık er ve erbaş açığını telafi edemeyeceğini belirtiyordu.[129] Resmî bir tahmine göre kayıpların telafisi için her ay 60.000 yeni asker gerekiyordu.[130] Asker

126 Conde De Ballobar, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, Eduardo Manzano Moreono ve Roberto Mazza (der.) (Londra: I.B. Tauris, 2011), 88.

127 İhsan Pırnar ve Tuğrul Pırnar, *Baba Oğul Anıları: Bir Cumhuriyet Ailesinin Yüz Yıllık Öyküsü*, cilt 1, *Pravuşta 1894-Ankara 1967* (İzmir: Meta Basım, 2010), 55.

128 Apak, *Yetmişlik Bir Subayın*, 154.

129 Mühlmann, *Deutsch-türkische Waffenbündnis*, 184. Yedek subayların alımına dair süreç için bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 150-154.

130 Cebesoy, *1916-1917 Yılındaki Vaziyeti*, 23-24.

kaynağında sıfırı tüketen ve ne yaparsa yapsın firarilerin bir türlü önüne geçemeyen İttihatçıların bu açığı kapatmak için ellerinde pek az enstrümanları kalmıştı. Bunların arasında askerlik yaş haddini bir kez daha indirmek en kolay çare gibi gözüküyordu. İtirazlara rağmen hükümet Mayıs 1917'de Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'nu yeniden değiştirerek on yedi yaşındakileri de celp edilebilecekler arasına ekledi.[131]

Kadınları din ve devlet uğruna kocalarını ve oğullarını feda etmeye teşvik eden resmî savaş söylemine rağmen, yaş haddinin düşürülmesi bir keder ve direnç dalgası yarattı. Körpe delikanlıların askerliğinden folklor kaynaklarında sıkça bahsedilmesi meselenin Osmanlı toplumunda açtığı derin yaraların kolektif bellekteki izleri olarak okunabilir. Ergenlerin askere alınmalarına ve daha hayatlarının baharında solmalarına dair yakılan yüzlerce türkü ve ağıt bu tarz folklor malzemelerini ilk toplayanlardan Yaşar Kemal'e göre başlı başına bir janrdır. Yaşar Kemal'in mülâkat yaptığı köylüler, çocuk yaşta celp edilen bu askerlerin köylerinden ayrılırken "vay anam" diye feryat ettiklerini belirtirler. "Vay anam kurasının ağıtları" tabiri buradan gelir. Kimi köylerde kadınlar kederlerini dokudukları kilimlere işlemişlerdir. Bunlar da "vay anam kurasının kilimleri" diye bilinir.[132]

Devlet öyle görmese de ağıt yakan anaların gözünde bu askerler henüz çocuktu, biçare hassas "goncalardı" ve cephede solmak için daha çok gençlerdi:[133]

Davul zurna çalınıyor
Onbeşliler gelsin deyi.
Onbeşliden asker m'olur?
Topluyorlar ölsün deyi.[134]

131 "Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatının 14 Cemaziyelahir 1333 Tarihli 2. Madde-i Muaddelesini Muaddel Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 9, 15 Receb 1335 (7 Mayıs 1917): 666.

132 Yaşar Kemal, *Ağıtlar* (İstanbul: Adam Yayınları, 1996), 26.

133 Alpay Kabacalı, *Gül Yaprağın' Döktü Bugün: Ağıtlar* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 280.

134 Kalkan, *Kayseri ve Yöresi Ağıtları*, 19. Aynı ağıtın başka bir versiyonu için bkz. Efdal Sevinçli, "Seferberlik Üstüne ve Bir Seferberlik Ağıtı", *Türk Folk-*

Bu "onbeşliler ağıtı" (*onbeşliler* 1315, yani miladi takvime göre 1899-1900 doğumlu olanlardı) gibi daha nice türkü yakılmıştı. Bu kaynaklarda karşımıza çıkan felaket öyküsü resmî savaş söyleminin anlatısından çok farklıydı.

Sonuç

Alman Genelkurmay Başkanı General Helmuth von Moltke Mart 1914'te Avusturyalı bir meslektaşına şu karamsar satırları yazmıştı:

> Türkiye'nin askerî anlamda bir kıymeti yok. Askerî misyonumuzun raporları tek kelimeyle ümitsiz. Ordu, tarifi mümkün olmayan bir vaziyette. Eskiden Türkiye'den "hasta adam" diye bahsedilirdi, şimdi o belki bir kadavra. Artık yaşama gücü kalmadığından umarsızca can çekişiyor. Oradaki askerî misyonumuz, ölüm döşeğinde uzanan bir hastanın başındaki hekimlere benziyor.[135]

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşma gücünü dostu da, düşmanı da hafife almıştı. Von Moltke'nin teşhisinin aksine Osmanlı orduları Cihan Harbi'nde oldukça yüksek bir performans sergiledi. Kitabın bu bölümünde incelenen ciddi problemlere rağmen imparatorluk Balkan Harbi'nde darmadağın olan ordusunu toparlayabilmiş ve yüz binlerce sivili kısa sürede seferber edebilmişti. Ordu tüm zorluklara rağmen farklı cephelerde dört uzun yıl boyunca savaşmış, düşmana ciddi kayıplar yaşatmıştı.

Sürekli daha fazla neferi cepheye sürmeye yönelik ve bir türlü tamamen karşılanamayan ihtiyaç savaş dönemindeki Os-

---

lor Araştırmaları 358 (1979): 8659-8661. Aynı ağıtın bu kez *onaltılılar* için söylenen benzer bir versiyonu için bkz. Şükrü Elçin, *Türkiye Türkçesinde Ağıtlar* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 14-16; *onyedililer* için bkz. Ahmet Z. Özdemir, *Öyküleriyle Ağıtlar I* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 31.

135 Alıntılayan Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe: Die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919* (Düsseldorf: Droste, 1976), 150.

manlı askerlik siyasetini şekillendirdi. Askerî ve sivil yöneticiler ordunun dinmek bilmeyen iştahını tatmin için askerlik yaş haddini değiştirdiler, mevcut muafiyetlerin çoğunu feshettiler, gönüllü toplamaya yöneldiler[136] ve asker kaçaklarına yönelik ümitsiz bir mücadeleye giriştiler. Cepheyle cephe gerisi savaş sürdükçe birbirine daha da sıkı düğümlendi. Hükümet savaş politikasını belirlerken hep bu iki alan arasındaki bağlantıyı gözetmek durumunda kaldı. Diğer yandan, birçok askerin ailesine karşı duyduğu mesuliyet imparatorluğa sadakatten ve harp seferberliğine iştirakten önce geliyordu. Askerler, ailelerinin giderek kötüleşen şartlarla başa çıkmakta kifayetsiz kalmalarından endişe duyuyorlardı. Savaşın uzaması da bu kaygılarını derinleştiriyordu. Neticede savaş boyunca yüz binlerce nefer ya celpten kaçtı ya da ordudan firar etti. En nihayetinde, askerlik devletle tebaasının karşı karşıya geldiği çekişmeli bir saha halini almıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkımıyla sonuçlanacak harbin kaderi bir bakıma bu sahada çizildi.

136 Gönüllülerin savaşta oynadıkları rol ve devletin onlara yönelik politikalarını Mehmet Beşikçi etraflıca tartışır. *Ottoman Mobilization*, 157-202.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORDUYA AŞ, AHALİ AÇ

Kafkas cephesi yolunda iki genç ihtiyat zabiti, Şevket Süreyya ve arkadaşı, Kayseri'de mola verdiklerinde cepheye nasıl ulaşacaklarını bilmiyorlardı. Osmanlı demiryolu şebekesi Doğu Anadolu'ya uzanmıyordu. İşin kötüsü, bu çiçeği burnunda ve bitkin iki askerin hayvan veya arabası da yoktu. Kayseri'deki menzil kumandanı zabitlere onları araba koluyla göndereceğini söylemişti. Fakat bu kol bir türlü gelmek bilmiyordu. Bunun üzerine menzil kumandanı önce bir deve kolu, o da olmayınca gelip geçen birliklerin mekkaresini ayarlamaya çalışmıştı. Bu da sonuçsuz kalınca son çare olarak pazaryerine düzenlediği bir baskınla oradaki köylülerin eşeklerine el koymuştu. Şevket Süreyya ve arkadaşına tahsis edilen eşeğin sahibi biçare bir ihtiyardı. Ekmek teknesi elinden alınmıştı. Eşeğini geri alabilmek umuduyla günlerce askerlerin peşinden gitti. Han kapılarında, kahve önlerinde geceledi. Nihayetinde, bu zavallı ihtiyar belki de birçok köylüden daha şanslıydı: Kendisine acıyan bu iki asker, eşeğini ona iade edeceklerdi.[1] Savaş boyunca birçok sivilin bahtı bu ihtiyarınkinden daha kara olmuştu.

1 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999 [1959]), 79-80.

Muhtelif yetki ve statüdeki Osmanlı askerî ve idari eliti de benzer lojistik sıkıntılardan mustaripti. Harbin ikinci yarısının tüm şiddetiyle sürdüğü bir sırada, Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuad Bey (Erden) ile İkinci Ordu Kurmay Başkanı İsmet Bey (İnönü) ordularının operasyon bölgeleri arasında ikmal malzemesi naklinin nasıl gerçekleştirileceğini mülahaza ediyorlardı. Bu iş için savaşın başında Basra yakınlarından satın alınan ve daha önce Süveyş Kanalı harekâtında kullanılan develerden yararlanmayı kararlaştırmışlardı. On bin deve kuzeydoğu Suriye'deki Resulayn'a trenle taşınacaktı. Oradan yüzlerce kilometre ötede malzeme sıkıntısıyla cebelleşen İkinci Ordu'ya ikmal kervanı düzülecekti. Bu kervanın yolu yer yer buz tutmuştu. Ali Fuad Bey hayvanların akıbetinden endişeliydi çünkü bu develer sıcak iklim develeriydi:

> Mevsim kıştı. Daha cepheye varmadan soğuktan ölecekleri muhakkaktı. Bu kaygımı İsmet Bey'e söyledim. İsmet Bey, "Bir defa, tek bir defa istasyondan cepheye erzak taşısınlar ve ölsünler. Derilerinden çarık yaparız" dedi... Develer gittiler. Hepsi öldüler ve yalın ayaklara çarık oldular. On bin devenin Sina Yarımadası'nın kum çölünde başlayan işkencesi Çapakçur buzlarında sona erdi.[2]

Birbirinden oldukça farklı bu iki anekdot Osmanlı savaş deneyiminin son derece önemli bir boyutuna ışık tutar: maddi kaynakların seferber edilmesi. Bu iki anlatıda maddi seferberlik sürecinin üç temel vasfı seçilebilir. Birincisi, imparatorluğun yapısal yetersizlikleri yüzünden, az çok demeden, elde olan kaynaklara bel bağlamak zorunda kalındığını görürüz. İkincisi, bu anekdotlar ordunun mevcut sınırlı kaynakları nasıl cebren ve pervasızca alıp kullandığını gösteren nadide tanıklıklardır. Son olarak, bu anlatılar maddi seferberlik sürecinin cephe gerisi üzerindeki yıkıcı etkilerine dair fikir verirler. Daha geniş bir zaviyeden bakıldığındaysa çetrefil bir soru be-

2 Ali Fuad Erden, *İsmet İnönü*, 2. baskı (Ankara: Bilgi Yayınları, 1999 [1952]), 106.

lirir: sivillerin maişetini tehlikeye atmadan ve ülkenin kaynaklarını kurutmadan, koca bir ordunun savaşı sürdürmesi nasıl sağlanabilir? İşte harbin başından itibaren İTC hükümetini düşündüren bu can alıcı soru olmuştu.

Cihan Harbi'ne katılan bütün muharip ülkelerde savaş ve sivil hayat önceki çatışmalarda görülmediği ölçüde iç içe geçmişti. Cephe ve cephe gerisi arasındaki bu sıkı ilişki, Osmanlı bağlamında kendini en belirgin olarak yüz binlerce askerin beslenmesi ve donatılması hususunda gösterdi. Savaş şartları muazzam miktarda kaynağın orduya tahsis edilmesini gerektiriyordu. Savaşın kaderi, ihtiyaç duyulan bu kaynakların toplumdan etkin biçimde devşirilip vakit kaybetmeksizin cephelere aktarılmasına bağlıydı. Bu süreç işledikçe *asker* ile *sivil* arasındaki ayrımlar giderek silinecekti.

Osmanlıların karşı karşıya kaldığı bu zor vazife, imparatorluğun ulaşım ağının yetersizliği ve hantallığının üzerine bir de İtilaf donanmasının Osmanlı kıyılarına ve limanlarına uyguladığı abluka eklenince daha da güçleşti. Farklı iaşe yöntemleri deneyen sivil ve askerî yetkililer tasarladıkları yeni politikalarla meselenin halline çalıştılar. Bu politikalar ise gerek yeni düzenlemeleri gerek temsilcileri vasıtasıyla devletin gündelik hayattaki varlığının daha fazla hissedilmesine yol açtı. Savaşın halkın sırtına bindirdiği yük bu şekilde daha da ağırlaşmış oluyordu. Savaş dönemi iaşe politikalarına odaklanan bu bölüm mezkur politikaların cephe gerisindeki etkilerini ve halkın buna tepkisini incelemektedir.

"Resmî eşkıyalık": Tekalif-i Harbiye uygulaması

Osmanlı Devleti 1914 Ağustos'unda ilan ettiği seferberlikle çetin bir sınava giriyordu: celp ettiği yüz binlerce erkeği yedirmek, giydirmek, kuşatmak ve barındırmak. Barış halinden savaş haline geçen ve büyüyen ordunun ihtiyaçları da hızla büyümüştü. Seferberlik halindeki ordu, bir Osmanlı subayının isabetli tabiriyle, "doymak bilmez bir dev"e benzi-

yordu.[3] Böylesi bir devi doyurmakta herhangi bir muharip ülke zorlanırdı elbette ancak ağırlıklı olarak tarıma dayalı ekonomisiyle, cılız sanayi sektörüyle, sallantılı maliyesiyle ve hantal ulaşım şebekesiyle Osmanlı'nın işi diğerlerinkinden daha zordu. Mevcut kaynakların yetersizliği ve bunu kısa sürede telafi edecek üretim kabiliyetinden mahrum olunması, Osmanlı yöneticilerini ordunun erzak ve teçhizatını karşılamada olabilecek en kestirme fakat en ceberut yönteme mecbur etti: müsadere ya da şahıs mallarına el konulması. Savaşa hazırlanılan çalkantılı aylarda Osmanlılar sırf asker değil, daha önce görülmemiş miktarda maddi kaynağın da seferber edilmesine şahit olacaklardı.

Uygulandığı sürece düpedüz bir sömürü enstrümanı haline gelen ve dolayısıyla büyük tepki çeken askerî müsadere politikası, en azından kâğıt üstünde, gayrimeşru bir uygulama değildi. İki yasal dayanağı vardı: Tekalif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun ile Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Kanunnamesi. Söz konusu yasalar savaş süresince yürürlükte kalacaktı. Öte yandan, bu kanunlar bilhassa harbin ikinci yarısında hükümet ve ordunun duçar olacağı yeni zorluklarla başa çıkılmasında kifayetsiz kalınca diğer kanunlarla takviye edilecekti. Her ne kadar söz konusu iki kanun iki farklı hukuki enstrüman olsa da hem bunların icrasından sorumlu yetkililerin hem de hükmüne tabi olan vatandaşların nazarında aynı amaca, yani ordunun ihtiyacı uyarınca özel mülkiyete el konulmasına hizmet ediyordu.

Bu kanunlardan ilki olan Tekalif-i Harbiye Kanunu ilk kez Balkan Harbi sırasında tatbik edilen muvakkat kanunun kısmen tadil edilmiş haliydi.[4] Orduya, imparatorluğun tekalif-i harbiye uygulanacak bölgelerini tayin etme yetkisi tanıyordu. En yüksek rütbeli mülki ve mali yetkililerden, bir ordu temsilcisinden, bir mahalli idare meclisi azasından ve bir belediye

3 Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları: Zivinden Peteriçe* (Ankara: Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934), 32.

4 "Tekalif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 5, 21 Safer 1331 (30 Ocak 1913): 48-49.

mümessilinden müteşekkil tekalif-i harbiye komisyonları, ordunun ihtiyaç duyduğu her türlü mal ve eşyaya el koyma hakkını haizdi. Bu komisyonlar asgari ihtiyaca yetecek kadar malı sahiplerine bırakıp gerisine makbuz karşılığında el koyuyordu. Mahalli idare meclisi, belediye ve ticaret odası azalarının oluşturduğu bir başka komisyon ise el konulan envai çeşit metanın yereldeki rayiç fiyatlarını içeren mufassal bir envanter hazırlamakla mükellefti. El konulan erzak ve malın toplam değerinin hesaplanmasında bu listelerden yararlanılacaktı. Şahıslara kesilen makbuzlar bu değeri belirtecek ve el konulan malların karşılıkları seferberliğin sonunu takip eden yılın bütçesinden sahiplerine ödenecekti.

Ordunun mekkare ve araç ihtiyacını karşılamak içinse Tekalif-i Harbiye Kanunu'nu tamamlayıcı nitelikte ikinci bir yasadan, Vesait-i Nakliye Kanunu'ndan yararlanılmıştı.[5] Söz konusu kanun şahıslara ait yük hayvanlarının ve vasıtaların seferberlik sırasında orduya tahsisini öngörüyordu. El konulacak vesaitin niteliği ve niceliğini, hayvanların cinsini ve alınacakları bölgeleri Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi belirleyecekti. Kanun hükmünden muaf tutulan iki genel kategori vardı: sivil ve askerî yetkililerin görevlerini ifa ederken ihtiyaç duydukları vasıta ve hayvanlar ile gebe ya da damızlık olan hayvanlar. Kasaba ve şehir merkezlerinde bu amaçla tesis edilecek komisyonlar seferberlik ilanını takiben vesait ve hayvanların toplanmasıyla mükellefti. Kanuna riayet etmeyenleri ağır cezalar bekliyordu. Yasa koyucular uygulamanın gerek aleni gerek örtülü dirençle karşılanacağını tahmin ettiklerinden, kanun gerektiği durumlarda cebir kullanılmasına da cevaz vermişti.

Bu iki kanun ilk kez Cihan Harbi sırasında uygulanmıyordu. 1889 yılında çıkarılan Vesait-i Nakliye Kanunu hem Osmanlı-Yunan Harbi'nde (1897) hem de Balkan Savaşlarında (1912-1913) icra edilmişti. Tekalif-i Harbiye Kanunu ise Balkan Savaşları sırasında yürürlüğe konmuştu. Uygulandıkları

5 "Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Kanunnamesi", *Düstur*, Birinci Tertip, cilt 6, 12 Muharrem 1307 (8 Eylül 1889): 430-444.

zaman şahıslara ağır bir yük bindiren bu kanunlar halkta hoşnutsuzluğa neden olmuş, siyasetçilerinse sert tepkisini çekmişti. Bilhassa Tekalif-i Harbiye Kanunu, mahalli komisyonların Balkan Savaşları sırasındaki usulsüzlüklerinden dolayı mebusların şiddetli muhalefetini celbetmişti. Meclisteki ateşli tartışmaların birinde Kozan mebusu Matyos Nalbandyan Efendi, Biga mebusu Kazım Bey ve Kengiri (Çankırı) mebusu Fazıl Berki Bey iaşe heyetlerinin fukaranın tek geçim vasıtasına el koymaktan imtina etmezken zenginlerin bir şekilde kendilerini bu uygulamadan kurtardıklarını, mallarına devletin elini dokundurmamanın yolunu bulduklarını belirtiyorlardı. "Aynı zamanda bunların serhatlerimizde düşmanla cenkleştiklerini nazar-ı itibardan dûr tutmamalı" diyordu Matyos Nalbandyan Efendi: "Kendileri harbe gidiyorlar, hayvanlarını da ailelerine bir medar-ı maişet bırakıyorlar. Sonra biz maişetlerine istinatgâh olan hayvanlarını alıyoruz."[6] Kanundaki muğlak ifadelere dikkat çeken mebusların hakkı vardı. Yasanın mahalli komisyonlara tanıdığı olağanüstü salahiyet eleştirilen bir diğer hususu ki bu keyfiyet askerî yetkililerin başına buyruk uygulamalarına davetiye çıkarıyordu. Nitekim Balkan Savaşları esnasında bunun örnekleri yaşanmıştı. Söz konusu kanunlara dair tüm şikâyet ve kaygılar bir yana, şunu not etmekte fayda var ki bu yasaların uygulanması 1914'e kadar nispeten kısıtlı kalmış ve sadece belli bölgeleri kapsamıştı. Cihan Harbi sırasındaysa İTC hükümeti bu kanunları imparatorluk çapında, çok daha uzun bir vadeyle ve görülmemiş bir gayretle yürürlüğe koyacaktı.

Neredeyse seferberlikle eşzamanlı olarak, Ağustos 1914'te müsadere süreci de başladı. Biteviye büyüyen ordunun temel ihtiyaçlarını bir an önce karşılama hedefiyle kolları sıvayan tekalif-i harbiye komisyonları işe yarayacağını düşündükleri ne varsa topluyordu. Mahalli amirler ordunun bir şekilde ihtiyacının olabileceğini düşündükleri çok çeşitli eşya, mal ve

6 *MMZC*, 3. Devre, 1. İçtima, cilt 1 (İçtima-ı Fevkalade), 2 Haziran 1330 (15 Haziran 1914), 311. Ayrıca bkz. *MMZC*, 3. Devre, 1. İçtima, cilt 2, 24 Haziran 1330 (7 Temmuz 1914), 17, 546.

zahireyi el konulacak kalemler listesine ekliyorlardı. Bu listelerde neler yoktu ki: kuru bakliyattan kömüre, gazyağından her çeşit hububata kadar akla ne gelirse. Tekalif-i harbiye komisyonları her yerde tüccarın elindeki hayvan ve yiyecek stokunun (ki bunun içinde patates, fasulye, nohut, soğan ve tereyağı gibi ürünler vardı) %25'ini almıştı.[7] Sırf gıda maddeleri değildi el konulan. Örneğin Beyrut'taki müsadere sürecine bizzat nezaret eden vali şehirdeki terzilerin ordu için büyük miktarda kıyafet ve iç çamaşırı dikmesini emredince çoğu terzi dükkânını kapatıp şehri terk etmişti.[8] Harput'un tekmil terzi ve kunduracıları bir araya toplanmış, el konulan deri ve kumaşlardan orduya elbise ve ayakkabı yapmaları emredilmişti.[9] Bilhassa şehirlerde askerî yetkililer ordu için levazım toplanılmasıyla yetinmiyor, lüks tüketim maddelerine bile komisyonlar vasıtasıyla çöküyordu. El konulan şeylerin listesi epey kabarıktı: ipek kadın giysileri, çorap ve jüponlar, korseler, çocuk ayakkabıları ve elbiseleri, havyar, şampanya, sofra takımları, bebek patikleri, yüz pudrası.[10]

Ordunun ihtiyacının her şeyden önce geldiğine yönelik en azından resmî çevrelerde hâkim kanaat, tekalif-i harbiye komisyonları ve levazım memurlarının olağanüstü yetkilerle donatılmalarını sağlamıştı. İmparatorluğun hayat memat müca-

7 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918* (İstanbul: Homer Yayınları, 2003), 128.

8 NARA, RG 59, 867.00/659, 22 Ağustos 1914; Thomas M. Ricks, *Turbulent Times in Palestine: The Diaries of Khalil Totah, 1886-1955* (Kudüs: The Institute of Palestine Studies & Passia, 2009), 152.

9 "Some Events at Harpoot during the Great War of 1914-1915", Hoover Enstitüsü Arşivi, Ernest Wilson Riggs Evrakı, kutu 1.

10 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges* (Zürih: Amalthea-Verlag, 1928), 92; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, cilt 1 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), 190; Şevket Rado (der.), "Türk İstiklal Savaşının Arifesinde Bir Emekli Subayın Not Defteri: Birinci Umumi Harpte ve Mütareke Günlerinde İstanbul-I", *Hayat Tarih Mecmuası* 1, no. 1 (1971): 6; Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, cilt 1, *İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (der.) (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 305; Margaret McGilvary, *The Dawn of a New Era in Syria* (Reading: Garnet Publishing, 2001 [1920]), 59; Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, cilt 2 (İstanbul: Emre Yayınları, 1994 [1937]), 163-164.

delesi verdiğini vurgulayan resmî söylem onları adeta bir dokunulmazlık zırhıyla kuşatmıştı. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın savaşın hemen sonrasında yayımlanan *Hakka Sığındık* romanında levazım zabitinin otoritesi sihirli bir asaya benzetilir:

> İkinci damat [*levazım zabiti*] elinde tekalif-i harbiye kamçısıyla bir ticaret evinden, bir depodan içeri girdi mi hokkabazların tılsımlı değnekleri gibi bunun ucunu nereye uzatsa önünde yüzlerle fıçı fıçı yağlar, teneke teneke gazlar, çuval çuval şekerler, gazevilerle pirinçler, balya balya yünler, pamuklar, kumaşlar işaret ettiği tarafa akıp gidiyordu... Bu zabit bir kâğıdın üzerine iki üç rakam çiziktirince piyasadaki eşyanın tekmilini kaldırabilmek kudret ve harikasını haizdi. Nasıl olup da İstanbul menkul ve gayrimenkul emvaliyle onların tasarruflarına geçmedi? Ve biz bütün sekene, pencikli esirleri olarak kalmadık? Şaşılır.[11]

Bu satırlardaki mübalağa bir yana, Osmanlı edebiyatının öncü simalarından birinin İttihatçıların harp politikalarını sert biçimde eleştiren 1919 tarihli romanında kişisel mülkiyete el koyma meselesine hususi bir yer ayırması şaşırtıcı değildi. Hüseyin Rahmi'nin çağdaşları arasında da onun gibi düşünenler çoktu. İzmir'deki Amerikan viskonsülünün ifadesiyle bütün bu el koyma süreci "resmî eşkıyalık" vaziyetini almıştı.[12] Bazı İttihatçılar dahi bu kanıdaydılar: "Yapılan şey adeta şekavet derecesini bulmuştur" diye not düşmüştü maliye nazırı Cavid Bey günlüğüne.[13] Cavid Bey'e göre ordunun ihtiyacı olmayan lüks eşyayı zapt etmesi, askerî yetkililerin sivillerin ihtiyaçlarına olan kayıtsızlıkları ve dolayısıyla şehirlerdeki açlık tehlikesine bigâne kalmaları görmezden gelinebilecek şeyler değildi.

---

11 Hüseyin Rahmi, *Hakka Sığındık: İşitilmedik Bir Vaka* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335 [1919]), 9-10.

12 NARA, RG 59, 867.00/651. Viskonsül "official brigandage" tabirini kullanmaktadır.

13 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (der.), cilt 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 621. Ayrıca bkz. Halit Eken (der.), *Bir Milli Mucadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008), 468-469.

Yetki suistimali ve ayyuka çıkan yolsuzluklardan başka kanunun mutat tatbikatı da ciddi problemlere gebeydi. Eşya ve malların resmî makbuz karşılığında teslim edileceği hükme bağlanmıştı ama çoğu kez makbuz kesilmiyordu.[14] Kesilse bile, resmî makbuzlar illaki bir kıymeti haiz değildi çünkü mal sahipleri geri ödeme ihtimalinin ne denli düşük olduğunun farkındaydılar.[15] Bir konsolosluk görevlisinin yazdığına bakılırsa, kesilen makbuzlar "çavuşun veya jandarmanın üzerine bir şeyler çiziktirdiği, ne mühür ne de resmî bir ibare taşıyan alelade kâğıtlar"dan ibaretti.[16] Pek de nadir olmayan bir başka uygulamaysa askerî görevlilerin işe eşya ve zahireye el koymakla başlayıp ancak daha sonra, o da belki, tekalif-i harbiye komisyonlarına değer tespiti için müracaat etmeleriydi. Kimi zamansa ordu yetkilileri gereken malları zapt ederken tekalif-i harbiye komisyonlarını hepten devre dışı bırakıyorlardı. Bu tip eylemler orduyu ikmal ederken işbirliği yapması beklenen askerî ve mülki memurlar arasında gerilim yaratıyordu.[17] Örneğin, kentteki tekalif-i harbiye komisyonuna riyaset eden İstanbul vali muavini, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı layihada ordu yetkililerinin komisyonun bilgisi haricinde hareket etmelerinden şikâyet ediyordu. Bu tarz eylemlerin gasptan gayrı bir şey olmadığını ifade eden vali muavini sorumluların yargılanıp cezalandırılmasını talep ediyordu.[18] Pratikte karşılaşılan bu sorunların ve müsadere politikasının, ekonomide ve toplumsal hayatta yaratabileceği istikrarsızlığın gayet bilincin-

14 İzmir Amerikan viskonsülünün ve Hayfa Amerikan konsolosluk memurunun gözlemleri, NARA, RG 59, 867.00/643; 867.00/653, 867.00/657; McGilvary, *Dawn of a New Era*, 59.

15 Jakob Künzler bu sürece Bağdat yolunda şahit olmuştu. "[H]er tüccar biliyordu ki ellerine makbuz diye tutuşturulan kâğıt parçasını yırtıp atabilirlerdi çünkü nasıl olsa hayatta geri ödeme yapılmayacaktı." *In the Land of Blood and Tears: Experiences in Mesopotamia during the World War (1914-1918)*, Ara Ghazarians (der.) (Arlington: Armenian Cultural Foundation, 2007 [1921]), 10.

16 NARA, RG 59, 867.00/651.

17 *Memurin-i Mülkiye ve Maliyenin Seferberlik Esnasındaki Vezaifini Mübeyyin Talimat* (İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1327 [1909]), 5-6, 8.

18 BOA, DH.IUM 93/4-1/16, 9 Şubat 1916.

de olan Dahiliye memurları mesailerinin önemli bir kısmını vali ve kaymakamları bu tarz durumlara karşı uyarmaya ve askerî yetkililer de dahil hiç kimsenin hukukun üstünde olmadığını onlara hatırlatmaya harcıyorlardı. Nezaret, mülki amirlerden askerî yetkililerin başına buyruk hareket etmelerini engellemelerini ve muamelelerin mutlaka tekalif-i harbiye komisyonları aracılığıyla yapılmasını temin etmelerini istiyordu.[19] Bu yöndeki uyarılar çoğu kez kulak ardı edilecekti.

İfrata kaçan ve gelişigüzel yapılan uygulamalar sırf payitahta mahsus değildi şüphesiz. Taşradaki askerî yetkililer de birliklerini ikmal etmek için benzer yollara tevessül ediyorlar, hatta bazıları "göz alıcı ve kıymetli ne bulurlarsa" el koyuyorlardı. Urfa'da görev yapan İsviçreli misyoner doktor Jakob Künzler seferberliğin ilk günlerindeki müsadereyi "inanılmaz" olarak tabir etmişti: "Depolardaki erzak ve eşyalar savaşta nasıl olsa bir şekilde işe yarayacağından memurların bunları zapt etmemeleri için hiçbir sebep yoktu."[20] Benzer bir gözlemi Harput'taki Amerikan misyonerlerinden Rev. Henry Riggs de yapar. Amerikalı misyoner hatıratında "geçim derdindeki genç bir mobilyacının imal ettiği koltukların neredeyse tümünü" sırtlanıp adeta kaçarcasına uzaklaşan askerlerden bahseder.[21] Müsadereden sorumlu memurlar bu tür eşyaların alınmasını, mal satışından elde edilecek paranın ordunun eksiklerini kapatacağı açıklamasıyla meşrulaştırıyorlardı.[22] Etnik ve dinî dinamiklerin hassasiyet arz ettiği bölgelerde tekalif-i harbiye tüm cemaatlere çoğu zaman adilane biçimde uygulanmıyordu. Tekalif-i harbiye komisyonlarıyla danışıklı iş gören Müslüman eşrafın savaş vergilerini fırsata çevirerek

19 BOA, DH.IUM E/27-18, 31 Ocak 1917.

20 Künzler, *In the Land of Blood and Tears*, 9. Beyrut'taki Amerikan konsolosunun gözlemleri bunu doğrular (NARA, RG 59, 867.00/639).

21 Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917* (Ann Arbor: Gomidas Institute, 1997), 12.

22 Samir M. Seikaly, "Unequal Fortunes: The Arabs of Palestine and the Jews during World War I", *Studia Arabica et Islamica: Festschrift for Ihsan Abbas on his Sixtieth Birthday*, Wadad al-Qadi (der.) (Beyrut: American University of Beirut Press, 1981), 400. Seikaly, memurların bu malları mağrurane teşhir ettiklerini yazar.

gayrimüslim rakiplerini mülksüzleştirmeye ve iktisaden etkisizleştirmeye çalıştığı da oluyordu.[23]

Zor kullanma ve usulsüzlüğün hâkim olduğu müsadere vakalarının münferit olaylar olduğu söylenemez. İmparatorluğun her yöresinde bu tip vakaların yaşandığına dair görgü tanıklıkları vardır. Bu zalimane uygulamalar bir yandan İttihatçıların ufuktaki savaşa hazırlıksız yakalanma korkularına işaret ederken diğer taraftan kısa süreceğini tahmin ettikleri harpten muzaffer çıkmayı beklediklerinin göstergesidir. İttihatçılar, en fazla birkaç ay sürecek bir çatışmanın ardından toprak ve tazminat kazanmayı umdukları için ordunun gereksinimlerini bir an önce halletmeyi önceliyorlardı. Bunu yaparken halkın ihtiyaçlarını göz ardı ediyor, mali denge ve istikrarı ikinci plana itiyorlardı. Halk ise müsadere siyasetinin acımasızlığında yağmayı görüyor, bunun sorumlularına derinden içerliyor ve öfkeleniyordu. Son derece sert uygulanan askere alma sürecinin yanı sıra yaygın müsadere uygulamaları seferberliğin en başından itibaren asker-sivil ilişkilerini zehirledi. Dört uzun yıl sürecek harp boyunca durumun vahameti daha da artacaktı.

Lojistik bir karabasan

Ağustos 1914'ün seferberlik günlerinde birçok kasaba ve kentteki askerî yetkililerin ilk işi "sokaktaki atların içinden en

23 Bkz. Ermeni patriğine vilayetlerden gönderilen telgraflar. Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Vatche Ghazarian (der.) (Barrington, RI: Mayreni Publishing, 2002), 32-50. Ayrıca bkz. Ephraim K. Jernazian, *Judgment unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, çev. Alice Haig (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1990), 46-47. Jernazian'ın belirttiğine göre "Ermeni esnaf adeta soyup soğana çevrilirken Türk esnafın dükkânlarından çok az şey götürülmüştü." Benzer örnekler için, bkz. Ayhan Aktar ve Abdülhamit Kırmızı, "Diyarbekir, 1915", *Diyarbakır Tebliğleri: Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, Bülent Doğan (der.) (İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013), 299-301; Kalusd Sürmenyan, *Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülazım-ı Sani Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları*, çev. ve Yaşar Tolga Cora (der.) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 50; A.D. Novichev, *Ekonomika Turtsii v Period Mirovoi Voin* (Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1935), 83. Öğrencim Sophia Horowitz'e Novichev'in kitabından yaptığı tercümeler için minnettarım. Bu önemli esere ilk dikkat çeken, "War and Society" başlıklı çalışmasında Feroz Ahmad'dir.

iyilerini toplamak" oldu.[24] Erkekleri askerlik şubesine çağıran tellallar halka aynı zamanda yük hayvanlarını da muayeneye getirmesi gerektiğini duyuruyorlardı.[25] Bu çağrının, ordunun hayvanlarına el koyacağının habercisi olduğunu düşünenler yanılmadılar. Tarla işlerinde muhtaç oldukları biricik hayvanlarını kaybedeceklerinden endişelenen birçok kişi hayvanlarını teslim edeceğine onları devletin gözünden gizlemeye çalıştı. Örneğin Beyrut'taki Amerikan konsolosu, "kenti kuşatan jandarma kordonuna" rağmen şehirden Cebel-i Lübnan'a doğru bir hayvan göçünün başladığını yazıyordu.[26]

Hükümet bu tip yollarla hayvanlarına el konulmasını önlemeye çalışanlara karşı sert tedbirlere başvurdu. Askerî Ceza Kanunnamesi'ne eklenen bir ibareyle hayvanlarını ve kağnılarını saklayanlara hapis cezası getiriliyordu.[27] Hayvanlarını gizlemeye çalışan ya da yetkililere teslim etmekte tereddüt edenlerin hanelerine girilip hayvanlarının zorla alınması sıkça yaşanan bir hadiseydi.[28] Uzun lafın kısası, ilgili kanunun tatbikinde itidalle davranılması ve tarımsal üretimi sekteye uğratacak aşırı hareketlerden kaçınılması açıkça hükme bağlanmış olsa da hayvanlar ve nakliye vasıtaları insanların ellerinden acımasızca ve uzun vadedeki etkisi düşünülmeden basiretsizce alındı.[29]

---

24 NARA, RG 84, Şam, cilt 24 (15 Ağustos 1914); TNA, FO 371/2146/70602, Monahan'dan Mallet'e, 14 Ekim 1914; "Beyrout Letter", *The Near East* 174 (4 Eylül 1914): 595; "Mobilization in Palestine", *The Near East* 175 (11 Eylül 1914): 624. Ayrıca bkz. M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914-17* (Londra: Routledge, 2014), 234.

25 Sabri Sürgevil, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2009), 126; "Vesait-i Nakliye", *Tanin,* 2070 (27 Eylül 1914): 3. Bazı görgü tanıkları bu duyurulara idam tehdidinin eşlik ettiğini belirtirler. Rado, haz. "Bir Emekli Subayın Not Defteri", 5.

26 NARA, RG 59, 867.00/639; "Beyrout Letter", *The Near East* 181 (23 Ekim 1914): 796.

27 "Askerî Ceza Kanunnamesine Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat", *Düstur,* İkinci Tertip, cilt 6, 16 Şevval 1332 (25 Ağustos 1914): 1258.

28 Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, cilt 1, *Methal: Teşkilat, Seferberolma, Tecemmü, Harp İlanına Kadar* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1933), 37-38, 42; Riggs, *Days of Tragedy,* 13.

29 "Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Kanunnamesi", 433.

Halk nezdinde durumun vahametini bir kat daha artıran şey savaş vergilerinin yükünün eşit biçimde dağıtılmamasıydı. Mahalli amirlerin ve askerî yetkililerin kâh rüşvetle kâh iltimasla zenginlerin malına, erzakına, hayvanlarına ve vesaitine dokunmamaları ama öte yandan durumu olmayanların gözünün yaşına dahi bakmamaları nadirattan değildi.[30] Ordu adına hayvanları muayene eden veteriner heyetlerinin bu süreçte oynadığı rol bilhassa belirleyiciydi. Rüşvet karşılığında sağlıklı atları çürük diye reddettikleri, yaşlı ve zayıf olanlarınaysa el koydukları oluyordu.[31] Sonuçta, müsadere süreci tüm Osmanlı toplumunun sırtına hiç olmadığı kadar ağır bir yük bindirse de en fazla ezilenler yine kendi yağıyla kavrulanlar oldu. Memurlar el konulan eşyanın, hayvanların ve vesaitin bu insanlar için ne derece kritik önemi olduğunu idrakten çoğu zaman yoksundu. Hatta hükümet Balkan Savaşları sırasında göç eden ve halen sefalet içinde yaşayan muhacirlere dağıtılan mekkareye bile göz dikmiş, bunları müsadere etmekten çekinmemişti.[32] Dört evladı orduya alındıktan sonra on iki kişilik ailesine kendisi bakmak zorunda kalan Maraşlı fakir bir köylünün hikâyesi, odun satmak üzere şehre indiğinde ailesinin tek geçim kaynağı olan atına [*abaş*] tekalif-i harbiye komisyonunca nasıl el konulduğunu anlatır. Bu ihtiyar oduncuya atfedilen türkü, savaş vergisi bahanesiyle hayvanlarından olan binlerce köylünün dramına adeta tercüman olur:

Alman benim abaşımı [habeşimi]
Merhamet eylen efendim.
Bundan başka malım yoktur
Merhamet eylen efendim.
Bununla tabur dolmaz

30 Baki, *Büyük Harpte*, 41; Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, Zekeriya Türkmen vd. (der.) (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006 [1931]), 7.

31 A. Faik Hurşit Günday, *Hayat ve Hatıralarım* (İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1960), 109; NARA, RG 59, 867.00/639.

32 TNA, FO 371/2146/70603, "Binbaşı Samson'dan Mallet'e", 20 Ekim 1914.

Ben ağlarım yüzüm gülmez,
Dedi oğlum, halim bilmez
Merhamet eylen efendim.
Beş sene askerde durdum
Latif [redif] dediğin gördüm
Paşalara boru çaldım
Merhamet eylen efendim.[33]

Nakliye vesaitine ve mekkareye bu derece mütecavizane el koyulması İttihatçıların savaşa hazırlıksız yakalanma korkusunun yanı sıra Osmanlı ulaşım ağının altyapısal yetersizlikleri ve ordunun zayıf lojistik sisteminden de ileri gelmekteydi. Devasa bir ordu demek gıda, yem, silah, cephane ve diğer bilumum erzak ve teçhizata duyulan ihtiyacın da devasa olması demekti. Bundan başka, Osmanlı ordusu da dahil olmak üzere Cihan Harbi orduları makineli tüfekler ve modern toplarla donatılmıştı. Bu silahların kullanılabilmesi için ordulara düzenli olarak çok miktarda cephane ve mühimmat sağlamak gerekiyordu.[34] Orduların muharebe sahasındaki performansı tam da bu yüzden, daha önceki savaşlarda hiç olmadığı kadar, gerekli malzeme ve cephanenin uzun mesafeler boyunca muntazaman nakliyesinden ve vakit yitirmeden birliklere dağıtılmasından geçiyordu.

Harbin değişen tabiatının bir boyutu olarak savaş lojistiğinde yaşanan bu büyük değişiklikler Cihan Harbi'nde Osmanlı'nın önüne aşılması güç zorluklar sıralamıştı. Normal şartlarda imparatorluk şehirleri birbirlerine umumiyetle deniz yoluyla bağlıydı. Düzenli deniz ulaşımı Trabzon, Samsun, İstanbul, İzmir, Mersin, İskenderun, Hayfa, Yafa ve Beyrut gibi liman kentlerini birbirlerine bağlamanın ötesinde bu şehirleri Akdeniz, Karadeniz ve daha uzak sulardaki önemli limanlara da

33 Besim Atalay, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1339 [1923]), 85-86.

34 Lojistik açısından bakıldığında Birinci Dünya Savaşı tüm muharip devletler için devrim niteliğinde bir dönüm noktasıydı. Martin Van Creveld, "World War I and the Revolution in Logistics", *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918*, Roger Chickering ve Stig Förster (der.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 57-72.

açıyordu.[35] Fakat savaşın başlamasıyla birlikte deniz ulaşımı giderek Osmanlı İmparatorluğu için bir seçenek olmaktan çıkacaktı. İtilaf güçlerinin Doğu Akdeniz'deki ablukası Osmanlı liman kentlerini dünyanın geri kalanından kopardı ve dahası ülke içindeki deniz ulaşımını da ciddi ölçüde kısıtladı. Geniş sahil şeridi boyunca devriye gezen düşman torpidolarının sivil ya da askeri ayırmadan Osmanlı gemilerini batırması en alelade deniz trafiğini bile giderek riskli hale sokuyordu. Hal böyleyken, ordunun lojistiği için kara ulaşımından başka çare kalmamıştı.

Bununla birlikte, mevcut kara ve demiryolları seferberliğin ve aralıksız asker sevkiyatının yoğun trafiğini kaldırabilecek durumda değildi. Diğer muharip devletlerle karşılaştırıldığında imparatorluğun demiryolu ağı son derece cılızdı. Almanya 540.000 kilometrekarelik bir alanı 64.000 kilometre uzunluğunda bir demiryolu ağıyla donatmıştı. Bu rakam Fransa için 536.000 kilometrekareye karşılık 51.000 kilometreydi. 1.760.000 kilometrekarelik yüzölçümüne sahip Osmanlı'nın toplam demiryolu uzunluğu sadece 5.759 kilometreydi.[36] İşin kötüsü, demiryolu şebekesi entegre bir sistemden ziyade "genellikle birbirinden kopuk ve ray açıklığı standart olmayan tek hatlı parçalar dizisiydi."[37] İstanbul'la Arap vilayetlerinin bağlantısını sağlayan tek hatlı demiryolu, ki bu bölgedeki birliklerin esas ikmal hattını oluşturuyordu, Toros ve Amanos dağlarında iki kez kesintiye uğruyordu. Amele taburlarıyla savaş esirlerinin çok zor şartlarda amansızca çalışarak kazdıkları Amanos tünellerinin tamamlanması Ocak 1917'yi bulmuş,

---

35 Şevket Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I", *The Economics of World War* I, Stephen Broadberry ve Mark Harrison (der.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 115.

36 Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), 85. Başka bir kaynakta bu uzunluk 5.411 kilometre olarak not edilmiştir. Ahmet Onur, *Türk Demir Yolları Tarihi* (İstanbul: K.K.K. İstanbul Askerî Basımevi, 1953), 29.

37 William R. Stanley, "Review of Turkish Asiatic Railways to 1918: Some Political-Military Considerations", *The Journal of Transport History* 7 (1966): 189; L[eon] D[ominian], "Railroads in Turkey", *Bulletin of the American Geographical Society* 47, no. 12 (1915): 934-940.

Toros tünellerinin inşaatıysa Ekim 1918'de imzalanan ateşkesten yalnızca bir ay önce bitirilebilmişti. Dolayısıyla, Arap vilayetlerine sevk edilen askerî malzeme bu noktalarda vagonlardan indiriliyor, dağ yollarında at sırtında taşınıyor, düze inince yeniden vagonlara yükleniyordu.[38]

İmparatorluğun birçok bölgesinde demiryolu olmaması bu lojistik karabasanın dehşetini daha da artırmıştı. Örneğin, Rusya'yla en ateşli çatışmaların yaşandığı Doğu Anadolu demiryolu yokluğunun etkisini bütün şiddetiyle gösterdiği yerlerden biriydi. Ruslar 1890'larda Tiflis ve Gümrü'yü önce Kars'a ve sonrasında Sarıkamış'a bağlayan yeni bir demiryolu hattı döşemişlerdi. Fakat Rusya'nın siyasi baskısı sınırın diğer tarafındaki ulaşım altyapısının ciddi biçimde geliştirilmesini engellemişti.[39] Demiryolu hattının Orta Anadolu'daki son istasyonu olan Ankara ile Üçüncü Ordu karargâhının bulunduğu Erzurum arasındaki mesafe yaklaşık 700 kilometreydi. Doğu cephesine sevk edilen taburların çok daha sık kullandığı yol Ulukışla demiryolu istasyonuyla Sivas arasında uzanıyordu ve aşağı yukarı 400 kilometreydi. Sivil halktan toplanan mekkare, develer, eşekler, kağnılar ve hatta sıklıkla hamallar, imparatorluğun bu ve diğer "raysız" bölgelerindeki tek nakliye vasıtalarıydı.

Kuşkusuz, askerî otoritelerin bu durumdan haberi vardı. Ama yine de bu onları demiryolu olmayan bölgelerde büyük çaplı askerî harekâtlar yapmaktan alıkoymamıştı. Sarıkamış harekâtı öncesinde Enver Paşa, Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'ya eldeki nakliye vasıtaları yetmezse kumanya ve malzemenin yerel halkın sırtında taşıtılmasını tembihlemişti.[40] Hasan İzzet Paşa'nın halihazırda böylesi bir harekâtın imkânsıza yakın olduğu söyleyerek istifasını sunması bile ko-

38 Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996): 250-251.

39 W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), 224.

40 Hafız Hakkı Paşa, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Murat Bardakçı (der.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 57.

muta kademesini bu plandan geri döndürmemişti. Tasarlandığı üzere, nakliye vazifesi kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere sivil halka yüklendi.[41] Haftada bir kere, belli istasyonlar arasında malzeme taşıyacaklardı. Örneğin Erzurum'daki mahalli idare, İTC kulüpleri ve milliyetçi sivil toplum teşekkülleri tarafından organize edilen "nakliye kampanyası", sırtlarına yüklenen hububat çuvallarını taşıyan mektep çocuklarının yürek parçalayan manzaralarına sahne olmuştu.[42] Bu manzara, yetersiz nakliye ağının Osmanlı'nın harp kabiliyetini kırmakla kalmayıp cephe gerisindekiler üzerindeki zaten ağır savaş yükünü nasıl daha da artırdığını göstermesi açısından da ibret vericidir. Nakliyenin sekteye uğramadan devamı demek insanların angaryaya koşturulması ve hayvanlarına aman vermeden el konulması demekti. Dört uzun yıl boyunca devam eden bu süreçte binlerce hayvan yetersiz beslenme, aşırı yüklenme, bozuk yollar ve salgın hastalıklar yüzünden telef olacak, yerlerine cephe gerisinden devşirilen yeni hayvanlar işe koşulacaktı.

Bolluktan kıtlığa

Savaşla birlikte cephe gerisinde baş gösteren sıkıntılar arasında ekonomik problemler önemli yer tutar. Seferberlik ilan edilir edilmez şehirlerde neredeyse her şeyin fiyatı hızla yükselişe geçti. Yakın mazideki savaşların acı hatırası ve kıtlık korkusuyla insanlar satın alınabilecek her türlü ürünü stokluyorlardı. Halktaki paniği gören hükümetin müdahalesi gecikmedi: Ekmekte tavan fiyatı belirlendi, bir kısım vurguncu bakkal, fırıncı ve dükkân sahibi divanıharbe havale edildi.[43]

---

41 Hafız Hakkı Paşa, *Sarıkamış Günlüğü*, 85; Asaf Tugay, *İbret*, cilt 2 (İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1962), 180.

42 Aziz Samih, *Büyük Harpte*, 11.

43 BOA, HR.MA, 1105/38_1-3, 8 Ağustos 1914. Alıntılayan *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, cilt 1 (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013), 34-36. "Havayic-i Zaruriye Meselesi Hakkında Hükumet Tedbirleri", *İkdam*, 6269 (4 Ağustos 1914): 1; "Ekmek Meselesi", *Tanin*, 2039 (26 Ağustos 1914): 3.

Gerek niyeti bozuk tüccarların gözünü korkutmak gerekse halkın yetkililere güvenini tesis etmek amacıyla gazeteler, ki hükümet tarafından teşvik edildiklerine şüphe yoktu, vurgunculuk vakalarından ve bunların nasıl cezalandırıldığından sıkça bahseder olmuştu.[44] Hükümetin gıda ihracatını yasaklaması sonucu 1914 senesinin bereketli hasadının iç piyasada kalmasıyla temel gıda maddelerinin fiyatları ağustos ortasından itibaren seferberlik öncesi seviyesine ve hatta bazı mallarda bu seviyenin daha bile aşağısına indi. Halkın bu düşük fiyatlardan duyduğu memnuniyet, yerli ürün fiyatlarının normale dönmesi ve 1915 yazına kadar da o seviyelerde seyretmesi üzerine zamanla sönecekti.

İthal ürün fiyatlarını kontroldeyse hükümet tamamen etkisiz kalmıştı. Şeker, pirinç, kahve, gazyağı ve kibrit gibi büyük ölçekte dışarıdan ithal edilen malların fiyatları savaşla birlikte fırladı. Düşen arz, fahiş nakliye ve sigorta ücretleri ve artan talep karşısında Edirne'den Şam'a tüccarlar tüm ithal mallarını normalden pahalıya satmaya başladılar.[45] Nadir ve pahalı bile olsalar bu çeşit ürünleri şehir piyasalarında bulmak Osmanlı savaşa girdikten sonra bile bir süre hâlâ mümkündü. Mevcut stoklar henüz tükenmemiş ve hatta belli bir raddeye kadar takviye de edilmişti. İstanbul ve Karadeniz limanlarını dünyanın geri kalanına bağlayan Çanakkale boğazı eylül sonlarında deniz trafiğine kapatılsa da tarafsız ülke bandıralı gemiler İstanbul'a demiryolu bağlantısı olan Dedeağaç limanı üzerinden mal aktarmaya devam ediyorlardı. Benzer şekilde İzmir piyasası da hâlâ kısmen dışa açıktı. Şehrin ana limanının ekim ayında kapanmasının ardından ticaret yakındaki küçük ama işlek Urla limanı üzerinden sürdürülüyordu.[46] Yunan ve İtalyan gemileri de yükte hafif ama pahada ağır ithal mallarını Osmanlı'nın

44 Örnek olarak bkz. "Muhtekirler Divan-ı Harbe", *İkdam*, 6271 (6 Ağustos 1914): 4; "Divan-ı Harb-i Örfide", *Tanin*, 2047 (3 Eylül 1914): 4.

45 Bu pratik imparatorluğun her yerinde görülebiliyordu. Beyrut örneği için bkz. Melanie S. Tanielian, "Feeding the City: The Beirut Municipality and the Politics of Food during World War I", *International Journal of Middle East Studies* 46, no. 4 (2014): 744-745.

46 Sürgevil, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, 128.

tüm Akdeniz limanlarına taşımaya devam ediyorlardı. Ticaret hacmi elbette barış zamanındakine göre ciddi miktarda azalmıştı. Harbin bu ilk aylarında henüz Akdeniz'e yönelik bir abluka politikası gütmeyen İtilaf devletleri, savaş gemilerini bu amaç uğruna kullanmaya sıcak bakmıyorlardı.[47]

İmparatorluğun yoğun ticareti olan ülkelerle harbe girmesinin ardından bellibaşlı deniz yolları ve en işlek limanlarının da kapanması sonucu tüm Osmanlı limanlarındaki ticaret hacmi savaş öncesi seviyesinin oldukça gerisine düştü. Halkın temel besin maddelerinden olan pirinç savaştan önce çoğunlukla Mısır, Hindistan, İtalya ve Hollanda'nın Endonezya sömürgesinden ithal ediliyordu. Pamuklu ürünlerde İngiliz mallarına bağımlılık söz konusuydu. İmparatorluğun kömür ihtiyacı da yine büyük ölçüde İngiltere tarafından karşılanıyordu. Hatırı sayılır miktarda ithal un ise Rusya, Fransa, Bulgaristan, Romanya, ABD ve Kanada gibi ülkelerden geliyordu. İtilaf devletleriyle savaşa girmek demek Osmanlı'ya mal satan başlıca ekonomilerle ticaretin kesilmesi demekti. Bu ise kaçınılmaz olarak temel birçok üründe darlıklar yaşanmasını beraberinde getirecekti. Bu eksiklerin Osmanlı'nın müttefikleri tarafından kapatılmasına imkân yoktu.

Daralan ithalat hacminin doğurduğu problemler savaş vergilerinin keşmekeşinde daha da büyüdü ve kronik bir hal aldı. Nalıncı keseriyle yontar gibi toplanan bu vergilerin üretici ve tüccarda neden olduğu endişe Osmanlı ekonomisinin işleyişine ciddi darbe vurdu. Bu endişe ikliminin tarımsal üretime yaramadığı muhakkaktı. Ordunun topraktan kopardığı insan gücü ve hayvanlar yetmiyormuş gibi devletin bir de hububata ve diğer ürünlere el koyması köylüyü piyasaya yönelik üretimden peyderpey soğutmuştu.[48] Ordunun mahsul fazlasına el

47 A.C. Bell, *A History of the Blockade of Germany and the Countries Associated with Her in the Great War Austria-Hungary, Bulgaria, and Turkey, 1914-1918* (Londra: Her Majesty's Stationary Office, 1961 [1937]), 374-375.

48 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmpartorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 39; Tamara Chalabi, *The Shi'is of Jabal 'Amil and the New Lebanon: Community and Nation-State, 1918-1943* (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 46.

koyacağını bilen köylü karşılığını alamayacağı para ve emeği üretim için harcamaktan sarfınazar ediyor, sırf kendi ihtiyacı kadar üretiyordu. Ürettiği durumlarda ise ihtiyaç fazlası mahsulatını, elinden alınmasından korktuğu için pazara götürmeye yanaşmıyordu. Bağdat'ın eski sakinlerinden birinin belirttiğine göre köylüler "müsadereler son hız devam ederken ürünlerini şehre götürmeyi haliyle göze almıyorlardı. Memurlar zapt ederler diye buğdayı elekten bile geçirmiyorlardı. Elenmiş buğdayıysa pazara götürmeye kimse yanaşmıyordu".[49] Hükümetin yerel ekonomilere bu sert müdahalesi yıllar içinde oluşmuş rutin ticaret ağlarını bozmuştu. Bağdatlı üreticilerin davranışı bu altüst oluşa verilen erken tepkilerdendi. Deniz ticaretinin durma noktasına gelmesi ve ordunun demiryolu trafiğini kontrolüne almasıyla birlikte hükümetin piyasaya yaptığı müdahaleler imparatorluğun şehirlerini tarım bölgelerine rapteden bağları koparacaktı.

Savaş vergilerinin tesiri derinden hissedilmeye başlandığında harbe gireli daha henüz birkaç ay olmuştu. Şubat 1915 tarihli bir raporunda bu vergilerin yarattığı sıkıntılara değinen Halep valisi aslında birçok kişinin endişesini dillendiriyordu. Vali, insafsızca ve amansızca tatbik edilen tekalif-i harbiyenin bir zamanlar canlı ekonomisiyle müreffeh olan vilayeti perişan ettiğini belirtiyordu.[50] Sabunculukla meşhur beldelerdeki idarecilerin valiye bildirdiklerine göre ordunun ürünlerine el koymasından korkan imalatçılar sabun üretmeyi bırakmışlardı. Halepli celepler önceki yıllarda Musul, Van, Diyarbakır ve Erzurum vilayetlerine kadar giderek çok sayıda koyun satın alırlardı. 1914 yılındaysa tek bir hayvan bile getirmemişlerdi. Hakeza, mevsiminin geçmek üzere olmasına rağmen yün tüccarları köylülerin ve aşiretlerin biriktirdikleri ürünü almaya gitmemişlerdi. Normalde ağnam resmini düzenli olarak sat-

49 "Baghdad and the War", *The Near East* 180 (16 Ekim 1914): 763.

50 Bölgenin savaştan önceki refah seviyesine ilişkin bkz. Peter Sluglett, "Aspects of Economy and Society in the Syrian Provinces: Aleppo in Transition, 1880-1925", *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, Leila Tarazi Fawaz ve C.A. Bayly (der.) (New York: Columbia University Press, 2002), 144-157.

tıkları yünün geliriyle ödeyen hayvan sahiplerinin vergi verecek halde olmadığını bilen vali mevcut durumun bölge ekonomisini daha da sarsacağını bildiriyordu. Tekalif-i harbiye komisyonlarının ellerindekine düşük fiyat biçeceğinden çekinen tüccarlar dışarıdan mal da ithal etmiyorlardı. Stoklarını rayiç değerinin altına –ancak komisyonların biçeceği fiyatın üstüne– satarak bitirmeyi amaçlıyorlardı. Valiye göre bu bir "buhran-ı iktisadi" idi ve krizin esas sebebi savaş vergileriydi. İşin garibi, hedefi ordunun ikmali olan halihazırdaki sistem kendi altını oyuyordu: Müsadereler üretimde sert düşüşlere yol açıyor, mal ve zahirenin memurlardan gizlenmesine neden oluyordu. Vali savaş vergilerinin bütünüyle ilgasını tavsiye ediyor, onun yerine, ordunun iaşesi ve levazımı için doğrudan satın almaya dayalı yeni bir yöntem öneriyordu.[51]

Aslında Ekim 1914'te, daha savaşa bile girmeden önce hükümet "tekalif-i harbiyenin halihazırdaki tahsilat usulünün ekonomiye verdiği zararın" farkına varmış ve bu uygulamayı gözden geçirmesi için bir komisyon kurmuştu.[52] Köylülerin piyasaya dönük üretimden ve mahsullerini orduya vermekten kaçınmalarının giderek daha hissedilir hale gelmesi hükümeti birkaç ay sonra somut adımlar atmaya ve yeni bir politika belirlemeye mecbur edecekti. Bu yeni politika uyarınca Meclis-i Vükela müsadere edilecek mal ve erzak miktarı için çeşitli üst limitler belirledi. Örneğin, bir üreticinin ya da tüccarın elindeki toplam koyun ve keçi sayısının azami %15'i tekalif-i harbiye olarak alınabilecekti. Ordunun ihtiyaç duyduğu etin geri kalanı piyasadan satın alınacaktı. Daha da mühimi, Meclis-i Vükela ordunun hububat ihtiyacının yıllık aşar vergisinden karşılanmasını hükme bağladı. Aşar yetmezse eksik kalan miktar yine piyasadan satın alınacaktı. Bu kararla, tüccarın ve üreticinin elindeki mahsulün zorla alınması kesinlikle yasaklanıyordu.[53]

51 BOA, DH.SYS 123-2/2-5, 20 Şubat 1915.

52 Komisyon, Dahiliye ve Maliye nezaretleri müsteşarlarıyla ordu iaşe müdüriyeti reisinden müteşekkil olacaktı: BOA, MV.193/42, 7 Ekim 1914; TNA, FO 371/2145/77254, Crawford'dan Tyrell'e, 26 Kasım 1914.

53 BOA, DH.IUM E/14-49, 4 Mayıs 1915.

Başta Doğu Anadolu ve Mezopotamya olmak üzere imparatorluğun belli bölgelerinde askerî birlikler içinde bulundukları darboğazı aşmak için üreticiden hububat alımına başlamıştı bile.[54] Fakat köylüleri pazar için üretmeye teşvik etmeyi amaçlayan bu pratik genellikle münferit kaldı, bütün imparatorluğu kapsayan düzenli bir uygulamaya evrilmedi. İTC hükümeti savaşın kısa sürede sonlanmayacağını anlamıştı artık. Üstüne üstlük ithalatın ve tarımsal üretimin azalmasının hem ordunun hem sivil halkın iaşesini tehlikeye atmasından da kaygı duyuyordu. Tüm bunlar, hükümeti kısa vadeli bu tarz uygulamalar yerine daha muntazam, kapsamlı ve sistematik bir politikayı hayata geçirmeye yöneltecekti.[55]

Bu ciddi politika değişikliğine rağmen henüz savaşın ilk yılı çıkmadan şehirler tükenen ürün stoklarının etkisini hissetmeye başlamıştı. Çeşitli ithal ürünlerin yanı sıra en temel tüketim malzemeleri de artık zor bulunuyordu. 1915 yazına gelindiğinde taşrada olmasa da büyük şehirlerde fırınların önünde ilk kuyruklar uzamaya başladı. Hükümetin yoğun müsadere politikasına rağmen iç bölgelerde 1914 senesinden kalma hatırı sayılır miktarda tahıl stoku bulunduğundan yetkililer büyük şehirlerdeki bu ilk arz sıkıntılarını umumiyetle öngörememişlerdi. Talas'taki misyonerlerden Rev. Henry K. Wingate'in 1915 başlarında yazdığına göre "un fiyatı vesait yokluğundan ötürü son on yılın en düşük seviyesinde ancak tüm ithal ürünlerin fiyatları fırlamış durumda" idi.[56] Antep'teki bir misyoner de aynı şekilde "Buğdayın fiyatı hiç bu kadar düşük olmamıştı" diye belirtiyordu Nisan 1915'te.[57] Ne var ki dönemin İstanbul'da mukim bir başka tanığıysa Mayıs 1915'te "Bir sürü insan fırın-

54 Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999), 48.

55 BOA, DH.IUM 93/4-1/31, 7 Mart 1916.

56 "Turkey: Letters from Varied Scenes", *Missionary Herald* 111, no. 4 (Nisan 1915): 191. 1915 başlarında Samsun'dan yazan William Peter "Verimli hasat sayesinde tahıl stokları doluydu" diyecekti. "Situation at Samsun", *Levant Trade Review* 4, no. 4 (Mart 1915): 349. Ayrıca bkz. Novichev, *Ekonomika Turtsii*, 18-19.

57 "Turkey: Light and Shade at Aintab", *Missionary Herald* 111, no. 8 (Ağustos 1915): 378.

ların önünde kuyruk olmuştu" diye not düşecekti günlüğüne.[58]

Şehirlerde baş gösteren stok sıkıntısının temelinde ülkenin, özellikle hububat ve kömür olmak üzere, artık kendi öz kaynaklarıyla yetinmek zorunda kalması vardı. Şehirlerdeki ekmek üretimi için gereken hububat savaştan önce hem yerli hem yabancı kaynaklardan tedarik ediliyordu. Geçen yıllarda inşa edilen demiryolları liman kentleri ile tarım hinterlantlarını birbirlerine bağlamıştı. Bu da halkın iaşesinde ülkenin kendi kaynaklarının önemini eskiye göre artırmıştı. Yine de bazı şehirler, ki İstanbul da bunlara dahildi, iaşe konusunda hâlâ büyük ölçüde dışa bağımlıydı. 1896'da faaliyete giren Anadolu Şimendifer Hattı İstanbul'un koca midesine Anadolu buğdayını daha kolayca taşıyarak payitahtın, geleneksel tahıl tedarikçileri Rusya, Romanya ve Bulgaristan'a olan bağımlılığını azaltmıştı.[59] Fakat ulaşım altyapısındaki bu iyileşme şehre giren ithal un miktarında ciddi bir azalmaya yol açmamıştı. Anadolu buğdayını öğütmeye yetecek sayıda değirmen diğer şehirler gibi İstanbul'da da mevcut değildi. Dahası, yerli undan kalitece daha üstün olan ithal un ülke dışından kolayca tedarik edilebiliyordu. Anadolu Şimendifer Hattı'nın tamamlanmasından on beş sene sonra bile "yabancı tedarikçiler İstanbul'un ekmek hammaddesi ihtiyacının yarısını karşılamaya devam ediyorlardı."[60]

İmparatorluğun İstanbul ve İzmir'den sonraki üçüncü büyük liman kenti Beyrut'ta da durum farklı değildi. Tahıl yörelerine yakınlığına rağmen Beyrut (ve Cebel-i Lübnan) düşük maliyetli deniz ulaşımı sayesinde gerek diğer Osmanlı limanlarından gerekse Kıbrıs, Rusya ve Fransa'dan bol miktarda un, buğday ve arpa ithal ediyordu.[61] Hakeza, Levant'ın bir başka

58 Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, Ara Sarafian (der.) (Princeton: Gomidas Institute, 2004), 238.

59 Donald Quataert, "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of İstanbul, 1890-1908", *Business History Review* 51, no. 2 (1977): 139-160.

60 Quataert, "Limited Revolution", 159.

61 Christopher Gratien, "The Mountains Are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956" (yayımlanmamış doktora tezi, Georgetown University, 2015), 367-368; Chris Gratien ve Gra-

önemli yerleşim merkezî olan Kudüs hem hinterlandındaki Kerek ve Salt'tan gelen hububata hem de deniz yoluyla ithal edilen ürünlere bağımlıydı.[62] Fakat savaşın patlak vermesiyle birlikte un ithalatı giderek bir seçenek olmaktan çıktı. Harbin ilk aylarında tarafsız gemiler vasıtasıyla kesintili de olsa süren ticaret İtilaf devletlerinin deniz ablukasının şiddetlenmesiyle tamamen kesildi.[63] İtalya'nın Mayıs 1915'te düşman safında savaşa girmesiyle birlikte ablukanın etkisi daha da artacaktı. Abluka Karadeniz'de de tesirini göstermiş, imparatorluğun Bulgar ve Rumen limanlarından ithal edilen ürünlere erişimini ciddi ölçüde kısıtlamıştı. Sivil halkın ve koca bir ordunun doyurulması artık sırf yerli tahıl üretimine bakıyordu.

Ülkenin kendi yağıyla kavrulacağı bir düzene geçiş hiç kolay olmadı. Her şeyden önce, mevcut demiryolu ağı imparatorluğun zirai potansiyelinden sonuna kadar yararlanmasına izin vermiyordu. İltisak hatlarının yetersizliğinden ötürü birçok verimli tarım bölgesi demiryollarından kopuktu.[64] Bu bölgelerde artık ürünün tren istasyonlarına, limanlara ve şehir merkezlerine ulaştırılması epey masraflı olduğundan tahıl üreticisi genellikle sadece yerel tüketime dönük çalışıyordu. Öte yandan, demiryolu olan bölgelerde de bu modern taşımacılık aracı neredeyse daima geleneksel nakliye vasıtalarıyla beraber işliyordu. Köylü, tarlasının mahsulünü tren istasyonuna kendi hayvanı ve kağnısıyla taşıyordu. Bazen de aracı rolüne soyunup ürünü bizzat köylüden alan deveciler ve arabacılar hububatı

---

ham Auman Pitts, "Towards an Environmental History of World War I: Human and Natural Disasters in the Ottoman Mediterranean", *The World During the First World War*, Helmut Bley ve Anorthe Kremer (der.) (Essen: Klartext Verlag, 2014), 240; Graham Auman Pitts, "Fallow Fields: Famine and the Making of Lebanon" (yayımlanmamış doktora tezi, Georgetown University, 2016), 46-47.

62 Abigail Jacobson, "A City Living through Crisis: Jerusalem during World War I", *British Journal of Middle Eastern Studies* 36, no. 1 (2007): 90.

63 Lindsey Cummings, "Economic Warfare and the Evolution of the Allied Blockade of the Eastern Mediterranean: August 1914-April 1917" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Georgetown University, 2015), 59-65.

64 Bu meselenin Hicaz demiryolundaki tezahürü için bkz. William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad* (Charlottesville: University Press of Virginia, 1980), 134.

tren istasyonuna götürüp büyük şirketlerin mümessillerine satıyorlardı.[65] Her iki durumda da mekkare ve yük arabaları çok kritik bir işlevi üstlenerek üreticiyle şehirli tüketiciyi birbirine bağlıyordu. Anadolu Şimendifer Hattı hakkında 1905 tarihli bir gözleme göre "Ankara istasyonunun işlek günlerinde binden fazla deve yükünü boşaltmak için civarda beklerdi".[66]

Nazik bir denge üzerine kurulu bu ticaret ve nakliye sistemi seferberliğin vurduğu darbeyle sekteye uğradı. Erkeklerin silahaltına alınmaları ve yük arabalarıyla mekkareye insafsızca el konulması köylülerin ve aracıların tren istasyonlarına ürün nakliyesini zorlaştırdı. Dahası, yukarıda değinildiği gibi, levazım memurunun gözünün üzerinde olduğunu bilen köylü mahsulatı ve hayvanıyla istasyona gitmekten çekiniyordu. Zira her ikisi de oracıkta müsadere edilebilirdi. Savaş ilerleyip de arz sıkıntısı askerî harekâtı tehdit etmeye başlayınca yetkililer lojistik problemleri halletmek için daha sık zora başvurdular. Birçok durumda köylü hükümetin kendisinden satın aldığı ya da el koyduğu hububatı yine kendisi taşımaya mecbur ediliyordu.

Osmanlı un ithalatının durmasıyla ve seferberliğin felç edici etkisiyle başa çıkabilirdi belki ama buna mani olan bir şey vardı: kömür sıkıntısı. İmparatorluk yıllar içinde giderek büyüyen kömür ihtiyacını, ekmek için gerekli tahıl ve unda olduğu gibi, savaş çıkana kadar yerli ve yabancı kaynaklardan karşılıyordu. Başta Zonguldak ve Ereğli olmak üzere Batı Karadeniz havzalarından çıkarılan kömür miktarı yıldan yıla artmıştı. Bir de büyük kısmı İngiltere'den ithal edilen yüksek kalorili kömür vardı. İmparatorluk madenlerinden 1910 yılında toplam 764.000 ton ve 1911'de 904.000 ton kömür çıkarılırken, aynı senelerde ithal edilen toplam kömür miktarı 347.000 ve 422.000 ton olmuştu. İthal edilen bu miktarların içinde İngiliz kömürünün oranı sırasıyla %94 ve %88 idi. Yıllık itha-

65 Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.) (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 821.

66 *The Times*'tan (Londra) alıntılayan Donald Quataert, "Agricultural Trends and Government Policy in Ottoman Anatolia", *Asian and African Studies* 15 (1981): 77.

latın takriben yarısı İstanbul'a akarken kalanı diğer liman kentlerine gidiyordu.[67] Kömür enerjisinden trenlerde, sınai su pompalarında, un değirmenlerinde, elektrik santrallerinde, belediye hizmetlerinde, gemilerde ve evlerin ısıtılmasında yararlanılıyordu. Hal böyleyken, 1914'e gelindiğinde imparatorluğun nakliye sistemi, ekonomisi ve kent hayatı kömür arzındaki muhtemel aksamalara son derece duyarlı hale gelmişti.

Başlıca kömür tedarikçisi İngiltere'ye karşı savaşa giren Osmanlı unun yanı sıra yakıtta da kendi yağıyla kavrulmak zorundaydı artık. Rutin kentsel tüketimden başka askerî imalatta, donanmada ve demiryolu trafiğinde de artık yerli kömür yakılacaktı. Ki demiryollarında faaliyet seferberlik ile birlikte son derece yoğunlaşmıştı. Muhtemel bir yakıt darboğazıyla karşılaşmayı bekleyen ordu seferberlik sırasında, umumiyetle özel depolardan bol miktarda kömür ve petrol müsadere etmişti. Karadeniz havzalarının kömürü de düzenli olarak İstanbul'a gelmeye devam ediyordu. Rus Karadeniz Filosu kasım başında Zonguldak'a tesiri sınırlı kalan bir bombardıman gerçekleştirdikten sonra önceliğini Rusya sahilini muhafazaya ve Osmanlı'nın Doğu Anadolu'ya ikmal yapmasını engellemeye verdiğinden kömür havzalarına ve nakliyesine pek ilişmeyecekti. Bu sayede Osmanlı 1914 sonbaharıyla 1915 ilkbaharı arasında ciddi kömür sıkıntısı çekmedi.

Bu tablo 1915 ilkbaharıyla birlikte değişmeye başladı. İtilaf'ın Çanakkale harekâtıyla eşzamanlı olarak Rus donanması başta İstanbul Boğazı çevresi ve Zonguldak civarı olmak üzere Karadeniz'deki manevralarını yoğunlaştırdı. Kömür madenlerinin, yükleme platformlarının, santrallerin ve diğer tesislerin yoğun biçimde bombalanması bölgedeki madencilik faaliyetlerini baltaladı. Yaygın bombardımanların yarattığı tahribat, işgücü ve materyal sıkıntısıyla birleşince kömür üretiminde ciddi bir düşüş yaşandı. 904.000 tonla 1911'de zirveyi gören

67 "The Opening of the Dardanelles: Turkey's Coal Supplies", *The Near East* 220 (23 Temmuz 1915): 337. 1910 ve 1911 yıllarına ait rakamlar için bkz. Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920* (New York: Berghahn Books, 2006), 28.

toplam üretim yarıdan fazla azalarak 1915'te 420.000 tona geriledi. Sert düşüş trendi bundan sonra da devam etti. 1916'da üretim bir kez daha yarı yarıya daralarak 208.000 tona indi, 1917'deyse 158.000 tonu gördü. Hafif bir toparlanmayla bu rakam 1918'de 186.000 tona çıktı. Savaşın son iki yılında imparatorluğun bu en gelişmiş kömür havzalarından elde edilen senelik kömür miktarı yirmi yıl önceki senelik üretim seviyesinin bile altına düşmüştü.[68]

Yine 1915 ilkbaharından itibaren Rus filosunun korumasız seyreden Osmanlı gemilerini, yelkenlilerini ve teknelerini engelleyip batırması süreci de hız kazandı. Bu da İstanbul'a (ve oradan da imparatorluğun diğer bölgelerine) yapılan kömür sevkiyatına büyük darbe vurdu.[69] Rusların Osmanlı kömür trafiğini durdurma stratejisi yaza doğru daha sistematik, koordine ve etkin bir hal aldı. Özellikle iki yeni dretnotun Ekim ve Aralık 1915'te Rus filosuna katılmasıyla Rusya Karadeniz'de üstünlüğü tamamen ele geçirmişti. Aynı yılın sonlarına gelindiğinde büyük gemilerinin önemli kısmı batmış olan Osmanlı bundan böyle kömürünü ekseriyetle küçük yelkenliler, römorkörler ve motorlarla taşımaya mahkûmdu.[70]

Rusların bu yeni stratejisi sonucu İstanbul'da, imparatorluğun büyük şehirlerinde ve demiryolu şebekesinde kömür sıkıntısı baş göstermişti. Karadeniz kömür havzalarından çıkarılıp İstanbul'a gönderilen kömür miktarının aydan aya azalması gerek resmî çevreler gerekse sivil halk arasında derin endişe yaratıyordu. Gittikçe az bulunan bu kömürün de gideceği adres belliydi: bacaları savaş için tüten fabrikalar, ordu için işleyen trenler ve donanma. Kömür kıtlığı savaş gemilerinin bile yakıt ekonomisi yapmasını gerektiriyordu. Amiral

---

68 Üretim oranları için bkz. Quataert, *Miners and the State*, 28, 218; işçi ve malzeme sıkıntısına dairse 218-223.

69 Rus donanmasının 1915 ve 1916 yıllarında kömür havzaları sahilindeki faaliyetlerinin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. N.B. Pavlovich, *The Fleet in the First World War*, cilt 1, *Operations of the Russian Fleet* (New Delhi: Amerind Publishing, 1979), 315-343, 393-417.

70 Bernd Langensiepen ve Ahmet Güleryüz, *The Ottoman Steam Navy*, James Cooper (der. ve çev.) (Annapolis: Naval Institute Press, 1995), 49.

Wilhelm Souchon henüz Mayıs 1915 gibi erken bir tarihte Enver Paşa'ya donanmanın "altı hafta içinde kömürsüz kalabileceğini" bildirmişti.[71] Boğaz ve Haliç vapur seferleri asgariye indirilmişti. Pompaların kesintisiz çalışmasına yetecek kömür olmadığından İstanbul'daki su tesisleri haftanın sadece üç günü işleyebiliyordu.[72] Şehirler karanlığa gömülmüş, sivil tren seferleri seyrekleştirilmişti.[73] Bulgaristan'ın Ekim 1915'te müttefikler safında harbe girmesi ve imparatorluğun Almanya'yla doğrudan ulaşımının tesisi de nicedir beklenen rahatlamayı getirmemişti. Almanlar Osmanlı'ya kömür sevkiyatına başlasalar da gönderilen miktar imparatorluk çapındaki darboğazdan çıkmak için çok yetersiz kalmıştı.

Trenlerin işletilmesinde ve evlerin ısıtılmasında odunun kömür ikamesi olarak ortaya çıkışı bu şartlar altında gerçekleşti. İstanbul'daki bir Rus ajanının Haziran 1915'te geçtiği bilgiye göre Çerkezköy'de üç-dört bin kadar amele odun kömürü üretimi için ağaç kesiyordu.[74] 1917'ye gelindiğindeyse şehir ve civarındaki işe yarar tüm ağaçlar kesilmişti.[75] Neredeyse tamamen odun yakıtına geçilmesiyle lokomotiflerin performansında %40'a yakın bir düşüş yaşandı.[76] Bu geçiş imparatorluğun ormanları açısından ise muazzam bir kıyım anlamına geliyordu. Başta demiryolu hattı üzerindekiler, savaş ilerledikçe de çevredeki orman kaynakları büyük ölçüde kurudu. Bunun üzerine müteahhitler uzak yerlerden de orduya odun temin etmeye başlayacaklar ve böylece orman kıyımının etkisini imparatorluk çapına yayacaklardı. Savaşın sonuna doğru zeytin ağaçları ve asmalar bile "lokomotifleri doyurmak için" kesiliyorlardı.[77] Sü-

71 Alıntılayan Paul G. Halpern, *The Naval War in the Mediterranean, 1914-1918* (Annapolis, MD: Naval Institute Press, 1987), 114.

72 "Food Condition in the Central Powers, March-April 1917", Hoover Institution Archives, Henry Garfield Alsberg daktilo metni.

73 "Anadolu Şimendifer Hututunda Nakliyat", *Tanin*, 2148 (14 Aralık 1914): 4.

74 Novichev, *Ekonomika Turtsii*, 72.

75 Novichev, *Ekonomika Turtsii*, 103.

76 Stanley, "Turkish Asiatic Railways", 194.

77 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: The United States Naval Institute, 1927 [1920]), 258. Ayrıca bkz. Süleyman Beyoğlu (der.), *İki*

rece 1917 Nisan'ında Şam'da tanıklık eden biri, "oduna hücum"un yol açtığı tahribatı isabetle tarif eder: "Orman kıyımı amansızca sürüyor. Bu diyarların can damarı olan ve çeşit çeşit meyve veren ağaçlara da kıyıldı. Şam, askerî şimendifer trafiğinin merkezinde olduğundan aç lokomotifler, bu toprakların yıllarca kan ağlayacak olması pahasına, doyurulmak zorunda."[78]

Kömür sıkıntısı imparatorluğun savaşma gücünü düşürmekle ve büyük bir orman kıyımına yol açmakla kalmamış, iaşe sistemine vurduğu darbeyle kent yaşamını da sarsmıştı. Tren seferlerinin azalmasıyla şehirlere zirai hinterlantlarından hububat sevkiyatında zorluklar baş gösterdi. Eldeki sınırlı yakıt, öncelikle ordu levazımı yüklenen vagonlarda kullanılıyor, şehirlere tahıl taşıyan vagonlar ise bundan sonra geliyordu.[79] Anadolu Şimendifer Hattı'nda sivil taşımacılığa tahsis edilen tren sayısı haftada bire kadar inmişti.[80] Kömürsüzlük şehirlerdeki un değirmenlerinin işleyişine de ket vurmuştu. Bunun etkisini örneğin, savaştan önce kömürünün büyük bölümünü İngiltere'den tedarik eden İzmir'de görmek mümkündü. Savaşın bu ticareti sona erdirmesi ve ordunun da mevcut kömür stokuna el koymasıyla kentteki on üç değirmenden sekizinde imalat durmuştu.[81] Hububat büyük şehirlere bir şekilde ulaşsa bile öğütülüp un yapılması kolay değildi.

Kömür sıkıntısı Bilad-ı Şam sahilini ve Cebel-i Lübnan'ı da derinden etkiledi. Bilad-ı Şam'ın ithal kömürü savaştan önce ya doğrudan İngiltere'den alınıyor ya da muhtelif Osmanlı limanlarından gönderiliyordu. Harbin patlak vermesi kömür sevkiyatını bıçak gibi kesti. Beyrut'taki Amerikan konsolosu

---

Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları (İstanbul: Bengi Yayınları, 2011), 318; Jonathan S. McMurray, *Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway* (Westport, CT: Praeger Publishers, 2001), 123-124; Paul Range, *Vier Jahre Kampf ums Heilige Land* (Lübeck: Druck und Verlag von Charles Coleman, 1939), 31-32.

78 NARA, RG 84, Şam, cilt 34 (3 Nisan 1917). Lübnan için bkz. Pitts, "Fallow Fields", 51-53.

79 "Muvasalat Hakkında", *Tanin*, 2562 (1 Şubat 1916): 3.

80 "News from Turkey", *The Near East* 240 (10 Aralık 1915): 148.

81 "Smyrna and the War: Commercial and Financial Stagnation", *The Near East* 218 (9 Temmuz 1915): 280.

kentin kömür stokunun Mayıs 1914'te dibi gördüğünü ve bir daha yenilenemediğini belirtiyordu.[82] İmparatorluğun şimendifer hattının Toros ve Amanoslar'da kesiliyor olması da kömürün Anadolu'dan Suriye'ye karadan zahmetsizce taşınmasını imkânsız kılıyordu. Mevcut yakıt kaynağı, ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi, askerî birliklerin ve levazımın nakliyesinde kullanıldığından sahil kentlerini tahıl hinterlandına bağlayacak yeteri kadar yük treni çalıştırılamıyordu. Tahıl nakliyesini felç eden bir diğer etkense, yukarıda değinildiği gibi, ordunun çok sayıda yük hayvanına el koymasıydı. Bu hayvanlar normal zamanlarda köylünün tarlasıyla istasyon ve civar pazarlar arasındaki ulaşımın ya da yokluk çeken bölgelere yapılan hububat kaçakçılığının vasıtasıydı. Suriye içlerinde 1915'in ikinci yarısına dek bol miktarda hububat bulunmasına rağmen bahsi geçen faktörlerin etkisiyle Levant sahilinde ve Cebel-i Lübnan'da ciddi bir tahıl sıkıntısı peyda oldu.[83] Bu anlamda, Bilad-ı Şam'ın sahil kentlerini etkileyen ilk ciddi sıkıntıların dinamikleriyle aynı dönemde İstanbul ve İzmir'de ürün darboğazına yol açan dinamikler benzeşiyordu.

Ne var ki, Bilad-ı Şam sahili ve Cebel-i Lübnan 1915 sonlarından itibaren, yani imparatorluğun diğer bölgelerinden çok daha önce, açlıktan kırılmaya başladı. Bir dizi siyasi, askerî ve çevresel faktörün bölgede olağanüstü bir biçimde kesişmesi Cihan Harbi'nin cephe gerisindeki en dehşetli manzaralarından birini yaratacaktı. Çetin savaş koşullarıyla cebelleşen bölgenin kıtlığa sürüklenmesi büyüyen nakliye problemleri ve 1915 yılında yaşanan tarihî çekirge istilasıyla başlamıştı.[84] Sina Çölü'nden akın

82 Stanley Hollis, *Supplement to Commerce Reports: Turkey, Beirut*, no. 18c (30 Eylül 1915), 1.

83 Elizabeth Williams, "Economy, Environment, and Famine: World War I from the Perspective of the Syrian Interior", *Syria in World War I: Politics, Economy, and Society*, M. Talha Çiçek (der.) (Londra: Routledge, 2016), 153; Çiçek, *War and State Formation*, 235.

84 Savaşa içkin bu faktörlerin yanı sıra Gratien ve Pitts'in altını çizdikleri uzun vadeli bir etken olarak "ciddi bir nüfus artışıyla eşzamanlı yaşanan tarımsal üretimin ticarileşmesi" de bahse değerdir. Gratien ve Pitts, "Human and Natural Disasters", 239. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Pitts'in doktora tezi "Fallow Fields", 38-45.

eden çekirge sürüleri 1915 Mart'ında Suriye'ye ulaşarak yeşil olan ne varsa hücum ettiler. Dönemin tanıkları yakın tarihte ilk kez bu şiddette bir çekirge istilasının yaşandığını söylüyorlardı. Örneğin, Cebel-i Lübnan manastırlarından birinde tutulan günlükte "Büyüklerimizin dediğine göre bu dağlar hiç bu kadar şedit bir çekirge istilasına şahit olmamıştı" diye yazar.[85] 1915'in Nisan ayından Ekim'e kadar çekirgeler yenmedik meyve, sebze ve bakliyat bırakmadı, büyük miktarda hububatı silip süpürdü. Çekirge sürülerinin mahsullere verdiği zarar neresinden bakılırsa yarım milyon tondan fazlaydı.[86] Ahali zaten harp politikalarının, müsaderenin ve nakliyat sıkıntılarının tetiklediği yokluklardan mustaripken üstüne bir de çekirge istilası yaşanması tam bir felaket olmuştu. 1916 yılı yaklaşırken koyu sefalet ve açlık bölgenin çehresinde derin izler açmıştı.

Öte yandan, İtilaf kuvvetlerinin Doğu Akdeniz'deki ablukası bölgenin harici iaşe kanallarını tıkayarak imparatorluk limanlarından ve tarafsız ülkelerden hububat sevkiyatına engel oluyordu.[87] Kıtlığın en fazla vurduğu bölgelere Bilad-ı Şam dahilinden düzenli ve etkili hububat takviyesi yapılması da yakıt sıkıntısı yüzünden mümkün değildi. Takvimler 1916'yı gösterdiğinde vaziyet çok daha fenalaşmıştı: Kıtlık ve ona eşlik eden salgın hastalıklar her ay binlerce cana mal oluyordu. Düşen zirai üretim ve orduyu iaşe etme mecburiyeti arz darlığını bertaraf etme çabalarını sonuçsuz bırakmıştı.[88] Yetkililer hız-

85 Alıntılayan Zachary J. Foster, "The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and Its Role in the Famine during the First World War", *Middle Eastern Studies* 51, no. 3 (2015): 374. Benzer tabirler için bkz. Leila Tarazi Fawaz, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambridge: Harvard University Press, 2014), 93-96.

86 Foster, "1915 Locust Attack", 376-380. Ayrıca bkz. Gratien, "Mountains Are Ours", 372-374.

87 Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon* (New York: Columbia University Press, 2000), 21-22; Melanie S. Tanielian, "The War of Famine: Everyday Life in Wartime Beirut and Mount Lebanon, 1914-1918" (yayımlanmamış doktora tezi, UC Berkeley, 2012), 29-30; Mustafa Aksakal, "The Ottoman Empire", *Empires at War, 1911-1923*, Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.) (Oxford: Oxford University Press, 2014), 31.

88 Tanielian, "Feeding the City".

la büyüyen vurgunculuk ve spekülasyonla da başa çıkamıyorlardı. Kıtlığı sonlandırmakta aciz kalan hükümetin bölgedeki meşruiyeti bu yüzden ciddi yara aldı. Harbin ikinci yarısında eşi görülmemiş bir raddeye ulaşan kıtlık bölgenin tahıl ambarı diye bilinen yörelerini bile etkilemişti.[89] Kıtlık ve salgınlar savaş sonuna kadar daha pek çok can alacaktı. Bilad-ı Şam'ın yaklaşık 4 milyonluk nüfusunun 350.000 ila 500.000 kadarı Cihan Harbi'nin bu en büyük trajedilerinden birinde yitti. Harp, imparatorluğun yalnızca bu bölgesinde "kıtlık harbi" (*harb al-maja'a*) diye hatırlanacaktı.[90]

İaşe sisteminin merkezîleştirilmesi

İaşe meselesinin gitgide çetrefilleşmesi Temmuz 1916'da İTC hükümetini daha merkezî bir politika geliştirmeye yöneltti. 1916 yılının ilk yarısına gelindiğinde imparatorluğun kimi vilayetlerinin nispeten bereketli hasatlar çıkarırken kimi bölgelerinin bununla eşzamanlı olarak ciddi yokluklarla boğuştuğu net bir şekilde görülüyordu. Bu dengesizliğin ötesinde genel olarak ülkenin her yanında ciddi miktarda toprak ekilmeden kalıyor, tarımsal üretim kaygı verici oranlarda azalıyordu. 1914'te 60 milyon dönüm olan ekili alan gittikçe küçülerek, 1915'te 30 milyona, 1916'daysa 24 milyona inmişti.[91] Ordunun büyük miktarda çalışan erkeği ve tarlaya sürülen hayvanı göz açtırmadan kendine almasından başka tarımsal gerilemenin iki sebebi daha vardı. Birincisi, İTC hükümeti 1915 yazında Osmanlı Ermenilerine yönelik geniş çapta bir

89 Williams, "Economy, Environment, and Famine", 156. Fawaz'ın ve Al-Qattan'ın çalışmaları Bilad-ı Şam'daki kıtlığa dair acıklı anlatılar içerir. Fawaz, *Land of Aching Hearts*, 101-110; Najwa Al-Qattan, "When Mothers Ate Their Children: Wartime Memory and the Language of Food in Syria and Lebanon", *International Journal of Middle East Studies* 46, no. 2 (2014): 719-36; Pitts, "Fallow Fields."

90 Tanielian, "Feeding the City", 738.

91 *MMZC*, 3. Dönem, 3. İçtima, cilt 2, 13 Şubat 1332 (26 Şubat 1917), 312. Ayrıca bkz. C.S., "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *İktisadiyat Mecmuası* 1 (21 Şubat 1916): 6-10. Aynı istatistikler için ayrıca bkz. Novichev, *Ekonomika Turtsii*, 19-20.

tehcir ve ölüm siyasetine başlamıştı. Son bölümde tartışacağımız gibi bu siyaset en nihayetinde Osmanlı Ermenilerinin külliyen imhasına neden olacaktı. İkincisi, 1915'te adeta bir muharebe alanına dönen Doğu Anadolu'nun vasi arazileri 1916'nın ilk yarısında Ruslarca işgal edilmişti. Bu işgal yüz binlerce Osmanlı vatandaşının başka bölgelere hicretiyle sonuçlanacaktı. İlerleyen Rus ordusuna eşlik eden *Manchester Guardian* muhabirlerinden M. Philips Price bölgeye dair karanlık bir tablo çizmişti: "Terk edilen ova köyleri harabeye dönmüştü. Birkaç siyah karartıdan gayrı, ki bunlar Kazak devriyeleriydi, kimsecikler görünmüyordu geniş çayırlarda. Burası kısa süre öncesine kadar latif ve müreffeh, adeta cennetten bir köşeyken şimdi bir çöle dönmüştü."[92] İmparatorluğun birçok yerinde ziraata dayalı yerel ekonomiler artık çöküşün eşiğindeydi. Geneldeki bu kötü gidişat bir yana tahıl üreticisi kimi bölgeler kendi ihtiyaçlarından daha fazla mahsul çıkarmaya devam ediyorlardı.[93] Lakin bu fazlalık ürün her zaman orduya ya da insanların açlık ve kıtlıktan kırıldığı yerlere ulaşmıyordu. Ulaşsa bile fiyatlar çoğu kez yoksul tabakanın alım gücünü aşıyordu. Aşırı yüklenme yapılan zaten yetersiz nakliye ağı da imparatorluk çapındaki bu dengesizliği derinleştirici bir rol oynuyordu.

İTC'nin yeni politikası ordunun kronikleşen iaşe problemlerini çözmeyi ve sefaletin en koyusunun hâkim olduğu bölgeleri rahatlatmayı amaçlıyordu.[94] Uzayan savaşın getirdiği yük-

92 M. Philips Price, *War & Revolution in Asiatic Russia* (New York: Macmillan, 1918), 135. Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmud Kâmil Paşa bu durumun kendi birlikleri açısından da felaket habercisi olması ihtimalinden korkuyordu. Mustafa Aksakal, "The Ottoman Empire", *The Cambridge History of the First World War*, cilt 1, *Global War*, Jay Winter (der.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 476.

93 BOA, DH.IUM 98/2-1/36, 23 Mart 1916; BOA, DH.IUM 98/2-1/55, 13 Mayıs 1916; BOA, DH.IUM 98/2-1/58, 15 Mayıs 1916; Erik Jan Zürcher, "Little Mehmet in the Desert: The Ottoman Soldier's Experience", *Facing Armageddon: The First World War Experienced,* Hugh Cecil ve Peter H. Liddle (der.) (Londra: Leo Cooper/Pen and Sword, 1996), 234.

94 Hükümetin bakış açısı için bkz. *Meclis-i Umuminin Mün'akid Olmadığı Esnada Hey'et-i Vükelaca Ba-İrade-i Seniyye Mevki-i İcraya Konulan Levayih-i Kanuniyye, 1332* (Ankara: y.y., t.y.), 40-41.

lerden ve halihazırdaki uygulamaların yetersizliğinden kaynaklanan sıkıntılara günbegün şahit olan yetkililer çareyi yeni bir hükümet dairesi tesis ederek iaşe sistemini tek bir elde toplamakta buldular. Dahiliye nazırının riyasetinde faaliyet gösterecek olan İaşe-i Umumiye Heyeti'ne hububat üretimi, ticareti ve dağıtımı konularında olağanüstü yetkiler tanınmıştı.[95] Tali heyetler merkez teşkilatının yeraldeki icra organları olacaktı. Yeni düzenlemeye göre imparatorluk üç ayrı iaşe bölgesine ayrılıyor, bu bölgeler arasında tahıl sevkiyatı ve ticareti yasaklanıyordu.[96] Yeni İaşe Kanun-ı Muvakkatı merkezî heyete ve onun mahalli yetkililerine tüccarın ve üreticinin elinde kalan hububatı, ailelerinin beslenmesine yetecek erzak ile yemlik ve tohumluk için gereken miktar düşüldükten sonra, satın alma yetkisi tanıyordu.[97] Ailenin kendi temel ihtiyacına ve hayvanlarına yetecek "belli miktarda" tahılın gerçekte ne kadar olacağının tespitini yapmak, tahmin edileceği üzere, iaşe heyetine bırakılmıştı. Bundan başka, kanun uyarınca üreticiler ve tüccarlar ellerindeki hububatın cins ve miktarını yetkililere bildirmekle mükelleftiler. Daha önemlisi, ellerindeki bu ürünü iaşe heyetince belirlenen mubayaa, yani satın alma vekillerine saptanan resmî fiyattan satmak zorundaydılar. Bunu takiben iaşe heyeti hububatı hem orduya hem de hasılatı ihtiyacına yetişmeyen kasaba ve köylere tevzi edecekti.

Bu yeni teşekkülün nihai hedefi hububat ve diğer mahsulatı daha etkin biçimde köylülerden toplayıp ordunun gerekli birimlerine ve stratejik önemi haiz vilayetlere dağıtmaktı. Ordu-

95 "İaşe Kanun-ı Muvakkatı", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 8, 22 Ramazan 1334 (23 Temmuz 1916): 1230-1232; Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*, 138-143.

96 Birinci iaşe mıntıkasında İstanbul, Edirne, Hüdavendigar, Konya, Ankara, Aydın ve Kastamonu vilayetleri ile Bolu, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Antalya livaları yer alıyordu. İkinci iaşe mıntıkası Suriye, Beyrut, Adana vilayetleri ile Halep (merkez), Kudüs, Cebel-i Lübnan ve İçel livalarından müteşekkildi. Bu iki bölgenin dışında kalan vilayet ve livalar üçüncü iaşe mıntıkasını oluşturuyordu.

97 "22 Ramazan 1334 Tarihli İaşe Kanun-ı Muvakkatının Suver-i Tatbikiyesi Hakkında Nizamname", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 8, 13 Zilkade 1334 (11 Eylül 1916): 1275-1281.

nun ihtiyacını karşılamanın yanı sıra hükümetin imparatorluğu farklı iaşe mıntıkalarına bölerek iki kritik bölgenin iaşesine öncelik verdiği anlaşılıyordu. Hükümet ilkin Orta Anadolu'nun tahıl üreten bölgelerini birinci mıntıkaya dahil edip bünyesindeki hububat ticaretini sıkı biçimde tanzim ederek İstanbul'un iaşesini sağlama almayı amaçlıyordu. Başkentin doyurulması rejime karşı muhalefetin ve hatta muhtemel bir kalkışmanın engellenmesi yönünden önemliydi. Bunun yanı sıra, hükümet ikinci mıntıka dahilindeki en üst rütbeli memurunu birçok Arap vilayetinin, ki bir kısmı 1915'te dehşetli bir kıtlığın pençesine düşmüştü, iaşesini idare etmekle görevlendirmişti.[98] Bu iki mıntıkanın dışında kalan bölgelerdeyse hükümet hububat ticaretine ciddi bir müdahalede bulunmayarak ordunun kendi iaşesini bildik yollardan halletmesine müsaade etmişti.

Yeni sistemin temelinde üreticinin mahsulünü saptanan resmî fiyattan devlete satma mecburiyeti vardı. Bu usul savaş sonuna kadar hükümetin iaşe politikasının da nirengi noktası olmaya devam edecekti. Bu sayede hem hükümet artan piyasa fiyatlarından korunacak hem de orduya ve başta İstanbul olmak üzere kritik şehirlere kesintisiz hububat akışı sağlanacaktı.[99] Hükümet temsilcileri hedefe ulaşmak için mahsul fiyatlarını mütemadiyen piyasa rayiç bedelinin oldukça altında belirliyorlardı. Lakin düşük tespit edilen bu fiyatlar bile köylüye her zaman ödenmiyordu.[100] Çift hayvanlarının, tarımsal alet edevatın ve köylülerin yaygın olarak kullandığı ürünlerin

98 Fritz Grobba, *Die Getreidewirtschaft Syriens und Palästinas seit Beginn des Weltkrieges* (Hannover: Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire, 1923), 24-25.

99 "İaşe Meselesi", *Tanin*, 2815 (15 Ekim 1916): 1; "İmparatorluğun tüm büyükbaş hayvan stoku ve tahılı İstanbul ve orduyu beslemeye ayrılıyordu," diye rapor geçecekti Amerikan sefiri Elkus. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Lansing Papers, 1914-1920*, cilt 1 (Washington: Government Printing Office, 1939), 782.

100 Beyoğlu (der.), *İki Devir Bir İnsan*, 320-321. Antep mebusu ve bütçe alt komisyonu üyesi Ali Cenani Bey'in itirafı için bkz. *MMZC*, 3. Dönem, 4. İçtima, cilt 3, 9 Mart 1334 (9 Mart 1918), 65. Karesi mebusu Mehmet Ömer Vehbi Bey'in mülahazası için bkz. *MMZC*, 3. Dönem, 4. İçtima, cilt 3, 10 Mart 1334 (10 Mart 1918), 85.

fiyatlarının fırladığı bir zamanda hükümetin takip ettiği bu mecburi düşük fiyat politikası kırsalda büyük bir geçim sıkıntısına yol açtı. Örneğin Ürdün Madaba'da yetkililer bir sa (5,2-6,0 kilograma denk bir tahıl ölçeği) buğday için sekiz kâğıt kuruş ya da dört gümüş kuruş verirken söz konusu miktarın piyasa rayici on sekiz altın kuruştu.[101] Kırkkiliseli köylüler toprağı işlemek için gereken her şeyin fiyatı sekiz-on kat artmışken mahsullerine rayiç bedelin yarısından az değer biçen memurlara veryansın ediyorlardı. Dahası, köylülerin maişeti için olsun, kullanacakları tohum ve yem için olsun, memurlarca tahsis edilen zahire o kadar azdı ki bu miktarın köylülerin bir sene boyunca ihtiyaçlarını karşılamasına imkân yoktu. Sofralarının en temel besin maddesi ekmek olan köylüler bu yoksunluk karşısında tarlalarını sürmek şöyle dursun kıpırdayacak takatlerinin kalmadığını söylüyorlardı.[102]

İmparatorluğun farklı köşelerinden bu iki örneğin gösterdiği üzere köylünün hububatına biçilen fiyat genellikle rayicinin çok altında olduğundan yeni iaşe politikası üreticinin durumunda pek bir iyileşme sağlamadı.[103] Üstelik ortada daha ciddi bir mesele vardı. Yeni uygulamayla mahalli yetkililer artık üreticinin mahsulüne el koymak yerine hükümet adına alım yapıyorlardı. Fakat köylü ve tüccara yapılacak ödeme, giderek artan miktarda sirkülasyona giren, kâğıt para cinsinden olacaktı. Devlete para karşılığı ürün satışının bu şekilde yapılmasının pek çok kişi açısından pek bir avantajı yoktu tabii ki. Bilhassa 1916'dan itibaren piyasadaki eşi benzeri görülmemiş kâğıt para artışının devalüasyona sebep olmasıyla büyük bir değer kaybı yaşanmış, para adeta pul olmuştu.

Cihan Harbi arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun topyekûn bir savaşın masrafını kendi kasasından karşılayamayacağı biliniyordu. İmparatorluğun ekonomisi kırılgandı. Ser-

101 Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1921* (Cambridge: University of Cambridge Press, 1999), 222.

102 BOA, DH.IUM E/20-99, 27 Eylül 1916.

103 Kamal Madhar Ahmad, *Kurdistan during the First World War*, çev. Ali Maher Ibrahim (Londra: Saqi Books, 1994), 135.

maye piyasaları zayıf, rezervleri cılız, vergi sistemi köhneydi. Maliye, barış zamanında bile sık sık yabancı kredilere bel bağlamak zorundaydı. Daha önce de bahsedildiği üzere, Balkan Savaşları ülke ekonomisine ağır bir yük bindirmiş, Ağustos 1914'te başlayan seferberlik ile birlikte bu karanlık mali tablo daha da kararmıştı. Diğer taraftan, İngiltere ve Fransa'nın düşman safında yer almaları Osmanlı'nın Avrupa finans çevreleriyle bağlantısını büyük ölçüde kopartarak hükümeti kredi konusunda sadece Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın eline bakmaya mecbur etmişti. Seferberliğin ilanıyla beraber Bâb-ı Âli başta Almanya olmak üzere müttefiklerinden kredi ve avans almaya başlayacaktı. Mevcut kaynaklar suyunu çektikçe hükümet yeni krediler peşinde usanmadan Almanların kapısını çalmış, Berlin'le yeni borçlanma şartları müzakere etmişti. Diğer muharip hükümetler savaşın finansmanı için sık sık iç istikraz yoluna giderken İTC hükümeti bu tedbire pek tevessül etmedi. Hükümet bu yola sadece 1918 yılında ve o da Alman baskısıyla başvurdu. Neticede, Osmanlı'nın toplam savaş bütçesinin %5'inden azına tekabül eden 18 milyon lira gibi mütevazı bir meblağ toplayabildi.[104]

Savaşın biteviye artan maliyeti ve yeterince gelir kaynağı yaratılamaması Bâb-ı Âli'yi para basmaya mecbur edecekti. Birkaç ay süren bir tereddütün ardından hükümet nihayet Temmuz 1915'te 6,5 milyon lira değerinde kâğıt parayı piyasaya sürdü. Bitmeyen savaş bu yeni kaynakları da eritince İttihatçılar çareyi daha da fazla miktarda para basmakta buldular. Harbin sonuna gelindiğinde, ilk başta Alman bankalarındaki altın mevduatı, sonrasındaysa Alman hazine bonoları karşılık gösterilerek toplamda yedi tertipte banknot basılmıştı. Savaşın başında 3 milyon olan sirkülasyondaki kâğıt para miktarı 1915 sonunda 7,9 milyona çıkmıştı. Takip eden iki yıl boyunca bu figür astronomik boyutlara ulaşarak 1916 sonunda 45,8 milyon, 1917 sonundaysa 124,1 milyon olmuştu. Ateşkesin

104 Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*, 117-124; François Georgeon, "Harp Maliyesi ve Milli İktisat: 1918 Osmanlı İç İstikrazı", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi, 1900-1930* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 159-178.

imzalandığı Ekim 1918'de ise toplam 161 milyon değerinde kâğıt para tedavüldeydi.[105]

Temmuz 1915'teki ilk emisyonun üzerinden çok zaman geçmemişti ki İttihatçılar acı bir gerçekle yüzleştiler: Kâğıt para basmak ile halkın buna itimadını sağlamak bambaşka iki şeydi. Hele de çetin savaş koşulları altında. Aslında Osmanlı toplumunun kâğıt paraya karşı güvensizliği eski bir hikâyeydi. Kırım Harbi (1853-1856) ve '93 Harbi (1877-1878) sırasında Bâb-ı Âli savaş finansmanı için kâğıt paraya bel bağlamıştı. Her iki politika da sert bir devalüasyona neden olmuş, bu ise doğurduğu yüksek enflasyon sebebiyle içtimai bir buhrana yol açarak kâğıt paraya olan itimadı adamakıllı sarsmıştı. Osmanlı kaimesinin %90'dan fazla değer kaybettiği '93 Harbi'nin acı hatırası yaşlıların hafızasında tazeliğini koruyordu.[106] O kederli günlerin üzerinden neredeyse kırk yıl geçmişti ama insanlar hâlâ kâğıt parayı güvenilmez ve meşruiyeti şüpheli bir alım satım enstrümanı olarak görüyorlardı. Cihan Harbi'nin başlarında tedavüldeki 53 milyon liranın %90'ının altın, gümüş veya nikel para olması bu güvensizliğin bir yansımasıydı.[107] 1914'e gelindiğinde tedavüldeki en düşük banknot beş liraydı ve yine tedavüldeki kâğıt paranın önemli bir kısmı umumiyetle büyük ticari işlemlerde kullanılan elli veya yüz liralık banknotlardan ibaretti.

Savaş sırasında artan oranlarda kâğıt paranın tedavüle girmesinin ilk sonucu madeni paraların değerinin orantısız biçimde artması ve nihayetinde bunların piyasadan peyderpey kaybolması oldu. Darphanenin yeni kaimeleri piyasaya her sürüşünde altın ve gümüş paranın kâğıt para karşısındaki de-

---

105 Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmani ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980): 212.

106 Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mali*, cilt 2, *Evrak-ı Nakdiye*, Mehmet Hakan Sağlam (der.) (İstanbul: Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası, 2008 [1918]), 78, 153. Kaimeye dair acı hatıralar nesilden nesile dillendirilerek taze kalmıştı. Mesela, bkz. Rıfat N. Bali (der.), *Hikmet Tuna'nın Hatıraları* (İstanbul: Libra, 2014), 17.

107 Aziz Köklü, *Türkiye'de Para Meseleleri: 1914-1946 Devresinde Para Siyasetimiz ve Paramızın Kıymeti* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947), 19.

ğeri artıyordu. Kâğıt paranın devalüasyon oranı ve hızı imparatorluğun her yerinde aynı değildi. Hükümetin otoritesinin nispeten zayıf olduğu vilayetlerde kâğıt para genellikle daha fazla ve hızlı değer kaybetti. İstanbul'a yakın vilayetlerdeyse değerini daha uzun müddet korudu. Bu değer kaybına rağmen resmî ödemeler çoğunlukla kâğıt parayla yapılmaya devam etti. Hükümet memur maaşlarını öderken, asker ailelerine yardım ederken ve mahsul satın alırken neredeyse her zaman kaime kullandı.

Halkın kâğıt paraya karşı tepkisi mahalli koşullara göre değişiyor ve isteksizce kabullenmekle kesinkes reddetmek arasında gidip geliyordu. Halkın bu ödeme şekline sıcak bakmayacağını tahmin eden hükümet evrak-ı nakdiyenin tüm ticari işlemlerde "madeni paradan farksız" olduğuna hükmeden kanunlar çıkarmıştı bile. Bu kanunlar, en azından kâğıt üzerinde, kimsenin banknot cinsinden ödemeleri reddedip başka tür bir para talep edemeyeceğini belirtiyordu. Yasaya uymayanları ise cezai müeyyide ve hatta hapis bekliyordu.[108] Lakın göz korkutan kanunlar halkın kaimeyi kabullenmesine yetmeyecekti. Hapis tehdidini hiçe sayan tüccar ve çiftçiler ödeme altın veya gümüş parayla yapılmazsa mallarını satmama konusunda giderek daha ısrarcı oluyorlardı.[109] Mahalli hükümet yetkilileriyse evrak-ı nakdiyenin meşruiyetini korumak ve insanları kâğıt paraya razı etmek için gittikçe daha sık cebre başvurur olmuşlardı. Örneğin, Cemal Paşa aralarında nüfuzlu aile mensuplarının da olduğu bir grup Arap tüccarı kâğıt para kabul etmedikleri için Anadolu'ya sürmüştü. Musul valisi Haydar Bey ise kaime almayanların kulaklarından çivi ile duvara çakılmalarını emretmişti.[110] Bastığı kâğıt parayı meşru bir ödeme enstrümanı olarak kabul ettirmeye çalışan hükümet üreticiye gereken teş-

108 Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996), 182. Konuya ilişkin birçok gazete yazısına örnek olarak bkz. "Evrak-ı Nakdiye Kabul Etmeyenler", *Tanin*, 2779 (7 Eylül 1916): 3; "Polis Müdüriyet-i Umumiyesinden", *Tanin*, 2809 (7 Kasım 1916): 3.

109 Novichev, *Ekonomika Turtsii*, 117.

110 Günday, *Hayat ve Hatıralarım*, 177.

viki sağlayamadı. Tüm bu süreç, iktidarla vatandaşın savaş yıllarındaki etkileşiminin veçhelerinden biri olacaktı.

Hükümetin tarım ekonomisine yaptığı sert müdahale, düşük fiyat politikası ve kâğıt parayla ödeme ısrarı infial ve direnişle karşılandı. Mümkün olan her durumda köylü mahsulünü iaşe heyetinden ve onun mümessillerinden kaçırmaya bakıyordu.[111] Zahiresini hükümetin adamlarından gizliyor, memurun eline sıkıştırdığı rüşvetle görmezden gelmesini sağlıyor ya da kapısına dayanan görevlilere cebren karşı koyuyordu. İaşe heyetlerinin bölgeden bölgeye ve durumdan duruma farklılık gösteren tepkisi, ya köylüyü ürününü değer kaybetmiş kaime karşılığında resmî fiyattan satmaya zorlamak ya da köylüye çok daha yüksek ve hatta bazen altın ve gümüş cinsinden ödenecek meblağlar teklif etmek oluyordu. İaşe heyetinin üreticiye uyguladığı değişken nakit/cebir nispetinin belirlenmesinde yereldeki direniş potansiyeli, bölgenin siyasi ve stratejik önemi ile orada konuşlanan asker ve jandarma gücü rol oynuyordu. Bu süreç başta Arap vilayetleri olmak üzere imparatorluğun kimi bölgelerinde derin bir enflasyon sarmalına yol açmıştı.

Bazı köylülerse çareyi mahsullerini şehre götürüp satmakta bulmuşlardı. Şehirlerde buğdayın miktarı az, ederi yüksekti.[112] Kanunun hububat ticaretini tanzim etmediği üçüncü iaşe mıntıkasının sınır bölgelerinde bu tahıl kaçakçılığı epey yaygınlaşmıştı. Birinci ve ikinci mıntıkadaki üreticiler mahsullerini inatla üçüncü mıntıkaya sokmaya çalışarak ordunun burada ödediği nispeten yüksek fiyatlardan faydalanma peşindeydiler. Bu tahıl sirkülasyonun sonuçlarından biri, Kafkas cephesindeki çatışmalardan kaçan muhacirlerle nüfusları hanidir artmış olan hudut vilayetlerinin iaşesinin sıkıntıya gir-

111 Suriye için bkz. Çiçek, *War and State Formation*, 237; Williams, "Economy, Environment, and Famine", 157.

112 İzmit mebusu Ziya Bey'in mülahazası için bkz. *MMZC*, 3. Dönem, 3. İçtima, cilt 3, 10 Mart 1333 (10 Mart 1917), 149; L. Schatkowski Schilcher, "Famine of 1915-1918 in Greater Syria", *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, John P. Spagnolo (der.) (Reading: Ithaca Press, 1992), 237.

mesi oldu.[113] Muhtemelen hububat kaçakçılığının önünü almak amacıyla hükümet Nisan 1917'de iaşe kanununda bir değişikliğe gitti. Buna göre imparatorluk beş iaşe mıntıkasına ayrılıyor, her bir bölgede tesis edilecek mıntıka merkez heyetleri İaşe-i Umumiye Heyeti'nin gözetimi altında hububat tedariki, sevki ve tevziyle görevlendiriliyordu.[114] Hükümet söz konusu değişiklikle tüm imparatorluğu, yerel koşulları da hesaba katarak, kanun kapsamına almayı hedefliyordu.[115]

Hükümetin merkezîleştirme ve bürokratikleştirme politikasının istenen sonuçları doğurmayacağını görmek için çok beklenmeyecekti. Birkaç kritik bölgede sistemin arzu edildiği gibi işlememesi daha çok üreticinin direncinden kaynaklanıyordu. Örneğin iaşe teşkilatının Suriye'de tesis ettiği heyet lağvedilmek zorunda kalmıştı çünkü "hükümet iç bölgelerdeki hububat üreticilerinin heyetin talimatlarına riayet etmelerini temin edememiş ve ödemeleri kâğıt para cinsinden almaya onları razı edememişti."[116] Bundan başka, iaşe teşkilatı bir yandan vilayetler arasındaki dengesizliği düzeltip bir yandan da ordu-

113 Birinci ve üçüncü iaşe mıntıkalarının sınırındaki Çorum örneği için bkz. BOA, DH.IUM E/32-46, 15 Nisan 1917. İstanbul adresli tahıl kaçakçılığı teşebbüsleri için bkz. BOA, DH.IUM E/20-81, 24 Eylül 1916. Bir kısım vali ve mutasarrıfın mülahazası için bkz. BOA, DH.IUM 98/2-1/51, 3 Mayıs 1916.

114 Tanzim edilen kanun metninde birinci iaşe mıntıkası İstanbul, Edirne, Hüdavendigar, Konya, Ankara, Aydın, Kastamonu (Sinop livası hariç) vilayetleri ile Bolu, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livalarından müteşekkildi. İkinci iaşe mıntıkası dahilinde Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetleri ile Maraş, Urfa ve Antep livaları vardı. Üçüncü iaşe mıntıkası Sivas ve Trabzon vilayetleri ile Kayseri, Samsun ve Sinop livalarını içeriyordu. Suriye, Beyrut, Adana ve Halep vilayetleri ile Kudüs, Cebel-i Lübnan ve İçel livaları dördüncü mıntıkayı oluşturuyordu. Beşinci mıntıka Musul vilayeti ile Zor livasından ibaretti.

115 Hükümetin değişiklik tasarısı önceki düzenlemelerin "maksada kâfi gelmediği"nden bahsediyordu sadece: BOA, MV 247/23, 9 Nisan 1917; BOA, DH.IUM E/32-9, 19 Nisan 1917. Yeni düzenlemeler için bkz. "Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımnında Neşr Edilen 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanun-ı Muvakkatın Suver-i Tatbikiyesi Hakkında 29 Ağustos 1332 Tarihli Nizamname Makamına Kaim Olmak Üzere Tanzim Olunan Nizamname", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 9, 20 Cemaziyelahir 1335 (12 Nisan 1917): 646-648.

116 NARA, RG 84, Şam, cilt 34 (3 Nisan 1917).

nun iaşesini sağlamayı başaramamıştı. Sonuç olarak, askerî ve mülki yetkililer arasındaki iaşe meselesine dair çekişme bu dönemde günbegün belirginleşti. Gittikçe azalan üretim (dolayısıyla orduya tahsis edilen payın da azalması), iaşe heyeti mümessilleri ve mubayaa vekillerinin tahıl toplanmasında kifayetsiz kalmaları ve en nihayetinde gidişatın iyice endişe verici bir hal aldığı kanaati ordunun sisteme müdahalesini celp edecekti. Ekim 1916'da Harbiye Nezareti ahz-ı asker dairelerine gönderdiği talimatla bu birimlerin iaşe sürecini denetlemelerini, ayrıca gerek buğdayın toplanmasında gerekse tren istasyonlarına sevkiyatında ne destek gerekiyorsa sağlamalarını emretti. Nezaretten çıkan ikinci bir emir ise askerî yetkililerin köy ve kasabalara yollanarak buğdayı doğrudan köylünün elinden almalarını söylüyordu. Nezaret bu sürecin en az askere alma işi kadar ciddiye alınması gerektiğini yetkililere tembihlemişti. Mülki sorumlulardan veya ahaliden gelecek hiçbir tepkiye kulak asmamaları isteniyordu. Yerel tüketim için kenarda tutulan zahireye el konulmasının halkı sıkıntıya sokmaktan başka mülki ve askerî yetkilileri birbirine düşüreceğinden korkan sivil yöneticilerin bu emirlere tepkisi ordunun şiddeti artan müdahalelerine mümkün mertebe direnmek olacaktı.[117]

Sona yaklaşırken: İmparatorluk ölçeğinde bir kriz

Askerin sürece gittikçe artan müdahalesi ordunun bir yıl içinde iaşe idaresini tümden devralacak olmasının provasıydı adeta. 1917 yazındaki bir hükümet kararnamesiyle Harbiye Nezareti bünyesinde İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi adıyla yeni bir teşkilat oluşturuldu.[118] Levazımat-ı Umumiye Reisi "Topal" İsmail Hakkı Paşa yeni birimin idaresiyle görevlendirildi. Sa-

117 BOA, DH.IUM E/23-87, 9 Kasım 1916.

118 Bu değişiklik literatürde genellikle askeriyenin sivil idareye galebe çalması şeklinde değerlendirilmiştir: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 3, *1914-1918 Genel Savaşı*, kısım 4, *Savaşın Sonu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967), 537-538.

bık teşkilat gibi yenisi de "ordu-yı hümayun ile bilumum müessesatın ve ihtiyacı olan mahaller ahalisinin iaşesini temin etmek" amacıyla gerek hububat gerekse diğer ürünlerin satın alım ve dağıtımını tek başına kontrol edecekti.[119] Kararname tüm mülki memurları yeni teşkilatın emir ve talimatlarına tabi kılıyor, emirlerin uygulanmasından sıkı sıkıya onları mesul tutuyordu. Emir ve talimatlara karşı gelenler hapse atılacak, malları da müsadere edilecekti.[120] Bu düzenlemeye göre imparatorluk yeniden iaşe bölgelerine ayrılıyordu. Fakat öncekinden farklı olarak bu kez her bir ordu mıntıkası aynı zamanda bir iaşe mıntıkası olarak tanımlanıyor, başlarına da ordu kumandanları atanıyordu. Yeni sistemin daha alt kademelerinde, askerî yetkililer ve jandarma komutanları tedarikle ve bölgelerindeki zirai üretimi tanzim ve tertip etmekle mükellef komisyonlara iştirak edeceklerdi. Kendilerine bilcümle mülki memurları iaşe işlerinde görevlendirme salahiyeti tanınmıştı. Tüm bu düzenlemelerin açıkça gösterdiği üzere ordunun iaşesi devletin bir numaralı meselesi olmuş, bunu halletmenin en etkin yönteminin de *iaşenin militerleşmesi* olduğuna kanaat getirilmişti.

Yeni düzenlemeyle erzak ve levazımın bir livadan diğerine sevkiyatı yasaklanıyordu. Üreticinin tohumluk, yemlik ve beslenme gereksinimini karşılayacak yıllık hububat miktarının ve senelik ne kadar pirinç, şeker, zeytin ve zeytinyağına ihtiyaç duyduğunun belirlenmesi mahalli iaşe heyetlerine bırakılıyordu. Sabık sivil sistemdeki gibi bu yeni sistemde de mahalli heyetler üretim fazlası hububat ve diğer ürünleri tayin ettikleri resmî fiyattan satın almada tek yetki sahibiydiler. Eskisinden farklı olarak, satın alınacak miktar kanunda net bir şekilde belirtilmişti: senelik mahsulün %12,5'ine denk gelen aşarla birlikte yıllık rekoltenin %12,5'i daha alınacaktı. Üretimin düşmeye devam edeceği tahmin edildiğinden yeni düzenleme

119 "İaşe-i Umumiye Kararnamesi", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 9, 29 Şevval 1335 (18 Ağustos 1917): 708-710; BOA, MV 247/87 (15 Ağustos 1917).

120 İsmail Hakkı Paşa'nın bu malların müsaderesi hakkındaki tamimi ve polis memurlarının süreçteki rolleri hakkında bkz. BOA, DH.IUM E/38-95, 3 Eylül 1917.

bu oranı ikiye katlamanın kapısını açık bırakmıştı.[121] Kısacası, yeni kanun orduya hasat zamanında üreticiden aşar ve aşarın iki misli mahsul alma yetkisi veriyordu. Kâğıt paradaki aşırı değer kaybı da hesaba katıldığında birçok köylü için bu uygulama fahiş bir "aynî vergi" yükü demekti. Kâğıt üzerinde, üreticinin mahsulünün %37,5'ini kaybetmesi söz konusuyken gerçekte bu oran kuşkusuz daha yüksek olacaktı.

İaşe politikasında 1917 senesinde yaşanan bu köklü değişim, imparatorluk ölçeğinde günbegün derinleşen üretim krizine ordu ve hükümetin can havliyle verdiği bir tepki olarak okunabilir. Yukarıda belirtildiği üzere, ekili toprak oranı 1917 ortalarına kadar düşmeye devam etmiş, tarımsal üretim de imparatorluk çapında tedricen azalmıştı. İaşe sisteminin 1916 yılında merkezîleşmesi devletin üreticiyle ilişkisini sıkılaştırmış fakat ne ordunun kronikleşen ihtiyaçlarını hafifletebilmiş ne de bölgeler arasındaki dengesizliği giderebilmişti. Mahalli yetkililer sabit fiyatlar belirleyerek, tarafsız ülkelerden un ithal ederek ve belediyeler ve cemiyetler eliyle halka ekmek dağıtarak temel tüketim maddelerinin fiyatlarını kontrol altında tutmaya çalışıyorlardı. Birtakım darlıklar görülse de temel tüketim maddelerindeki yokluklar savaşın bu aşaması itibariyle genellikle henüz kritik bir seviyeye ulaşmayacaktı. 1915 Lübnan kıtlığı ve hatta 1916-1917 Doğu Anadolu iaşe krizi bu genel trendin göze çarpan istisnalarıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, söz konusu iki vaka bir dizi siyasi, askerî ve çevresel faktörün istisnai bir şekilde kesişmesiyle yaşanmıştı.

Ancak 1917 ortalarından itibaren gıda krizi imparatorluk ölçeğinde yaygın bir olguya dönüşerek tahıl zengini yöreleri bile pençesine alacaktı. Örneğin Suriye'de yaşanan darlıklar bu dönemde sahil şeridini aşarak Halep ve Şam gibi iç kesimlerdeki şehirlere uzanmıştı.[122] Hız kesmeden devam eden müdaha-

121 Söz konusu satın almalar yine sabit fiyattan yapılacaktı. İlave %12,5 için üreticiye ödenecek fiyat hesaplanırken seferberlik öncesindeki üç yıla ait yerel fiyatların ortalaması altı ile çarpılacaktı. Bunun iki misli de ikinci %12,5'lik miktar için ödenecekti.

122 Schilcher, "Famine of 1915-1918", 230, 249; Williams, "Economy, Environment, and Famine", 158-161.

leci hükümet politikalarından başka bu yeni durumun dört özgün ama birbiriyle ilintili sebebi vardı: imparatorluğun insan gücünün tükenmesi, hayvan stokunun dibi görmesi, kitlesel nüfus hareketleri ve son olarak da, dönemin olağanüstü çetin çevresel koşulları. İmparatorluğun en verimli hububat bölgelerinden bir kısmının kaybı da bu faktörlerin şiddetini artırmıştı. 1917 yılı içinde Osmanlılar Doğu Anadolu'daki vasi toprakların yanı sıra orta Fırat vadisini de kaybetmişti. İngiltere'nin Bağdat'taki yeni şark sekreteri Gertrude Bell'in de ifade ettiği üzere, "Bağdat'ın kaybının Türkler için en feci neticelerinden biri bu bereketli mahsul diyarını yitirmeleri olmuştur."[123]

İaşe krizinin ordunun insan gücü kriziyle çakışması tesadüf değildi. 1917'ye gelindiğinde imparatorluk insan gücü kaynağının sınırına dayanmıştı. Askerlik çağındaki erkeklerin ciddi bir kısmı farklı cephelerdeki kesintisiz çatışmalara, salgın hastalıklara, yetersiz beslenmeye ve dehşetli cephe koşullarına kurban gitmişti. Bir önceki bölümde tartışıldığı üzere, yetkililer ordunun boşalan saflarını evvelden askerlik çağının dışında kalan gençleri ve orta yaşlıları da askere çağırarak doldurmaya çalışmışlardı. Bu ise bahsi geçen gruptakileri tarımsal üretici olmaktan çıkarıp tüketici haline getirmek demekti. Uzayan savaş zirai işgücünü daraltmakla kalmayıp onun niteliğini de dönüştürdü. Genç ve orta yaşlı erkeklerin yokluğunda toprağı işlemek kadınlara, çocuklara ve ihtiyarlara kaldı. Köydeki insanların canla başla çalışmaları tarımsal üretimdeki ciddi düşüşü engellemeye yetmeyecekti. Batı Anadolu'nun kocamış köylü kadınları ve kır sakallı ihtiyarları toprak çilesini genç bir ihtiyat zabitine şöyle anlatmışlardı: "Efendi! Köy için ihtiyar iki öküz bıraktılar. Sıra ile bunlar köylünün tarlasını sürüyor. Fakat cansız oldukları için biz de sapanı iterek yardım ediyoruz. İhtiyarlık var. Eksik eteklerle (kadınlarla) ne kadar iş olur? Bu işi gençler yapabilir amma onlar da sınıra gitti. Onun için ekinler iyi olmuyor. Köyde bir-iki delikanlı

123 Alıntılayan Kristian Coates Ulrichsen, *The Logistics and Politics of the British Campaigns in the Middle East, 1914-1922* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 68.

kalsa idi bereket olurdu."[124] Bu ihtiyarların şikâyetleri elbette Edirne'den Şam'a on binlerce köylünün de şikâyetiydi. Osmanlı ziraatının emek-yoğun niteliği insan gücü sıkıntısının tesirini o derece artırmıştı ki cephenin ardında kalan halk genç erkeklerden boşalan yeri asla dolduramadı. Nüfus yoğunluğunun nispeten düşük olduğu bölgelerde ise durum çok daha vahimdi.

İnsan gücü krizi iaşe krizini başka yönlerden de etkiledi. Harbin son iki yılında Osmanlı orduları en fazla asker kaybını çatışmada değil firarda yaşamıştı. Birliklerinden firar eden yüz binlerce asker yakalanma korkusundan memleketlerine dönmeye cesaret edemiyordu. Çoğu, kendileri gibi asker kaçaklarından oluşan eşkıya çetelerine katılmıştı.[125] Dağlarda gezen ve köylere dadanan bu firari grupları kırsal bölgeleri daimi bir tekinsizliğe mahkûm etti. Can güvenliklerinden endişe duyan köylüler tarlalarına çekinerek gidiyorlardı. Eşkıyanın pusuya yattığı yollardan geçmeye korkan köylü, çarşısında malını sattığı kasabaya inmekten sakınıyordu. Bu şekilde yavaş yavaş mahalli piyasadan çekilen köylü sırf kendisi için üretmeye başladı. Kitlesel firarlar ordunun savaşma gücünü eritmekle kalmayıp kırsaldaki yerel ekonomileri de giderek birbirinden kopardı.

1917 yılı imparatorluğun hayvan stokunun bitmek bilmeyen savaş yüzünden suyunu çektiği yıl olmuştu aynı zamanda. Son derece yetersiz mekanizasyondan ve tarım sektörünün genel itibarıyla az gelişmişliğinden dolayı zirai üretim Osmanlı'da esasen çok büyük ölçüde insan ve hayvan gücüne dayanıyordu. Askerî müfettiş olarak 1917'de Anadolu'yu dolaşan Ahmet Haşim bir arkadaşına yazdığı mektupta çiftlik hayvanlarının köylünün yaşamındaki fevkalade rolünü şöyle vurguluyordu: "Eski Mısırlılardan ziyade Anadolulular Apis öküzüne hürmet etmeliydi. Öküz, burada hayat-ı umumiyenin

124 Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye: İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım* (İstanbul: Arba Yayınları, 1998), 122-123.

125 Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 268-278; Gratien, "Mountains Are Ours", 397-399.

zembereğidir."[126] Köyün yaşam döngüsünde bu derece önemi haiz olan çift hayvanları savaş boyunca biteviye ordunun nakliye işlerine koşulmuş, içlerinden birçoğu da telef olmuştu. Bu da neticede tarım sektöründeki emek krizini derinleştirerek üretimin daha da düşmesine yol açmıştı. Mahalli yetkililer hayvanların topraktan çekilmesi hakkında seferberliğin henüz başlarında bile alarm zilleri çalıyor ve müsadere sürecinin itidalle yönetilmesini salık veren, genellikle kulak ardı edilecek, raporlar yazıyorlardı. Savaş uzadıkça vaziyet fenalaşmıştı. Taşradaki duruma tanıklık edenler ordu hizmetinin köylü ve köylünün hayvanları üzerindeki feci tesirine dikkat çekiyorlar, hayvan stokunun yavaş yavaş eridiğini gözlemliyorlardı. Bu tanıklardan biri Amerikan misyonerleri idaresindeki Merzifon Anadolu Koleji'nin müdürlüğünü yapan George E. White idi. Bölgedeki askerî nakliyata at arabalarıyla girişilmiş, atlar aşırı yüklenmeden telef olana kadar da bu şekilde devam edilmişti. Akabinde öküzlerin çektiği iki tekerlekli kağnılara gelmişti sıra. Son olarak da develer ve eşekler yüklenmişti ordunun malzemesini: "Ve o zaman Merzifon'daki komşularımızın gözlerinden yaşlar dökülüyordu. Hayır, üzerlerine düşen vazifeden kaytarmak gibi bir niyetleri yoktu ama pekâlâ biliyorlardı ki evlerinin altındaki küçük ahırda yaşayan zavallı eşekleri askerî levazımı cepheye ulaştırmak şöyle dursun kendi karınlarını doyuracak kadar yemi bile o kadar uzağa taşımaktan acizdi."[127] Bazı tahminlere göre imparatorluğun toplam öküz ve manda stoku savaş sırasında %86,5 azalmıştı.[128] Yetkililer çoğu kez köylünün münavebeli olarak kullanacağı birkaç yük hayvanını köylerde bırakıyorlardı. Fakat durmadan çalıştırıldığından zayıf düşen bu hayvanlar salgın hastalıklara açık hale geliyorlardı. Köyde bırakılan hayvanlar aşırı yüklenme-

126 İnci Enginün ve Zeynep Kerman (der.), *Ahmet Haşim Bütün Eserleri*, cilt 4, *Frankfurt Seyahatnamesi, Mektuplar, Mülakatlar* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 69.

127 George E. White, *Adventuring with Anatolia College* (Grinnell: Herald-Register, 1940), 88.

128 Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation, 1908-1923* (New York: The Macmillan Company, 1924), 289.

den sağ çıksa bile çok sayıda yük hayvanının müsadere edilmesi ziraata dayalı yerel ekonomilerin alışılagelmiş ritmini altüst etmişti.

Osmanlı köylüsünün çilesi sırf savaşa has koşulların yarattığı sıkıntılardan mütevellit değildi. 1917 yazında Irak'ın ve Suriye'nin kuzeyini kasıp kavuran kuraklık ve takip eden kışın neredeyse bütün imparatorlukta dondurucu geçmesi de tarımsal faaliyeti olumsuz etkiledi. 1917 yılında Kuzey Suriye'de seyahat eden bir Alman doktor savaşın ve elverişsiz hava şartlarının tarıma etkisini yakinen görmüştü: "Güneye doğru ilerleyen trenin penceresinden çorak bir manzaraya bakıyordum. Normalde buralarda bol miktarda buğday ve yulaf yetiştirilirdi. Şimdi ise tarlaların büyük kısmı sürülmemişti ve her renkten devedikeni toprağı örtüyordu."[129] Dönemin bir başka tanığının Kasım 1917'de daha doğudaki Salahiye'de gördükleri Alman doktorun gözlemini teyit eder nitelikteydi: "Her tarafta kıtlık ve pahalılık olabilecek en üst düzeye ulaştı. Burada bir kıyye ekmek 20 kuruş nakit para, bir kıyye arpa 10 kuruş ve bir yük saman 50 kuruştur. Bu civar köylülerinin ekserisi unla, mazı ile, yaprak ile nefislerini körletiyorlar. Aylardan beri ekmek görmeyen birçok köylü aile mevcuttur. Tarlalar hep boş ve ekilmemiş halde. Bir tane yok ki köylü ziraat yapsın. Ne tohum kalmış, ne çift mevcut, ne hayvan var. Her kaynak kurumuş. Geleceği büyük bir mahrumiyet korkutuyor. Buralarda [bank]not alışverişte hiç tedavül etmiyor... Açlıktan ağlayan, açlıktan ölen birçok kadınlar ve çocuklar gördüm. Her tarafta derin bir mutlak mahrumiyet mevcut. Evet, Türk'ün metanet azmi kırılmadı. Fakat işte oluyor! Artık bir ilahi ilham bu fecaat örtüsünü kapatmalıdır."[130]

Ordu, iaşe sistemini işte böyle son derece hassas bir dönemde devralmıştı. Kritik seviyelere düşen üretim karşısında iaşe

129 Wilhelm His, *A German Doctor at the Front (Die Front der Arzte)*, çev. Gustavus M. Blech ve Jefferson R. Kean (Washington. D.C.: The National Service Publishing Company, 1933), 174; Williams, "Economy, Environment, and Famine", 158-159.

130 Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri*, Celali Yılmaz (der.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 556-557.

sisteminin verimliliğini yükseltmeyi hedefleyen askerler bunu yerel ekonomilere daha doğrudan ve şiddetle müdahale ederek yapmaya çalışıyordu. Bilhassa birliklerin levazım sıkıntısı çektiği bölgelerde köylünün erzakını almaya askerî birlikler bizzat yollanıyordu. Üreticinin öfkesini celbeden bu süreç umumiyetle şiddet içeriyordu. Asker, evlere ve ambarlara destursuz giriyor, zahiresini saklayan köylüyü hırpalıyor, evini yakmakla, köyünü yıkmakla tehdit ediyordu. Birçok vilayette hükümet memurlarını emirlerine itaate mecbur kılan iaşe idaresi yine onlar vasıtasıyla köylülerden aşar ve ilave iaşe hissesini topluyordu. Bu tarz yeni müdahaleler ve daha kötüsü vergi yükünün iki-üç kat artması köylüyü hükümetten daha da soğutmuştu. Savaş yıllarında Bolu'da öğretmenlik yapan Mehmet Zekâi Bey (Konrapa) bu süreçte görevlendirilen memurlar arasındaydı. Köylerdeki derin sefaleti gören Mehmet Zekâi köylünün sırf aşar ödediği geçmiş günlere ve savaştan önce haklarında veryansın etmekten hiç vazgeçmediği mültezimlerin zamanına duyduğu özleme bizzat şahit olmuştu.[131] İmparatorluğun bir başka diyarında, Suriye'nin Kalamun dağlarındaki Deyr Atiyah köyünden Said Jawmar adlı bir genç de vergi memurlarına söyleniyordu: "Hükümet buğday, yulaf, darı, kuru üzüm ve diğer mahsulün yarısını alıyor. Ödemeyenler karşılarında vergi memurlarını buluyorlardı – bütün vergiler tahsil edilene kadar hiçbir yere gitmeyen, köyün kamburu olan davetsiz misafirler ki zaman zaman yaptıkları iş haneleri soymaktan farksızdı."[132]

Yeni iaşe sisteminin yarattığı tesir üreticiden üreticiye değişiyordu. Sistem, mahsul fazlasını iaşe müdüriyetine yüksek fiyattan satmaya devam eden büyük çiftçiye yaramıştı.[133] Bank-

131 M. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi* (Bolu: Bolu Vilayet Matbaası, 1960), 640.

132 Abdallah Hanna, "The First World War according to the Memories of 'Commoners' in the Bilad al-Sham", *The World in World Wars: Experiences, Perceptions, and Perspectives from Africa and Asia,* Heike Liebau vd. (der.) (Leiden: Brill, 2010), 305.

133 Ahmad savaş yıllarında küçük bir "zengin orta sınıf"ın zuhur ettiğini yazar. Feroz Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks, 1908-1918", *Économie et Sociétés dans L'Empire Ottoman (Fin du XVIIIe-Début du XXe Siècle),* Jean-Louis Bacque Grammont ve Paul Dumont (der.) (Paris: Éditions CNRS, 1983), 284; Feroz Ahmad, "War and Society under the Young Turks, 1908-

notları koyacak yer bulamayan büyük toprak sahiplerinin paralarını samanlıklardaki büyük sepetlere doldurduğuna dair rivayetler almış başını yürümüştü.[134] Yediğinden ötesini ancak ucu ucuna üreten yoksul köylü içinse tahılının üçte birinden fazlasının sabit fiyattan ve değersiz kâğıt para karşılığında zorla satın alınması bir felaketti. Üretimdeki genel düşüş de hesaba katıldığında, zaten az miktardaki mahsulünün gittikçe artan bir hoyratlıkla elinden alınması köylünün kendi maişetini tehlikeye sokmuştu. Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi karşılaştığı köylülerin sefaletini çarpıcı bir şekilde betimliyordu:

> Müstahsillerin herhangisine sorsak, herhangisini dinlesek diyorlar ki rica ederim, memleketin selameti, vatanın tahmil ettiği fedakârlık icabı olarak babamı, kardeşimi, oğlumu, hülasa efrat ve taallukatımdan on, on beş kişiyi saff-ı harbe gönderdim. Beş, altı, yedisinin haber-i şehadeti geldi. Üç, dört tanesi de malul ve sakat olarak yanımdadır. İkisi de esirdir. Birkaçı da elyevm saff-ı harptedir. Ben, böyle bütün vesait-i sa'yimden mahrum olduğum halde, bu kadar müşkülata rağmen benim istihsal ettiğim on kilo buğdayı, üç ay sonra ekeceğim tohumu da nazar-ı itibara almayarak ve tarlalarıma ziraat etmek için kullandığım hayvanatımın yemini de hiç nazar-ı itibara almayarak, altı, yedi ay yemek için muhtaç olduğum yemekliği de nazar-ı itibara almayarak elimden aldılar. Ve hatta, bunların parasını da almadım.[135]

Köylülerin kendisi de mahsulünün çoğunu alarak kendisini açlığa mahkûm eden yetkililere ateş püskürüyordu. Elleri iş gören fertlerini yitiren aileler en fazla zora düşenler arasındaydı. Kocası askerde olan Güllü, Pötürge'nin Telo köyündeki tüm kadınlar adına yolladığı arzuhalinde tahıl hasatlarının beş yüz, hatta iki yüz kilo bile vermediğini yazıyordu. Sadece yetmiş-seksen kilo çıkartabilmişler, onun da çeyreğini, aşara

---

1918", *Review* 11, no. 2 (1988): 281-282. Suriye için bkz. Hanna, "First World War", 309.

134 Konrapa, *Bolu Tarihi*, 646.

135 *MMZC*, 3. Dönem, 4. İçtima, cilt 3, 9 Mart 1334 (9 Mart 1918), 70.

ilave olarak, iaşe memurları satın almışlardı. Köylüler ihtiyaçlarının fazlası tahılı hükümete bilabedel bırakmaya seve seve razıydılar. Fakat hükümete satmaya mecbur oldukları tahıldan sonra kendilerine tek bir tane bile kalmıyordu.[136] Benzer şekilde Keskinli kadınlar Dahiliye nazırının yardımını diliyor ve ikinci misil mubayaadan muafiyetlerini talep ediyorlardı: "Esasen muinsiz efrad aileleri olup idare-i maişette aciz kalmışız. İkinci mubayaa verilirse çocuklarımızla perişan kalacağız. Tohumluk da bulamayacağız. Merhametinize kalmışız."[137] Kırkkiliseli çiftçiler de mahalli iaşe heyetinin ellerindeki artık buğdayı mubayaada ısrar etmesi halinde ailelerini geçindirmek için mallarını satmaktan ve akabinde toprağı terk etmekten başka çareleri kalmayacağını yazıyorlardı.[138]

Yeni sistemin tesirleri hakkında mütalaada bulunanlar arasında mebuslar da vardı ve bunların bir kısmı İttihatçıydı.[139] "İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi ziraata hizmetinden ziyade bu memleketin ziraatını esasından, temelinden yıkmıştır" diye dile getirecekti Kerkük mebusu Nazım Bey tepkisini.[140] Sırf Nazım Bey değil, diğer bazı mebuslar da hükümetin üreticiden zorla yüksek miktarda buğday satın almasının ziraatı durma noktasına getirdiğini belirtiyorlardı haklı olarak. Mebuslar kanun değiştirilmediği taktirde mevcut uygulamanın birçok köylüyü açlığa mahkûm edeceğini ve ordunun iaşesi için gereken kaynağın da en nihayetinde suyunu çekeceğini söylüyorlardı. Hiç olmazsa köylünün tohumluk, yemlik ve karnını doyurmak için ihtiyaç duyduğu hububata dokunulmamasını talep ediyorlardı.[141] Hükümet ve ordu temsilcileri tüm bu göz-

136 BOA, DH.IUM E/38-74, 16 Eylül 1917.

137 BOA, DH.IUM E/39-46, 1 Ekim 1917.

138 BOA, DH.IUM E/43-37, 10 Kasım 1917.

139 Yeni düzenleme yürürlüğe Ağustos 1917'de muvakkaten ve meclisin onayı alınmadan konmuştu. Kararnamenin mecliste tartışılması için sekiz ay beklemek gerekecekti.

140 *MMZC*, 3. Dönem, 4. İçtima, cilt 3, 10 Mart 1334 (10 Mart 1918), 83.

141 Mebusan'daki tartışmalar için bkz. *MMZC*, 3. Dönem, 4. İçtima, cilt 3, 10-14 Mart 1334 (10-14 Mart 1918), 56-74, 82-92, 129-159, 168-193, 198-222, 444-472.

lemler ve sert eleştiriler karşısında kanunu savunmuşlar, askerin iaşesinin tek çaresinin standart aşarın üç katı kadar mahsulün alınması olduğunu vurgulamışlardı. Dahası, tarımsal nüfusun ekseriyetini teşkil eden zümre olarak küçük üreticinin bu uygulamadan muafiyeti söz konusu olamazdı. Bütçe alt komisyonu adına söz alan Ali Cenani Bey İTC yönetici eliti arasındaki hâkim fikri dillendirecekti: "Zürraın da böyle bir sırada kendi ekmeğini fazla yemeyip de az bir miktara kanaat etmesinde zaruret vardır. Binaenaleyh, bugün zürraın ahvalini bir parça tazyik edecektir diyerek orduya... lazım olan zahirenin miktarını tenzil etmek ve memleketin müdafaasıyla meşgul olan ordunun maişetini tehlikeye duçar etmek doğru olmaz."[142]

Sonuç

Tarihçi Avner Offer'in isabetli tabiriyle Birinci Dünya Savaşı "yalnızca çelik ve altın kavgası değil, ekmek ve patates kavgasıydı da".[143] Gıda meselesi, özellikle savaşın ikinci yarısında, tüm Cihan Harbi muhariplerinin uykularını kaçırmıştı.[144] Bu Osmanlı için de geçerliydi. İttihatçılar daha ilk başlarda savaşın sonucunu belirleyecek faktörlerden birinin gıda arzı olduğunu anlamışlardı. İTC hükümeti, diğer muharip ülke hükümetleri gibi, ordunun ve başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerdeki nüfusun iaşesini en büyük mesele olarak görüyordu. Bu sınavı vermeye çalışan hükümet ve ordu, tahıl üretimini, tedarikini, sevkini ve dağıtımını düzenlemek niyetiyle

142 *MMZC*, 3. Dönem, 4. İçtima, cilt 3, 14 Mart 1334 (14 Mart 1918), 177. Üçüncü Ordu kumandanı Vehip Paşa da benzer düşüncedeydi: "Cephedekilerin doyması, geridekilerin kanaatkârane yaşamaları lazımdır." Hurşit Çalıka (der.), *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları* (İstanbul: y.y., 1992), 18.

143 Avner Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford: Oxford University Press, 1989), 1.

144 Avrupa bağlamındaki mukayeseli deneyimler için bkz. Thierry Bonzon ve Belinda Davis, "Feeding the Cities", *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914-1919*, Jay Winter ve Jean-Louis Roberts (der.), cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 305-341.

umumiyetle etkisiz ve sıklıkla birbiriyle çelişen uygulamalara başvurdu. Savaş uzayıp gittikçe hükümet giderek daha topyekûn ve müdahaleci yaklaşımlar geliştirerek zirai üretim ve gıda dağıtımıyla mükellef bürokratik mekanizmayı genişletti. Tüm bu teşebbüslere rağmen hükümetin üretim ve dağıtıma ilişkin problemleri savaş sonunda hâlâ mevcuttu. Hükümet politikalarındaki eksikliklerin giderek büyüyen arz sıkıntılarına yol açmasıyla imparatorluğun birçok bölgesinde açlık baş göstermişti.

Bu bölümde tartışıldığı üzere, söz konusu politikalar cephe gerisindeki yaşamın birçok veçhesine dokundu. Koca bir orduyu doyurmak, giydirmek ve donatmak amacındaki devlet Edirne'den Şam'a sivil hayata sert ve hatta kimi zaman tahripkâr bir şekilde müdahale etti. Çoğu kere bu müdahale yerel ekonomilerin alışılagelmiş ritmini altüst ederek, bilhassa hanelerin geçiminin bıçak sırtında olduğu bölgelerde, insanların hayatını tehdit etti. Belki de tüm harp politikaları arasında cepheyle cephe gerisi arasındaki sınırı en haşin darbeyle silikleştiren şey sıradan halk kitlelerine muazzam maddi ve manevi sorumluluklar yükleyen askerî iaşe politikalarıydı. Nihayetinde devletin meşruiyetini zedeleyen ve savaş seferberliğini baltalayan da yine bu politikalar olacaktı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

EVDE: ZEVCELER VE ANNELER

Karadeniz kıyısındaki ücra bir köyden çekilen telgraf 31 Aralık 1917 tarihinde Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın makamına ulaştı. Telgraftaki on imzanın sahibi köylü kadınlardan her biri ya askere çağırılan bir erkeğin zevcesi ya da annesiydi. Telgraflarında, hükümetin haşin savaş politikalarından, yaşadıkları derin yoksulluk ve açlıktan dert yanıyorlardı. Tohumluk sıkıntısı yüzünden tarlalarını ekememişlerdi. Katırlarını, atlarını, koyun ve ineklerini ordu ellerinden almıştı. Köyün yaşlılarıyla çocukları yol ve tahkimat inşaatında çalıştırılıyorlardı. Temel gıda maddelerinin fiyatları bu kadar artmışken artık geçinemediklerini yazıyorlardı dilekçe sahibi kadınlar. Askerin ihtiyacı uyarınca evleri orduya tahsis edildiğinden insanlar ağaçların altında uyumak zorunda kalıyorlardı. Bu da yetmezmiş gibi bölgede cirit atan asker kaçaklarıyla muhacirler fındık ve mısırlarını silip süpürmüşlerdi. Ellerinde avuçlarında kalan hububatın çocuklarının iki aylık gıdasına ancak yeteceğini söyleyen köylü kadınlar isyan ediyorlardı. Yaşadıkları tüm bu zorluklara rağmen devlet yetkililerince aşırı düşük fiyattan orduya hububat sağlamaları için baskıya uğruyorlar, kendi karınlarını doyurmak için kilerde sakladıklarını bile satmaya zorlanıyorlardı. Jandarma, köylünün sakla-

dığı hububatı bulamazsa tencere, tava, kazan, eline ne geçirirse alıp götürüyordu. Bunun üçüncü telgrafları olduğunu belirten dilekçe sahipleri sadrazamın meseleyle bizzat ilgilenmesini talep ediyorlardı. Telgraflarında hem çaresizlik ve ıstırabı hem de kararlılık ve öfkeyi okumak mümkündü: "Umumen bir tarafa ihraç olunmamızı [isteriz] yahut denize ilka ediniz [atınız]. Kanuna razı değiliz."[1]

Kadınların telgrafında ifadesini bulan sefalet ve mahrumiyet elbette sadece kendi köylerine mahsus değildi. Naklettikleri deneyimlerinde, Osmanlı toplumunu kuşatan büyük krizin yansımasını görür, devletin giderek daha doğrudan kadınların hayatına sokulduğunu anlarız. Telgraflarının işaret ettiği bir diğer önemli husus ise, kadınlar ve hükümet yetkilileri arasında karşılıklı yükümlülük ve beklentilere dayalı yeni bir etkileşim biçiminin ortaya çıkmış olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Cihan Harbi'ne girmesiyle birlikte devlet ile vatandaşlar arasında yeni bir ilişki şekillendi. Bu ilişki milyonlarca erkek için askerlik ve uzun bir cephe görevi demekti. Kadınlar içinse hem erkeklerin evden uzaklaşması ve bunun beraberinde getirdiği muhtelif zorluklar hem de devletin gündelik hayatlarına giderek daha fazla müdahalesi şeklinde tezahür etti. Bu yeni durumun bir neticesi olarak savaş boyunca kadınlar, hükümet yetkilileriyle çok daha sık ve yakın temasa girmek durumunda kaldılar. Kitabın bu bölümü kadınların savaş sırasındaki deneyimlerine, savaşı ve savaşın toplum üzerindeki derin tesirlerini nasıl gördüklerine ilişkindir. Diğer yandan savaşın, kadınların devletle olan ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini ve onların toplumsal cinsiyet rollerine dair algılarını ne yönde etkilediğini incelemektedir.

---

1 Bu bölümün bir kısmı "War, Women, and the State: The Politics of Sacrifice in the Ottoman Empire during the First World War" başlığıyla basılan araştırmama dayanmaktadır, *Journal of Women's History* 26, no. 3 (2014): 12-35. Copyright © 2014 The Johns Hopkins University Press; BOA, DH.IUM 20/2-2/3, 31 Aralık 1917.

Harp ve Osmanlı kadınları

Cihan Harbi neredeyse tüm Osmanlı kadınlarının yaşamını bir şekilde etkilemişti ama Osmanlı kadınının savaş tecrübesini tek bir anlatıya indirgeyerek aktarmak mümkün değildir. Savaşın etkisi sınıfa, etnik kökene ve yaşanılan bölgeye bağlı olarak değişiklikler göstermişti. Yine de Osmanlı kadınlarının büyük kısmının harbin yıkıcı tesirini hem özel hem de toplumsal hayatlarında derinden hissettiklerini söyleyebiliriz. Kadınlar, nispeten küçük ve varlıklı bir kesim hariç tutulacak olursa, savaş boyunca muazzam maddi ve manevi güçlüklerle boğuştular. İmparatorluğun dört bir yanında kadınlar daha ağır şartlarda ve daha fazla çalışmaya mecbur kaldılar. Zaten "tabii" vazifeleri olarak görülen yemek, temizlik, çocuk ve yaşlı bakımı gibi ev işlerinden başka normalde, şimdi orduda olan, erkeklerin yaptığı işleri de üstlenmek zorunda kaldılar.

Yüz binlerce erkeğin toplumsal hayattan çekilmesi ve topyekûn harbin gerektirdiği seferberlik şartları Osmanlı kadınının durumunu kökünden değiştirdi. Çetin savaş koşulları ve beraberinde gelen ekonomik sıkıntılar çok sayıda kadını herhangi bir destek görmeden kıt kanaat geçinmek durumunda bıraktı. Birçokları ailelerinin geçimini tek başlarına sağlamak zorunda kaldı. İmparatorluğun muhtelif kentlerinde çeşitli işlerde istihdam edilen kadın sayısı bu yüzden savaş boyunca artmıştı.[2] Erkek fertlerini orduya veren orta sınıf aileler için bile yokluklar gündelik hayatlarının ayrılmaz bir parçası olmuştu.[3] Bu tip ailelerin sosyal statüleri savaş, erkeklerin ev-

2 "Kadınların Muharebeden İstifadeleri", *Sabah,* 10025 (13 Ekim 1917): 3; Yavuz Selim Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women, 1916-1923* (İstanbul: Ottoman Bank Research Center, 2005); Charlotte Lorenz, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit Besonder Berücksichtigungder Arbeitenden Klasse", *Die Welt des Islams* 6 (1918): 72-214. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Nicole A.N.M. Van Os, "Feminism, Philanthropy & Patriotism: Female Associational Life in the Ottoman Empire" (yayımlanmamış doktora tezi, Leiden University, 2013), 337-378.

3 Örnekler için bkz. Irfan Orga, *Portrait of a Turkish Family* (New York: Mcmillan, 1950); Sarkis Torossian, *From Dardanelles to Palestine: A True Story*

den ayrılması ve devamında gelen yoksullaşmayla beraber sarsıldı. Nihayetinde kadınlar kent ekonomisinin farklı sektörlerinde uzun mesai süreleri boyunca ve oldukça düşük ücretlerle çalışmaya mecbur kaldılar.[4] Bu, daha önce evlerinin dışında hiç çalışmamış olan birçok şehirli kadın için fevkalade bir durumdu.

Köylü kadınların savaş deneyimleri kentli kadınlarınkinden epey farklı olmasına rağmen onlar da umumi askerliğin getirdiği problemlerle cebelleşmek zorundaydılar. Her yeni celple birlikte binlerce hane ancak kıt kanaat geçinebilen asker ailelerinin saflarına katılıyordu. Dönemin tanıklıkları genç erkek nüfusunun tamamını askere yollayan köylerden bahseder. Örneğin, Macar etnograf Istvan Györff Anadolu'daki bazı köyleri ziyaret etmek istediğinde izin alamamıştı çünkü bu köylerde kadınlar ve çocuklardan başka kimse kalmamıştı.[5] Kendisinden bir önceki bölümde bahsettiğimiz genç öğretmen Mehmet Zekâi Bey (Konrapa) mektep imtihanları için dolaştığı ve "çok feci hallerini gördü[ğü]" Bolu köyleri hakkında şöyle diyordu: "Hangi köye uğradıksa erkekten eser görünmüyordu. Umumi harp bütün köyleri boşaltmış... Harp yalnız gençleri değil orta yaşlıları da eritmiş, köyleri adeta erkeksiz bırakmıştı. Köylerde erkek olarak çocuklarla ihtiyarlara rastlanıyordu."[6]

Savaş şartları ve erkeklerin askere alınması kadınları köy hayatının odak noktası yapmıştı, ne de olsa köyde kalan erkekler, Mehmet Zekâi Bey'in notlarında aktardığı gibi, umumiyetle çocuklardan ve ihtiyarlardan ibaretti. Yaşlı erkekler köy hayatında hâlâ birtakım önemli roller üstlenseler de toprak işleri genelde kadınların omuzlarındaydı. Nihayetinde

---

of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance (Boston: Meador Publishing Company, 1947 [1929]), 98; Nazan Bekiroğlu, *Şair Nigar Hanım* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 110-118.

4 Savaş sırasında eşini kaybeden genç bir annenin ailesini geçindirmek amacıyla askerî imalathanede erlere üniforma dikerek verdiği hayatta kalma mücadelesi için bkz. Orga, *Portrait of a Turkish Family*.

5 Melek Çolak, "Macar Etnograf Istvan Györff ve Kuzey Marmara Bölgesi İnceleme Gezisi (1918)", *Belleten* 265 (2008): 946.

6 M. Zekâi Konrapa, *Bolu Tarihi* (Bolu: Bolu Vilayet Matbaası, 1960), 619, 641.

birçok köylü kadın için gündelik hayat dayanılmaz raddede zorlaşmıştı. Çoğunlukla okuma yazma bilmeyen bu kadınlar hislerini yer yer dokunaklı türkülerle ifade etmişlerdi. Bunlardan birinde cephe gerisini kuşatan yeis şöyle dile geliyordu:

Adam' olan hergediyor
Onyedili harbediyor
Her nereye vardıysam
Kız, gelin çifte gidiyor.[7]

Osmanlı kırsalı boyunca kadınlar toprağı işlemek zorunda kalmanın ötesinde mahsullerini pazara götürüp bizzat satmaya da mecburdular. Örneğin, savaşın son yılında *Vakit*'te çıkan bir makalede sırf kadınlardan oluşan yeni bir esnaf tabakasından bahsediliyordu. Bu kadınlar ürünlerini yakın çevredeki kasaba ve köylerden İstanbul'a getirmişler ve kendilerine yeni bir pazaryeri kurmuşlardı.[8] İstanbul'un büyük midesi, bu kenti kadınlar için önemli bir pazar yapmıştı yapmasına ama imparatorluğun başka şehir ve kasabalarında da benzer manzaralar göze çarpıyordu. Örneğin, tren istasyonlarında yolculara meyve satmaya çalışan köylü kadınlara dair şöyle yazıyordu Falih Rıfkı (Atay): "Bunların beceriksiz, utangaç, şimdiye kadar köyden ve ocak başından ayrılmamış oldukları belliydi. İçlerinde en mahcup duran genç bir kadının önünden aşağı yukarı gelip geçtim. Ne sepetini uzattı ne serbest bir sesle beni davet etti. Kim bilir şu kadın kendi evinden hududa kaç erkek göndermiştir? Kim bilir şu bir sepet meyveden kaç kişiye harçlık, kaç kişiye gıda arayacak?"[9] Bu ve bunun gibi birçok gözlem, kadınların kamusal hayatın her cephesinde gittikçe artan

7 Ahmet Z. Özdemir, *Öyküleriyle Ağıtlar I* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 32.

8 M., "Kadın Tüccarlar Pazarında", *Vakit*, 82 (11 Ocak 1918): 2.

9 Falih Rıfkı [Atay], *Ateş ve Güneş* (İstanbul: Halk Kitabhanesi, 1334 [1918]), 20. Aynı konuyla alakalı olarak, savaş sırasında çocuk olan Bahri Savcı'nın hatıratına da bakılabilir. Alıntılayan Zekeriya Özdemir, *Adramyttion'dan Efeler Toprağı Edremit'e* (Ankara: y.y., 2000), 348. Böcüzade Süleyman Sami Isparta'daki tutucu çevrelerin kadınların ticarette gittikçe daha görünür olmalarına tepki gösterdiğini yazar. *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Suat Seren (der.) (İstanbul: Serenler Yayını, 1983), 325.

görünürlüğüne ve neticesinde, yerleşik sosyoekonomik ve kültürel normların sıklıkla ihlal edildiğine delalet ediyordu.

Harbin başından beri kadınlar imparatorluk çapında, gerek kendi rızalarıyla gerek cebren, muhtelif ordu işlerinde de çalıştırıldılar.[10] İmparatorluğun altyapı yetersizlikleri yetkilileri sık sık kadın emeğini kullanmaya yöneltiyordu. Bilhassa taşrada ve doğru düzgün yolu olmayan bölgelerde işçi açığı ve vesait sıkıntısı çeken yetkililer birçok durumda kadınları angaryaya sürüyor, erzak ve mühimmatı uzak menzillere taşıtıyorlardı.[11] Ordunun, hayvanların çoğuna ve uygun vesaite çoktan el koyduğu hesaba katıldığında bu tarz ağır yükleri taşımanın ne derece uzun ve dehşetli bir çile olduğu daha iyi anlaşılır. Ağır işlere sürülen köylülerin bitkin hayvanları yollarda telef oluyor, yük arabaları bozuluyordu. Kadın, çocuk ve ihtiyarlardan müteşekkil kafileler yalnızca açlığa, soğuğa ve başlarındaki çavuşların gaddarlığına değil, eşkıyaya dönüşen firarilerin saldırılarına da sık sık duçar oluyorlardı.

Cephe gerisindeki hayatın öteki veçhelerinde olduğu gibi, ordu hizmetinde çalıştırılan sivillere dair resmî söylemle bu işleri yapanların kendi söyledikleri arasında ciddi farklar vardır. Örneğin, Erzurumlu kadınların savaş hizmetinden bahseden *Tanin* onların fedakârlık ve diğerkâmlığını takdir ediyor, onları '93 Harbi'nin kahraman kadınlarına benzetiyordu: "Bu defaki harpte de Erzurum kadınları, erkeklerini serhat muhafazasına göndererek, kendileri çoluk çocuklarıyla cephane sandıklarını omuzlarında taşımak suretleriyle '93 kadınlarının kızları olduklarını ispat etmişlerdir."[12] Benzer şekilde, Şark cephesi kumandanlarından Fevzi Çakmak'a göre kadınlar askerî levazım nakliyesinde büyük bir heves sergilemişlerdi çün-

10 Van Os, "Feminism, Philanthropy", 337-378; Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum,* 51 (1988): 34-38; Sadık Sarısaman, "Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 39 (1997): 695-723.

11 Örnek olarak bkz. Tevfik İsmail Gökçe ve S. Neşati Üster (der.), *Tevfik Sağlam, 1882-1963* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1968), 264.

12 "Erzurum'da Osmanlı Kadınları", *Tanin,* 2172 (7 Ocak 1915): 4. Ayrıca bkz. "Cihad ve Kadınlarımız", *Tanin,* 2173 (8 Ocak 1915): 1.

kü yol boyunca iaşeleri sağlanmış, hizmetleri karşılığında kendilerine bir miktar para ve gıda verilmişti. Çakmak'ın bahsettiği bu kadınlara (ve çocuklarına) verilen vazife, erzak ve mühimmatı Karadeniz sahilinden ordu depolarına yollanmak üzere yüksek karlı dağlara taşımaktı.[13] Bu yüksek rütbeli askerin baktığı yerden bu kadınlar, ki paşanın mufassal anlatısında teknik bir detaydan ibaretlerdi, Osmanlı Üçüncü Ordusu denen devasa çarkın küçük dişlilerinden başka bir şey değillerdi.

Ancak birçok kadının zorla çalıştırılmaktan hiç de memnun olmadığı aşikârdı. Uşaklı Hatice ve hemşerileri Dahiliye Nezareti'ne asker eşleri ve anneleri sıfatıyla yolladıkları telgrafta on saat mesafedeki bir nahiyeye erzak taşımaya mecbur edildiklerinden yakınıyorlardı. Soğuk havaya ve yük hayvanları olmamasına rağmen (köylerinde üç-dört haneye ait tarlaları tek bir çift öküzle sürüyorlardı) mahalli yetkililer şiddet ve cebirle onları nakliye angaryasına koşmuşlardı.[14] Benzer bir şikâyet Espiye'deki asker eşlerinden ve annelerinden geliyordu. On sekiz ay boyunca çocuklar ve ihtiyar kadınlarla birlikte Tirebolu'dan kimisi beş, kimisi on iki saat mesafedeki menzillere levazım nakliyesinde bedavaya çalıştırılmışlardı.[15] Savaşta yedek subaylık yapan Abdülkadir Kemali Bey kadın, çocuk ve ihtiyar köylülerin askerî iaşe ambarının önünde kendi öküz arabalarıyla tahıl nakletmek için saatlerce bekletildiklerini yazar.[16] Kadınlar beş para almadan ve zorla hububat nakliyesinde çalıştırılmalarına veryansın ediyorlardı. İçlerinden bazılarının kundaktaki bebeklerini almalarına bile izin verilmemişti.[17]

---

13 Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi: 1935 Yılında Harp Akademisi'nde Verilen Konferanslar* (Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005), 312.

14 BOA, DH.IUM 20/1-1/14, 17 Mart 1918.

15 BOA, DH.IUM 20/11-3/1, 1 Ocak 1918.

16 Işık Öğütçü (der.), *Orhan Kemal'in Babası Abdülkadir Kemali'nin Anıları* (İstanbul: Epsilon Yayınları, 2005), 213-215.

17 Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında Ankara hükümeti "kağnılı kadın" imgesini milli birliğin ve vatan yolunda yapılan fedakârlığın simgesi olarak kullanıp yaygınlaştıracaktı. Bu imge Milli Mücadele'de savaşanlara verilen İstiklâl Madalyası'na da işlendi.

Kadınların orduyla münasebetleri askerî işgücü olarak kullanılmalarından ibaret değildi. Ordu personeliyle birebir temas cephe gerisindeki gündelik hayatın parçasıydı. Cepheye giden ve cepheden dönen askerler çoğu zaman, nüfusu umumiyetle veya münhasıran kadın, çocuk ve ihtiyarlardan oluşan kasaba ve köylerden geçerlerdi. Üçüncü bölümde değinildiği gibi uzun mesafeler boyunca yürümek askerlerin sıklıkla tecrübe ettiği bir şeydi. Silahaltına alınan askerler cepheye gönderilmeden önce kol halinde demiryolu istasyonuna, ordu karargâhına veya alay komutanlığına yürürlerdi. Kimi zaman yetersiz demiryolu ağından dolayı yüzlerce kilometreyi yayan veya hayvan sırtında katettikleri olurdu. Bu neferler çoğu zaman karınlarını gözlerine kestirdikleri tarla ve bahçelerde doyururlar, gece çöktüğündeyse en yakındaki köyde sabahı ederlerdi.

Böylesi sefil şartlarda yol kateden askerlerin konaklayacakları yerlerde yerel halkı rastgele evlerinden çıkarmaları, buyruklarına uymayan köylülere karşı da zor kullanmaları nadirattan değildi. Örneğin astsubay Sami'nin Filistin cephesinden dönen taburu Orta Anadolu'ya ulaştığında, buz gibi bir aralık gecesi Niğde Ulukışla'ya bağlı Kolsuz köyünde "[B]ir yeni gelinciklerini evinden zorla çıkarıp o gece orada barındık" diye not düşmüştü günlüğüne.[18] Kasaba ve köylerden geçen birlikler ihtiyaç duydukları her türlü mal, malzeme ve hayvanı yerel halkın elinden alıyorlardı. Şark cephesinde yedek subay olarak görev yapan Ragıb Efendi, anılarında taburunun köylerde amansızca koşum hayvanı aramasından bahseder. Askerler, erkekleri cephede olan hanelerin kapılarını tekmeyle açıyor, buldukları henüz el konmamış tek tük hayvanı götürüyorlardı. Köylü kadınların yalvarıp yakarmasına aldırış eden yoktu: "Vermek istemeyenleri iyice hırpalayıp, tekme tokat darbeleriyle yerlere serdik. Aman Allahım sen affet! Ne büyük haksız-

18 Sami Yengin, *Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü (1917-1918)*, Ahmet Tetik vd. (der.) (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007), 124. Ayrıca bkz. Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza*, çev. Eşref Özbilgen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007 [1937]), 92, 95-96.

lık, eziyet, gaddarlık, işkence idi."[19] Kadınların askerle karşı karşıya gelmesine yakinen tanık olanlardan biri de Merzifon Anadolu Koleji Müdürü George E. White idi. Detaylı izlenimlerine ilişkin uzun bir alıntı yapmakta fayda var:

> Asker kıtası akşama doğru köye vardığında başlarındaki zabit geceyi geçirecekleri evleri ve karınlarını doyuracakları yiyecekleri temin ederdi. Erkeklerinin çoğu uzakta cephe görevinde olan köyün kadınları ne davetsiz misafirlerini geri çevirmeye cesaret edebilirler ne de askerler gece köyde konakladıkları sırada evlerinde kalabilirlerdi. Çocuklar ve ihtiyarlarla birlikte tarlalarda veya ormanda geçirdikleri gecenin ardından sabaha üşümüş ve sefil vaziyette evlerine döndüklerinde aç misafirlerinin yiyecek ne varsa yediklerini, yakacak ne varsa yaktıklarını, giyecek ne varsa aldıklarını ve köyün sakinlerine de yarı harabe bir köy bıraktıklarını görürlerdi. Aynı manzara birkaç gün sonra tekrarlanırdı ama bu defa köyü terk eden asker kıtası arkalarında çiçek hastalığına yakalanmış bir iki mensubunu da bırakmış olurdu. Çok geçmeden yeni mezarlar açılırdı köy kabristanında. Bu gibi vakalar bazı köyleri mahvolmanın eşiğine getirmiş, bazılarını ise hepten yok etmişti. Bizi ve bölgedeki herkesi derin bir endişe iklimi kuşatmıştı. Savaş işte böyle bir şeydi.[20]

Dr. White'ın tarif ettiği manzaralar muhakkak ki imparatorluğun başka birçok bölgesinde de yaşanıyordu.

Cephe gerisindeki en savunmasız zümrelerden biri asker aileleriydi. Savaşın en ağır yüklerini taşıyor, en travmatik tesirlerini hissediyorlardı. Yoksunluk ve ailenin erkek fertlerinin uzakta olmaları bu hanelerin genç kadınlarını hemcinsleri

---

19 Ahmet Emin Güven (der.), *Yaşam Öyküm: Kayserili Başkatipzade Teğmen Ragıp Bey'in Eğitim, Savaş, Tutsaklık, Kurtuluş Anıları* (Ankara: Dizayn Ofset, 2003), 78-79. Benzer örnekler için bkz. Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915*, Gönül Eti (der.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 43, 46, 47, 49; M. Emin Zeki, *Kürdistan Tarihi* (Ankara: Beybun Yayınları, 1992), 140.

20 George E. White, *Adventuring with Anatolia College* (Grinnell: Herald-Register, 1940), 88.

arasında cinsel istismara en fazla maruz kalan grup yapmıştı. Neticede, savaş yıllarında fuhuş hem büyük şehirlerde hem de taşrada görülmemiş oranda arttı. Ankara Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Müdürü Muslihiddin Safvet derin yoksulluğun harpten önce sağlam gözüken ahlâki değerlerde büyük bir çöküntüye yol açtığının altını çiziyordu. Kocalarını veya nişanlılarını savaşta kaybeden kadınlar evlilik vaadiyle kandırılıp fuhşa sürükleniyorlardı. Safvet, erkek yakınlarını kaybedince yoksulluğun zorlamasıyla hizmetçiliğe başlayan kadınların da sık sık kandırıldığını ve nihayetinde kendilerini gittikçe genişlemekte olan fuhuş batağına saplanmış bulduklarını belirtiyordu.[21] Kudüslü bir nefer de erkeklerin askere gitmesinin çok sayıda kadını son derece zor duruma düşürdüğünü ve birçokları için fuhşun hayatta kalmanın tek çaresi haline geldiğini yazıyordu.[22]

Kimi durumlarda, vahim koşulların doğurduğu çaresizlik başta asker yakınları olmak üzere kadınları devlet görevlilerinin cinsel istismarına boyun eğmeye mecbur ediyordu. Karaman'daki bir muallimin belirttiğine göre kadınları fuhşa sürükleyen faktörlerin başında vergi tahsildarının, jandarmanın, polisin ve levazım memurunun baskısı geliyordu: "Erkek na-

21 Muslihiddin Safvet, *Türkiye'nin Sıhhi İctimai Coğrafyası: Ankara Vilayeti* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1925), 55-56. Ayrıca bkz. Mehmed Hayri, *Türkiye'nin Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası: Niğde Sancağı*, İlhan Gedik (der.) (Niğde: y.y., 1994 [1922]), 167-168.

22 Günlüğün sahibi İhsan Tourjman Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman hayat kadınlarından bahseder. Salim Tamari (der.), *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past* (Berkeley: University of California Press, 2011), 114. Ayrıca bkz. Abigail Jacobson, "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I through the Eyes of a Local Muslim Resident", *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 1 (2008): 76-78; Leila Tarazi Fawaz, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambridge: Harvard University Press, 2014), 117-119. Ermeni soykırımından sağ kalanlar bağlamında fuhuş meselesi için bkz. Uğur Ümit Üngör, "Orphans, Converts, and Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914-1923", *War in History* 19, no. 2 (2012): 186-189. Fuhşun bu derecede yaygınlaşması beraberinde, başta frengi olmak üzere, zührevi hastalıkların da görülmemiş ölçüde yayılmasını getirdi. Seçil Yılmaz, "Love in the Time of Syphilis: Medicine and Sex in the Ottoman Empire, 1860-1922" (yayımlanmamış doktora tezi, City University of New York, 2016), 237-281.

mına kimsesi kalmayan genç gelinler maaş çıkartmak, maaş almak, zahire koparabilmek, firari kocasını saklamak için bu memurlara tabasbus [yaltaklanma] ve müdâhine [dalkavukluk] mecbur idi."[23] Giresun'daki asker ailelerinin sefaletini ve hükümet memurlarının bu ailelerin çaresizliğini sömürmelerini nakleden İTC şube reisinin bu çirkin duruma dair tasviri sarsıcıydı: "memurinin şehevat-ı hayvaniyesinin teskini için birçok namuslar payimal edildi [çiğnendi] ve elyevm edilmekte."[24] Bu tarz izlenimleri teyit edecek cinsten başka bir tanıklık da Kayseri'nin savaş sırasındaki en üst düzey yetkililerinden birinden, Belediye Reisi Ahmed Bey'den gelir. Ahmed Bey, otuz kuruştan ibaret muhtaç maaşını alabilmek için "memurlara namusunu satan" kadınlardan bahseder.[25]

İTC hükümeti, sonuçta başarısız olsa da, bilhassa şehirlerde fuhşu kontrol altına almak için ciddi çaba sarf etti. Bu yolda, hayat kadınlarını çeşitli düzenlemelere tabi tutuyor[26] ve kadınları çalıştırma cemiyetleri tesis ediyordu.[27] Fuhuşla müca-

---

23 Sapancalı H. Hüseyin, *Karaman Ahval-i İctimaiyye ve Coğrafiyye ve Tarihiyyesi*, İbrahim Güler (der.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993 [1922]), 77.

24 BOA, DH.IUM E/36-3, 13 Haziran 1917. Aktaran Ayhan Yüksel, "Savaş Yıllarında Giresun, 1914-1922: Sosyal ve Ekonomik Durum", *Milli Mücadele'de Giresun (Sempozyum 6-7 Mart 1999)* (İstanbul: Giresun Belediyesi Yayınları, 1999), 248.

25 Hurşit Çalıka (der.), *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları* (İstanbul: y.y., 1992), 18. Berkli Muhittin Çavuş da ekmek karşılığında cinsel istismar vakalarına şahit olduğundan bahseder. M. İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim I-II-III & Maarif Hayatımız*, Abdulkadir Ozulu ve İrfan Yiğit (der.) (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 103.

26 Örneğin bkz. Yılmaz, "Love in the Time of Syphilis", 263-267; Müge Özbek, "The Regulation of Prostitution in Beyoğlu, 1875-1915", *Middle Eastern Studies* 46, no. 4 (2010): 555-568; Zafer Toprak, "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar, 1914-1933", *Tarih ve Toplum*, 39 (1987): 31-40. Ayrıca bkz. Rıfat N. Bali (der.), *The Jews and Prostitution in Constantinople 1854-1922* (İstanbul: Isis Press, 2008).

27 Van Os, "Feminism, Philanthropy", 352-360; Karakışla, *Women, War and Work*; Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti". Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin nizamnamesinin ikinci maddesinde cemiyetin amacının kadınlara namuslarıyla çalışabilecekleri işler bulup onları himaye etmek olduğu belirtilir. *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Nizamname* (İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332 [1916]), 2.

dele İstanbul'la sınırlı değildi. Fuhşa sürüklenen genç kızları kurtarmak için imparatorluğun diğer bölgelerinde de yoğun çaba gösteriliyordu. Örneğin savaş sırasında Kudüs'te kadınların fuhşa mecbur olmadan geçimlerini sağlamaları amacıyla Kadınları Çalıştırma Cemiyeti kurulmuştu.[28] Muhtelif hayır faaliyetlerinin yanı sıra kadınlara ve genç kızlara "çeşitli elişleri öğretilen, yemek verilen ve sembolik bir ücret ödenen" atölyeler açan Beyrut'taki Suriye Kadınlar Cemiyeti'nin faaliyetleri hükümet tarafından destekleniyordu.[29] Ancak bu tür faaliyetler genellikle kentlerle sınırlı kalmış, fuhşun hızla yayıldığı taşrada en iyi ihtimalle sadece zayıf bir etki gösterebilmişti.

Harbin sonlarına gelindiğinde taşradaki devlet otoritesinin dramatik bir şekilde zayıflaması Osmanlı kadınlarının durumunu daha da nazik bir vaziyete soktu. Dağları mesken belleyen binlerce asker kaçağı, erkekleri cepheden dönmeyen aileler için ciddi bir tehdit haline gelmişti. Balıkesir'de çıkan *Ses* gazetesi eşkıyanın bölgedeki köyleri mütemadiyen soyduğunu, ihtiyarları öldürüp köylünün malını yağmaladığını, hayvanlarını götürdüğünü yazıyordu. Eşkıya, genç kızları ve hatta evli kadınları bile (kocalarını boşadıktan sonra) çete mensuplarıyla evlenmeye zorluyordu.[30] Buna tepki olarak, imparatorluğun farklı bölgelerindeki yerel halk, hükümet güçlerinin asker ailelerini çetelere karşı korumakta aciz olduğunu gördüğünden,

---

28 Margalit Shilo, *Princess or Prisoner? Jewish Women in Jerusalem, 1840-1914* (Waltham: Brandeis University Press, 2005), 123. Bu tarz faaliyetlerin büyük kısmı bizzat kadınlar tarafından yapılıyordu. Ayrıca bkz. "Women as Victims of War: The British Conquest (1917) and the Blight of Prostitution in the Holy City", *Nashim* 6 (2003): 72-83.

29 Melanie S. Tanielian, "Politics of Wartime Relief in Ottoman Beirut, 1914-1918", *First World War Studies* 5, no. 1 (2014): 76.

30 "Zavallı Köylülerimiz", *Ses* (5 Aralık 1918). Alıntılayan Hasan Basri Çantay, *Kara Günler ve İbret Levhaları* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1964), 53. Bu bölgede savaş sonrasında yaşanan karışıklık için bkz. Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Empire, 1912-1923* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 55-104. Orta Anadolu'dan benzer örnekler için bkz. Nurettin Peker, *Tüfek Omza: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür*, Orhan Peker ve Hilal Akkartal (der.) (İstanbul: Doğan Kitap, 2009), 275, 296.

"köylerinin namusunu korumak" amacıyla kendi içlerinde örgütlenmeye başlamıştı.[31]

Savaş, devlet ve asker aileleri

Cihan Harbi'nin Osmanlı kadınları için olağanüstü çetin geçmesinin sebebi sırf savaşın uzunluğu ve tahribatında değil, imparatorluğun askere alma politikalarında yaşanan eşi görülmedik dönüşümde de aranmalıdır. Seferberlikle birlikte daha önceleri askerlikten muaf olan diğer bazı gruplardan başka on binlerce muinsiz de, yani kendi yokluklarında ailelerine bakacak kimsesi olmayan erkek de, ilk kez Cihan Harbi sırasında askere alınmıştı. Eski askerlik mevzuatına göre ailelerinin geçinmek için kendilerinden başka dayanağı olmadığına kanıt gösterebilen genç erkekler ordu hizmetinden muaf oluyorlardı.[32] Ancak İTC hükümeti 1914'teki Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu ile bu gruptakilerin muafiyetini bütünüyle iptal ederek diğer mükellefler gibi celp edilmelerinin önünü açmıştı.[33]

İttihatçılar, ilk bölümde tartıştığımız gibi, askerlik muafiyetlerini Osmanlı ordusunun o eski kudretini baltalayan uygulamalar olarak görüyorlardı. Kanılarınca, Balkan Harbi hezimetinin en temel sebeplerinden biri bu askerlik muafiyetleriydi. Bu minvalde İttihatçıların asıl şimşeklerini üzerine çeken

31 Örnekler için bkz. Ahmet Cevdet Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları* (Adana: Toros Basımevi, 1969), 83; Fevzi Güvemli, *Bir Zamanlar Ordu-Anılar,* İbrahim Dizman (der.) (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 51.

32 Odile Moreau, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes: Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre" militaire, 1826-1914* (Paris: Maisonneuve et Larose, 2007), 52-65; Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, Erik J. Zürcher (der.) (Londra: I.B. Tauris, 1999), 86-87.

33 Behiç Erkin, *Hatırat, 1876-1958*, Ali Birinci (der.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), 121; Nicole A.N.M. Van Os, "Taking Care of Soldiers' Families: The Ottoman State and the *Muinsiz Aile Maaşı*", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925,* Erik J. Zürcher (der.) (Londra: I.B. Tauris, 1999), 97; Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012), 142-143.

zümre ise, askerlikten muaf olan grupların açık ara en genişi, yani muinsizlerdi. "Bu harpte yirmi beş milyon Osmanlıyı yedi milyon Balkanlının bozması en ziyade böyle merhametlerdendir" diye yazacaktı İttihatçıların önde gelen asker üyelerinden Osmanlı Üçüncü Ordu'sunun müstakbel komutanı Hafız Hakkı Bey. İmparatorluğun erkek nüfusunun önemli bir kısmını askerlik potasının dışında bırakan bu muafiyetler devletin bekası için artık ciddi bir tehdit arz ediyordu. "Muinsizleri silahaltına çağırmak, bir ailenin, bir ihtiyar kadının biricik desteğini almak acıdır" diyordu Hafız Hakkı Bey. Ne var ki, imparatorluğun yaşaması için bütün erkeklerin askere alınması, kimsenin muaf bırakılmaması şarttı ve sivil halk bu acı fedakârlığa katlanmalıydı.[34] Kaymakam [Yarbay] Behiç Bey'e göre de muinsizlere tanınan fuzuli müsamaha yüzünden Rumeli Müslümanları biricik hamilerinden, Osmanlı devletinden olmuşlardı: "Malları gasp, ırz ve namusları payimal, camileri hedm [yıkıldı] veya kiliseye tahvil edildi. Masum, kadın, ihtiyarların kanları döküldü. Niçin? Çünkü ordu, milletini müdafaa ve muhafazadan aciz kalmıştı."[35] İttihatçı kadro askerlik muafiyetlerinin ordunun savaşma gücünü sekteye uğrattığını düşünüyordu. Ordunun asli vazifesini gerçekleştirmesinin önündeki belki de en büyük engel bu tip uygulamalardı.

Yeni Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu muinsizlere tanınan muafiyetleri tamamen iptal ederek meseleyi çözmeyi ve böylece orduyu yeniden ayağa kaldırmayı hedefliyordu. 1914 Ağustos'unda kendilerinin de askere çağırıldığını duyan muinsizler ise kulaklarına inanamayacaklardı. Halkın kolektif hafızasında açılan travmanın izlerini, bu uygulamanın afallatıcı etkisini dillendiren çok sayıda folklor kaynağında tespit etmek mümkündür. Örneğin Murad Ali adlı Elbistanlı genç bir neferin destanında Osmanlı cephe gerisini kuşatan kaygı ve kederi duyar gibi oluruz:

34 Hafız Hakkı Paşa, *Bozgun* (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1972 [1914]), 145-146.

35 Kaymakam Behiç [Erkin], *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatının İzahı* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1331 [1915]), 9. Bu konuya dair bir başka benzer vurgu için hatıratına da bakılabilir: Erkin, *Hatırat*, 121.

Bin üç yüz otuzda [1914'te] bir emir çıktı.
Nicesinin evin' başına yıktı.
Muinli muinsiz aradan kalktı.
Herkes harmanını koyup gidiyor.[36]

Askerliğin kapsamını hiç olmadığı kadar genişleten Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu devlet ile asker aileleri arasındaki ilişkiyi de dönüştürdü. Evin geçimini sağlayan erkekleri orduya asker olarak veren ailelere "ayrılık ödeneği" olarak aylık maddi yardım tahsis edildi. Devletin amacı bir ya da birden fazla mensubunu askere gönderen hanelerin maddi kayıplarını telafi etmek, bu sayede çekecekleri sıkıntıyı hafifletmekti. Hükümet, aynı zamanda, bu uygulamayla taze erlerin gözlerinin arkada kalmamasını hedefliyor, onların orduya katılmalarını ve savaşmaya devam etmelerini teşvike çalışıyordu.

Hükümet ayrılık ödeneği düzenlemesini Balkan Harbi esnasında kısa süreliğine ve kısıtlı ölçüde denese de[37] bu uygulamanın geniş ölçekte hayata geçirilmesi için Cihan Harbi'ni beklemek gerekecekti. Yeni Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'yla asker ailelerine sağlanan bu destek, Osmanlı İmparatorluğu'nda muhtaçlara dönük geçmiş dönemlerde yapılan yardımlardan iki temel noktada ayrışıyordu.[38] Birincisi, yardımın kimlere yapılacağı maddi kaynağı tahsis eden kişi veya kurumun tasarrufunda değildi, gerekli şartları sağlayan herkesin buna hakkı olacaktı. İkincisi, bu ödeneği alanlar onu umumiyetle sadaka ya da iane olarak değil, akrabaları olan askerin yaptığı fedakârlıkların karşılığı olarak aldıklarına inanıyorlardı. Birçok kişi oğullarının, kocalarının ve babalarının askere gitmekle ailelerine bu hakkı kazandırdıklarını düşünüyordu.

Asker ailelerinin geçim sıkıntısını hafifletmek için bu tip yeni düzenlemeler getiren sadece Osmanlı hükümeti değildi.

---

36 M. Sabri Koz, "Bir Ozan, Bir Destan", *Türk Folklor Araştırmaları* 16 (1975): 7584.

37 Van Os, "Taking Care of Soldiers' Families", 96-97.

38 Son dönem Osmanlı'da muhtaçlara yönelik yardımlar için bkz. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

Neredeyse her muharip ülke hükümeti, hane halkının geçimini sırtlayanların askere alınmasıyla doğacak maddi zararı bir nebze de olsa kapatmayı hedefleyen aile destek programları geliştirmişti. Söz konusu teşebbüsler tahsis edilen ödeneğin miktarı, desteğe hak kazanan aile mensuplarının sayısı ve yardım programına nezaret edecek kurum gibi hususlarda ciddi farklılıklar göstermekteydi. Aralarında Osmanlı'nın da olduğu kimi ülkeler hükümet desteğini, yardım bekleyenlerin mali durumunu tespite yönelik bir tahkikatın ardından sağlıyordu. İngiltere ve Rusya gibi diğer bazı ülkelerdeyse ödenek uygulamasının kapsamı evrenseldi.[39] Kimi ülkeler ödeneğin miktarını yükselen enflasyona endeksli biçimde periyodik olarak artırıyordu. Buna mukabil bazı ülkeler giderek ağırlaşan ekonomik koşullara rağmen aylık tahsisatı savaş boyunca sabit tutmuştu. Bunların arasında Osmanlı da vardı.

İktidar açısından bakıldığında ayrılık ödeneği, yardım alanları denetleme ve disipline etme işlevlerini de görüyordu. Yetkililerin "ahlâka mugayir" veya "uygunsuz" davrandığına hükmettikleri kadınların tahsisatı kesiliyordu. Askerdeki kocalarına sadakatsizlik veya zina gibi eylemler kadınların savaş ödeneğinden mahrum bırakılmalarına yetiyordu. Tarihçi Susan Pedersen'in ifadesiyle devlet asker eşinin adeta "ikame kocası" olmuştu.[40]

Ödenek alanlara dair sosyal algı da ülkeden ülkeye ciddi farklılık gösteriyordu. Avusturya-Macaristan'da ve bilhassa Almanya'da hükümet yardımı alan asker eşleri cephe gerisindeki halk tabakalarının haset ve hatta husumetine maruz kaldılar.[41] Hükümet tahsisatını çarçur etmekle, kocalarının fe-

39 İngiltere ve Fransa için bkz. Susan Pedersen, *Family Dependence and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 79-133. Rusya için bkz. Emily Pyle, "Village Social Relations and the Reception of Soldier's Family Aid Policies in *Russia*, 1912-1921" (yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 1997).

40 Susan Pedersen, "Gender, Welfare, and Citizenship in Britain during the Great War", *American Historical Review* 95, no. 4 (1990): 985.

41 Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 193-197; Belinde Davis, *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in*

dakârlığından menfaat sağlamakla ve savaştan nemalanmakla itham ediliyorlardı. Asker eşlerine yönelik bu tarz düşmanca tavırlara diğer ülkelerde pek rastlanmıyordu. İhtimal ki aylık ödeneğin alım gücünü eriten fahiş savaş enflasyonu dolayısıyla Osmanlı'daki asker eşleri toplumun tamahkâr ve düşmanca gözlerini üzerlerinde pek hissetmediler.

Osmanlı maddi yardım programının uygulanmasında bürokrasinin farklı birimleri sürece dahil oluyordu. Mahalli ölçekte, meclis-i idareler bu programı yürütmekle görevlendirilmişlerdi, bunu yaparken ahz-ı asker daireleri ve mal sandıklarıyla işbirliği içinde olacaklardı. Ahz-ı asker daireleri evin geçimini sağlayanları cepheye yollayan ailelerin kayıtlarını sağlayacak, mal sandıkları da köylere ve beldelere gönderdiği maliye memurları aracılığıyla ailelere ödeme yapacaklardı. Ödeneğe hak kazanmak için hane halkının askere alınan mensubunun evin tek kazanç kaynağı olması, evdekilerin başka hiçbir gelirinin veya aile reisliğini ikame edebilecek hısmının olmaması gerekiyordu.[42] Kişi başı asgari 30 kuruşluk aylık ödenek öngören kanun bu meblağın köy veya mahalledeki ihtiyar heyetinin huzurunda asker ailelerine doğrudan ve gecikmesiz olarak verilmesini hükme bağlamıştı. İlk ödeme asker adayının ahz-ı asker dairesine giderek ordu hizmetine başlamasının ardından yapılacaktı.[43] Birliğinden firar eden veya izinden dönmeyen askerin ailesi ödenek programından çıkartılacaktı.[44] Askerin ordu görevinin herhangi bir sebeple sona ermesiyle devletin de asker ailesine karşı maddi yükümlülüğü son buluyordu.

Bu düzenlemenin uygulamaya konması kolay olmadı. Seferberliğin ilanından yalnızca üç ay önce yürürlüğe giren yeni askerlik kanunu idari bürokrasiyi hazırlıksız yakalamıştı. Asker-

---

World War I Berlin (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000), 32-45; Ute Daniel, *The War from Within: German Working-Class Women in the First World War* (Providence, RI: Berghahn Books, 1997), 182-184.

42 Kanunun detayları için bkz. Van Os, "Taking Care of Soldiers' Families", 97-99; Van Os, "Feminism, Philanthropy", 307-317.

43 BOA, DH.IUM 4/3-9/57, 15 Mayıs 1916.

44 BOA, DH.IUM E/8-58, 16 Temmuz 1915; BOA, DH.HMŞ 23/120, 16 Temmuz 1915.

lik mükellefiyetindeki önemli değişiklikler ve ayrılık ödeneğinin dağıtımı yeni ve kapsamlı bir organizasyon gerektiriyordu, fakat hükümet Ağustos 1914'te seferberlik ilan ettiğinde gereken düzenek henüz oturtulabilmiş değildi. Yeni politika tatbik edilmeye başlandığında da memurların suistimal ve yolsuzlukları sistemin işleyişini aksatan ciddi problemler olacaktı.[45]

Savaş ödeneği politikasının işleyişi sırf mikro değil makro ölçekte de problemlerle maluldü. Harbin kısa süreceğini tahmin eden devlet idarecileri yüz binlerce asker yakınını kapsayacak uygulamanın muazzam maliyetini öngörememişlerdi. Söz konusu düzenlemenin ne kadar masraflı ve idari açıdan ne derece külfetli olduğu kısa sürede ortaya çıkacaktı. Aralık 1917 itibariyle 1,5 milyon asker yakınının hükümet yardımı aldığı tahmin edilmekteydi.[46] Ordunun asker talebi hiç bitmediği için her yeni celple birlikte hükümetten tahsisat bekleyen ailelerin sayısı da durmadan artıyordu. Giderek ağırlaşan ekonomik şartların zorlamasıyla, ilk başlarda kendi yağıyla kavrulan çok sayıda aile de aylık ödenekten yararlanmak için başvuracak, bu da sistemi bir darboğaza sürükleyecekti.[47]

Hükümet çoğu kez asker ailelerine ve yardıma muhtaç diğer gruplara ödeme yapmakta aciz kalıyordu.[48] Örneğin Mart 1916'da Suriye valisi Maliye Nezareti'nden vilayete yirmi bin lira göndermesini istemişti, çünkü muinsiz aileler, dullar, yetimler ve diğer muhtaç zümreler ödenmeyen maaşlar ve bunun

45 Maliye Nazırı Cavid Bey kadınlara sağlanan ödeneğin belirlenmesi ve dağıtımında yolsuzluk yapıldığına dair yaygın söylentileri Mart 1917'de mecliste teyit etmişti. *MMZC*, 3. Devre, 1. İçtima, cilt 3, 11 Mart 1333 (11 Mart 1917), 186. Düzenlemenin tatbikatı hakkında daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Yiğit Akın, "The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Society, and Culture" (yayımlanmamış doktora tezi, Ohio State University, 2011), 147-153.

46 *1332-1333 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye*, cilt 1 (Ankara: TBMM Basımevi, 1993), 279.

47 BOA, DH.IUM 88/3-4/39, 7 Mayıs 1916.

48 James L. Gelvin, *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of the Empire* (Berkeley: University of California Press, 1998), 23. İmparatorluk çapından örnekler için bkz. BOA, DH.IUM 88/3-4/30, 11 Mart 1916; BOA, DH.IUM 88/3-4/34, 29 Mart 1916; BOA, DH.IUM E/23-47, 11 Mayıs 1917.

doğurduğu zorluklardan ötürü homurdanmaya başlamışlar ve "iskât edilemeyecek bir hale gelmiş"lerdi.[49] Benzer biçimde, muhtelif vilayetleri temsil eden mebuslar arasında da hoşnutsuzluğunu gizlemeyenler ve devletin muhtaç ailelere karşı mesuliyetini yerine getirmemesini eleştirenler vardı.[50] Talat Paşa'nın bizzat kendisi hükümetin aile yardımlarını düzenli olarak ödeyemediğini meclis kürsüsünden itiraf etmişti. Dahiliye nazırı memleket seyahatleri sırasında uğradığı bazı şehirlerde, asker ailelerinin ödeneklerinin bir an evvel tahsisi için memur maaşlarının ödenmesinin ertelenmesini emredecekti.[51]

Birçok vilayette, ödeneklerini alan aileler bunun kâğıt parayla yapıldığını görmüşler ve buna tepki göstermişlerdi.[52] Artan enflasyonla birlikte kâğıt para zaten düşük olan değişim değerini hepten kaybetmişti. Ne var ki bu ciddi değer kaybına rağmen aylık ödenekler neredeyse hep kâğıt para cinsinden yapılıyordu. Kendilerini "şehit ve gazi asâkir-i İslâmiye" ana ve aileleri olarak tanıtan Tarsuslu bir grup kadın Dahiliye nazırına yazdıkları dilekçede ahalinin kâğıt paraya itibar etmediğini, bu yüzden de ihtiyaç duydukları malları satın alamadıklarını belirtiyorlardı. "Elimizde kâğıt acımızdan öleceğiz" diye sitem ediyorlardı. Nazırdan komşu illerden buğday sevk ederek ve vurgunculuğu engelleyerek işleyi düzeltmesini talep ediyorlardı.[53]

Aile destek programı birçok problemle malul olsa da devletle vatandaş arasında karşılıklı yükümlülükler esasına dayalı yeni bir anlayışı doğurmuştu. Asker ailelerine devlet hazinesinden yardım yapılmasını yasalaştıran hükümet, onları oğullarının, kocalarının, kardeşlerinin ve babalarının yokluğunda desteklemeyi, onlara arka çıkmayı taahhüt ediyordu. Bu şekil-

49 BOA, DH.IUM 4/1-41, 2 Mayıs 1916.

50 Örnek olarak Antalya mebusu Hamdullah Emin Paşa'nın meclisteki serzenişlerine göz atılabilir. *MMZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 1, 29 Kanunuevvel 1332 (11 Ocak 1917), 321.

51 *MMZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 1, 8 Kanunuevvel 1332 (1 Aralık 1916), 185.

52 Özellikle Arap vilayetlerinde durum vahimdi. Gelvin, *Divided Loyalties*, 23; Leila Hudson, *Transforming Damascus: Space and Modernity in an Islamic City* (Londra: I.B. Tauris, 2008), 127-130.

53 BOA, DH.IUM E/15-51, 10 Ocak 1916.

de devletle asker aileleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Cihan Harbi'nden önce görülmeyen yeni bir ilişki tesis edilmiş oluyordu. Savaş zamanı yaşanan gelişmeler bu ilişkinin önemini daha da artırmış, ona yeni bir anlam yüklemişti.

Genel olarak asker aileleri ama özellikle de asker eşleri ve anneleri resmî savaş söyleminde Osmanlı dayanışması ve fedakârlığının timsali oldular. Asker aileleriyle ilgilenmenin, onlara destek olmanın önemi siyasetçiler ve münevverlerce sıklıkla vurgulanıyordu. Nefer vatan savunması için cephede çarpışırken asker ailelerini gözetmenin devletin ve toplumun vazifesi olduğu belirtiliyordu. "Bunun için ilk yapılan şey, kendi ailesini bırakıp meydan-ı harbe koşan cesur askerlerimizin muhtac-ı muavenet kalan ailelerinin terfih ve ikdarı oldu" diyordu Talat Paşa.[54] Harbin ilk günlerinde orduyu ve donanmayı kahramanca savaşmaya, düşmanların "söndürdükleri ocakların, açtıkları yaraların, ayaklar altında bıraktıkları şehitlerin" intikamını almaya teşvik eden Meclis-i Mebusan, askerleri temin ediyordu: "Arkada bıraktığınız evlad u ıyalinizi, ocaklarınızı hiç düşünmeyiniz. Onlar bize vediatullahtır."[55]

Çoğunlukla İTC hükümetiyle eşgüdümlü hareket eden sivil toplum teşekkülleri de kamuoyunu asker ailelerine destek için seferber etmeye ciddi çaba harcamıştı.[56] Harp esnasında gerek yeni kurulan, gerekse ihya edilen muhtelif hayır cemiyetleri muhtaç asker ailelerine maddi destek sağlamak amacıyla faaliyete geçmişlerdi. Üst rütbeli Osmanlı ve Alman zabitlerinin eşleri ve kızları tarafından 1915 başlarında kurulan Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti savaşın doğurduğu yeni cemiyetlerin belki de en görünür ve girişkeni idi.[57] Ce-

54 *MMZC*, 3. Devre, 2. İçtima, cilt 1, 26 Kanunusani 1331 (8 Şubat 1916), 511.

55 *MMZC*, 3. Devre, 1. İçtima, cilt 1, 8 Kanunuevvel 1330 (21 Aralık 1914), 26. Ayrıca bkz. "Sevişelim ve Çalışalım", *Tanin*, 2034 (21 Ağustos 1914): 1.

56 Örnek olarak, bkz. "Seferberlikte Ahalinin Vazifesi", *İkdam*, 6318 (23 Eylül 1914): 1; "Asker Aileleri Hakkında", *Tanin*, 2100 (27 Ekim 1914): 4.

57 "Bir Fazilet Dersi", *İctihad* 126 (28 Ocak 1915): 462. Cemiyetin faaliyetlerinin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Van Os, "Aiding the Poor Soldiers' Families", 255-289.

miyetin muhasebecisi İrfan Bedri Hanım, ki kendisi İstanbul Şehremini Bedri Bey'in eşi oluyordu, yayınladığı basın bildirisinde cemiyetin en önemli vazifesinin asker ailelerine her türlü yardımı yapmak olduğunu belirtmişti.[58] Bu cemiyetlerin etkinlikleri arasında asker aileleri yararına tiyatro oyunları ve konserler tertip etmek, bağış toplamak, elbise, kuru gıda ve sağlık malzemesi tedarik etmek için kampanyalar düzenlemek ve kreşler işletmek geliyordu.[59] Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti sembolik inisiyatiflere de imza atmış, Çanakkale'deki Osmanlı neferinin cesaretini temsil eden ahşap bir topu, Hatıra-i Celadet Topu'nu Beyazıt Meydanı'na koydurtmuştu. Meraklı ve hamiyetli vatandaşlar nakdi bağış karşılığında topa bir çivi çakıyorlardı. Bu şekilde toplanan paraların asker aileleri için sarf edilmesi planlanıyordu.[60]

Milliyetçi çizgideki sivil toplum cemiyetleri de faaliyet sahalarını bu minvalde genişleterek yokluk içinde yaşayan asker ailelerine yardım elini uzattı. Bunlar arasında en faal gözükeni Müdafaa-i Milliye Cemiyeti idi. Cemiyet, hükümetin ve belediyelerin sosyal yardım projelerine destek için kolları sıvamıştı.[61] Cemiyetin savaş boyunca gerçekleştirdiği faaliyetler İstanbul'la sınırlı kalmadı. Örneğin İzmir'de cemiyet diğer yardım kuruluşları ile birlikte aşevleri işletiyor, açtıkları dikiş kurslarında asker ailelerinin kadın fertlerini istihdam ediyorlardı.[62]

---

58 İrfan Bedri, "Asker Ailelerine Elimizden Gelen Her Türlü Yardım En Büyük Vazifemiz", *Tanin* 2189 (24 Ocak 1915): 3.

59 "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti Faaliyeti", *Tanin,* 2186 (21 Ocak 1915): 3; *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim* (İstanbul: y.y., 1332 [1916]), 54-55.

60 Yiğit Akın, "Savaş, Milliyetçilik, Sivil Toplum: Çivi Anıtların İstanbul'daki Örneği Hatıra-i Celadet Topu", *Toplumsal Tarih,* 243 (2010): 62-67; Van Os, "Aiding Poor Soldiers' Families", 268-271. Ayrıca bkz. "Hatıra-i Celadet: Resm-i Müşaşa Münasebetiyle", *Servet-i Fünun* 1295 (13 Nisan 1916): 250.

61 Nazım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 71, 85, 213.

62 Yaşar Aksoy, *Bir Kent, Bir İnsan: İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları* (İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986), 134-138; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 5, *Milli Mücadeleye Giriş* (İstanbul: Baha Matbaası, 1967), 1545-1546.

Osmanlı sivil toplum teşekkülleri bu tarz faaliyetleri gerçekleştirmenin yanı sıra basının da desteğiyle kentli nüfusun milli ve dinî hissiyatını okşayarak asker aileleri için yardım seferberliği yürütüyordu. Sözgelimi Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi, Osmanlı kadınlarını saflarına katılmaya davet ediyordu: "Ellerinizi kollarınızı muattal kılmayınız... Vatan yalnız silahla müdafaa olunmaz, müdafaanın bir de manevi olan kısmı vardır. Harbe giden erkeklerin istirahat-ı vicdaniyesini temin için arkada bıraktıkları evlad u ıyale hüsn-ü muamele ve ibraz-ı muavenet etmek, sonra da sahne-i harpte mecruh düşen gazileri tedavi ve teselli eylemek kadınlara terettüb eden vezaif-i vataniyenin en birincisidir."[63] Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ise bütün Osmanlılara seslendiği bildirisinde hükümetin asker ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için sarf ettiği tüm çabaya karşın yine de bu ailelerin Osmanlı milletinin kendilerine kucak açıp yardım etmesine muhtaç olduklarını belirtiyordu. Milletin dinini, namusunu, şerefini, canını ve malını müdafaa için cepheye koşan neferin aklının ailesinde kalmaması gerektiği vurgusu, asker ailelerine dair inşa edilen resmî söylemin merkezindeydi. "Eğer cihat her Müslümana farz ise ve asker bunu cephede ifa ediyorsa" diyordu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin bildirisi, "onların geride bırakmış oldukları muhtaç ailelerini beslemek de aynı derecede dinî ve ilahi bir vazifedir."[64] Benzer biçimde, İslâmi çizginin önde gelen mecmualarından *Sebilürreşad*, Osmanlı Müslümanlarını asker aileleri ile dayanışmaya çağırıyordu. Zamanın hatırı sayılır İslâmi otoritelerinden Hacı Abdülhamid Hamid El-Berzenci ile Aksekili Ahmet Hamdi Bey, asker ailelerine muavenetin Müslümanların vazifesi olduğunun altını çiziyor, müminleri zekâtlarını bu ailelere vermeye davet ediyorlardı.[65]

63 "Kadınların Muaveneti", *Sabah*, 9156 (13 Mart 1915): 4.

64 "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti", *İkdam*, 6324 (29 Eylül 1914): 2.

65 Ahmed Hamdi Aksekili, "Zekatınızı Asker Ailelerine Veriniz", *Sebilürreşad* 343 (Haziran 1331 [1915]): 36-37; Hacı Abdülhamid Hamid El-Berzenci. *Fezail-i Cihad ve Ülü'l-Emre İtaatin Vücubu ve Gazavat-ı Müslimine İanatı Havi Dini, Vatani, Askerî Risale-i İrşadiye* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1331 [1915]), 24-25. Ayrıca bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization*, 75, 145.

Osmanlı hükümeti yarı resmî sivil toplum teşekkülleri kurarak, iane ve yardım kampanyaları düzenleyerek, ilanname-ler, makaleler, nutuklar ve hutbeler vasıtasıyla kamuoyunu harekete geçirerek, devletin ve milletin asker ailelerine karşı sorumluluklarını her fırsatta vurgulayarak ve belki de en önemlisi onlara devlet bütçesinden aylık bir ödenek tahsis ederek asker ailelerinin toplumdaki özel konumlarına işaret etmiş, onların cephe gerisindeki görünürlüğünü artırmıştı. Asker aileleri arasında ise bu tarz politika, faaliyet ve söylem-ler hükümetten beklentileri yükseltmiş ve yaptıkları fedakâr-lıkların karşılıksız bırakılmayıp sıkıntılarına kulak verileceği intibaını yaratmış olmalıdır.

Devleti kolundan çekiştirmek: Asker aileleri ve Osmanlı cephe gerisinde fedakârlık siyaseti

Askerlerin aile fertleri, bilhassa da eşleriyle anaları, savaş dö-nemindeki bu gelişmelerin pasif izleyicileri olarak kalmadılar. Hükümet onları harp politikalarının ve söylemlerinin nesnesi yaptıkça, onlar da hükümet yetkilileriyle hak ve imtiyazlarına dair pazarlıklara da giriştiler. Kocalarının ve oğullarının ifa ettikleri vatan hizmetine atıfla, askerin fedakârlığının karşı-lıksız bırakılmamasında ısrar ederek nihayetinde devletle da-ha talepkâr bir ilişki geliştirdiler. Bu yeni toplumsal denklem-de, askerdeki kocalar ve oğullar kadınlarla devlet arasındaki bağlantıyı temsil ediyordu.

Cihan Harbi diğer muharip ülkelerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da kadınların bireysel, ailevi ve kamusal konumlarına ilişkin alışılagelmiş kalıpları altüst etti.[66] Savaş şartları altında varoluş mücadelesi veren kadınların boğuştuk-ları meseleler artık kendi çatılarının altına sığmıyordu. Bu

66 Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), 231-238; Zafer Toprak, "The Family, Feminism, and the State during the Young Turk Period, 1908-1918", *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne,* Edhem Eldem (der.) (İstanbul: Edi-tions ISIS, 1991), 441-452.

süreçte kadınlar devlet yetkilileriyle gittikçe artan bir sıklıkla etkileşime girmek durumunda kaldılar. Bu da kadınların kamusal yaşamdaki rollerine dair yerleşik önkabulleri sarstı. Harpten önce kadınların devlet temsilcileriyle doğrudan etkileşimi son derece sınırlıydı.[67] Fakat erkeklerin yokluğu ve cephe gerisinde karşılaştıkları muazzam zorluklar onları resmî mercilerle daha sık muhatap olmaya mecbur etti. Maaşlarını tahsil ederlerken, belediye veya ordu fırınından karneyle günlük ekmeklerini alırlarken, mahalli yetkililerin yolsuzluk ve usulsüzlüklerini ihbar ederlerken, kendileri ve çocukları için hükümet yardımına başvururlarken ya da levazım memuruna direnirlerken kadınlar sık sık devlet yetkilileriyle temas etmek durumunda kaldılar. Böylelikle, daha önce hiç olmadığı kadar, evin dışına çıkıp kamusal alana girmiş oluyorlardı. Hem kadınlar için hem de kadınlarla önceden sırf kocaları ve babaları aracılığıyla etkileşime geçen memurlar için bu ciddi bir değişim demekti.

Kadınların nezaretlere yolladıkları arzuhaller, mektuplar ve telgraflar savaş dönemindeki bu dönüşüme ışık tutar. Ağırlaşan yerel şartların ve şiddetini giderek artıran hükümet politikalarının sıkıştırdığı imparatorluğun dört bir köşesindeki kadınlar, savaş boyunca muhtelif nezaretlere ve mahalli idarecilere arzuhal ve mektup gönderip durmuşlardı. Hükümet yardımının yetersizliği, müsadere ve angarya, sefalet, yokluk ve memurların kötü muamelesi bu belgelerde öne çıkan konulardı.[68] Kadınlar yazdıkları arzuhaller ve yolladıkları telgraflar

67 Bu elbette Osmanlı kadınlarının Cihan Harbi'nden önce hükümet yetkilileriyle etkileşime girmediği anlamına gelmez. Harpten önce de kadınlar devletin temsilcileriyle birçok vesileyle muhatap olmuşlardı. Mesela bkz. Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History* 19, no. 3 (1986): 473-489; Ruth Kark ve Roy Fischel, "Palestinian Women in the Public Domain During the Late Ottoman and Mandate Periods, 1831-1948", *Hawwa* 10, no. 1/2 (2012): 77-96. Ne var ki kadınların hükümetle olan etkileşimi savaş koşullarında dramatik biçimde yoğunlaşmıştı.

68 Elif Mahir Metinsoy, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınlarının Gıda ve Erzak Savaşı", *Toplumsal Tarih,* 243 (2014): 56-61 ve Elif Mahir Metinsoy, "Writing the History of Ordinary Ottoman Women during World War I", *Aspasia,* 10 (2016): 26-30; Zeynep Kutluata, "Ottoman Women and the Sta-

yoluyla İttihatçı rejimin liderlerini yeredeki maişet mücadelesinde kendi saflarına çekmeye çalışıyorlardı. Günümüze kadar ulaşan dilekçe örnekleri muhtemelen kadınların savaş boyunca gönderdiklerinin sadece küçük bir kısmını temsil eder. Yine de bu tip kaynaklar, Osmanlı kadınlarının savaş deneyimlerine ve seslerini devlet erkânına duyurma çabalarına dair bize çok şey söyler.

Dahiliye nazırına gönderilen arzuhallerdeki imza sayıları, kadın inisiyatifinin kolektif niteliğine dikkatimizi çeker. Bazı arzuhallerde sadece bir kişinin imzası veya mührü olsa da hükümet yetkilileri zaman zaman onlarca kadının ismini taşıyan dilekçeler de almışlardı. Örneğini bu tip kaynaklarda gördüğümüz kadın dayanışması zaman zaman etnik ve dinî ayrım tanımıyordu. Sözgelimi, maaş ödemelerini kesen kararın iptali amacıyla Sındırgı'dan yazan asker eşleri arasında hem Müslüman hem Rum kadınlar vardı.[69] Kadınların arzuhallerini yetkililere ulaştırmak için sık sık uzun mesafeler katetmeleri de kayda değer bir diğer husustu. Çoğu kez köylü kadınlar telgraf dairesinin bulunduğu nahiye merkezine kadar kilometrelerce yol gidiyorlardı. Örneğin, Ordulu kadınlar hükümetin dehşetengiz müsadere uygulamasını haber vermek için yirmi saat mesafedeki kaza merkezine yürümüşlerdi. Arzuhallerine özür dilercesine ekledikleri ifadelerinde içlerinden yalnızca dokuzunun telgraf dairesine gelebildiğini, diğerlerininse çocuklara bakmak zorunda oldukları için köyü bırakamadıklarını belirtiyorlardı.[70]

Kadınların bu tarz arzuhallerin çoğunda verdikleri mesaj, her zaman açıktan ifade etmeseler de, kocalarının ve oğullarının askerliği yüzünden hayatlarında dirlik ve esenlik kalmadığıydı. Harbin getirdiği zorluklarla nasıl cebelleştiklerinden bıkmadan usanmadan bahsediyorlardı. Örneğin çok sayıda imza taşıyan arzuhallerinde Kırkkiliseli kadınlar, savaş önce-

---

te during World War I" (yayımlanmamış doktora tezi, Sabancı Üniversitesi, 2014).

69 BOA, DH.IUM E/14-117, 3 Nisan 1916.

70 BOA, DH.IUM 20/11-3/18, 20 Şubat 1918.

sinde erkeklerin yaptığı toprak işlerini artık kendilerinin üstlenmek zorunda kaldığını söylüyor ve hükümetin bu durumu daha da ağırlaştıran uygulamalarından şikâyet ediyorlardı: "Evlat ve zevclerimizi askere gönderdik... Hükümet görevlileri hemen bilcümle mahsulatımızı almak istiyorlar. Şimdiye kadar verdiğimiz de nazar-ı dikkate alınmıyor. Aç kalacağız."[71] Yozgatlı kadınların çektikleri benzer bir telgrafta yine asker ailelerinin omuzlarına binen yükten bahsolunuyordu: "Evlad u ıyallerimiz din ü vatan uğrunda feda-i can, vazife-i askeriyelerini ifa etmekte, hatta bir kısmı şehiden vefat ettiklerinden muinsiz [kaldık], bir taraftan medar-ı maişetimiz yoktur." Hanelerindeki eşyalarını geçim sıkıntısından dolayı satmaya mecbur kalmışlardı. Devlete karşı talepte bulunma haklarını açıkça kocalarının ve oğullarının askerlik hizmetiyle ilişkilendiren bu kadınlar hükümetten sıkıntılarını hafifletmesini bekliyorlardı.[72]

Bu tarz arzuhaller, mektuplar ve telgraflar savaşın Osmanlı kadınları üzerindeki müthiş tesirini gözler önüne sermekle kalmaz, kadınların asker eşleri ve anaları olarak benimsedikleri yeni toplumsal ve siyasi kimliklerine de ışık tutar.[73] Bu belgelerin neredeyse tümünde kadınlar şaşmaz bir biçimde kendilerini cephedeki yakınlarıyla ilişkileri üzerinden tanımlarlar. Arzuhallerini "asker zevcesi" veya "asker anası" diye imzalar, cepheye yolladıkları yakınlarından bahisle imparatorluk için altına girdikleri fedakârlık ve yaptıkları katkıyı vurgularlar. Arzuhalleri, erkeksiz kalan ailelere sahip çıkaca-

71 BOA, DH.IUM E/80-35, 7 Ekim 1916.

72 BOA, DH.IUM 20/4-2/72, 3 Ekim 1918.

73 Burada "siyasi" ibaresini kullanırken Keith Michael Baker'ın kavramsallaştırmasından ilham aldım. Baker bunu bir süreç olarak ve süreci de "talep etme; herhangi bir toplumdaki fertlerin ve grupların muadillerine veya umuma karşı ileri sürdükleri birbiriyle yarışan talepleri dile getirme, müzakere etme, uygulama ve uygulatma eylemi" olarak tanımlar. Bu tarz bir kavramsallaştırma tarihçilere siyaseti elitlerin, parlamento tartışmalarının ve hükümet genelgelerinin tekelinden kurtararak toplumun daha geniş tabakalarının gündelik tecrübelerini yeni bir analitik pencereden görme imkânı sunar. *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 4.

ğını taahhüt eden hükümete, asker yakınlarına karşı olan vazifesini hatırlatır. Örneğin İskilip'ten yazan kadınlar "zevclerimiz hudud boylarında muhafaza-i şan ve namus-ı millet için çalışmakta iken biz ailelerinin açlıktan öldürülmelerine hükümet-i seniyenin merhameti kail olamayacağından" bahsediyorlardı.[74] "Zevc ve pederlerimiz bizleri himaye-i devletlerine terk ve tevdi ile vatanı düşmandan muhafaza hizmetinde hudutlara koşarak hayatlarını istihkâr ve sinelerini düşman kurşunlarına hedef ittihaz ettikleri şu sırada," diyordu asker eşi Hatice ve arkadaşları Beypazarı'ndaki tüm asker eşleri adına yolladıkları dilekçelerinde ve ekliyorlardı: "[biz] ekseriye aç kalmaktayız". Açlığın temel sebebini kuraklığa ve fevkalade artan hububat fiyatlarına bağlıyorlardı. Ama aslında suçladıkları birileri vardı ve o da bölgelerindeki hububatı muhtaç ailelere dağıtmaktansa sorumsuzca İstanbul'a gönderen mahalli idareydi. İşin kötüsü yerel idareciler hububatı bu kadınlara kendi hayvanlarıyla taşıtırlarken kadınların bunu yapmaya mecallerinin olup olmadığını dahi umursamamışlardı. Arzuhal sahiplerinin Dahiliye nazırından talebi kendilerini açlıktan ve angaryadan kurtarmasıydı.[75]

Kadınların arzuhallerinde altını ısrarla çizdikleri bir tezat vardı. Cephe gerisinde korkunç şartlara maruz kalıyorlar fakat hükümet yetkililerinden bekledikleri ihsan ve himaye bir türlü gelmiyordu. Örneğin Konyalı kadınların gözünde, gösterdikleri fedakârlıkla devletin kendilerine yönelik muamelesi arasındaki tutarsızlık gün gibi aşikârdı. Ekin ekmek ve hayatlarını vatan uğrunda feda eden kocaları için mahsul çıkarmak amacıyla buğday tohumuna ihtiyaçları vardı ancak bu taleplerini ilettikleri kaymakam onları umursamamış, "Siz bu devletin milleti değilsiniz" diyerek hakaret etmişti.[76] Malatyalı kadınların da devlet temsilcileriyle yaşadığı deneyim

74 BOA, DH.IUM 20/3-2/33, 11 Mayıs 1918.

75 BOA, DH.IUM E/24-35, 22 Kasım 1916.

76 Milletin ve ordunun ihtiyaçları için üretmek yerine kadınlar şimdi, tohumlukları olmadığı için, boş boş oturduklarını söylüyorlardı. Burada kadınlar kendi ihtiyaçlarını milletin ve ordunun ihtiyaçlarıyla başarılı biçimde eşleştirmişlerdi. BOA, DH.IUM E/33-65, 8 Nisan 1917.

benzerdi. Kendilerini yetkililere "din-i memleketin müdafaası, ırz-ı namusumuzun muhafazası için silaha sarılıp, karşısına koşan düşmanın top ve tüfeğine göğüs geren Osmanlı kahramanlarının bikes ve muhtaç kalan aileleri" olarak tanıtmışlardı. Maaşlarının düzenli ödenmediği şikâyetiyle (son sekiz-dokuz ayda sadece bir-iki kez maaş almışlardı) kaza muhasebecisini ziyaret ettiklerinde tahkir edilerek "hükümetin bâb-ı merhameti"nden kovulmuşlardı. Kocalarının vatan uğruna kanlarını döktüklerini ve evlatlarının "açlık gibi takat gösterilemeyen bir ateş içerisinde" eziyet çektiklerini söyleyen kadınlar, diğer taraftan, hükümet memurlarının maaşlarını kesintisiz alıp sefalarına baktıklarını iddia ediyorlardı.[77] Asker aileleri, kendilerine reva görülen muameleyi memurlara gösterilenle mukayese ediyorlar, yaptıkları fedakârlıkların karşılığında daha itinalı bir tutumu (veya en azından memurlara gösterildiği gibi bir muameleyi) hak ettiklerini ima ediyorlardı.[78]

Gamlı zevceler ve analar Dahiliye nazırına yolladıkları arzuhal ve telgraflarında askerlerin ve asker ailelerinin devletle yaptığı "zımni mukavele"yi hatırlatıyorlardı. "Kocalarımız, evlatlarımız senelerden beri cephe-i harpte can ve kanlarını feda edip cansiperane vazife başındayken," diye başlıyordu Boğazlıyanlı on dört kadının arzuhali. Kadınlar iaşeden mahrumlardı. Daha da kötüsü elâleme el açmak zorunda kalmışlardı. İhtiyaçlarını umursamayan mahalli idarenin eldeki zahireyi başka bir kazaya göndermesi kendilerini çaresiz bırakmıştı. Kadınlar bunun mukavelenin ihlali olduğunu ima edi-

77 BOA, DH.IUM E/8-83, 8 Nisan 1915.

78 Diğer birkaç dilekçede de kadınlar kendi durumlarıyla maaşlarını düzenli olarak aldıklarını iddia ettikleri devlet memurları arasındaki zıtlığın altını çiziyorlardı. Mesela bkz. asker ailelerinin Alaşehir'den yolladıkları dilekçe, BOA, DH.IUM E/23-19, 31 Ekim 1916; Silifke'den Nefise'nin yolladığı dilekçe, BOA, DH.IUM 88/2-4/38, 15 Haziran 1915; Yozgat'tan Şükriye, Adile, Refike, Ayşe'nin yolladıkları dilekçe, BOA, DH.IUM 20/4-2/72, 3 Ekim 1918. İşin doğrusu, imparatorluğun dört bir yanındaki memurlar da savaş yıllarındaki enflasyondan ve hükümetin maaşlarını düzenli biçimde ödeyememesinden son derece mağdurlardı. Ayrıca bkz. Metinsoy, "Osmanlı Kadınlarının", 58-59.

yorlardı.[79] Benzer şekilde, çoğu asker eşi ve annesi, Ermenekli otuz dört kadın Dahiliye nazırına çektikleri açlık ve sefaleti haber veriyorlardı. Bu durumu ordunun ellerindeki zahireyi almasına ve kötü hava koşullarına bağlayan kadınlar nazırdan "evlatlarımız düşman karşısında feda-i can etmekteyken bizim gibi bikeslerin açlık çekmesine" izin vermemesini istiyorlardı.[80]

Kadınlar kimi zaman arzuhallerinde farklı devlet birimlerini de hünerli bir biçimde karşı karşıya getirmişlerdi. Sözgelimi, (ödenmemiş) maaşlarını almak için kaymakama giden Geyveli ve Akhisarlı kadınlar hükümet dairesinden kapı dışarı edilince işin peşini bırakmamışlardı. Uğradıkları haşin ve küçük düşürücü muameleye içerleyen kadınlar, ki anlaşılan ordunun asker yakınlarını ilgilendiren meselelere daha hassas yaklaştığının da farkındaydılar, şikâyetlerini ahz-ı asker dairesi müdürüne iletmişlerdi. Ahz-ı asker dairesi, Harbiye Nezareti ve Dahiliye Nezareti arasındaki yazışma kaymakamlara ciddi bir ihtar çekilmesiyle sonuçlanacaktı. Mülki amirler "bu halin haddizatında pek çirkin olduğu gibi şüyuu halinde ordu-i Osmani efradı arasında da bir suitesir icra edeceği" için uyarılıyordu.[81] Boğazlıyan'da ise Ermeni kadınlar 1916 yazında kazayı teftişe gelen ordu müfettişi Hulusi Paşa'ya sundukları arzuhallerinde, ihtida eden asker eşlerine (*mühtediye*) aylık maaş bağlamayan mahalli yetkililerin kanundışı uygulamalarından yakınıyorlardı.[82] Ordu müfettişinin hazırladığı rapordan hareketle Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne ve ona bağlı personele hatırlatma babındaki hükmünde Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'nun "kavmiyet ve milliyet tefrik etmeksizin"

79 BOA, DH.IUM 20/11-3/44, 10 Nisan 1918.

80 BOA, DH.IUM E/23-2, 28 Ekim 1916.

81 BOA, DH.IUM 88/3-4/ 31; 22 Şubat 1916.

82 BOA, DH.IUM E/25-50, 17 Aralık 1916. Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey Ermeni tehcirindeki rolünden ötürü suçlu bulunarak 1919 yılında idam edilecekti. Bkz. Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması* (Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, 1999). Zorla ihtida süreci hakkında daha fazlası için bkz. Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 77-243.

tekmil Osmanlı tebaasını kapsadığını belirtiyor, devlet yardımının, ihtiyacı olan tüm ailelere eşit biçimde ödenmesini emrediyordu.[83]

Sonuç

Osmanlı kadınlarının ezici çoğunluğu Cihan Harbi boyunca yokluğa, angaryaya ve istismara duçar olup savaş koşullarının ağır yükünü çekti. Birçokları hanelerindeki erkekleri savaşa kurban verdiler. Bununla birlikte, kadınların gerek cephe gerisinde yaşadıkları sıkıntılar gerekse savaş seferberliğine katkıları çoğu kez milli hafızada nisyanla malul olmuş, harp zamanı tecrübeleri resmî tarihyazımının dışında kalmıştır. Kâh dönemin kaynaklarında kâh daha sonra tarihçilerin yazdıklarında harp, eril yönü her zaman ağır basan bir olgu olarak anlatılagelmiştir. Hem dönemin tarihsel aktörleri hem de Cihan Harbi tarihçileri askerin sadakatini, cesaretini ve diğerkâmlığını ön plana çıkarırlarken kadınların savaş deneyimlerini resmî tarihin dipnotlarına sıkıştırmışlardır. Buna mukabil kitabın bu bölümü, kadınların savaş sürecindeki eylem ve deneyimlerini merkeze alarak Osmanlı'nın Cihan Harbi tecrübesine dair ufkumuzu genişletmeyi ve erkeklerin merkezde olduğu savaş anlatısını sorgulamayı amaçlamıştır.

Savaş ve savaşın getirdiği zorluklar cephe gerisindeki kadınlar arasında belli bir zümreyi özellikle etkilemişti: asker eşleri ve anaları. Hükümet bu kadınların çektiği cefayı hafifletmek ve eşlerle oğulların askerliğinin açtığı boşluğu doldurmak için bir dizi uygulamaya yöneldi. Bunlardan arzu edilen sonuçlar alınamayınca kadınlar tepkilerini yereldeki, vilayetteki ve imparatorluk merkezindeki yetkililere ileteceklerdi. "Asker zevceleri ve anaları" sıfatıyla yeni ve etkin bir kimliğe sarılan kadınlar sıkıntılarına çare bulmaları için sıklıkla hükümet yet-

83 Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler gayrimüslimlere maaş bağlanmama durumlarının ne derece yaygın olduğu hususunda kesin bir kanaate varmamıza imkân tanımaz.

kililerine müracaat ettiler. İstedikleri, erkeklerle eşit haklar ya da vatandaşlık hukuku değildi. İstedikleri, hükümetin devletle asker yakınları arasındaki zımni mukaveleye riayet etmesiydi. Talepleri, hükümet temsilcileriyle aralarında gergin bir ilişkinin peyda olmasına sebep olacaktı. Bu kadınların hikâyeleri imparatorluğun ahir zamanındaki hikâyesinin ufuk açıcı bir cephesidir.

ALTINCI BÖLÜM

YOLLARDA: SÜRGÜNLER VE MUHACİRLER

Osmanlı İmparatorluğu savaş boyunca büyük ölçekli tehcirlere ve göç hareketlerine sahne oldu. Milyonlarca insan ya devlet eliyle cebren yurtlarından edildi ya da düşman süngüsünden kaçarak evlerini terk etti. Harp süresince her on Osmanlı'dan en az biri sürgün veya mülteci konumuna düştü. 1915 baharından itibaren yüz binlerce Osmanlı Ermenisi yurtlarından koparılarak imparatorluğun güney vilayetlerinden Der Zor'a ve Musul'a sürüldüler. Rumlar, Süryaniler, Araplar ve Yahudiler gibi diğer cemaatleri hedef alan daha küçük çapta tehcirler de yaşandı. Ne var ki savaş boyunca yollara düşen Osmanlılar sadece bu topluluklardan müteşekkil değildi. Rus ordusunun 1915-1916 yıllarında Doğu Anadolu'daki ilerleyişi de muazzam bir göç dalgasına sebep oldu. Neredeyse 1 milyon Müslüman muhacir Rus işgalinden kaçarak kendilerine ve ailelerine sığınak olacağını umdukları vilayetlere savruldular.

Evinden ve yurdundan olmak, savaş şartlarında meçhul diyarlara doğru yola düşmek sürgünlere ve mültecilere derin acı vermişti şüphesiz. Lakin, Ermenilerin memleketlerinden cebren yollanmalarıyla Müslüman muhacirlerin düşman işgalinden kaçışı birbirinden kategorik olarak farklı kolektif yurtsuzlaştırma örnekleridir. İTC hükümeti Ermeni tehcirine bizzat

kendisi karar verir ve icra ederken, Müslüman muhacirler meselesinde kendi dışındaki gelişmelerin tetiklediği bir olguyla karşı karşıya kalmıştı. Her iki durumda da nüfus hareketleri idare edilirken imparatorluğun demografik yapısını yeniden şekillendirme gayesi belirleyici oldu. İttihatçı lider kadrosundaki kimi odakların Ermenileri temelli ortadan kaldırmaya yönelik bir kasıt gözettiği söylenebilir. Söz konusu Müslüman muhacirler olduğundaysa hükümet politikasının nihai amacı mülteciler arasındaki, başta Kürtler olmak üzere, kimi "sakıncalı" unsurları ortadan kaldırmak değil, etkisizleştirmekti. Hükümet, bunu bahsi geçen unsurları küçük gruplara taksim edip, onları tayin ettiği iskân bölgelerine sevk ederek yapmaya çalışacaktı.

Ermeni sürgünlerle Müslüman muhacirlerin uğradıkları şiddetin tabiatı arasında bu yüzden esaslı bir fark vardır. Müslüman muhacirler düşmandan kaçarlarken tabii ki de taciz, saldırı, soygun, tecavüz ve cinayet gibi şiddet vakalarına maruz kaldılar. Fakat bu vahşiyane fiiller çoğu kez dağınık ve plansız şekilde gerçekleştirilmiş eylemlerdi. Ermeniler ise tehcir yolları üzerinde veya yerleştirildikleri kamplarda muhtelif faillerce işlenen sistematik mezalimlere uğrayıp durdular. Hükümet yetkilileri bu mezalimlere umumiyetle göz yumuyorlardı. Sözünü ettiğimiz bu iki büyük nüfus hareketi, Ermenilerin ve Müslümanların varış noktaları açısından da ciddi anlamda farklıdır. Ermenilerin nihai iskân yerleri çoğu zaman imparatorluğun ücra ve elverişsiz bölgeleriydi. Buralarda tehcir yürüyüşünden sağ çıkan yüz binlerce Ermeni'yi yaşatacak yeterli doğal kaynaklar yoktu. Öte yandan, Müslüman muhacirler genellikle hayata yeniden tutunabilmelerinin en azından imkân dahilinde olduğu bölgelerde iskân edildiler. Son olarak, bu iki geniş ölçekli nüfus hareketi doğurduğu sonuçlar açısından da birbirinden epey farklıdır. Ermenilerin tehciriyle başlayan süreç peyderpey daha radikal bir nitelik kazanarak soykırım raddesine ulaşacaktı. Bazı istisnai dar bölgeler dışında, bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni varlığının yok olması anlamına gelecekti. Buna karşın birçok Müslüman mu-

hacir savaştan sonra yurtlarına dönmeye muvaffak oldu. Savaş sırasındaki muhaceretleri travmatik deneyimlerle dolu olsa da bunlar kolektif imha seviyesine varmamıştı. Osmanlıların savaş esnasında sürgün ve muhacir sıfatıyla yaşadıkları bireysel ve müşterek deneyimlere odaklanan bu bölüm merceğini tarihin gaddar bir çehresine, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kitlesel yurtsuzlaşmaya çeviriyor.

Tehcir ve imha

İTC hükümetinin nüfus mühendisliği siyaseti, radikal yöntemlere başvurulmasını kolaylaştıran savaş koşullarında şekillendi. Bir taraftan, dişli düşmanlara karşı çetin bir mücadele verilmesi İttihatçıları savaş seferberliğine zararı dokunabileceğini düşündükleri gelişmelere karşı son derece hassas hale getirmişti. Bu anlamda savaş İttihatçıların teyakkuz hissini kuvvetlendirmiş ve zihinlerinde imparatorluğun ekalliyetlerini harici düşmanlarla ilişkilendirecekleri bir ruh halini mümkün kılmıştı. Diğer taraftansa savaş İttihatçılara ekalliyetlere karşı katı politikaları hayat geçirmenin uygun ortamını sağlamıştı. Avrupa hükümetlerinin imparatorluğun ekalliyetlerini muhafaza için müdahale etme imkânı ortadan kalkmış, onlar lehine idari ve siyasi ıslahatta ısrar etmelerinin önü kapanmıştı. Harbin aynı derecede önemli bir diğer etkisi de ordu ve hükümetin, savaş politikaları vasıtasıyla, imparatorluğun insan gücü ve maddi kaynakları üzerinde görülmemiş derecede sıkı bir kontrol kurması olmuştu. Burada bilhassa üzerinde durulması gereken nokta hedefteki cemaatlerin direnç göstermeye en muktedir sınıflarının, yani genç erkek fertlerinin, kitlesel olarak askere alınmalarıdır. Bu durum memleketlerinde kalanları hükümetin tehcir, yer değiştirme ve/veya imha teşebbüslerine karşı tamamen korunmasız bırakacaktı.

İttihatçılar Cihan Harbi'ne girdiklerinde nüfus ve savaş arasındaki bağlantıya dair kendi kafalarında kemikleşmiş iki temel düşünce besliyorlardı. Birincisi, sahadaki demografik realitelerin harbin kaderi üzerindeki belirleyici etkisine dairdi.

İkincisi, imparatorluğun gayrimüslim ekalliyetlerine savaş ortamında, hele ki bir veya birden fazla yabancı hükümet onlara arka çıktığı taktirde, güvenilemeyeceğine ilişkindi. Kitabın ilk bölümünde ele alındığı üzere, 1914 yılında Yunanistan'la savaş ihtimali belirdiği sıralarda İttihatçılar sistematik bir "etnik ayrıştırma" siyasetine yönelerek on binlerce Osmanlı Rum'unu Batı Ege'deki yurtlarından sürmüşlerdi. Rumlar, Cihan Harbi sırasında da hükümet yetkililerinin şüpheci bakışlarını enselerinde hissetmeye devam etmiş, imparatorluğa sadakatleri ve savaş seferberliğine katkıları sürekli olarak sorgulanmıştı. Seferberliğin ilk haftalarından itibaren Osmanlı basınında belirgin bir Rum karşıtı hissiyat görülüyordu. Gazeteler Rum savaş vurguncuları ve Yunan adalarına kaçan Rum firarileri büyüteç altına alıyor, onlara dair haberler yayınlıyorlardı.[1] Örneğin savaştan hemen önce popüler bir mizah dergisinin sayfalarında Karagöz, eşeğinin terkisine fare kapanları dizmiş halde İzmir'e Rum firarileri yakalamaya giderken resmedilmişti.[2]

Osmanlı Rumlarına dair kemikleşmiş bu önyargılar, savaş esnasında Rumların askerî açıdan hassas bölgelerden iç kesimlere sürülmelerine yol açtı.[3] Dahiliye Nazırı Talat Bey, Çanakkale muharebesinden sonra Anadolu Rumlarının evlerine dönmelerine izin verilmesini talep eden İzmir mebusu Simonaki Simonoğlu Efendi'ye verdiği cevapta açıkça diyecekti ki, "Hükümet... memlekette vatandaş namı altında yaşayan birta-

1 Örnek olarak bkz. "Asker Kaçakları", *Tanin,* 2032 (19 Ağustos 1914): 4; "Asker Kaçakları", *Tanin,* 2048 (4 Eylül 1914): 1; "Divan-ı Harb-i Örfide", *Tanin,* 2059 (16 Eylül 1914): 2; "Rum Firariler", *Tasvir-i Efkar,* 1185 (31 Ağustos 1914): 3.

2 *Karagöz,* 633 (4 Temmuz 1914): 4.

3 Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2012), 97-123; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 230-246; Ellinor Morack, "The Ottoman Greeks and the Great War, 1912-1922", *The World During the First World War,* Helmut Bley ve Anorthe Kremer (der.) (Essen: Klartext Verlag, 2014), 222-223; Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir, 1918-1922 - Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı* (Ankara: Ayraç Yayınları, 1997), 57-72.

kım kimselerin yine o vatana ihanet ettiğini ve düşman tahtelbahirlerine erzak taşıdığını gördü ve bundan dolayı bu icraata lüzum hissetti."[4] Harp politikalarından ötürü yurtlarından olan Osmanlı Rumlarının sayısı 1916 sonlarında 93.088'e yükselmiş,[5] bu rakam savaş bittiğinde ise 300.000'i görmüştü.[6] Memleketlerinden sürülen Rumların çoğu Anadolu içlerinde hiç aşina olmadıkları yerlere gönderildiler. İTC hükümeti Osmanlı Rumlarına karşı beslediği kesif menfi hissiyata karşın onlara yönelik daha tahripkâr bir harekete girişmekten kaçınmıştı, çünkü böylesi bir politikanın Yunanistan'ın İtilaf Devletleri safında savaşa girmesine neden olabileceğini öngörüyordu.[7] Savaş sonrası yıllarda yazan gazeteci Ahmed Emin Bey'e göre Rumların sürülmesi "az çok bir askerî mecburiyet meselesi"ydi ve yaşadıkları mazlumiyet "Ermenilerin maruz bırakıldıkları muameleyle kesinlikle karşılaştırılamazdı".[8]

İmparatorluğun diğer büyük gayrimüslim cemaati Ermeniler söz konusu olduğundaysa İttihatçılar ilk başlarda çok daha temkinli bir tutum takınmışlardı. Rumlar hakkında basında çıkan olumsuz haberlerin aksine matbuat Osmanlı Ermenilerinin savaş seferberliğine katılımını muntazaman vurguluyor, vatan savunmasındaki istekliliklerinin altını çiziyordu. Ülkeye sadakatlerini dillendiren, Osmanlı'nın zaferi için dua eden, iane toplayan ve benzeri vatanperver eylemlerde bulunan Ermeniler sık sık övgüye mazhar oluyorlardı.[9] Ermenilere dair

4 *MMZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 1, 10 Kanunuevvel 1332 (23 Aralık 1916), 212.

5 Murat Bardakçı (der.), *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Belgeler ve Bazı Hususi Yazışmalar* (İstanbul: Everest Yayınları, 2008), 79.

6 Hans-Lukas Kieser ve Donald Bloxham, "Genocide", *The Cambridge History of the First World War*, cilt 1, *Global War*, Jay Winter (der.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 600. Dündar'ın tahminine göre bu sayı 150.000-250.000 arasındaydı. Bkz. *Türkiye'nin Şifresi*, 246.

7 Akçam, *Young Turks' Crime*, 99-105.

8 Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), 210.

9 "Mersin'de Ermeniler", *Tanin*, 2120 (16 Kasım 1914): 1; "Teyid-i Sadakat", *Tanin*, 2130 (26 Kasım 1914): 2; "Ermeni Etibba Cemiyeti'nin Hamiyeti", *Tanin*, 2139 (5 Aralık 1914): 3; "İzmir Ermenilerinin Vatanperverliği", *Tanin*, 2139 (5 Aralık 1914): 3; "Ermeni Patrikhanesinin Teşebbüsat-ı Vatan-

bu tarz haberler gerçeği yansıtıyordu. Birçok yerde Taşnaklar, Osmanlı Ermenilerini askere yazılmaya ve vazifelerini ifaya çağırmışlardı. Örneğin Bahçecikli (Bardizag) beş yüz Ermeni asker adayı yakındaki kaza merkezine köyün Taşnak bandosu eşliğinde yürümüştü.[10]

Gazetelerin Ermenileri dikkat çekici derecede olumlu bir dille sütunlarına taşıması İttihatçıların Ermenilere dair derin endişelerini yansıtıyordu aslında. Kitabın ilk bölümünde tartışıldığı gibi, Ermenilerin ıslahat sürecinde kendi bildiklerini okumaları ve İTC'nin tekliflerini geri çevirmeleri İttihatçılar için onların Rusya'yla dirsek temasında olduklarına delaletti. Seferberlik sırasında ordu karargâhına ulaşan haberler Rusya tarafındaki Kafkasya Ermenilerinin gönüllü taburları oluşturdukları yönündeydi. Bazı meşhur Ermeni ihtilalcilerinin, ki aralarında birçok önde gelen İttihatçının bizzat tanıdığı Armen Garo da vardı, Rus tarafına geçmeleri İttihatçıların şüphelerini daha da alevlendirecekti.[11] Osmanlı Ermenilerinin ezici çoğunluğunun devlete sadık kalması ve Taşnakların taşradaki savaş hazırlığını aktif biçimde desteklemesi İttihatçıların endişelerini izale etmeye yetmeyecekti. Bu endişeleri körükleyen şeylerden biri de Ermeni ihtilalcilerin seferber olma kararlılığı, gözü pekliği ve kapasitesine dair İttihatçıların kafasındaki abartılı algıydı. İttihatçıların şüphesiz farkında oldukları önemli bir husus Ermenileri diğer cemaatlerden ayırıyordu. Ermenilerin İTC hükümeti için ölümcül tehdit teşkil edebilecek tam teşekküllü ihtilalci cemiyetleri vardı. İttihatçılar kendi tecrübelerinden hareketle, mütevazı ama son derece motive ve organize bir grubun nelere kadir olabileceğini biliyorlardı. Harp devam ederken Amerikan sefiri Morgenthau Ermenilerin tevkif edilmelerinden duyduğu rahatsızlığı Talat Bey'e bildirdiğinde muhatabından aldığı cevap, onun da bir

perveranesi", *Tasvir-i Efkar*, 1251 (6 Kasım 1914): 3; "Harput ve Sivas Ermenilerinin Hamiyeti", *Tanin*, 2213 (17 Şubat 1915): 2.

10 Krikor Mkhalian, *Bardizag and its People*, çev. Ara Stephan Melkonian (Londra: Gomidas Institute, 2014), 335.

11 Ronald Grigor Suny, *"They Can Live in the Desert but Nowhere Else": A History of the Armenian Genocide* (Princeton: Princeton University Press, 2015), 231.

zamanlar bizzat "ihtilalcilere kumanda ettiği ve dolayısıyla ihtilalci takımının neler yapabileceğini bildiği" olmuştu.[12] Ermenilere yönelik bu algı savaşın getirdiği genel endişeyle de birleşince İttihatçılar, Ermenilerce gerçekleştirilen münferit itaatsizlik eylemlerini sanki imparatorluk çapında büyük ve organize bir başkaldırının tezahürüymüş gibi yorumlayacaklardı.

Savaşın ilk aylarında İTC hükümeti "Ermeni meselesi"ne tamamen askerî bir perspektiften yaklaştı. Alınan tedbirlerle askerî açıdan hassas, stratejik bölgelerdeki demografik yapı değiştirilerek, ordunun savaşma kabiliyetini etkileyeceği düşünülen yakın tehditlerin izale edilmesi amaçlanıyordu. Balkan Harbi esnasında olduğu gibi askerî yetkililer bu sefer de gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde ordunun karşılaştığı güçlüklerden sıklıkla şikâyet ediyorlardı. Bu şikâyetlere göre Ermeni köylüler, ordunun yenildiği, Enver Paşa'nın esir alındığı gibi yalan yanlış haberleri asker arasında yayarak bozgunculuk yapıyorlardı. Köylülerin asker kaçaklarına yardım ve yataklık ederek firarları kolaylaştırdıkları da söyleniyordu.[13] Ordu kumandanlığı bu sorunlarla başa çıkabilmek için birtakım önleyici tedbirlere başvurmuştu. Fakat bu tedbirler ancak belli bölgelerde uygulanmıştı ve kapsamı kısıtlı kalmıştı. Bu ortamda, hudut vilayetleri başta olmak üzere, Ermenilere yönelik yer yer dağınık katliamlar vuku bulsa da tarihçi Ronald Suny'nin ifadesiyle "ortada ne hususi bir talimat ne de net bir tasavvur vardı."[14] 1914'e gelindiğinde Doğu Anadolu sınır havalisi yıllardır devam edegelen etno-dinsel gerilim ve aralıklı şiddet yüzünden kargaşaya zaten açık durumdaydı. Aynı yılın ağustos ayından itibaren ise askere almalar, müsade-

12 Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, Ara Sarafian (der.) (Princeton: Gomidas Institute, 2004), 217.

13 Hulusi Baykoç, *Büyük Harpte Kafkas ve Irak Cephesinde Beşinci Kuvvei Seferiye (52.Tümen)* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1938), 12; Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları: Zivinden Peteriçe* (Ankara: Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934), 33.

14 Suny, *They Can Live*, 251.

reler, aralıksız tabur sevkiyatları ve de özellikle istikbale dair büyüyen belirsizlik hissi sık sık karışıklıklara neden olmuş, bu da bölgedeki istikrarsızlığı derinleştirmişti. Bu çalkantılı konjonktürde vuku bulan Sarıkamış faciası devlet idarecilerinin Ermenilerin sadakatine yönelik kuşkularını derinleştirdi. Ordunun 1915 Şubat sonlarında Ermeni askerleri silahsızlandırmasını ve sonrasında amele taburlarına yollamasını bu güvensizlik sarmalının bir sonucu olarak okuyabiliriz.

Kısa süre içinde ve kademeli olarak Ermenilere yönelik siyaset, nispeten kapsamı dar bir güvenlik meselesinden çıkıp geniş ölçekli bir etnik temizliğe evrildi. İtilaf kuvvetlerinin 1915'in Mart ayında Çanakkale'yi geçme ihtimalinin doğurduğu derin endişenin üzerine bir de Nisan ayında Van'da vuku bulan etkin Ermeni direnişi eklenince İttihatçıların siyaseti bir kat daha radikalleşecekti.[15] İttihatçıların zihninde Van vakası Ermenilerin Ruslarla aktif işbirliği içinde olduklarının bariz bir kanıtıydı. İmparatorluk ölçeğinde bir Ermeni ayaklanmasından kaygı duyan hükümet 24 Nisan 1915'te İstanbul'daki Ermeni siyasetçilerin, münevverlerin, gazetecilerin, avukatların ve din adamlarının tutuklanıp tehcir edilmesini emrederek Ermeni toplumunu adeta başsız bırakacaktı. Sürgünlerin arasında Balkan Harbi günlerinde ateşli bir edayla verdiği vatanperver nutkuyla hatırlayacağımız *Sabah* gazetesi başmuharriri Diran Kelekyan da vardı. Diğer birçok sürgün gibi o da çok geçmeden katledilecekti. Yine 24 Nisan'da hükümet ülkedeki bütün Ermeni siyasi fırka şubelerinin kapatılmasını emretti. Bu emri, şark vilayetleri Erzurum, Bitlis, Van ve kısmen de Adana ve Halep'te yaşayan Ermenilerin tehcir edilmeleri izleyecekti.[16] Mayıs 1915 sonlarından itibaren hükü-

15 Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 61, 66-67. Van vakasının en geniş değerlendirmesi için bkz. Yektan Türkyılmaz, "Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatolia, 1913-1915" (yayımlanmamış doktora tezi, Duke University, 2011).

16 Donald Bloxham, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire,* Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (der.) (Oxford: Oxford University Press, 2011), 268; Fuat Dündar,

metin Ermenilere karşı siyaseti gittikçe kitlesel ve imhacı bir nitelik kazandı. 27 Mayıs 1915'te çıkarılan muvakkat bir kanunla ordu kumandanlarına mıntıkalarında ikamet eden herhangi birini tehcir etme yetkisi tanınıyordu. İTC böylelikle tehcire askerî mecburiyet kisvesi giydirerek tüm bu sürece hukuki bir zırh geçirmeyi hedefliyordu. Çok geçmeden tehcirin kapsamı genişletilerek hudut bölgelerinin uzağındaki vilayetleri de içine aldı ve buralardan da tehcirler başladı.[17]

Ermenilerin tehcir süreci bölgeden bölgeye önemli farklılıklar gösterir. Batı Anadolu'dan sürülenler genellikle, tepeleme dolu havyan vagonlarına bindirilmiş halde, trenlerle tehcir edildiklerinden yürümek zorunda kaldıkları mesafeler nispeten kısa olmuştu. Şark vilayetlerindeki Ermenilerin tehcir yürüyüşleri ise fevkalade eziyetli oldu. Osmanlı'nın savaşma kapasitesini sekteye uğratan altyapısal problemler bu bölgelerden tehciri de daha dehşetli kılmıştı. Demiryolu yokluğu, diğer nakliye vasıtalarıyla yük hayvanlarının ordu tarafından çoğunlukla müsadere edilmiş olması, elverişsiz arazi ve hava şartları on binlerce Ermeni'nin yollarda dermansızlıktan, korunaksızlıktan, açlıktan ve hastalıktan kırılmasına neden oldu. Şark vilayetlerinden tehcir edilenler ayrıca şiddetin en dehşetlisine maruz bırakılmışlardı. Ermeni erkeklerin askerlik potasının dışında kalmış olanları tehcir yolunun daha başlarında çoğu kez topluca katledildiler. Sürgün kafileleri sık sık Türk ve Kürt başıbozukların, teşkilat-ı mahsusa güçlerinin[18] ya da yerel aşiretlerin saldırılarına uğradı. Kafilelere eşlik eden bir avuç jandarma, gerek acizlikten gerekse kasten sürgünlere herhangi bir fayda sağlamaktan uzaktı.[19] Kâh dinî kâh maddi motivasyonlarla ya da her ikisinin de etkisiyle tehcir yolu üzerindeki yerel halk da Ermenileri vurup kırıyor, elleri-

Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question, 1878-1918 (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2010), 80-83.

17 Dündar, *Crime of Numbers*, 90-93.

18 Oktay Özel, "Tehcir ve Teşkilat-ı Mahsusa", *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 377-407.

19 Bkz. Üngör, *Making of Modern Turkey*, 71-83.

ne geçen eşyayı yağmalıyordu. Birçokları "devletin izin verdiği kanunsuzluğun" sunduğu fırsatları kaçırmıyordu.[20]

Bu koşullar altında tehcir süreci Ermeniler için tam bir facia oldu. Tehcir yürüyüşünde çoğu kez aileler dağıldı. Yola dayanamayan ihtiyarlar zaten geride bırakılmışlardı. Anneler çaresizlik ve öldürülme endişesiyle yavrularını yol kıyısına bırakıyor ya da Müslümanlara teslim ediyorlardı. Kendisi de bir tehcir mağduru olan Yervant Odyan bu tip manzaralara Osmaniye ile Islahiye arasında şahit olmuştu:

> Ağır bohçaların altında iki büklüm olmuş, acıdan kıvranan binlerce kadın, genç kız ve çocuk eğri büğrü, taşlı ve çamurlu yollarda yürüyor, ağlıyor ve ağıt yakıyordu. Yırtıcı kuşların, köpeklerin ve sırtlanların deştiği cesetler sağa sola dağılmıştı. Hastalar ağaçların altında yalnız başlarına inliyorlardı. Yeni doğmuş bebekler anasız, açlıktan ağlıyorlardı. Gelişigüzel defnedilen cesetlerin kolları, bacakları topraktan dışarı fırlamıştı... bu cehennem manzaralarını tasavvur edebilecek bir Dante yoktu.[21]

Milliyetçi bir Osmanlı subayı olan Abidin Ege de günlüğüne şu notu düşmüştü: "Yollarda en çok tesadüf edilen bir şey varsa o da Ermeni ölüleridir. Bunlar yolun sağında solunda daima göze çarpıyor. Kimisini köpekler parçalıyor. Kimisinin de artık iskeleti kalmış... yollarda sefil bir halde göçebe halinde yaşayan ve birkaç kuruşa tren hattında kadın erkek çalışan Ermenilere de tesadüf ettim."[22]

Erkeklerin nezaret etmediği ve hükümetin kollamadığı Ermeni kadınlar ve genç kızlar tehcir yürüyüşleri sırasında korkunç muamelelere maruz kaldılar. Çapulcular, jandarmalar ve

---

20 Suny, *They Can Live*, 362. Diğer yandan, birçok Osmanlı vatandaşı hükümetin emirlerine karşı gelerek Ermenilere yardım elini uzatmıştı. Burçin Gerçek, *Akıntıya Karşı: Ermeni Soykırımında Emirlere Karşı Gelenler, Kurtaranlar, Direnenler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

21 Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, çev. Ara Stepan Melkonian (Londra: Gomidas Institute, 2009), 88.

22 Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri*, Celali Yılmaz (der.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 233.

diğerlerince hırpalandılar, cinsel şiddete uğradılar.[23] Birçoğuna tecavüz edildi, çokları da Türkler, Kürtler ve Araplar tarafından kaçırıldı. Kaçırılmalarının farklı sebepleri vardı. Rev. Henry Riggs'in naklettiğine göre, "Türk ailelerine bu şekilde giren bazı kızlar epey iyi muamele görmüşlerdi ve bu gayritabii hayata kendilerini alıştırmış görünüyorlardı. Fakat kimileri de tarifsiz eziyetler çekmişti ve içlerinden bazıları akıllarını kaçırmıştı."[24] Etnograf Verjine Svazlian'ın 1950'lerde kaydettiği Türkçe bir Ermeni ağıdı bu son derece travmatik deneyimleri dillendirir:

Giden giden Ermeni kızlar!
Bir gün ölüm bize düşer.
Düşmana avrat olmamaya
Yeprat'ın [Fırat'ın] içinde ölüm bulayım.[25]

Birçok Ermeni çocuk da Müslüman ailelerin yanında veya yetimhanelerde Ermeni kimliklerini unutarak büyüyecekti. Bu çocuklardan biri, Hampartzoum Chitjian, "ne kadar çabuk ve nasıl da bilinçsizce tamamen unutmuştuk Ermenice konuşmayı" diye ifade edecekti hayretini. Mektepte öğrendikleri Osmanlı marşı yaşadıklarına nasıl bir tezattı ama: "*Hürriyet, adalet, uhuvvet – yaşasın millet / Osmanlıyız biz, kadim adetimizdir bizim uhuvvet [kardeşlik].*"[26] Müslüman evlerindeki bu ka-

23 Bjørnlund, "'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence during the Armenian Genocide", *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century,* Dagmar Herzog (der.) (Londra: Palgrave Macmillan, 2008), 16-58; Katharine Derderian, "Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915-1917", *Holocaust and Genocide Studies* 19, no. 1 (2005): 1-25.

24 Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917* (Ann Arbor: Gomidas Institute, 1997), 98-99; Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide", *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century,* Omer Bartov ve Phyllis Mack (der.) (New York: Berghahn Books, 2001), 209-221.

25 Verjiné Svazlian, *The Armenian Genocide and Historical Memory*, çev. Tigran Tsulikian (Erivan: "Gitutiun" Publishing House of National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 2004), 83.

26 Hampartzoum Mardiros Chitjian, *A Hair's Breadth from Death: The Memoirs of Hampartzoum Mardiros Chitjian* (Londra: Taderon, 2004), 100-101. Ermeni yetimler hakkında bkz. Uğur Ümit Üngör, "Orphans, Converts, and

dın ve çocukların tespiti ve kurtarılmasına savaşın ardından sistematik biçimde çalışılacaktı.[27]

Tehcir yürüyüşlerinden sağ çıkıp hedef noktalarına varanlar Suriye çöllerinde ve Fırat kıyısında kurulan derme çatma kamplarda sefil şartlarda yaşadılar. Yetkililer yiyecek, temiz su ya da yakacağı düzenli olarak orduya temin etmekte zorlanırken, bunları Ermeni sürgünlere sağlamak için uğraşmadılar bile. Bu güçten düşmüş insanlara bir darbeyi de salgın hastalıklar vurdu. Tehcir yürüyüşlerinden sağ çıkan on binlerce Ermeni bu kamplarda can verdi. Birçokları da başıbozuklar ve aşiret kollarınca öldürüldü.

Zamanında düzgün ve titiz bir planlama yapılmadan gerçekleştirilen tehcir ve iskân en başından beri kaotik bir süreç olarak yürüdü. Fakat uygulamadaki tertipsizlik ve karmaşa, sürecin Osmanlı merkezî otoritelerinin kontrolü dışında cereyan ettiği anlamına gelmez. Tehcirin resmî politika olarak benimsenmesiyle birlikte merkezî yönetim sürecin takibi, tanzimi ve icrasında doğrudan rol oynadı. Taşraya yollanan katib-i mesuller vasıtasıyla Dahiliye Nezareti ve İTC yereldeki memurları sıkı kontrol altına alıp resmî politikadan sapmamalarını temin etmeye çalışıyordu. Ermenilere karşı fazla müsamahakâr olduğu düşünülen mahalli idareciler kızağa çekilip yerlerine daha sert tavır takınacaklar atanıyor, hatta içlerinden bazıları suikaste kurban gidiyordu.[28] Dahiliye Nezareti memurları, tehcir edilen Ermenilerin sayısı ve vasıfları hakkında mahalli yetkililerden muntazaman rapor topluyorlardı. Dolayısıyla, sürgünlerin gerek tehcir sırasında ge-

Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914-1923", *War in History* 19, no. 2 (2012): 175-181.

27 Keith David Watenpaugh, *Bread From Stones: The Middle East and the Making of Modern Humanitarianism* (Berkeley: University of California Press, 2015), 124-156; Lerna Ekmekçioğlu, "A Climate for Abduction, A Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", *Comparative Studies in Society and History* 55, no. 3 (2013): 522-553.

28 Akçam, *Young Turks' Crime*, 196; Fatma Müge Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 227.

rekse kamplarda çektikleri eziyetlerden tamamen haberdarlardı. Sürecin böylesine detaya inen idaresinde kaydı tutulan şeyler arasında Ermenilerin geride bıraktıkları malları, boşalan köyleri, bu köylerin konumları ve zirai kapasiteleri de vardı ki bu tarz bilgiler Müslüman muhacirlerin oralara yerleştirilmesi amacıyla derleniyordu.[29] Ermenilerin yurtlarından sürülme safhası sonlandığında İTC hükümeti, sağ kalan Ermenilerin savaşın ardından evlerine dönmelerini engellemek için de radikal tedbirlere başvurdu. Ermenilerin şahıs ve cemaat mallarına el konuldu, hayvanları ve diğer eşyaları açık artırmaya çıkarıldı. Hükümet hayata geçirdiği düzenlemelerle el koyma sürecinin geriye çevrilmesini fiilen imkânsız hale getirecekti.[30]

Talat Paşa'nın hesabına göre nüfusu yaklaşık 1,5 milyon civarındaki Osmanlı Ermenileri arasında savaş sırasında tehcir edilenlerin sayısı 924.158 idi. Ancak gerçekte tehcir edilen Ermenilerin sayısı daha fazlaydı çünkü bazı bölgelerden tehcir edilen Ermeniler Talat Paşa'nın hesabına dahil edilmemişti. Onların da dahil edilmesi, Taner Akçam'ın tahminine göre, toplam sayıyı neredeyse 1,2 milyona çıkarıyordu.[31] Tarihçi Fuat Dündar'ın tahminine göreyse İTC hükümeti belli şehirlerde (başta İstanbul, İzmir ve Edirne) ikamet eden, savaşın sürdürülmesi için kritik önemi haiz, Katolik veya Protestan ya da ihtida etmiş 281.000 kadar Ermeni'yi tehcir etmemişti. Yaklaşık 255.000 Ermeni, başta Rusya olmak üzere, yurtdışına kaçmayı başarmıştı. 300.000 kadar sürgün de tehcir yürüyüşlerinden ve yeniden iskân sürecinden sağ çıkabilmişti. Dündar'ın hesabına göre imparatorluktaki toplam 1,5 milyon Er-

29 Dündar, *Crime of Numbers*, 94-103.

30 Bu sürecin ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Property* (Londra: Continuum, 2011); Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 31-48; Hilmar Kaiser, "*Armenian Property, Ottoman Law,* and Nationality Policies during the Armenian Genocide, 1915-1916", *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*, Olaf Farschid vd. (der.) (Würzburg: Ergon Verlag, 2006), 49-71.

31 Akçam, *Young Turks' Crime*, 258.

meni'nin 664.000'i İttihatçı politikaların kurbanı olmuştu.[32] Kapsamı, yıkıcılığı ve uzun vadedeki tesirleri açısından bakıldığında Osmanlı Ermeni toplumunun uğradığı felaket dehşet ötesiydi. Ermeni soykırımı yüz binlerce insanın hayatını söndürmüş, dirliğini bozmuş, imparatorlukta farklı din ve etnik kökenden halkların tutturduğu ortak yaşam örgüsünü dağıtmış, Osmanlı Ermenilerinin binlerce yıldır yurt belledikleri Doğu Anadolu'dan sökülmelerine neden olmuştu. Önde gelen bir İttihatçının ifade ettiği üzere, Osmanlı tarihi o güne dek "böyle azim bir cinayete ve geniş mikyasta bir zulme sahifelerini açmamıştır".[33]

Mülteci krizi

Osmanlı cephe gerisi tarihinin en kanlı yaprağı Ermeni soykırımı olsa da savaş sırasında imparatorlukta vuku bulan kitlesel yurtsuzlaştırmanın boyutunu diğer göç hareketlerini irdelemeden kavramak adeta imkânsızdır. Doğu Anadolu'daki göç dalgası Rusya'yla savaş resmen ilan edilir edilmez başladı. Hudut havalisinde yaşayan Müslüman köylüler daha ilk Rus askeri sınırı geçmeden evlerini terk ettiler.[34] Kuzeydoğu Anadolu'da Köprüköy ve Azap civarlarında Rus kuvvetleriyle gerçekleşen ilk çatışmalar sonucunda çok daha fazla Ermeni ve Müslüman başka bölgelere göç edecekti.[35] Osmanlı ordusu, stratejisini muhtemel bir Rus hücumunu Hasankale civarında karşılamaya dönük tayin ettiğinden sınır bölgelerindeki kuvvetlerini buralardan çekmişti. Dolayısıyla, hudut havalisiyle Hasankale arasındaki köyler muhtemel bir düşman hücumuna

32 Dündar, *Crime of Numbers*, 150-151.

33 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (der.), cilt 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 135.

34 Süleyman İzzet Yeğinatı, *Büyük Harbin Başında 2. İhtiyat ve Nizamiye Süvari Tümenlerile [sic] Aras Cenup Müfrezesinin Muharebeleri* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1939), 21.

35 Yılmaz Akkılıç (der.), *Askerin Romanı: E. Sv. Alb. Abdülhalim Akkılıç'ın Savaş ve Barış Anıları* (Kocaeli: Körfez Ofset Yayınları, 1994), 116-117. Akkılıç kendi birliğinin görevinin Kars istikametine doğru kaçmaya çalışan bu [gayrimüslim] gruplara hücum etmek olduğunu yazar.

karşı savunmasızdı. Diğer yandan, sınır bölgesinde mukim 30.000 kadar Ermeni köylü de Osmanlı güçlerinin ve başıbozukların olası saldırılarına karşı korunmak amacıyla Rus ordu hattının gerisine sığınmıştı.[36] Müslüman olsun, Hıristiyan olsun, bu ilk muhacirler evlerinden çok da uzakta olmayan köylerde ve kasabalarda soluğu almışlardı.

Muhacir dalgaları 1915 boyunca sürdü. Rus ordusunun Van ve Bitlis'e doğru ilerlemesiyle birlikte bölge halkı da komşu illere akın etti. Van'ın Mayıs 1915'te Rus askerleri ve Ermeni çetelerince işgali, sonrasında Osmanlı ordusunca geri alınması ve Müslümanlarla Ermeniler arasında cereyan eden şiddet sonucu tekmil vilayetin nüfusunun önemli bir kısmı göç yollarına düştü. Benzer şekilde, Van'ın işgalini takiben gerçekleştirilen ilk Ermeni tehcirleri bölgedeki Ermeniler arasında paniğe sebep olarak on binlercesinin Rus kontrolündeki bölgelere kaçmasına neden oldu.[37]

Ama beterin beteri vardı. 1916'nın ilk aylarında Rus ordusunun durdurulamaz ilerleyişi başlayacak, Ruslar Şubat 1916'da Erzurum, Mart'ta Bitlis ve Rize, Nisan'da Trabzon, Temmuz'da da Bayburt ve Erzincan gibi önüne çıkan tüm kasaba ve şehirleri kısa süre içinde ele geçireceklerdi. Böylelikle, savaş başladıktan sonra ardı bir daha kesilmeyen muhacir akını artık tüm cephe hattı boyunca bir sel taşkını halini aldı. Osmanlı ordusunun geri çekilişi Doğu cephesindeki yüz binlerce köylü ve kentliyi muhacir haline getirdi. Evini, köyünü bırakan, geri çekilen birliklerin ardından güney ya da batı istikametinde yürüyor, kendileri ve aileleri için emniyetli bir yer arıyorlardı. Birçokları Rusların hışmından ve bilhassa Ermenilerin intikamından korkuyor olmalıydı. Bir yıl evvel Ermenilerin Doğu Anadolu'dan tehcirlerine şahit ve yer yer suç ortağı olan Müslümanlar, Ermeni çetelerinin bir "intikam rüzgârı" estirmesini

36 Paul Leverkuehn, *A German Officer during the Armenian Genocide: A Biography of Max von Scheubner-Richter*, çev. Alasdair Lean (Londra: Gomidas Institute, 2008 [1938]), xxxvi.

37 Joshua A. Sanborn, "Unsettling the Empire: Violent Migrations and Social Disaster in Russia during World War I", *Journal of Modern History* 77, no. 2 (2005): 313.

bekliyorlardı. Düşman işgalinde kalmaktansa "muhacir çıkmak" çoğu için tek çıkar yol gibiydi.

Göç hareketleri yıl sonuna doğru yavaşlamaya yüz tutunca hükümet yetkilileri yaşanan insani felaketin boyutlarını daha net görmeye başladı. Dahiliye Nezareti'nin Ekim 1916'da Sadaret'e tebliğ ettiği rapora göre toplam muhacir sayısı 702.000 idi.[38] Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Reisi Şükrü Bey'in 1917 başlarında Meclis-i Ayan'da yaptığı açıklamada zikredilen rakam 800.000 olmuştu.[39] Aynı müdüriyetin resmî kayıtlarına göre muhacir sayısı yıl sonunda 1 milyonu geçecekti.[40] Memleketlerinden sürülen 1,2 milyon civarındaki Ermeni ve Rum nüfus da hesaba katıldığında memleketlerini terk eden ya da terk etmek zorunda bırakılan insan sayısı imparatorluğun savaş öncesi toplam nüfusunun %10'unu geçiyordu.[41] Bu istatistikler büyük ihtimalle asıl rakamın altındaydı. Kuşkusuz daha fazla insan, öyle ya da böyle, yurdundan edilmişti.

Hızla artan muhacir sayısı üzerine hükümet "muhacir meselesi" ile başa çıkmak için Mart 1916'da Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ni kurdu.[42] Eskinin etkisiz ve yetersiz muhacir siyasetini düzeltmeyi kendine vazife addeden bu yeni kurum, göç dalgalarını kontrol altına almayı, gelenlerin sevk ve iskânını organize etmeyi ve muhacir nüfusunun kaydını

---

38 Hükümet yardımına başvurmayan, kendi imkânlarıyla göç edip yerleşen muhacirler bu sayıya dahil değildi. ATASE, no. 1/2, kls.361, dos.1445, fih. 15-22, 23. Bulunduğu kaynak, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 81 (1982): 219-222.

39 *MAZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 1, 22 Kanunuevvel 1332 (4 Ocak 1917), 225-226. Şükrü (Kaya) Bey erken Cumhuriyet döneminde içişleri bakanlığı yapacaktı.

40 *MMZC*, 3. Devre, 4. İçtima, cilt 1, 22 Kanunuevvel 1333 (22 Aralık 1917), 361.

41 1914 tarihli nüfus istatistiklerine göre Karpat toplam nüfusu 18.520.016 olarak kaydeder. Bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison, WI: University of Wisconsin Press, 1985), 189.

42 BOA, DUIT 27/1-1, 2 Mart 1916; "Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Hakkında Kanun", *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 8, 7 Cemaziyelevvel 1334 (12 Mart 1916): 661-662. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, asıl itibariyle Balkan Harbi'nin yarattığı muhacir kriziyle başa çıkmak amacıyla kurulan İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin yerini almıştı.

tutmayı hedefliyordu. Kurumun öncelikli amacı muhacir meselesini kontrol altına almak olsa da göçebe toplulukların yerleşik hayata intibak etmelerini sağlayarak "aşiretleri medenileştirmek" de misyonunun bir parçasıydı.[43] O güne dek devletin göç meselesiyle ilgilenme yöntemi peşi sıra gelen muhacir krizleri esnasında teşkil edilen geçici komisyonlar vasıtasıyla olmuşken, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin faaliyete geçişi, meselenin ciddi anlamda kurumsallaştığı ve bürokratikleştiği yeni bir aşamaya geçildiğine işaret ediyordu.[44]

Beklendiği üzere, kitlesel göç hareketlerinin devlete çıkardığı mali ve maddi fatura son derece ağırdı. 1914 yılında hükümet daha Balkan Harbi'nin dehşetli muhacir krizinin yarattığı sıkıntılarla uğraşmaktaydı. Kaybedilen Rumeli vilayetlerinden kopan on binlerce muhacir Cihan Harbi patlak verdiği sırada iaşe, ibate ve istihdamları için hâlâ devletin eline bakıyordu. Bunun üzerine gelen topyekûn seferberlik, iki yıl devam eden savaş ve Ermeni tehciri maliyeyi zora sokmuş, halkı da bitap düşürmüştü. 1916 kışında Rus ilerleyişi başladığında Osmanlı hükümeti işgal kuvvetlerinin önlerine katacakları ve sayıları birkaç hafta içinde on binlerle ifade edilecek muhacirlerle başa çıkmaya hiç ama hiç hazırlıklı değildi.

Ama yine de muhacirler vakit geçmeksizin sadece merkezî hükümetin ve Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin değil, aynı zamanda bölgedeki vilayetlerin de temel meselesi

---

43 Osmanlı Devleti'nin aşiretleri iskân etme ve "medenileştirme"sinin uzun bir tarihi vardır. Bunun için bkz. Reşat Kasaba, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees* (Seattle: University of Washington Press, 2009); Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918),* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 52-56.

44 Muhacir meselesinin kurumsal tarihinin bir özeti için bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları*, 57-62; Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12 (1999): 179-181; Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri: Vilayat-ı Şarkiyye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915-1923),* (Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2007), 1-6; H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), 149-155; Isa Blumi, *Ottoman Refugees, 1878-1939: Migration in a Post-Imperial World* (Londra: Bloomsbury, 2013), 43-65.

oldular. Müdüriyet vilayat-ı şarkiye muhacirlerinin yarattığı "insan seli"ni kontrol edebilmek için onları dört kola ayırmaya çalıştı. Sıcak çatışma mıntıkalarına bitişik vilayetlerde aşırı birikmeyi engellemek ve muhacirlerin yollarda yitip gitmelerinin önüne geçmek için her bir kol imparatorluğun farklı bir bölgesine yönlendirildi. Bu süreç ile Ermeni tehcirinin idaresi arasında bariz bir yaklaşım farkı vardır. Bu dört kolun takip edeceği rotaların belirlenmesinde iki temel faktör rol oynamıştı: yolların durumu ve muhacirlerin nihai varış noktalarındaki yiyecek stoku.[45] Müdüriyet, muhacirlerin sevki, iskânı, iaşesi ve geçimi hususlarında yerel idarenin başvuracağı ayrıntılı bir talimatname de hazırlamıştı.[46]

Bu düzenlemeyle savaş havalisine komşu bölgeler geçici iskân mıntıkaları olarak belirlendi.[47] Muhacirler buralarda bir süre tutulduktan sonra nihai adreslerine yollanacaklardı. Geçici iskân bölgesi olarak tayin edilen tüm vilayetler muhacirlerin önceden göç ettiği ve 1916 kışındaki Rus ilerleyişinden evvel iskân edildikleri yerlerdi aslında. Yüz binlerce yeni mültecinin yarattığı akının bu bölgelerde zaten hassas bir seviyeye ulaşan iaşe krizini daha da derinleştireceği ve bunun da savaşı olumsuz etkileyeceği anlaşılınca hükümet yeni muhacirleri savaş mıntıkasına komşu olmayan yerlere sevk etmeye karar verdi.[48] Hükümet, bu yeni muhacirlerin gelişiyle nüfusları ciddi derecede artacak vilayetlerin bu yeni sorumlulukla başa çıkmasını umuyordu.

---

45 Birinci rota: Karadeniz sahili; ikinci rota: Sivas-Tokat-Amasya-Çorum-Yozgat-Ankara; üçüncü rota: Kemah-Harput-Malatya-Besni; dördüncü rota: Diyarbakır-Urfa-Maraş-Adana olarak tespit edilmişti. *MAZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 1, 22 Kanunuevvel 1332 (4 Ocak 1917), 227.

46 *Menatık-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, Iskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332 [1916]).

47 *Menatık-ı Harbiyeden Vürud Eden*, 1. Bu yerler Adana, Diyarbakır, Halep, Mamuretülaziz, Musul, Sivas ve Van vilayetleriyle Canik, Maraş, Urfa ve Zor sancaklarıydı.

48 Örneğin, Diyarbakır'da 200 bin mültecinin toplanmasının İkinci Ordu'nun iaşesini tehlikeye atacağından endişelenen ordu komutanlığı mültecilerin diğer vilayetlere dağıtılmalarını emretmişti. BOA, DH.ŞFR 73/99, 13 Temmuz 1917.

Hükümetin muhacir iskân siyasetinin birincil amacı muhacirleri yerleştirildikleri havalide, en azından savaş süresince, tutmaktı. Muhacirlerin iskân edildikleri yerleri değiştirmelerine ancak başka bölgelerde kendilerine yardım edebilecek yakınları olduğunu, iş bulduklarını veya yerleştirildikleri diyarın havasına alışamadıklarını ispat edebilirlerse izin verilecekti.[49] Fakat muhacirler, iskânlarından sonra da mahalli ve merkezî yetkililerin kati talimatlarına rağmen yer değiştirmeye devam ettiler. Dolayısıyla birçok muhacirin göçü harp sonuna dek kesintisiz sürdü.

Muhacirlerin yeniden yollara düşmelerine neden olan faktörler arasında yüksek ekmek fiyatları, bölgenin yerlileriyle sıkça yaşanan gerilimler, yerleştirilen yöreye dair duyulan memnuniyetsizlik ve daha iyi bir yer bulup orada kalma umudu geliyordu.[50] Doğu Anadolu'daki muhacirler, şayet savaş havalisinden çok uzakta değillerse, Osmanlı ordusunun her ilerleyişinden sonra köylerine dönmeye çabalıyor, fakat çoğu defa Rus karşı hücumları onları yeniden gerisingeriye savuruyordu. Tüm bu meşakkatlere rağmen muhacirler daima tez zamanda evlerine dönme umuduna tutunmaya çalıştılar. Bu yüzden, birçoğu evlerinden uzağa gitmek istemiyor, köylerine mümkün olan en yakın mesafede geçici sığınabilecekleri bir yer arıyordu. Ancak düşman kuvvetlerinin art arda gelen saldırıları muhacirlerin umutlarını söndürüyor, onları sığındıkları yerlerden tekrar ve tekrar uzağa atıyordu. Yerlerini hangi sebeple değiştirmek istediklerinden bağımsız olarak muhacirlerin bir yerden başka bir yere biteviye sürüklenmeleri ise hükümetin üzerindeki yükü ağırlaştırıyordu.[51]

Muhacirlerin günlük gıda ihtiyacını karşılamak için Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, ordu ve mahalli idarelerle birlikte göç yolları üzerinde belli noktalarda aşevleri ve iaşe merkezleri açmıştı. Buralarda muhacirlere, kendilerini kırmaya başlayan bulaşıcı hastalıklara karşı aşı da yapılıyor-

49 *Menatık-ı Harbiyeden Vürud Eden*, 2.

50 BOA, DH.IUM E/32-46, 13 Mayıs 1917.

51 BOA, DH.HMŞ 27/72, 14 Aralık 1916.

du. Hükümetin muhacirlerle tehcir mağdurlarına gösterdiği farklı muamele bu yönden de kendini belli eder. Muhacirler nihai adreslerine vardıklarında, mahalli idareciler, sivil toplum teşekkülleri, hayırseverler ve misyonerler onlara gıda dağıtıyor, kaynakları elverdiği ölçüde de ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.[52] Müdüriyet ayrıca kimi yerlerde yetimhaneler açmış ve kısıtlı sayıda muhacire de atölyelerde iş imkânı sağlamıştı. Bu imkân bilhassa fuhuş tuzağına düşeceğinden endişe edilen muhacir kadınlar için düşünülmüştü.

Yetişkinler için günde iki, çocuklar içinse bir kuruş olmak üzere hükümet muhacirlere aylık da bağlamıştı. Bu miktar daha sonra yetişkinler için üç kuruşa, çocuklar içinse altmış paraya (bir buçuk kuruş) yükseltilecekti.[53] Lakin Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi reisinin beyanatına göre müdüriyetin kaynakları bütün muhacirlerin sadece yarısına ödenek çıkarmaya imkân tanıyordu.[54] Diğer devlet ödemelerinde olduğu gibi muhacirlere yapılan ödemeler de çoğu kez, hatta bazen aylarca, gecikmeliydi. Dahası, muhacir ailelerine bağlanan aylığın alım gücü savaş uzadıkça yüksek enflasyon karşısında eriyip gitti. Başta Doğu Anadolu'daki Üçüncü Ordu mıntıkasında olmak üzere, hükümet muhacirlere daha fazla nakdi ödeme yapmaktansa açlıktan ölümleri önlemek amacıyla zahire dağıtmaya karar vermişti.[55]

Zaten devlet kaynakları ciddi anlamda suyunu çekmişken çok sayıda muhacirle ilgilenmek durumunda kalan müdüri-

52 Örnek olarak, Samsun'daki Amerikan viskonsülünün açtığı aşevi her gün bin mülteciye yemek veriyordu. Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1839-1938* (Zürih: Chronos Verlag, 2000), 349-350. İsviçreli misyoner doktor Jakob Künzler Urfa'ya gelen mültecilere zahire dağıtılmasına ön ayak olmuştu. *In the Land of Blood and Tears: Experiences in Mesopotamia during the World War (1914-1918)*, Ara Ghazarians (der.) (Arlington: Armenian Cultural Foundation, 2007 [1921]), 68-69.

53 BOA, DH.IUM E/16-44, 4 Ağustos 1916; BOA, DH.ŞFR 70/18, 15 Kasım 1916.

54 *MAZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 2, 12 Mart 1333 (12 Mart 1917), 214.

55 *MMZC*, 3. Devre, 4. İçtima, cilt 1, 17 Teşrinisani 1333 (17 Kasım 1917), 60; BOA, DH.IUM 98-4/1-48, 28 Ekim 1917; BOA, DH.IUM 20-2/2-7, 26 Aralık 1917. Yetişkin muhacirlere günlük 400 gram un (ya da 600 gram ekmek), muhacir çocuklarınaysa 300 gram un (ya da 450 gram ekmek) verilecekti.

yet, bu insanların sıkıntılarını hafifletmekte ve yaşam standartlarını iyileştirmekte zorlanmıştı. Alınan tüm tedbirlere rağmen binlerce muhacir yeis ve sefalet içerisindeydi. Mülteci krizi etkisini en fazla savaş havalisine bitişik illerde gösterse de harp ilerledikçe daha uzaktaki vilayetler bile artan nüfus ve azalan tarımsal üretimin yarattığı problemlerden mustarip oluyordu. İşgal altındaki yörelerden neşet eden amansız muhacir akınından ötürü Sivas ve Musul gibi vilayetlerin ama bilhassa Urfa, Samsun ve Çorum gibi savaş öncesinin nispeten küçük şehirlerinin nüfusları hızla artmıştı. Benzer biçimde, Karadeniz sahil şeridindeki Rus ilerleyişi yerel halkı batıya doğru kaçmaya zorlamıştı. Çağın tanıklarından birinin gözlemine göre bu kitlesel göç hareketi, henüz Rus ordusunun işgali altında olmayan kasaba ve köylerin nüfuslarını neredeyse üçe katlamıştı. Bu olağanüstü insan yığılması bir iaşe, barınma ve kamu sağlığı krizini de beraberinde getirecekti. Bu boyutlarda bir insani kriz o güne dek görülmüş şey değildi.[56]

Tüm gayret ve uğraşına rağmen, müdüriyetin, başta kalabalık kentlerde olmak üzere cebelleştiği meselenin boyutu kısa sürede altından kalkamayacağı kadar büyüdü ve bir insani trajediye evrildi. Müdüriyetin riyasetini Şükrü Bey'den devralan Hamdi Bey 1918 başlarında Meclis-i Ayan huzurunda itirafvari bir şekilde şöyle diyecekti: "Biz bu mülteci ve muhacirlerin yalnız sağ kalabilmelerine muvaffak olabilirsek, ne büyük muvaffakiyet, biz ona çalışıyoruz."[57]

Hamdi Bey bu sözleri sarf ettiği sırada ölüm, imparatorluk topraklarına dağılmış muhacir toplulukları bünyesinde her yerde rast gelinen alelade bir şey haline gelmişti. Örneğin görgü tanıklarına göre Kuzey Anadolu kentlerinde "yarı çıplak ve iskelet halinde" yüzlerce muhacir çocuğu şehir meydanlarında "birer canlı mumya ve gölge" misali dolanıyordu. Belediye işçileri her sabah sokaklardan cansız bedenler yüklüyorlardı çöp arabalarına. Samsun'dayken kulağına böylesi rivayetler

56 Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat - Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş - Hicret Hatıraları* (İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1949), 225, 260, 262.

57 *MAZC*, 3. Devre, 4. İçtima, cilt 1, 3 Kanunusani 1334 (3 Ocak 1918), 208.

gelen Muzaffer Lermioğlu, ki kendisi de bir muhacirdi, bir sabah bu arabaları takip etmiş, çoğu çocuk yirmi üç cesedin toplu mezarlara gömüldüğünü kendi gözleriyle görmüştü.[58] İsviçreli doktor Jakob Künzler ise anılarında Urfa'da sabah erkenden gece yarısına kadar "şehrin sokaklarını aşındırıp her evin kapısını çalan sıra sıra dilenciler"den bahseder. Bu insan harabeleri hep aynı kelimeleri tekrar ediyorlardı: "Heyran, kurban, Allah'ın hatırı için bir parça ekmek verin!" Künzler, her Allah'ın günü neredeyse yetmişi ölen bu zavallı muhacir çocuklarının çektikleri dehşetli açlığın bizzat şahidiydi.[59]

İşgal altındaki topraklardan Güney Anadolu'ya göçen muhacirlerinse hükümetten ve ordudan aldığı yardım nispeten daha azdı ve dolayısıyla bu gruptakilerin verdikleri sınav diğer yörelere giden muhacirlerinkine nazaran daha çetindi.[60] Urfa'da iskân edilen Erzurum ve Bitlisli muhacirler, Meclis-i Ayan'ın önde gelen simalarından Rıza Paşa'ya çektikleri telgrafta içinde bulundukları sefil şartlardan bahsediyor, hükümet ve ordu kontrolündeki iaşe ambarlarında zahire olmasına rağmen açlıktan kırıldıklarını bildiriyorlardı. Bu fena koşullarda hayatta kalmaya çalışan birçok muhacir, mezbahalardan topladıkları hayvan kanını ve aslen tüketilmesi gayrikabil hayvan parçalarını pişirip yemek mecburiyetinde kalmıştı.[61]

Mülteci krizi ve nüfus mühendisliği

Resmî belgeler ve merkez ile taşradaki idareciler arasındaki yazışmalar ışığında söylenebilir ki Osmanlı hükümeti savaşı ve savaşın doğurduğu mülteci krizini toplumun demografik

58 Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 264.

59 Künzler, *In the Land of Blood and Tears*, 76-77. Çocuk mültecilerin sefaletine dair benzer gözlemler için bzk. Güliz Beşe Erginsoy (der.), *Dedem Hüseyin Atıf Beşe: Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı ve Bir Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşının Yaşam Öyküsü* (İstanbul: Varlık Yayınları, 2004), 193.

60 Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922* (Princeton: The Darwin Press, 1995), 222.

61 *MAZC*, 3. Devre, 4. İçtima, cilt 1, 23 Şubat 1334 (23 Şubat 1918), 425. Meclisin diğer mensupları arasında da benzer telgraflar alanlar vardı.

dokusunu dönüştürmek için bir fırsat olarak gördü. Muhacirlerin sevk ve iskânı devlet erkânının elinde, güdülen nüfus siyasetinin etkin araçları oldu.[62] Kitabın önceki bölümlerinde ele alındığı üzere savaş devlet mekanizmasının dönüşmesini ve genişlemesini de beraberinde getirmişti. Bu süreç Osmanlı hükümetini, köhne olduğu kadar dirençli de olan hâkim sosyal hiyerarşileri ve aidiyetleri dönüştürmeyi mümkün kılacak altyapısal ve hukuki enstrümanlarla da donatmıştı. İşte bu bağlamda İttihatçılar, bilhassa taşrada iktidarlarına tehdit olarak algıladıkları unsurları bertaraf etmek amacıyla savaşın memleketlerinden ettiği yüz binlerce insanın hareketini kontrol etmeye çalışacaklardı.

Bu demografik dönüşüm sürecinin merkezî coğrafyası Doğu Anadolu ve Yukarı Mezopotamya idi. Çoğunlukla bu bölgelerde mukim yüz binlerce Ermeni önce yurtlarından edilmiş, bunu takiben gerçekleşen yeniden iskânları ve imhalarıyla bu sürecin ana hatları belirlenmişti. Öte yandan İttihatçı hükümet Kürtlerin feodal sosyal düzenini değiştirmek için de kolları sıvamış, onları Orta Anadolu'nun umumiyetle Türklerin yaşadığı yörelerine kaynaştırmaya çalışmıştı.[63] Talat Paşa Diyarbakır valisine yolladığı telgrafında, savaş bölgesinden kaçan Kürt muhacirlerin imparatorluğun Arap vilayetlerine yollanması fikrine net biçimde karşı çıkıyordu. "Bunlar oralarda ya Araplaşmak veyahut milliyetlerini muhafaza etmek suretiyle yine gayr-i müfid ve muzır bir anasır halinde kalacakları cihetle" arzu edilen netice elde edilemeyecek diyordu Talat Paşa.[64] Bu

62 Devlet yetkilileri stratejik önemi haiz kimi bölgelerin demografik dokusunu değiştirmeye Cihan Harbi'nden çok daha önceki yıllarda da teşebbüs etmişlerdi. '93 Harbi zamanındaki Kafkas ve Rumeli muhacirlerinin Trakya ve Gelibolu'ya yerleştirilmeleri hakkında bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, 1877-1890* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994); Selim Deringil, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 435-442.

63 Üngör, *Making of Modern Turkey*, 110; Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları*, 137-155.

64 BOA, DH.ŞFR 63/172, 2 Mayıs 1916. Alıntılayan Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları*, 141.

senaryonun gerçekleşmesine mani olmak için Türk muhacirler Türklerin azınlıkta olduğu Urfa, Maraş ve Antep gibi yerlerde iskân edileceklerdi. Kürt muhacirlerse çoğunluğu Türklerin teşkil ettiği vilayetlere sevk edilip dağınık biçimde iskân edileceklerdi. İskân edilirlerken de Kürt muhacirlerin yerel nüfusun %5'ini asla geçmemelerine dikkat edilecekti. Aşiret düzenine son vermek ve mevcut merbutiyet bağlarını gevşetip çözmek için aşiret reisleriyle şeyhler muhacir kitlesinden ayrılıp, tercihen kasaba ve şehirlerde olmak kaydıyla, başka vilayetlere yerleştirileceklerdi.[65]

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin taşrayla muhaberatı, İTC lider kadrosunun Kürt muhacirleri Orta Anadolu'ya yerleştirme fikrinin geçici bir savaş tedbirinden ziyade uzun vadeli bir nüfus mühendisliği projesi olduğunu gözler önüne serer. Ağustos 1916'da Muş ve Bitlis'in Osmanlı İkinci Ordusu tarafından geri alındığı haberini alan kimi Kürt muhacirler iskân edildikleri Anadolu illerini terk ederek memleketlerine geri dönmeye başladıklarında hükümet bu duruma şiddetle karşı çıkmıştı.[66] Kürt mültecilerine "artık aşiret hayatını terk ettirmek ve kendilerini gayr-ı mukayyed bir unsur olmaktan çıkarıp müfid bir unsur haline getirmek" zamanı geldiğine kuvvetle inanan İttihatçılar savaşın bitmesinden sonra bile Kürt muhacirlerin memleketlerine dönmelerine izin vermeyi düşünmüyorlardı.[67] İttihatçılar ümit ediyorlardı ki Kürtler yeni yurtlarında zamanla yerel halkla kaynaşıp asimile olacaklar ve yeni bir kimlik geliştireceklerdi.

Merkezî hükümetin kararlılığına rağmen Kürt muhacirleri Orta Anadolu ahalisiyle kaynaştırma projesi arzu edilen neticeyi vermeyecekti. Ulaşım altyapısının içler acısı durumu muhacirlerin çoğunun tasarlanan nihai adreslerine gönderilememesine sebep olmuştu. Onları Anadolu içlerine sevk etme teşebbüsleri muhacirlerin daha aşina oldukları yörelere yerleş-

65 *Menatık-ı Harbiyeden Vürud Eden*, 4.

66 BOA, DH.ŞFR 66/206, 17 Temmuz 1916.

67 BOA, DH.ŞFR 63/188, 4 Mayıs 1916. Alıntılayan Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları*, 144.

mekte ısrar etmelerinden ötürü yer yer dirençle karşılanmıştı.[68] Bu tür uygulamaların çok sayıda muhacirin muhakkak yollarda yitip gitmesine neden olacağını düşünen mülki ve askerî amirlerin hükümet talimatlarına karşı çıkmaları da nadirattan değildi.[69]

Osmanlı hükümetinin savaş zamanı nüfus siyasetinin bir parçası da işgal altındaki vilayetlerden gelen muhacirleri tehcir edilen Ermenilerden boşalan köylere yerleştirmekti.[70] Maliyenin dibi gördüğü bir sırada hükümet, muhacirlerin iskânını el koyduğu Ermeni mallarıyla finanse etmeyi en uygun yöntem olarak görüyordu. Muhacirlerin barınak, giyecek, zahire ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması Dahiliye Nezareti'nin emriyle ve taşradaki idarecilerin eliyle Ermenilerden kalan emval-i metrukelerinin dağıtılmasıyla gerçekleşecekti.[71] Yerleşecekleri kasaba ve şehirlere ulaştıklarında muhacirlere sosyal statüleri ve meslekleri esas alınarak Ermeni evleri veriliyordu. Fakat emval-i metruke paylaşılırken eşraf ve hükümet memurları otoritelerini sık sık kötüye kullandılar. Nüfuz sahipleri yeni bir beldeye varır varmaz aslında birçok fakir muhacir ailesini barındırabilecek en büyük ve bakımlı evleri kendilerine alıyorlardı.[72] Diğer yandan, yerel halk çoğu kez Ermeni evlerine daha muhacirler varmadan çökmüş oluyordu. Dahiliye Nezareti'nin yinelenen talimatlarına rağmen zaman zaman mahalli yetkililerle birlikte hareket eden belde yerlileri bu evleri muhacirler için boşaltmaya direniyorlardı.[73]

Hükümet Müslüman mültecileri tehcir edilen Ermenilerden

68 BOA, DH.ŞFR 63/283, 11 Mayıs 1916.

69 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, cilt 1 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), 256-257.

70 Fikret Adanır ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of the Ottoman Empire", *Migrations et migrants dans une prespective historique: permanences et innovations/Migrations and Migrants in Historical Perspective: Permanencies and Innovations*, René Leboutte (der.) (New York: Peter Lang, 2000), 283.

71 BOA, DH.ŞFR 63/67, 10 Mayıs 1916; BOA, DH.ŞFR 61/122, 21 Haziran 1916; BOA, DH.ŞFR 61/124, 30 Eylül 1916; Üngör, *Making of Modern Turkey*, 119-120.

72 Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 261.

73 Kieser, *Verpasste Friede*, 484.

boşalan köylere yerleştirip buralardaki emlak ve araziyi paylaştırmak için yoğun mesai harcadı.[74] Hatta 1916 kışındaki devasa göç dalgası daha başlamadan bile hükümet, muhacirleri Ermenilerden boşalan köylere yerleştirmenin mümkün olup olmadığını tartıyordu. Bunun için mahalli yetkililerden mevzubahis köylerin konumu, zirai kapasitesi ve hane sayısı hakkında mütemadiyen bilgi toplamaktaydı.[75] Bunu yaparken iki temel hedefi gerçekleştirme peşindeydi: Ermeni tehciri, askerî hareketlilik ve seferberlik yüzünden tarımsal üretimde yaşanan büyük düşüşü telafi etmek ve durmak bilmeyen muhacir akınlarını sonlandırmak. Merkezî hükümetin köylere gönderdiği komisyonlar muhacirlere ekilecek arazi ve tohumluk tahsis etmekten başka onlara çiftlik hayvanları ve tarımsal alet edevat da veriyorlardı. Bu paylaşım sürecine dair elimizdeki değerli tanıklıklardan birini sağlayan ve sürece Harput'ta şahitlik eden Rev. Henry H. Riggs, hükümet muhacirlere tohum dağıtırken "çok cömert davranıyordu çünkü kışın ve baharda toprağın iyice bellenmesi, sürülmesi ve işlenmesi son derece önemliydi" der.[76] Muhacirlerin Ermeni köylerine yerleştirilerek tüketiciden üreticiye dönüştürülmelerinin kritik önemi, bunun hükümeti muhacirlerin iaşesini sağlama yükünden kurtaracak olmasının yanı sıra bölgedeki birliklerin gıda ihtiyacını da karşılayacak olmasında yatar. Tehcir edilen yüz binlerce Ermeni köylüsünün yokluğunda işlenmeyen toprağı yeniden yeşertmeye başlayacak tek işgücü kaynağı işte bu muhacirlerdi.

Ermenilerden boşalan köylere yerleşen muhacirler buralarda kendilerine sığınak buldularsa da aşina olduklarından çok farklı biçimde şekillenen yeni hayatlarına alışma sürecinde kendilerini ciddi sıkıntılar bekliyordu. Yeni hayatlarına intibak etmeyi bazen imkânsıza varacak derecede zorlaştıran bir dizi etken arasında iklim, iskân edildikleri muhitin konumu, doğal kaynaklarının durumu, muhtemel Rus hücumlarına

74 BOA, MV 198/163, 30 Mayıs 1915; BOA, DH.ŞFR 54/189, 27 Haziran 1915.

75 BOA, DH.ŞFR 54/15, 14 Haziran 1915; BOA, DH.ŞFR 54/136, 24 Haziran 1915.

76 Riggs, *Days of Tragedy*, 180.

dair endişeler, yerli halkla yaşanan gerilimler ve yabancısı oldukları yeni yaşam tarzından duyulan memnuniyetsizlik gelir. Sözgelimi Rev. Henry H. Riggs "Hükümetin icraatından memnun olmak bir yana muhacirler bilaistisna oldukça hoşnutsuzlardı ve orada kalmalarının imkânsız olacağını söylüyorlardı" der. Hava ve yol koşulları müsaade ettiğinde Rev. Riggs'in sözünü ettiği muhacirler gibi daha birçokları yeniden yollara düşerek yerleşmek için farklı muhitler arayacaklardı. Muhacirler hükümetin kendilerine verdiği tarımsal alet edevatı ve hayvanları da yola çıkmadan evvel ya pazarda satıyorlar[77] ya da "hayvanlarını kesip yedikten, gelecek yılın hasadı için kendilerine tahsis edilen tohumlukları tükettikten ve ellerindeki araç gereçleri odun niyetine yaktıktan sonra" bomboş bıraktıkları köyleri terk edip uzaklaşıyorlardı.[78]

Hal böyleyken muhacirler Ermenilerden ıssızlaşan köylere kalıcı biçimde yerleştirilememiş, bunun da felakete varan sonuçları olmuştu. Cephe gerisinde hareket halindeki insan sayısı daimi olarak artmış ve bu da merkezî hükümetle yerel idarenin yükünü katlamıştı. Savrulan hayatların bir düzene sokulamaması ve muhacirlerin tarım üreticilerine dönüştürülememesi ciddi bir iaşe problemini de beraberinde getirmiş; hükümetin askerleri, kent sakinlerini ve gelen mültecileri doyurmak ümidiyle heyecanla gözünü diktiği on binlerce dönümlük tarım arazisi ekilemeden boş kalmıştı.

Yollarda

Trabzon'daki Amerikan misyonerlerinden Rev. Lyndon S. Crawford Rus ordusundan kaçan muhacirlerin halini şöyle tasvir eder:

> Kayalıkların üzerinde ve sahil boyunca kilometrelerce kıvrılarak uzanan ve penceremizden baktığımızda siyah karartı-

77 BOA, DH.SN.M 35/99, 2 Mart 1915.

78 Riggs, *Days of Tragedy*, 180. Ayrıca bkz. Avedis Cebeciyan, *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1918* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 134.

larla bezeli bir hatta benzeyen yolda korku içindeki insanlar, kadını, ihtiyarı ve genci, sırtlarında hamur tekneleri, döşekleri ve bebekleri bağlı olduğu halde telaşla seğirtiyorlar, mini mini çocuklar arkalarından yalınayak koşuyorlardı. Birkaç yaş daha büyük erkek ve kız çocukları ya koyunları sürüyor ya da isteksiz ve halsiz öküzlerle atları çekiyorlardı. Bu insancıkların bazıları son nefeslerini şehrimizde vermişti. Daha başka çocuklar ve ufaklıklar da ilerleyen günlerde yolda ölmüşlerdi muhtemelen. İçlerinden çok azı batıda ve güneybatıda Ermenilerden boşalan o arzulanan topraklara vasıl olacaktı.[79]

Crawford'un gözleminde mevzubahis olan muhacir deneyimlerinin bu kişisel boyutu kitlesel göç çalışmalarında genellikle göz ardı edilmiştir. Yurdundan edilmeler ve geniş ölçekli göç hareketleri toplumda çoğu zaman muazzam çalkantılara sebep olurken bu süreci bizzat yaşayanlar kaçınılmaz olarak belirsizlik, kaygı, derin bir yoksulluk ve sefaletle cebelleşmek durumunda kalmışlardır. Osmanlı'daki muhacirlik deneyimleri de bundan farklı değildi.

Crawford'un da tanıklık ettiği üzere muhacir kafileleri çoğunlukla kadınlar, küçük çocuklar ve ihtiyarlardan müteşekkildi. Ama bedel-i nakdi ödeyerek ama başka şekilde askerlikten muaf olmuş ya da birliklerinden izinli gelmiş genç ve orta yaşlı erkekler de kimi zaman göçmen kafilelerine öncülük ederlerdi. Ne var ki bu bir türlü bitmek bilmeyen savaş sırasında hükümetin muhacir erkekleri de askere almaya başlaması birçok erkeği ailelerinden ayrı düşürecekti. Düşman önünden geri çekilen kıtalardaki askerlerin, bilhassa birlikleri memleketlerine yakın yerlerde konakladığında, ailelerinin göç etmesine yardım etmek için firar ettikleri oluyordu.[80] Ancak hicretin devasa zorluklarını tek başlarına göğüslemek zorunda kalanlar çoğu kez kadınlardı. Erkeklerin yokluğunda ailedeki en

79 "Current News", *New Armenia* 8 (1 Ağustos 1916): 265.

80 Hakkı Altınbilek ve Naci Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, cilt 2, kısım 1, *Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), 39-40, 44.

yaşlı kadının hicret kafilesine rehberlik etmesi ve onun ölümünden sonra bu rolün daha genç kadınlarca üstlenilmesi hiç de nadirattan değildi.[81] Hayatlarının büyük kısmını köylerinde ve ataerkil toplum düzeninde geçirmiş, muhitlerinin dışındaki dünyayı pek az tanıyan bu kadınlar muhacirlik deneyimini son derece sarsıcı ve afallatıcı bulmuş olmalıydılar.

Fiziki meşakkatlerin yanı sıra istikbale dair duydukları derin bir belirsizlik hissi ve buna eşlik eden buhran da mültecileri perişan ediyordu. Başta '93 Harbi olmak üzere Doğu ve Kuzey Anadolu'da daha önceden yaşanmış göç hareketlerinin yol açtığı yıkım bölgenin kolektif hafızasında halen canlıydı. Muhacirler kendilerinden önceki kuşakların "muhacir çıktıklarında" çektikleri sıkıntıları kendilerinin de çekeceğini hissediyorlardı. Özellikle savaşın başlarında muhacirler çoğu zaman nereye gideceklerinden ve karınlarını nerede doyurup nerede başlarını sokacak bir yer bulacaklarından bihaberlerdi. Hangi istikamette yol almaları gerektiğini bile bilmiyorlardı bazen. Hedefleri çoğu kez basitti: bir an önce kendilerini Osmanlı müdafaa hattının gerisine atarak muhtemel düşman tacizinden korunmak. Harp esnasında Doğu Anadolu'da görev yapan subaylardan Aziz Samih muhacir kafilelerinin "meçhul bir ufka doğru" yürüdüğünü yazar: "Ordunun her çekilişi bu hicret manzaralarını yeniliyordu... Malul, ihtiyar anasını sırtına almış erkekler. Çocuklarını yorgana sarmış, omuzlamış, kucaklamış kadınlar, kağnıların arkasından yürümeye çalışan yavrular. Sorarsanız nereye gittiklerini, onlar da bilmiyor." Bundan bir yıl sonra da benzer bir savrulma halini yeniden gözlemleyecekti bu kafilelerde: "Gidenlere hedeflerini sordum. Hepsi bihaber ve bişuur, korkunç rüyanın dalgın yolcuları...Rehberleri sevk-i tabii."[82]

81 Kaloğlu Safiye Duman'ın ailesinin göç hikâyesine dair hatırladıkları örnek olarak verilebilir. Osman İlker, *Artvin Zeytinlik Bucağı Aşağı Maden ve Aşağı Madenliler (A. Hod ve A. Hodlular)*, cilt 1, *Köyün Doğal ve Toplumsal Yapısı* (İstanbul: Aşağı ve Yukarı Maden Köyleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1992), 45-46.

82 Aziz Samih, *Büyük Harpte*, 17, 19, 98. Bu gibi yürek dağlayan manzaralardan başka birçok görgü tanıklıklarında da bahsedilir. Örnek olarak, bkz. Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza*, çev. Eşref Özbilgen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007 [1937]), 35; Mehmet

İmparatorluğun yetersiz ve halihazırda aşırı yüklenilmiş ulaşım altyapısı muhacirlerin cefasına cefa katıyordu. Daha önce de bahsedildiği üzere, imparatorluğun demiryolu ağı Doğu Anadolu'ya dek uzanmıyordu. Yüzlerce amele taburunun yoğun uğraşına rağmen kara ulaşımı da eski ve bozuk yollar üzerinden yapılıyordu. Bu yolların yüz binlerce mülteciyi askerî sevkiyatı sekteye uğratmadan kaldırabilmesi mümkün değildi. Yollardaki karmaşa dönemin birçok görgü tanığını şaşkına çevirmişti. Örneğin, genç ihtiyat zabiti Şevket Süreyya (Aydemir) Kafkas cephesi yolundayken geçtiği Sivas Suşehri'ni muhacir kafilelerinin ve geri çekilen ordunun personel ve levazımının "mahşer karışıklığı" içinde bulmuştu.[83] Rus işgalinin ardından Van'ı terk eden muhacirlerden Ali oğlu Reşid de başka bir yöredeki durumu benzer bir lisanla tarif ediyordu: "O civarda bir nevi mahşer veyahut Tufan-ı Nuh olmuşçasına kaza ve nevahi halkı karınca misillü kaynıyordu."[84] "Mahşer" ya da "mahşer günü" muhacirlerin göç deneyimlerinin en azından erken evrelerini betimlerken başvurdukları en yaygın benzetmeydi.

Asker ve sivillerin yoğun trafiği yolların bilhassa kış ve bahardaki durumunu daha da kötüleştirdi. Bu yüzdendir ki çamur, muhacirlerin göç anlatılarında sıkça tekrar eden bir motiftir. Çamurlu ve karlı yollar eskimiş kağnıları bozuyor, aç ve zayıflamış hayvanları sakatlıyor, yayan giden insanları bitap düşürüyordu. Yol boyunca mültecilere gıda, tıbbi yardım ve barınak sağlayacak ikmal istasyonlarının yetersizliği bu zoraki yolculukları daha da çekilmez kılıyordu. Alman konsolosluk raporlarına göre, varlıklı muhacirler bile Erzurum-Erzincan arasındaki hicret yolunda donarak ölmüşlerdi.[85] Geri çekilen

---

Çanlı (der.), *Çanakkale'den Doğu Cephesine Hüseyin Avni Gençoğlu'nun Hatıraları* (Ankara: Murat Kitabevi, 2007), 70.

83 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999 [1959]), 85. Benzer gözlemler için bkz. Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine: Uyanan Esirler* (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2002), 90.

84 *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*, cilt 1 (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001), 13.

85 Leverkuehn, *German Officer*, lxxii.

Osmanlı ordusunda yedek subay olarak bulunan Halil (Ataman) Bey dondurucu soğukta tir tir titreyerek yürümeye çalışan muhacirlerin dehşetli manzarasını şu sözlerle anlatıyordu:

> Vakit gece, soğuk nakıs 40 derece, kağnı, merkep, kadın erkek, ihtiyar, çoluk çocuk herkes yollarda, perişan vaziyette. Hele bir ana gördüm, içler acısı, biri sırtında bağlı bir çocuk, diğeri yürüyebilen bir çocuk daha. Bir eliyle onu tutmuş, diğer eli eşyalarını koyduğu kağnıyı sürükleyen öküzlerin başlığında. Kağnının önünde rehberlik eden ananın haline bak. Yol kapalı. Ne olmuş? Kağnı kara saplanmış, öküz çıkartamaz. Bir başka yerde kağnıda koşulu öküz, düşmüş yorgunluktan, hayvanların ikisi de donmuş ve şişmiş, adam kağnının başında bekliyor, çünkü varı yoğu hepsi o kağnının üstünde.[86]

Yolların tıkanmasını ve muhacirlerin ölmesini engellemeye çalışan yetkililer kimi durumlarda insanları memleketlerinden ayrılmamaya iknaya uğraşıyorlardı. Mesela Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey halkın şehri boşaltmasına engel olmak için yoğun çaba sarf etmişti. Üçüncü Ordu kumandanlığı, ahalinin Rus işgali altında çekeceği cefanın muhacir olarak yaşayacağı eziyetten daha fazla olmayacağına kaniydi: "Böyle fukaraların, zuafanın ve çoluk çocuğun hicret etmeyerek yerlerinde kalmaları halinde zayiatları hiçbir vakit şimdiki halin doğuracağı zayiata çıkamaz. Bunun için hicretin menedilmesi vilayete yazıldı."[87] Tüm bu çabalar çoğunluğun evini barkını terk etmesini engelleyemeyecekti. Dahiliye nazırına gönderdiği mektubunda vali, hicreti önlemek için elinden ne geldiyse yaptığını yazıyor, ama buna rağmen Ermenilerin intikamın-

---

86 Halil Ataman, *Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın 1. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, Ferhat Ecer (der.) (İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1990), 73. Benzer aktarımlar için bkz. Akkılıç (der.), *Askerin Romanı*, 166.

87 Aziz Samih, *Büyük Harpte*, 95. Hükümet tellallar aracılığıyla halka yaptığı duyuruda Erzurum'un düşman tarafından kuşatılsa bile iki yıl dayanabilecek kuvvette olduğunu söylüyordu: "Korkmayın, kaçmayın! Yollarda perişan olmaya gerek yok!" Sami Önal (der.), *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları: Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, 6. baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 259.

dan çekinen ahaliyi durduramamasına hayıflanıyordu.[88] Çok sayıda muhacirin yollara düşmesiyle nakliye hatlarının tıkanması, savaş bölgelerine asker sevk etmeyi de, oralardan asker çekmeyi de neredeyse imkânsız hale getirecekti.

Karadeniz sahili boyunca uzanan şehirlerin birbirine şose yollarla bağlı olduğu Kuzey Anadolu'daki ulaşım ağı da kötü durumdaydı. Bilhassa parası ve bağlantıları olanlar hicret yolu olarak denizi tercih etseler de daha iyisine gücü yetmeyen birçokları için tek alternatif karadandı.[89] Memur aileleri ile zenginler Rusların ilerleyişi ve Osmanlı ordusunun geri çekilişi haberini alır almaz derhal kayıklara atlayıp kaçmanın yolunu aramışlardı. Fakat satın alabilecekleri ya da kiralayabilecekleri pek kayık yoktu. Hükümet resmî evrakların çoğuna memur ve subay ailelerini tahliye etmek için el koymuştu. Düşmanın gelmek üzere olduğuna dair çıkan söylentilerin yarattığı endişe atmosferinde söz konusu vasıtaların fiyatları da fırlamıştı.[90] Dönemin tanıklıklarında bu süreç çarpıcı adaletsizlik ve eşitsizliklerle birlikte anılır. Yüksek rütbeli memurların şahsi eşyaları, mobilyaları ve hatta çiçek saksıları bile kayıklarda öncelikli yer bulurken, küçük çocuklarıyla kayıklarda kendilerine yer bulmak için iskelede çaresizce bekleyen fukara muhacirler bu ayrıcalıktan mahrum kalmışlardır. Böylesi bir manzaraya şahit olanlardan biri, yetkili kulakların duymadığı yoksul asker ailelerinin feryadını şöyle nakleder: "Bizim erkeklerimiz asker. Paramız, önümüze düşecek erkek, herhangi bir kimsemiz yok, bizi, şu çocukları düşmana ezdirtmeyiniz, ne olur bizi de kayıklara alarak kurtarınız, ırz ve namusumuz devletindir, siz bilirsiniz, bizi de alınız."[91]

88 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979), 337.

89 Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 225, 260; Hikmet Aksoy (der.), *Bir Ömür Bir Şehir: Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap'ın Anıları* (Trabzon: Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 2008), 209.

90 Mediha Kayra, *Hoşça Kal Trabzon: Bir Kız Çocuğunun Günlüğünden Birinci Dünya Savaşında Anadolu*, Cahit Kayra (der.) (İstanbul: Dünya Kitapları, 2005), 44.

91 Hikmet Öksüz ve Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu: Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi* (Trabzon: Serander Yayınları, 2008), 128.

Bozuk olan sırf yollar olsa. Karadeniz sahil bölgesinin o meşhur çağlayan dereleri ve azgın sularındaki köprüsüzlük de binlerce muhacirin göçünü tam bir eziyete çevirmişti. Özellikle muhacirliğin ilk günlerinde binlerce insan dere kıyılarında toplanmış, devletten ve ordudan yardım bekliyordu. Tirebolu yakınlarındaki Harşit deresi geçit vermeyen sulardandı. Muzaffer Lermioğlu'nun hatıratında naklettiğine göre Harşit'in kenarında toplanan devasa muhacir kalabalığı "otlanacak bir tutam ot, dişlenecek tek yaprak" bırakmamıştı.[92] Bu insanların sefalet ve çaresizliğini kazanç kapısına çevirmeye tereddüt etmeyenler de vardı. Örneğin, kayıkçının teki insanları bir sarı liraya, ki o zaman için ciddi paraydı, Harşit'ten geçiriyordu.[93]

Köylerinden genellikle kümeler halinde ayrılan muhacirler rüzgâr onları nereye sürüklerse sürüklesin kafilelerinin dağılmaması için ellerinden geleni yaparlardı. Çocukluğu ailesinin dokunaklı hicret hikâyelerini dinleyerek geçen Şevket Süreyya, Balkan Harbi esnasında Rumeli vilayetlerinden kopup gelen muhacirlere memleketi Edirne'de bizzat şahit olmuştu. Cihan Harbi sırasında muhacir kafileleriyle yeniden karşılaştığında bu kafilelerin tabiatı hakkında şunları yazmıştı: "Bir köy halkı daima hep bir arada yol almak ister. Aynı insanlar, aynı bağlar, aynı hiyerarşi içinde, alıştıkları hayat nizamını yollarda da devam ettirmeye çalışırlar."[94] Gel gör ki ölümler ve hastalıklar yüzünden muhacir kafileleri sıkça kimi fertlerini kaybedip geride bırakmak zorunda kalıyor ve böyle böyle dağılıp parçalanıyordu.[95] Yakınları ve hemşerileriyle teması kaybolan muhacirlerin hayatı gerek maddi gerek manevi açı-

92 Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 260; Öksüz ve Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu*, 131.

93 Celal Ferdi Kocal, *Ömrümün 90 Yılından Bazı Hatıralar* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1983), 43; Haydar Gedikoğlu, *Trabzon Efsaneleri ve Halk Hikâyeleri* (Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1998), 97.

94 Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 84.

95 Yaşar Kemal'in ailesi, memleketleri Van Gölü kenarındaki Ernis köyünden 1915 baharında tekmil köy ahalisiyle birlikte göç yollarına düşmüştü. Bir buçuk yıl süren göç sona erdiğinde köyden yalnızca kendi ailesi Çukurova'ya varabilmişti. Yaşar Kemal, *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor: Alain Bosquet ile Görüşmeler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 21.

dan çok daha çekilmez hale geliyordu.

Göç esnasında muhacirlerin aileleri, akrabaları ve arkadaşları arasında vuku bulan ölümler yaygın bir durumdu. Kötü hava koşulları, ısıtmayan giyecekler ve yetersiz beslenme hicret yolculuğu boyunca insanlarda takat bırakmıyordu. Yollardaki ölüm oranı, özellikle yaşlılar, çocuklar ve hastalar söz konusu olduğunda, son derece yüksekti. "Her çalının altında bir ölü", bu çetin günleri yaşayan bir muhacirin yıllarca hatırından çıkmayan imge olmuştu.[96] Gerekli alet edevattan yoksun muhacirler çoğu kez ölülerini bile doğru düzgün defnedemiyorlardı. Düşmanın ayak seslerinin yarattığı telaş ve korku, acilen bir sığınak bulma ihtiyacı ve kafiledeki diğer muhacirlerin baskısı onları ölülerini gömmekten alıkoyuyordu. Çürüyen cesetlerin yarattığı dehşetengiz manzaralar muhacirlerin belleğine kazınacak ve yıllarca çıkmayacaktı.

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin muhacir meselesine yaklaşımındaki temel prensiplerden biri mültecileri grup olarak bir arada tutup, onların hükümetin belirlediği bölgelerin dışındaki yerlere dağılmalarını engellemekti. Fakat hijyenik olmayan şartlarda ve kalabalık halinde seyahat etmek, hele bir de yerel idareyle ordu muhacirleri aşılamakta yetersiz kaldığında, bulaşıcı hastalıklara davetiye çıkarıyordu. Yetersiz beslenme ve genel olarak bitkinlikten zayıf düşen bünyeler salgın hastalıkların hücumuna açıktı. Bu da muhacirler arasındaki ölüm oranının son derece yüksek seyretmesine yol açıyordu. Müdüriyetin kayıtlarına göre Diyarbakır'a doğru yol alan muhacirlerin en az %20'si hedeflerine ulaşamadan can vermişti.[97] İçlerinde hastaları olan mülteci kafileleri bir yerden başka bir yere hareket ettikçe kolera, karahumma, tifüs, dizanteri gibi hastalıkları toplumun enfekte olmayan kesimlerine bulaştırıyordu.

Hicret ve tehcir bilhassa küçük çocuklu aileler için bir

96 Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 80.

97 *MAZC*, 3. Devre, 3. İçtima, cilt 2, 12 Mart 1333 (12 Mart 1917), 213. Yoğun bir aşı kampanyası neticesinde bu oran %5'e gerilemişti. Ermeni sürgünler içinse benzer bir tedbir alınmamıştı.

kâbustu. Özellikle kış aylarında kıyafetleri ince, gıdaları az olan çocuklar sefil durumdaydılar ve ellerinden genellikle bir şey gelmeyen çaresiz ebeveynleri onların günden güne eridiklerini görüyorlardı. Birçokları da istemeye istemeye küçük çocuklarını onlara daha güvenli bir gelecek sağlayacaklarına inandıkları memur ve zabitlere teslim ediyordu. Doğu cephesinde şahit olduğu böylesi bir acıklı manzara bir subayın hatırında şöyle yer etmişti: "Herkes hayatından bıkmış, kendisini sürüklemeden aciz, çocuklarını gelip geçenlere uzatıyor. 'Al bunu kurtar' diyorlar. Kimse dinlemiyor ve herkes geçiyor."[98]

Hicret mahşerinde kaybolan bazı çocuklardansa bir daha hiç haber alınamayacaktı.[99] Umudun tamamen yittiği kimi durumlarda, yollardaki korkunç koşulların zorlamasıyla çocuklarına bakamayacak duruma gelen aileler onları oracıkta bırakıyorlardı.[100] Aynı zorluklardan geçen diğer muhacirler bu terk edilmiş çocukları yanlarına alamıyorlardı çünkü biliyorlardı ki başka bir canı giydirmek ve yedirmek demek kendi öz evlatlarının sırtlarından bir hırkanın, boğazlarından bir lokmanın eksilmesi demekti. Bu yüzden Cihan Harbi'ndeki Osmanlı muhacirlik deneyimlerinin en yürek dağlayıcıları arasında yetim muhacir çocuklarının hikâyeleri gelir. Hayatta kalma içgüdüsünün tabii zırhıyla donanmış ve ellerinde ondan gayrı hiçbir şeyleri olmayan bu terk edilmiş muhacir çocukları kimi durumlarda mevcudu yer yer üç-dört yüze varan "çeteler" kurmuşlardı. Karınları sırtlarına yapışmış çocukların büyüttüğü çeteler köylere "hücumlar" gerçekleştiriyor, yiyecek ne bulurlarsa silip süpürüyorlardı. Bu çocuklara dair hikâyeleri kendi yakınlarından ve zamanında bu topluluklar-

98 Aziz Samih, *Büyük Harpte*, 73. Bazı memurlar bu çocuklardan en azından bir kısmını sefaletten kurtarmaya çalışmıştı. Mustafa Kemal Paşa on iki yaşındaki yetim bir muhacir çocuğu olan Ömer'i yanına almıştı. Üç yetim çocuk daha kendisine getirilmiş ama onlara sadece para vermişti. Şükrü Tezer (der.), *Atatürk'ün Hatıra Defteri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972), 71.

99 Örneğin, bkz. Fevzi Güvemli, *Bir Zamanlar Ordu-Anılar,* İbrahim Dizman (der.) (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 23.

100 Muzaffer Lermioğlu'nun naklettiği olaylardan biri de genç bir asker eşinin üç çocuğunu açlığa kurban verdikten sonra intihar etmesidir. Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 260-261.

dan birinin mensubu olan bir dilenciden dinleyen Yaşar Kemal çocuk çetelerini "çekirge sürüleri"ne benzetir: "Çocuklar da sürüler haline gelmişti, aç sefil, çırılçıplak... Sürüler halinde dolaşıyor, köylere kasabalara saldırıyor, yüzlerce çocuk, gözlerinin kestiği bir köye saldırıyor, bir yanından giriyorlar köyün, kasabanın, öbür yanından çıkıyorlar. Köyde yiyecek adına hiçbir şey kalmıyor. Çekirge sürüleri gibi."[101]

Nasıl ki bir yıl evvel Ermeniler işlerini yoluna koymaya ve eşyalarını toplamaya dahi fırsat bulamadılarsa muhacirler de evlerini umumiyetle apar topar terk etmek zorunda kalmışlardı. Kasaba ve şehir sakinleri yaklaşan düşmanın saldığı korkuyla ellerinde ne varsa piyasa değerinin çok altında satıp, bulması son derece zor ve tutması bir o kadar pahalı nakliye vasıtaları aramaya koyulmuşlardı.[102] Ordunun müsadere siyaseti sonucu sağlıklı ve kuvvetli yük hayvanıyla sağlam araba bulmak zaten halihazırda zordu. Osmanlı ordusunun kıtalar halinde geri çekilişi panik havasını daha da kesifleştirince mekkare ve arabaya duyulan ihtiyaç da katlanmıştı. Yük hayvanlarının zayıflığından ve vasıta sıkıntısından ötürü muhacirler yanlarına pek fazla şey alamıyor, eşyalarının çoğunuysa geride bırakıyorlardı. Yüklendikleri son eşyaları da çoğu kez yolda terk etmek mecburiyetinde kalıyorlardı.

Söz konusu işe yarayan araba bulmak olduğunda köylü muhacirler diğerlerine göre genellikle nispeten talihliydiler. Şansları yaver giderse belki yanlarına birkaç hayvan bile alabilirlerdi. Fakat yeteri miktarda yem taşıyamadıklarından hayvanları er ya da geç yolda açlıktan kırılır, kimi zaman da diğer muhacirler, asker kaçakları ve eşkıya tarafından çalınır veya kesilirdi.[103] Evlerini terk etmeden önce kadınlar çoğunlukla ekmek yapar, yolluk hazırlarlardı. Yol üzerindeki sayıca az hanlar ve diğer binalar kâh geri çekilen askerler kâh önden giden başka muhacir kafilelerince doldurulduğundan, muhacirler sabahı

101 Yaşar Kemal, *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor*, 23.

102 Riggs, *Days of Tragedy*, 181. Trabzon'da artan fiyatlarla ilgili bkz. Kayra, *Hoşça Kal Trabzon*, 47-48.

103 İlker, *Artvin Zeytinlik Bucağı*, 46; Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 84.

çoğu kez bir ağaç altında ederlerdi. Kasaba ve şehirlerde geceleyin konakladıkları mekânlarsa cami avluları, mektep bahçeleri, medreseler, ahırlar, samanlıklar ve kabristanlardı. Şayet şanslılarsa ya da hükümet memurlarıyla araları iyiyse Ermenilerden boşalan evlerde kalmalarına müsaade gösterilebilirdi.

Göç esnasında kasaba ve köylerde geçici olarak konaklayan veya hükümet tarafından buralara yerleştirilen muhacirlere yerel halkın tepkisi her zaman aynı olmuyordu. Muhtelif sebeplere bağlı olarak bölge ahalisi bazen muhacirlere yardım ediyor, bazen onların çilesine bigâne kalıyor ya da kimi durumlarda onlara açıktan düşmanlık gösteriyordu. Yollara düşmüş bu insanlara bazı Karadeniz kasabalarında "kirli muhacir" deniyor ve aşağılanıyorlardı.[104] Doğu Anadolu'daki kimi köylüler muhacirlerin köylerinde kalmalarına müsaade etmemişlerdi. Urfa'da görev yapan İsviçreli misyoner doktor Jakob Künzler yakındaki bir Türk köyünün sakinlerinin Kürt muhacirleri görür görmez korkudan kapılarını kilitlediklerini yazar. Hükümetin müsadere siyasetinin son derece sertleşmeye başladığı 1916'nın ikinci yarısından itibaren köy sakinleri "dibi görmeye başlayan erzaklarını büyük bir hırsla saklıyorlardı" bu muhtaç muhacirlerden.[105] Kelkit'ten Çorum yakınlarındaki Alaca köyüne göç eden ve orada bir yıla yakın kalan bir muhacir ise yerlilerin göçmenlerin parasını çaldığına dair bir söylentinin ateşlemesiyle yerel halkla muhacirler arasında patlak veren büyük bir kavgadan bahseder.[106] Diğer taraftansa, kadınlı erkekli Harputlu bir grup Ruslardan kaçan muhacirlere yardım için hep beraber kolları sıvamıştı. Dönemin tanıklarından biri bu manzarayı "olağanüstü" diye nitelemişti çünkü bu "Müslüman bir belde için oldukça sıra dışı" bir durumdu.[107]

Muhacir olanlar arasında her dinden, milliyetten ve sınıftan insanlar vardı. Hatta muhacir kafilelerinde çok sayıda zengin ve bir zamanların nüfuzlu kişi ve ailesi bile bulunabiliyordu. Fakat

104 Öksüz ve Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu*, 134.

105 Künzler, *In the Land of Blood and Tears*, 68.

106 San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, 91.

107 Riggs, *Days of Tragedy*, 178.

tüm cefası ve çilesiyle göç, onlarla toplumun yoksul çoğunluğundan gelen muhacirler arasındaki sosyal ve ekonomik farklılıkları peyderpey sıfırlamıştı. Varlıklı muhacirlerin, belki de o güne dek akıllarından bile geçmeyen, hayatlarındaki bu altüst oluş ve yaşam standartlarındaki kökten değişim hem maddi hem manevi sıkıntıları beraberinde getirmişti. Örneğin eski günlerin kudretli bir eşrafı şimdi Erzurum yöresindeki köylere sığınmış, Ermenilerden kalan tarlaları işliyordu.[108] On bir yaşındayken ailesiyle Trabzon'dan Samsun'a göçen Fevzi Güvemli'nin hafızasına kazınan imgelerden biri, kaymak tabakadan insanların hükümetin muhacirlere dağıttığı vesika ekmeğini almak için fırın önlerinde kuyruk olmalarıydı: "Her gün ekmeğin dağıtıldığı fırının önünde toplaşır, kepenklerin açılmasını beklerdik. Fırıncı tek tek adlarımızı okurdu: Cennetkuşuzade Melek Hanım... Osmanefendizade Fevzi Efendi... Zade... Zade... Zadegandan meydana gelen bir muhacir topluluğu idik!"[109]

Muhacirliğin sınıflar arasında eşitleyici bir etkisi olsa da toplumun görece mütevazı kesimlerinden gelen muhacirlerin hayatları yine de çok daha çetindi. Birçoğunun eline hükümet ve belediyece verilen bir gıdım yardımdan, hayır cemiyetlerinin dağıttığı ianeden gayrı bir şey geçmiyordu. Ellerini açıp ekmek veya birkaç kuruş para dilenmek kasaba ve şehirlere yerleştirilen bu yoksun aileler için olağan bir haldi. Birçok muhacir kadınsa geçinebilmek için son çare olarak fuhşa atılmıştı. Sefalet bu kadınları bilhassa fırsat kollayan memurların ve harp vurgunculârının kucağına düşürmüştü.[110]

Tüm çilesi ve sıkıntılarıyla göç olgusu halkın kolektif belleğine "muhacir çıkmak" tabiriyle işlenmişti. Gene kadınlardı, bir insanın evini ve köyünü terk etmesinin acısını yaktıkları ağıtlarla dillendiren:

---

108 Yıldırım Sezen (der.), *İki Kardeşten Seferberlik Anıları* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 112.

109 Güvemli, *Bir Zamanlar Ordu*, 22.

110 Pek ayrıntı vermese de Lermioğlu her gün böylesi birçok trajediye şahit olduklarından anılarında bahseder. Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 264. Hüseyin Atıf Bey günlüğünde muhacir kadınlarla bir dilim ekmek karşılığında düşüp kalkan zabitlere veryansın eder. Erginsoy (der.), *Dedem Hüseyin Atıf Beşe*, 225.

Çocuklar dizi dizi,
Terk ettik köyümüzü.
Urus gözün körolsun,
Muhacir ettin bizi.[111]

Bir diğer ağıt insanların muhacir çıkmaktan ne anladığını özetler:

Ah bu muhacirlik şimdi büktü belimi.
Zalim Urus yaktı, yıktı evimi.[112]

Gerçekten de muhacirlik yüz binlerce insanın hayatını mahvetmiş, onların "belini bükmüştü." Muhacirler daha sonra köylerine dönseler bile, ki çoğu dönemeyecekti, oralarda dirlik ve huzur bulamayacaklardı. Savaştan sonra memleketlerine dönen birçok muhacir ev ve eşyalarını bıraktıkları gibi değil kısmen veya tamamen harap ve dağılmış halde bulmuşlardı. Bazı durumlardaysa, evlerinde savaşın kendileri gibi muhacir çıkardığı başkaları oturuyordu. Harpten evvelki hayatlarına bıraktıkları yerden devam etme umuduyla köy ve kasabalarına dönen on binlerce insan barınaksız ve yiyeceksiz kalakalmıştı, ellerinde ne yemleri ne hayvanları ne de diğer üretim araçları vardı.[113] Doğu ve Kuzey Anadolu'da sosyoekonomik bir kriz boyutuna ulaşan bu durum karşısında hükümet muhacirlerin evlerine dönüşünü yasakladı. Sadece kendi imkânlarıyla tohumluk alabilecek ve iaşelerini halledebileceklerin dönmelerine izin verildi.[114]

Tehcir edilen Ermenilerin ve bir nebze de Rumların evlerine

111 Haşim Albayrak, *1. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi* (İstanbul: Yesevi Yayıncılık, 2004), 188. Ayrıca bkz. Arzu Öztürkmen, "Remembering Conflicts in a Black Sea Town: A Multi-sited Ethnography of Memory", *New Perspectives on Turkey* 34 (2006): 93-115.

112 Gedikoğlu, *Trabzon Efsaneleri*, 97.

113 *MMZC*, 3. Devre, 5. İçtima, cilt 1, 23 Teşrinisani 1334 (23 Kasım 1918), 188-190, 253-254, 276-280.

114 BOA, DH.ŞFR 84/186, 20 Şubat 1918; *Ahval ve Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalmış Olan Vilayat Ahalisinden Dahile Mecbur-u İltica Olanların Suret-i Sevk ve İadesi Hakkında Talimatname* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334 [1918]). Muhacirlerin dönüşünün ayrıntıları hakkında, bkz. İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında", 206-215.

yerleştirilen çoğu muhacir sağ kalan ev sahiplerinin geri dönmesi üzerine buralardan çıkarıldılar. Harp sırasında gayrimüslimlerin terk etmek zorunda bırakıldıkları ev ve köylere Müslüman muhacirin yerleştirilmesini organize eden Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi mütareke döneminde Ermeni ve Rumları memleketlerinde yeniden iskân etmekle sorumlu kılınmıştı.[115] Binlerce muhacir için, bir süreliğine kaldıkları evleri gerçek sahiplerine teslim etmek hayatlarının yeniden tepetaklak olması demekti. İçlerinden talihli olanlarının sahiplerince henüz geri istenmeyen başka evlere yerleşmelerine müdüriyet ve mahalli idare tarafından izin verildi.[116] Ancak birçok muhacir için, vatanlarından kovulan Ermeni ve Rumların geri dönüşü daha birkaç yıl evvel göç sırasında yaşadıkları sıkıntıların yeniden yaşanacağının habercisiydi. Bu yüzden kimi vilayetlerde Müslüman muhacirler Ermenilerin ve Rumların köylerine dönmelerine direneceklerdi.[117] Savaş sonrası Anadolu'sunda eksik olmayan bu tip dramatik olaylar farklı cemaatler arasında halihazırda yaşanan gerilimi kuşkusuz çok daha derinleştirmiş olmalıdır.

Sonuç

Savaş 1914-1918 yılları arasında dünya çapında milyonlarca insanı yurdundan etti. Orduların hareketleri her yerde devasa mülteci dalgaları yarattı. Alman işgalinden kaçan Belçikalı ve Fransız siviller kendilerini daha güvenli bölgelere attılar. Doğu Avrupa'nın Galiçya bölgesinde Rus ordularının önüne kattığı yüz binlerce sivil soluğu Avusturya-Macaristan şehirlerinde aldı. İtalyan kuvvetlerinin Caporetto'da uğradığı büyük hezimet 1,5 milyon İtalyan'ın memleketlerini terk etmesine yol açtı. Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın gerçekleştirdiği ortak

115 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları*, 88-92.

116 Stanford J. Shaw, "Resettlement of Refugees in Anatolia, 1918-1923", *Turkish Studies Association Bulletin*, 22 (1998): 58-90.

117 BOA, DH.ŞFR 96/7, 1 Şubat 1919. Bu belge için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995), 211.

harekât Sırp halkının büyük bölümünü mülteci konumuna düşürdü.[118] Amerika Birleşik Devletleri ve Büyük Britanya hariç, muharip ülkelerin hiçbiri savaş boyunca vuku bulan gerek gönüllü gerek zorunlu göçlerin sarsıcı etkilerinden kurtulamayacaktı.

Diğer muharip ülkelerle mukayese edildiğinde Osmanlı muhacirlik deneyiminin Cihan Harbi döneminin en yıkıcı örnekleri arasında olduğu görülür. Osmanlı'daki muhacir ve sürgün nüfusun devasalığı, yetersiz ulaşım altyapısı ve devletin bu muazzam meseleyle başa çıkmakta aciz kalması kitlesel göçü imparatorluk çapında milyonlarca aile için tam bir felakete çevirdi. Yaşanan insani trajediye rağmen İTC hükümeti bu krizi bir nüfus mühendisliği fırsatına dönüştürmeye çalıştı. Daha da fenası, Cihan Harbi'nin diğer muhariplerinden farklı olarak, İttihatçı hükümet imparatorluğun başlıca unsurlarından bir topluma karşı kitlesel bir imha siyaseti yürüttü. Savaşın sonuna gelindiğinde Osmanlı Ermenileri bu siyaset sonucu kadim yurtlarından koparılmış ve büyük çoğunlukla imha edilmişlerdi.

Osmanlı nüfusunun savaş çilesi Ekim 1918'de imzalanan ateşkes ve İttihatçı tek parti rejiminin çöküşüyle bitmeyecekti. Yeni bir savaşın bu sefer işgalci Yunan ordusu ile milliyetçi direniş güçleri arasında patlak vermesiyle birlikte yüz binlerce insan tekrar etnik çatışma ve muhaceret kıskacına girecekti. Bu insanların göçü ya da yerlerinden edilmesi önceki sayfalarda bahsedilen yürek parçalayıcı manzaraların benzerlerinin yeniden yaşanmasına neden olacaktı. Lozan Antlaşması'nın (1923) hükme bağladığı Anadolu Rumları ve Yunanistan Müslümanlarının zorunlu mübadelesi Osmanlı tarihinin bu trajik sayfasını kapatıyordu. Bundan böyle Anadolu dinî açıdan türdeş bir demografiye bürünecekti.

---

118 Peter Gatrell, "Refugees and Forced Migrants during the First World War", *Immigrants and Minorities* 26, no. 1/2 (2008): 82-110; Tammy M. Proctor, *Civilians in a World at War, 1914-1918* (New York: New York University Press, 2010), 113-124; Tony Kuschner ve Katharine Knox, *Refugees in an Age of Genocide: Global, National, and Local Perspectives during the Twentieth Century* (Londra: Frank Cass, 1999), 43-63.

SONUÇ

Falih Rıfkı (Atay) Ekim 1918'de imzalanan ateşkesten birkaç hafta sonra çıkan ilk kitabı *Ateş ve Güneş*'te şöyle yazar: "Artık muharebeler iki ordunun birbiriyle çarpışmasından ibaret değildir. İki memleket, iki yekpare alem gibi birbiri üstüne yürür... Son muharebe senelerinde şu iki ismi öğrendik: cephe ve cephe gerisi. Harpleri ordularla milletler beraber yaptı... Herhangi bir cepheyi bize anlatmak isteyenler iptida o cephenin gerisinden bahsetmelidir."[1] Harp sırasında Şam'daki Dördüncü Ordu karargâhında görevli genç bir zabit olan Falih Rıfkı savaşın değişen tabiatına ve siviller üzerindeki dramatik tesirine yakından şahit olmuştu. Umuyorum ki elinizdeki kitap, Osmanlı sivillerinin savaşta görüp geçirdiklerine ışık tutabilmiş ve Osmanlı cephe gerisi tarihini Birinci Dünya Savaşı'nın genel anlatısı çerçevesinde sunabilmiştir.

Osmanlı toplumu, 1912 ile 1922 arasında hiç bitmeyecekmiş gibi hissedilen o on seneyi peşi sıra gelen savaşlarla şekillenen bir "daimi kriz süreci" olarak yaşadı.[2] Balkan Savaşları (1912-

1 Falih Rıfkı [Atay], *Ateş ve Güneş* (İstanbul: Halk Kitabhanesi, 1334 [1918]), 15.

2 "Daimi kriz süreci" (continuum of crisis) ibaresini Peter Holquist'in önemli çalışmasından ödünç aldım, bkz. *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge: Harvard University Press, 2002).

1913), Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve Kurtuluş Savaşı (1919-1922) imparatorluğun insan gücünü tüketti, milyonlarca insanı canından, sağlığından, hürriyetinden etti, milyonlarcasını da dul, yetim ve kaybettikleri yakınlarının ardından gözleri yaşlı bıraktı. Birinci Dünya Savaşı'nın önceki ve sonraki savaşlardan farkı, çok daha geniş bir ölçekte cereyan etmiş olmasıydı. Ekim 1918'de silahlar sustuğunda Osmanlı toplumu yaşanan devasa zayiattan, enkaza dönmüş iktisadi altyapıdan, istemli veya zoraki göçten, mezalimlerden, siyasi istikrarsızlıktan ve geleceğe dair duyduğu endişeden ötürü derin bir travma içindeydi.

Daha önceki savaşlardan çok farklı bir deneyim olan Birinci Dünya Savaşı, tüm muharip ülkeler için gerçek bir dönüm noktasıydı. Savaş hükümetleri neredeyse dört buçuk yıl süresince nüfuslarını bütünüyle seferber ederek ekonomi politikalarını daha önce hiç görülmemiş derecede harp gereksinimleri ekseninde tayin ettiler. Bu kitapta da iddia edildiği üzere, Osmanlı'nın Cihan Harbi deneyimini diğer muharip ülke deneyimlerinden ayıran ve bu örneği tam anlamıyla özgün kılan şey Osmanlı'nın böylesi büyük ölçekteki bir savaşı idame ettirecek maddi imkân ve yeterliliğinin olmamasıydı. Her şeyden önce İttihatçılar imparatorluğun zayıf sanayisinin, düşük tarımsal üretkenliğinin ve yetersiz ulaşım altyapısının yarattığı muazzam zorluklarla cebelleştiler. İtilaf donanmasının Osmanlı sahillerini ablukaya alması, sıkça yaşanan doğal felaketler ve gerek askerliğin gerekse etnik temizliğin erittiği insangücü kaynağı imparatorluğun harp boyunca karşılaştığı güçlükleri daha da çetrefilleştirdi. Osmanlı sivil ve askerî yetkilileri savaşın getirdiği bitmek bilmeyen ihtiyaçları karşılamak amacıyla biteviye yeni uygulamalar denediler.

Bu hedefe yönelik geliştirilen her yeni uygulamayla devlet, sıradan vatandaşın hayatına daha fazla müdahil olmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu, önceki savaşlar sırasında da toplumun farklı katmanlarından maddi ve beşeri kaynaklar devşirmişti, ancak Cihan Harbi dönemindeki devlet müdahalesinin derecesi ve kapsamı görülmüş şey değildi. Savaşın şiddeti ve

süresinin uzunluğu, silahaltında tutulan insan sayısı, birbirinden uzak, farklı cephelerde savaşılması, gerçekçi olmayan harp planları ve modern harbin yol açtığı büyük ölçekte tahribat, muazzam miktarda kaynağın hiç kesintiye uğramadan toplumdan devşirilerek orduya tahsisini gerekli kılmıştı. Falih Rıfkı'nın da belirttiği gibi, muharebe sahasındaki muzafferiyet, orduyla sivil halkın birbiriyle etkin biçimde kaynaşabilmesinden geçiyordu artık. Bu süreç ise orduyla toplum ve askerle sivil arasındaki ayrımların kaçınılmaz olarak silikleşmesine neden olacaktı. Dış kaynaklara erişim sınırlıyken, devleti idare edenler tek çıkar yollarının imparatorluğun kendi maddi ve beşerî kaynaklarını daha yoğun bir biçimde kullanması olduğunu biliyorlardı.

Bu sürecin Osmanlı toplumu üzerindeki tesirleri derin ve yıkıcı oldu. Harp neredeyse her Osmanlı vatandaşını, yaş, cinsiyet, etnik veya dinsel köken ayırmaksızın maddi yoklukla, yakınlarını kaybetmekle ve daha bilumum zorlukla sınadı. Toplumun cüzi bir talihli zümresi hariç, Osmanlı halkı savaşla gelen muazzam maddi ve manevi yükleri sırtlanmak zorunda kaldı. İktidar aygıtının görülmemiş ölçüde genişlemesi ise devletle toplum arasındaki mevcut ilişki biçimlerini dönüştürdü. İTC hükümetinin askerlik, müsadere, iaşe, tarım ve nakliye işlerinde angarya, tehcir, iskân ve diğer savaş politikaları bu ikisi arasında yeni çekişme alanları açtı.

Savaş döneminin önemli aktörleri arasında kadınlar geliyordu. İmparatorluğun her köşesinde kadınlar savaşın cephe gerisindeki yükünü ve hükümetin harp politikalarının şiddetini en fazla çekenlerdi. Erkeklerin yokluğunda toprağı süren onlar, hayvanlara bakan onlar, pazara mahsul taşıyan onlar, kısacası evi geçindiren onlardı. Tüm bunların yanı sıra kadınlar askerî nakliye işlerine yollandılar, tarlada çalışmaya mecbur edildiler, çeşit çeşit hükümet politikalarına ve uygulamalarına maruz bırakıldılar, gerek devlet görevlileri gerekse başka erkeklerin sömürü ve tacizine uğradılar. Harp sırasında kadınlar hiç olmadığı kadar sıklıkla devletle doğrudan temasa girmek durumunda kaldılar. Savaş çoğu Osmanlı kadınına ne ekono-

mik bağımsızlık ne de içtimai özgürlük getirdi. Yine de kadınlar, "asker zevceleri ve anaları" sıfatıyla güçlü bir kolektif hüviyet geliştirdiler, bu kimliklerine yaslanarak mahalli ve merkezî yetkililer nezdinde hak arayışına girdiler, imparatorluk idarecilerinin asker ailelerine destek olmasını ve onları himaye etmesini talep ettiler.

Osmanlı'nın savaş kabiliyetini düşüren meselelerin ciddiyeti İttihatçı kadronun büyük bir hırsla nüfus mühendisliği tasarılarına sarılmasına mani olmayacaktı. Tam tersine, İttihatçıların zamanla ayrımına vardıkları bir şey vardı ve o da savaşın, kâh asimilasyon kâh imha yoluyla, belli etno-dinsel toplulukları bertaraf etme fırsatı sunduğuydu. Harp, rejimin ecnebi müdahalesinden çekinmeden serbestçe hareket etmesini mümkün kıldı, iktidarın yasama, yürütme ve yargıyı bütünüyle kontrol etmesine imkân tanıdı ve şiddeti neredeyse mutlak biçimde tekeline almasını sağladı. Cihan Harbi'ndeki bütün muharip hükümetler enterne etme, tehcir ve yeniden iskân gibi metotlarla bir çeşit "nüfus siyaseti" izlemişlerdi ama bunların hiçbiri, İttihatçı politikaların Osmanlı'nın kadim Ermeni toplumu nezdinde yol açtığı imhanın derecesine erişmedi. Ermenilere yönelik uygulamalar İttihatçıların diğer savaş politikaları gibi mütecaviz, izansız ve orantısız olmakla beraber sonuçta çok daha tahripkâr neticeler doğurdu. Hükümet ve ordu idaresi savaş için gerekli beşerî ve maddi kaynakları olabildiğince artırmaya çabalarken aynı zamanda 1 milyondan fazla insanı yurtlarından edip içlerinden büyük bir kısmını da yok etmekte tereddüt göstermediler.

Cihan Harbi boyunca cephe gerisinde yaşanan gelişmelerin imparatorluğun istikbali üzerinde de büyük etkisi oldu. Harp sonlandığında hükümet, ordu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti halkın gözündeki meşruiyetlerini önemli ölçüde yitirmiş, hepsinden de öte, imparatorluk fikri ciddi bir prestij kaybına uğramıştı. Çoğu sivil için devlet baskıcı bir kuvvetten başka bir şey değildi. Oğullarını, babalarını ve kocalarını askere almaktan bir türlü vazgeçmeyen, mallarına ve mahsullerine acımasızca el koyan, onları ordunun nakliye işlerinde ve tarım sek-

töründe çalışmaya mecbur eden ve yine onları uzak ve meçhul diyarlarda zorla iskân eden işte bu devletti. Ama bu devlet onları eşkıyalardan ve saldırganlardan, açgözlü muhtekirlerden ya da ilerleyen düşman askerinden korumaktan da acizdi. Yine bizzat bu devletti birçoğu savaş kurbanı olan fakirlerin ve muhtaçların refahını temin edemeyen, bu insanları tekrar kendi ayakları üzerinde duracak vaziyete getiremeyen. Sayısız ölümler, büyüyen sosyal problemler ve ekonomik sıkıntılar, hükümet yetkililerinin geniş bir adaletsizlik batağına bulaşmış olduklarına dair kanaatle birleşince birçok vatandaş harp seferberliğinden ve bu seferberliğe rehberlik eden İttihatçı rejimden yaka silkti. Seferberliğin bitiminde bir zabitin Konya yakınlarındaki küçük bir köyün öfkeli sakinleriyle yaptığı konuşmada bu hissiyatın şiddetine şahit oluruz. Zabitin bölüğü köyde konaklamayı ve doyurulmayı talep edince köylüler zabite hiddetle mukabelede bulunurlar:

> Köyümüzden ne kadar gücü kudreti olan insan varsa hepsi askere alındı. Bunlardan yüzde sekseninin şehit olduğu bildirildi. Diğerlerinden ise hiç haber yok. Onların da akıbetlerinden ümit kestik. Biz ihtiyarlar, dul ve yetimler perişan olduk, hayatımızı sefalet içinde geçiriyoruz. Hükümet şimdiye kadar bizi sömürmekten, ezmekten, zulmetmekten başka bir şey yapmadı. Şimdi bizi düşmana bırakırken de hâlâ utanmadan bizden ağırlanmanızı, barındırılmanızı istiyorsunuz. Size gösterecek yerimiz yok. Gelecek düşman sizden fazla fenalık yapmaz.[3]

Harb-i Umumi'nin yol açtığı tahribatın ve halk arasında yarattığı derin hoşnutsuzluğun tesirlerini 1919'da Yunan ordusunun Batı Anadolu'yu işgal etmesinin ardından vuku bulan milliyetçi seferberlik süreçinde de görürüz. Her ne kadar Türk resmî tarihyazımı Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Anado-

3 İhsan Pırnar ve Tuğrul Pırnar, *Baba Oğul Anıları: Bir Cumhuriyet Ailesinin Yüz Yıllık Öyküsü*, cilt 1, *Pravuşta 1894-Ankara 1967* (İzmir: Meta Basım, 2010), 64. Ayrıca bkz. Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1943 [1932]), 139.

lu'da patlak veren mahalli isyanları mürteciler, yabancı istihbarat örgütleri ve ayrılıkçı etnik gruplar tarafından organize edilen gerici hareketler olarak görüp bunların hepsini aynı kefeye koysa da tüm bu isyanlarda Osmanlı hükümetinin dört yıl süren savaş boyunca icra ettiği uygulamalara karşı duyulan büyük nefretin de rolü vardı. Hem Cihan Harbi'nde hem de Kurtuluş Savaşı'nda rol alan üst rütbeli askerlerden Rahmi Apak, yeniden seferberlik sürecinde karşılaştıkları ciddi güçlüklerden bahisle, köylülerin mevcudiyetlerini tehlikeye sokacak yeni bir serüvene atılmak istemediklerini yazar. Köylü böyle bir maceraya atılmaktansa "şimdilik kendisine zararı dokunmayan" bir ecnebi işgalini yeğlemektedir: "Memleketin yüzde seksenini teşkil eden köylü, harbin büyük acısını çekmişti. Her evden birkaç genç eksilmişti. Yalnız düşman silahları yüzünden değil, fakat iyi idare edilmemezliğin verdiği envai hastalıklar yüzünden millet kırılmıştı. Bu hal herkesin, bilhassa köylünün hiddet ve nefretini mucip olmuştu."[4] Büyük Millet Meclisi tarafından Nisan 1920'de isyancılarla konuşmak üzere heyet-i nasiha reisi olarak Bolu-Düzce bölgesine gönderilen Hüsrev Bey (Gerede) asi köylülerin kendilerine "Yine mi seferberlik, yine mi muharebe!" diye bağırdıklarını yazar.[5] Tüm bunlardan hareketle, Cihan Harbi sonrasında Anadolu'da baş gösteren mahalli ayaklanmaların temel sebeplerinden birinin yeni bir seferberlik ve muharebe ihtimalinin ufukta belirmesi olduğunu iddia etmek mübalağa olmaz.

Harbin hatırlattığı her şeye karşı duyulan bu derin memnuniyetsizlik ve öfke atmosferinde halkın Kurtuluş Savaşı için bir kere daha seferber edilebilmesi ancak İstiklal Mahkemeleri eliyle uygulanan geniş bir baskı rejimi ve alışılagelmiş İslâmi temalara sarılı yoğun bir milliyetçi propagandayla mümkün olacaktı. Aynı zamanda, Milli Mücadele'nin öncü isimleri İttihatçı rejimle aralarına mesafe koymak için ciddi çaba sarf etmişlerdi, her

4 Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 43.

5 Günay Çağlar, *Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası (Nisan-Haziran 1920)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997), 66.

ne kadar bu hareket asıl gücünü Anadolu'daki İttihatçı örgütlenmeden alıyor ve bünyesinde birçok sabık İttihatçı barındırıyor olsa da.[6] Milli Mücadele'yi idare edenler Cihan Harbi döneminde tatbik edilen birçok politikayı, üstelik bazıları daha da tahripkâr bir mikyasta olmak üzere, yeniden yürürlüğe soktular. Bu savaş politikaları Cihan Harbi'nin aksine bu defa düşmanın mağlup edilmesinde önemli rol oynayacaktı.

Payitahttan uzak vilayetlerde yaşayanlar da en az merkezdekiler kadar gerek savaştan gerekse Osmanlı idaresinden usanç duymuşlardı. Suriye'ye demir yumrukla hükmeden Cemal Paşa'nın Arap ileri gelenlerine ve münevverlerine yönelik acımasız muamelesinin yanı sıra hükümetin askerlik siyaseti ve müsadere uygulaması, yaşanan yaygın mahrumiyetler ve nihayet kıtlık Arapları Osmanlı'dan soğutmuştu. İmparatorluğun Arap tebaasının hem cephede hem de cephe gerisinde tecrübe ettiği yıkıcı deneyimlerin Osmanlı idaresine karşı Arap vilayetlerinde menfi bir hissiyatın yükselmesinde önemli rolü oldu. Tarihçi Salim Tamari'nin deyişiyle, "sefalet içinde geçen dört zulüm senesi dört asırlık zengin ve çok boyutlu Osmanlı mirasını" silip atmıştı.[7] Hükümetin haşin politikalarına maruz kalan ve kimi durumlarda cebren uzak vilayetlere yerleştirilen Rumlar, Kürtler ve diğerleri de benzer şekilde Osmanlı'ya yabancılaştılar. Harp tufanı ve savaş politikalarının tahribatı, daha imparatorluk resmen tarihe karışmadan önce onun meşruiyetini tüketmişti. Osmanlı Ermenileri içinse harp tufanının anlamı hepten başkaydı: Bu, bir halkın telafisi imkânsız biçimde mahvı demekti.

Falih Rıfkı bu uzun savaşın imparatorluğun ve tebaasının bağrında açtığı derin yaralara yakından şahit olanlardan biriy-

6 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden: Brill, 1984).

7 Salim Tamari (der.), *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past* (Berkeley: University of California Press, 2011), 5. Ayrıca bkz. Rashid Khalidi, "The Arab Experience of the War", *Facing Armageddon: The First World War Experienced,* Hugh Cecil ve Peter H. Little (der.) (Londra: Leo Cooper, 1996), 648; Leila Tarazi Fawaz, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambridge: Harvard University Press, 2014), 238-248.

di. "Bir koca memleket geçtim," diyordu Falih Rıfkı kitabında. "Hiçbir yerde bir mesut lakırdı işitmedim. Bir memnun yüz görmedim."[8] Cihan Harbi'nin Osmanlı toplumu üzerindeki tesirleri ancak son yıllarda tarihçilerin yakın alakasını daha çok çeker olmuştur. Harbin Osmanlı sivilleri için ne anlama geldiğine odaklanan bu kitapta savaşa farklı bir gözle bakmaya çalıştım. Savaşı sadece askerî ve siyasi iktidar sahiplerinin değil, toplumun tüm mensuplarının paylaştığı bir tecrübe olarak ele almaya ve Osmanlı toplumunun devletin yıkıcı harp politikalarına karşı verdiği tepkileri anlamaya gayret ettim. Bu çalışma umuyorum ki Osmanlı tarihinin son dönemlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayarak imparatorluğun çöküşüne dair orijinal bir perspektif sunacak ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki muharip ülkelerin mukayeseli tarihine mütevazı de olsa bir katkıda bulunacaktır.

8 Falih Rıfkı, *Ateş ve Güneş*, 27.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Dahiliye Nezareti

Emniyet-i Umumiye (DH.EUM)

Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ)

İdari Kısım (DH.İD)

İdare-i Umumiye (DH.İUM)

Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS)

Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)

Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

Siyasi Kısım (DH.SYS)

Dosya Usulü İradeler (İ.DUİT)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

The U.S. National Archives and Records Administration (NARA), College Park, Maryland.

Record Group 59, Records of the Department of State.

Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929 (Microfilm).

Record Group 84, U.S. Consular Archives.

Baghdad; Beirut; Damascus; İstanbul; Trebizond (Trabzon).

The National Archives (TNA; daha önce Public Record Office), Londra.

FO 195, Foreign Office, Embassy and Consulates, Turkey (formerly Ottoman Empire), General Correspondence.

FO 371, Foreign Office, Political Departments, General Correspondence, 1906-1966.

Hoover Institution Library & Archives, Palo Alto, California:

Ernest Wilson Riggs Papers.

Henry Garfield Alsperg Typescript.

Ruth A. Parmelee Papers.

Gazeteler ve Dergiler

Daily Consular and Trade Reports

Harb Mecmuası

İkdam

İktisadiyat Mecmuası

Levant Trade Review

Missionary Herald

The Near East

The Orient

Sabah

Servet-i Fünun

Tasvir-i Efkar

Tanin (*Cenin, Renin, Senin*)

Tercüman-ı Hakikat

Türk Yurdu

Resmî Yayınlar

1331 (1915) Senesi Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye, cilt 1, Ankara: TBMM Basımevi, 1992.

1332-1333 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye, cilt 1, Ankara: TBMM Basımevi, 1993.

"30'uncu Tümenin Harp Ceridesi", *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 122, 2009.

Ahval ve Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalmış Olan Vilayat Ahalisinden Dahile Mecbur-ı İltica Olanların Suret-i Sevk ve İadesi Hakkında Talimatname, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334 [1918].

Akbay, Cemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, cilt 1, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1991.

Altınbilek, Hakkı ve Naci Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, cilt 2, Kısım 1, *Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.

Bell, A.C., *A History of the Blockade of Germany and the Countries Associated with Her in the Great War Austria-Hungary, Bulgaria, and Turkey, 1914-1918*, Londra: Her Majesty's Stationary Office, 1961 [1937].

Besbelli, Saim, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, cilt 8, *Deniz Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, 1976.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Series B, *The Near East and Middle East, 1856-1914*, cilt 20, Frederick, MD: University Publications of America, 1985.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, cilt 1, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001.

Hallı, Reşat, *Balkan Harbi (1912-1913)*, cilt 1, *Harbin Sebepleri, Askerî Hazırlıklar ve Osmanlı Devletinin Harbe Girişi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970.

İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329 [1913].

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Nizamname, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332 [1916].

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridelerî, Ankara: TBMM Basımevi, 1991 (MAZC).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerî, Ankara: TBMM Basımevi, 1991 (MMZC).

Meclis-i Umuminin Mün'akid Olmadığı Esnada Hey'et-i Vükelaca Ba-İrade-i Seniyye Mevki-i İcraya Konulan Levayih-i Kanuniyye, 1332, Ankara: y.y., t.y.

Memurin-i Mülkiye ve Maliyenin Seferberlik Esnasındaki Vezaifini Mübeyyin Talimat, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1327 [1909].

Menatık-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332 [1916].

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, 2 cilt, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

Özdemir, Bülent ve Abdülmecit Mutaf (der.), *Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Lansing Papers, 1914-1920, cilt 1, Washington: Government Printing Office, 1939.

Sansür Talimatnamesi, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1330 [1914].

Sene 1334 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye, cilt 2, Ankara: TBMM Basımevi, 1993.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, cilt 3, Kısım 6, *(1908-1920)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971.

Hatıratlar, Günlükler, Mülakatlar, Mektuplar, Edebi Metinler ve Nutuklar

Aaronsohn, Alexander, *With the Turks in Palestine*, Boston: Houghton Mifflin, 1916.

Abdullah Cevdet, "Harbiye Nazırımız Enver Paşa Hazretleriyle Mülakat", *İçtihad* 103 (1330 [1914]): 45-50.

Abdullah Paşa, *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Balkan Harbi Hatıratı*, Tahsin Yıldırım ve İbrahim Öztürkçü (der.), İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2012 [1920].

Abramson, Glenda (der.), *Soldiers' Tales: Two Palestinian Jewish Soldiers in the Ottoman Army during the First World War*, Londra: Vallentine Mitchell, 2013.

Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askerî, 1919.

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, 2 cilt, İstanbul: Nehir Yayınları, 1992.

Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Mehmed Çetin Börekçi (der.), 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Akkılıç, Yılmaz (der.), *Askerin Romanı: E. Sv. Alb. Abdülhalim Akkılıç'ın Savaş ve Barış Anıları*, Kocaeli: Körfez Ofset Yayınları, 1994.

Aksoy, Hikmet (der.), *Bir Ömür Bir Şehir: Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap'ın Anıları*, Trabzon: Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 2008.

Aksoy, Yaşar, *Bir Kent, Bir İnsan: İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları*, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986.

Ali Ekrem, *Ordunun Defteri*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1336 [1920].

Alpat, Levent, *Bir Osmanlı Askerinin Anıları*, Ozan Arslan ve Ahmet Mehmetefendioğlu (der.), İzmir: Şenocak Yayınları, 2010.

Andonyan, Aram, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, 2. baskı, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002 [1912-1913].

Apak, Rahmi, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

—, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961.

Ataman, Halil, *Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın 1. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, Ferhat Ecer (der.), İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1990.

[Atay], Falih Rıfkı, *Ateş ve Güneş*, İstanbul: Halk Kitabhanesi, 1334 [1918].

—, *Zeytindağı*, 3. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1943 [1932].

Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999 [1959].

Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları: Zivinden Peteriçe*, Ankara: Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934.

Babuş, Fikret (der.), *Savaş Yıllarından Anılar: Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı*, İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2013.

Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, cilt 1, *Methal: Teşkilat, Seferberolma, Tecemmü, Harp İlanına Kadar*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1933.

Bali, Rıfat N. (der.), *Hikmet Tuna'nın Hatıraları*, İstanbul: Libra, 2014.

Ballobar, Antonio De la Cierva Lewita, conde de, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, Eduardo Manzano Moreno ve Roberto Mazza (der.), Londra: I.B. Tauris, 2011.

Bardakçı, Murat (der.), *İttihadçı'nın Sandığı: İttihad ve Terakki Liderlerinin Özel Arşivlerindeki Yayınlanmamış Belgeler ile Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ermeni Gayrimenkulleri Konusunda Alınmış Bazı Kararlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

— (der.), *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Belgeler ve Bazı Hususi Yazışmalar*, İstanbul: Everest Yayınları, 2008.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, cilt 5, *Milli Mücadeleye Giriş*, İstanbul: Baha Matbaası, 1967.

Baykoç, Hulusi, *Büyük Harpte Kafkas ve Irak Cephesinde Beşinci Kuvvei Seferiye (52. Tümen)*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1938.

Baytın, Arif, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi: Sessiz Ölüm, Sarıkamış Günlüğü*, İsmail Dervişoğlu (der.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007 [1946].

Besim Atalay, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1339 [1923].

Beyoğlu, Süleyman (der.), *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, İstanbul: Bengi Yayınları, 2011.

Bilgin, Mehmet, "Bir Cumhuriyet Neferi: Öğretmen Halim Gençoğlu-I", *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 143 (1998): 47-50.

Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, cilt 1, *İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (der.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Böcüzade Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Suat Seren (der.), İstanbul: Serenler Yayını, 1983.

Cebesoy, Ali Fuat, *Büyük Harpte Osmanlı İmparatorluğunun 1916-1917 Yılındaki Vaziyeti: Birüssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1938.

Cemal Paşa, *Hatırat, 1913-1922*, Metin Martı (der.), 5. baskı, İstanbul: Arma Yayınları, 1996 [1922].

Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (der.), 4 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Cebeciyan, Avedis, *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1918*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015.

Chitjian, Hampartzoum Mardiros, *A Hair's Breadth from Death: The Memoirs of Hampartzoum Mardiros Chitjian*, Londra: Taderon, 2004.

Cunliffe-Owen, F., "The Entry of Turkey into the War: The Action of H.M. Embassy", *The National Review* 96 (1931): 611-622.

Çakır, Fahri, *Elli Yıl Önce Şark Cephesi ve Anadolu Hatıraları*, İstanbul: Çınar Matbaası, 1967.

Çakmak, Mareşal Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi: 1935 Yılında Harp Akademisi'nde Verilen Konferanslar*, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005 [1936].

Çalıka, Hurşit (der.), *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları*, İstanbul: y.y., 1992.

Çanlı, Mehmet (der.), *Çanakkale'den Doğu Cephesine Hüseyin Avni Gençoğlu'nun Hatıraları*, Ankara: Murat Kitabevi, 2007.

Çantay, Hasan Basri, *Kara Günler ve İbret Levhaları*, İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1964.

Çöl, Emin, *Çanakkale-Sina Savaşları: Bir Erin Anıları*, İstanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2009 [1977].

Der Yeghiayan, Zaven, *My Patriarchal Memoirs*, Vatche Ghazarian (der.), Barrington, RI: Mayreni Publishing, 2002.

Derveze, İzzet, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, çev. Ali Benli, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.

"Donanma Cemiyeti'nin Kapitülasyonların Kaldırılmasıyla İlgili Bildirisi (1914)", *Toplumsal Tarih* 38 (1997): 17.

Durukan, Eyüp, *Günlüklerde Bir Ömür*, cilt 1, *Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması, 1911-1913*, Murat Uluğtekin (der.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Ege, Abidin, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri*, Celali Yılmaz (der.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Eken, Halit (der.), *Bir Milli Mucadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008.

Elkus, Abram I., *The Memoirs of Abram Elkus: Lawyer, Ambassador, Statesman*, Hilmar Kaiser (der.), Princeton: Gomidas Institute, 2004.

Emmanuilidis, Emmanuil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları*, çev. Niko Çanakçıoğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 2014 [1924].

Engin, Sebahattin (der.), *Seferden Sefere: Piyade Albay M. Hilmi Engin'in Balkan, 1. Dünya ve Kurtuluş Savaşı Anıları*, Konya: Kömen Yayınları, 2007.

Enginün, İnci ve Zeynep Kerman (der.), *Ahmet Haşim Bütün Eserleri*, cilt 4, *Frankfurt Seyahatnamesi, Mektuplar, Mülakatlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.

Erden, Ali Fuad, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.

—, *İsmet İnönü*, 2. baskı, Ankara: Bilgi Yayınları, 1999 [1952].

Erginsoy, Güliz Beşe (der.), *Dedem Hüseyin Atıf Beşe: Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı ve Bir Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşının Yaşam Öyküsü*, İstanbul: Varlık Yayınları, 2004.

Erkin, Behiç, *Hatırat, 1876-1958*, Ali Birinci (der.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010.

Eti, Ali Rıza, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915*, Gönül Eti (der.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Facey, William ve Najdat Fathi Safwat (der.), *A Soldier's Story from Ottoman Rule to Independent Iraq: The Memoirs of Jafar Pasha al-Askari (1885-1936)*, Londra: Arabian Publishing, 2003.

Faik Ali, *Payitahtın Kapısında: İki Perdelik Manzum Temaşa*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1918.

Feldmann, Wilhelm, *İstanbul'da Savaş Günleri*, çev. Necmettin Alkan, İstanbul: Selis, 2004 [1913].

Gilbert, Martin, *Winston S. Churchill*, ek cilt 3, kısım 1, *July 1914-April 1915*, Boston: Houghton Mifflin, 1973.

Gökçe, Tevfik İsmail ve S. Neşati Üster (der.), *Tevfik Sağlam, 1882-1963*, 2 cilt, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1968.

Grobba, Fritz, *Die Getreidewirtschaft Syriens und Palästinas seit Beginn des Weltkrieges*, Hannover: Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire, 1923.

Guhr, Hans, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza*, çev. Eşref Özbilgen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007 [1937].

Guse, Felix, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg: Bis zum Frieden von Brest*, Leipzig: Koehler & Amelang, 1940.

Günday, A., Faik Hurşit, *Hayat ve Hatıralarım*, İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1960.

Güvemli, Fevzi, *Bir Zamanlar Ordu-Anılar*, İbrahim Dizman (der.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Güven, Ahmet Emin (der.), *Yaşam Öyküm: Kayserili Başkatipzade Teğmen Ragıp Bey'in Eğitim, Savaş, Tutsaklık, Kurtuluş Anıları*, Ankara: Dizayn Ofset, 2003.

Hacı Abdülhamid Hamid El-Berzenci, *Fezail-i Cihad ve Ulu'l-Emre İtaatin Vücubu ve Gazavat-ı Müslimine İanatı Havi Dini, Vatani, Askerî Risale-i İrşadiye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1331 [1915].

Hafız Hakkı Paşa, *Bozgun*, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1972 [1914].

—, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Murat Bardakçı (der.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Haigaz, Aram, *The Fall of the Aerie*, çev. H. Baghdoian, Boston: Ararat, t.y, [1935].

Hanioğlu, M. Şükrü (der.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul: Der Yayınları, 1989.

Hartunian, Abraham H., *Neither to Laugh nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide by Abraham H. Hartunian*, çev. Vartan Hartunian, Boston: Beacon Press, 1968.

Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mali*, cilt 2, *Evrak-ı Nakdiye*, Mehmet Hakan Sağlam (der.), İstanbul: Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası, 2008 [1918].

His, Wilhelm, *A German Doctor at the Front (Die Front der Arzte)*, çev. Gustavus M. Blech ve Jefferson R. Kean, Washington, D.C.: The National Service Publishing Company, 1933.

Hüseyin Cemal, *Yeni Harb, Başımıza Tekrar Gelenler: Edirne Harbi, Muhasarası, Esaret ve Esbab-ı Felaket*, Aziz Korkmaz (der.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014 [1916].

Hüseyin Rahmi, *Hakka Sığındık: İşitilmedik Bir Vaka*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335 [1919].

Jernazian, Ephraim K., *Judgment unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, çev. Alice Haig, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1990.

Karabekir, Kazım, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, cilt 2, İstanbul: Emre Yayınları, 1994 [1937].

—, *Edirne Hatıraları*, Ziver Öktem (der.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.

—, *Günlükler: 1906-1948*, cilt 1, Yücel Demirel (der.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.

Karay, Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab: 1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen İnsanlara Dair Bildiklerim*, 2. baskı, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1992 [1964].

Kaymakam Behiç [Erkin], *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatının İzahı*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1331 [1915].

Kaymakam Şerif Bey, *Sarıkamış İhata Manevrası*, Murat Çulcu (der.), İstanbul: Arba Yayınları, 1998 [1922].

Kayra, Mediha, *Hoşça Kal Trabzon: Bir Kız Çocuğunun Günlüğünden Birinci Dünya Savaşında Anadolu*, Cahit Kayra (der.), İstanbul: Dünya Kitapları, 2005.

Kerimi, Fatih, *İstanbul Mektupları*, Fazıl Gökçek (der.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001.

Kocal, Celal Ferdi, *Ömrümün 90 Yılından Bazı Hatıralar*, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1983.

Konrapa, M. Zekai, *Bolu Tarihi*, Bolu: Bolu Vilayet Matbaası, 1960.

Koraltan, Refik, *Bir Politikacının Anıları: Her Şey Vatan İçin*, Coşkun Ertepınar (der.), Ankara: Hacettepe-Taş Kitapçılık, 1999.

Kress Von Kressenstein, Friedrich Freiherr, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1943 [1938].

Kuntman, Mehmet Derviş, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Metin Özata (der.), 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010 [1966].

Kurat, Akdes Nimet (der.), *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966.

Künzler, Jakob, *In the Land of Blood and Tears: Experiences in Mesopotamia during the World War (1914-1918)*, Ara Ghazarians (der.), Arlington: Armenian Cultural Foundation, 2007 [1921].

Lermioğlu, Muzaffer, *Akçaabat - Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş - Hicret Hatıraları*, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1949.

Leverkuehn, Paul, *A German Officer during the Armenian Genocide: A Biography of Max von Scheubner-Richter*, çev. Alasdair Lean, Londra: Gomidas Institute, 2008 [1938].

Liman Von Sanders, Otto Viktor Karl, *Five Years in Turkey*, Annapolis: The United States Naval Institute, 1927 [1920].

Mahmud Beliğ, *Balkan Harbi'nde Mürettep 1. Kolordu'nun Harekâtı*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1929.

—, *Balkan Harbi'nde Mürettep 4. Kolordu'nun Harekâtı*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1928.

Mahmud Muhtar Paşa, *Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Şark Ordusu'nun Muharebatı*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1331 [1915].

Mahmut Şevket Paşa, *Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, Murat Bardakçı (der.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

McGilvary, Margaret, *The Dawn of a New Era in Syria*, Reading: Garnet Publishing, 2001 [1920].

Mehmed Emin, *Ordunun Destanı*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1331 [1915].

—, "Orduya Selam", *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri*, cilt 1, *Şiirler*, Fevziye Abdullah Tansel (der.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969: 196-198.

Mehmed Hayri, *Türkiye'nin Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası: Niğde Sancağı*, İlhan Gedik (der.), Niğde: y.y., 1994 [1922].

Mehmet Nihad, *1328-29 Balkan Harbi Trakya Seferi*, cilt 1, *Harekât-ı Harbiyenin İbtidarına Kadar*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1340 [1925].

Mkhalian, Krikor, *Bardizag and its People*, çev. Ara Stephan Melkonian, Londra: Gomidas Institute, 2014.

Morgenthau, Henry, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, Ara Sarafian (der.), Princeton: Gomidas Institute, 2004.

Muslihiddin Safvet, *Türkiye'nin Sıhhi İctimai Coğrafyası: Ankara Vilayeti*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1925.

Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye: İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*, İstanbul: Arba Yayınları, 1998 [1940].

Newton, Frances E., *Fifty Years in Palestine*, Londra: Coldharbour Press, 1948.

Odian, Yervant, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, çev. Ara Stepan Melkonian, Londra: Gomidas Institute, 2009.

Orga, Irfan, *Portrait of a Turkish Family*, New York: Mcmillan, 1950.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim, İstanbul: y.y., 1332 [1916].

Öğütçü, Işık (der.), *Orhan Kemal'in Babası Abdülkadir Kemali'nin Anıları*, İstanbul: Epsilon Yayınları, 2005.

Önal, Sami (der.), *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları: Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, 6. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006.

Pasdermadjian, Karekin, "My Last Interview with Talaat Pasha", *Armenian Review* 35 (1982): 115-127.

Peker, Nurettin, *Tüfek Omza: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür*, Orhan Peker ve Hilal Akkartal (der.), İstanbul: Doğan Kitap, 2009.

Pırnar, İhsan ve Tuğrul Pırnar, *Baba Oğul Anıları: Bir Cumhuriyet Ailesinin Yüz Yıllık Öyküsü*, cilt 1, *Pravuşta 1894-Ankara 1967*, İzmir: Meta Basım, 2010.

Pomiankowski, Joseph, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürih: Amalthea-Verlag, 1928.

Price, M. Philips, *War & Revolution in Asiatic Russia*, New York: Macmillan, 1918.

Rado, Şevket (der.), "Türk İstiklal Savaşının Arifesinde Bir Emekli Subayın Not Defteri: Birinci Umumi Harpte ve Mütareke Günlerinde İstanbul-I", *Hayat Tarih Mecmuası* 1, no. 1 (1971): 5-10.

Range, Paul, *Vier Jahre Kampf ums Heilige Land*, Lübeck: Druck und Verlag von Charles Coleman, 1939.

Ricks, Thomas M., *Turbulent Times in Palestine: The Diaries of Khalil Totah, 1886-1955*, Kudüs: The Institute of Palestine Studies & Passia, 2009.

Riggs, Henry H., *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*, Ann Arbor: Gomidas Institute, 1997.

Ryan, Andrew, *The Last of the Dragomans*, Londra: Geoffrey Bles, 1951.

Sabis, Ali İhsan, *Harb Hatıralarım*, cilt 1, *Birinci Cihan Harbinden Evvelki Hadiseler, Harbin Zuhuru ve Seferberlik İlanı, Harbe Nasıl Sürüklendik?*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1943.

—, *Harp Hatıralarım*, cilt 5, *İstiklâl Harbi ve Gizli Cihetleri*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Sabuncuoğlu, M. İhsan, *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim I-II-III & Maarif Hayatımız*, Abdulkadir Ozulu ve İrfan Yiğit (der.), Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.

Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları* (der.), Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kitabevi, 2002.

Salibi, Kamal S., "Beirut under the Young Turks: As Depicted in the Political Memoirs of Salim 'Ali Salam (1868-1938)", *Les Arabes par leurs archives (XVIe-*

XXe siecles), Jacques Berque ve Dominique Chevallier (der.), Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1976: 193-215.

Salim, Tevfik, "Sıhhi Harb Tarihi Tetkikleri: Büyük Harbde Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik", *Askerî Mecmua* 97 (1935): 487-504.

Sandes, E.W.C., *Tales of Turkey,* Londra: John Murray, 1924.

Sapancalı, H. Hüseyin, *Karaman Ahval-i İctimaiyye ve Coğrafiyye ve Tarihiyyesi,* İbrahim Güler (der.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993 [1922].

Sazak, M. Emin, *Emin Bey'in Defteri: Hatıralar,* Himmet Kayıhan (der.), Ankara: Tolkun Yayınları, 2007.

Schreiner, George Abel, *From Berlin to Bagdad: Behind the Scenes in the Near East,* New York: Harper & Brothers, 1918.

Sezen, Yıldırım (der.), *İki Kardeşten Seferberlik Anıları,* Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Hatıraları: Atina Sefareti (1913-1916),* İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.

Sunata, İ. Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anılarım,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında,* 4 cilt, İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1959.

Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine: Uyanan Esirler,* İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2002.

Sürmenyan, Kalusd, *Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülazım-ı Sani Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları,* Yaşar Tolga Cora (çev. ve der.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaam,* 2. baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Tergeman, Siham, *Daughter of Damascus,* çev. Andrea Rugh, Austin: Center for Middle Eastern Studies, University of Texas at Austin, 1994.

Tezer, Şükrü (der.), *Atatürk'ün Hatıra Defteri,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972.

Torossian, Sarkis, *From Dardanelles to Palestine: A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance,* Boston: Meador Publishing Company, 1947 [1929].

Tugay, Asaf, *İbret,* cilt 2, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1962.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Neden Münhezim Olduk?,* İstanbul: Kitabhane-i İntibâh, 1329 [1913].

Ussher, Clarence Douglas, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and in War,* Boston: Houghton Mifflin, 1917.

Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979.

White, George E., *Adventuring with Anatolia College,* Grinnell: Herald-Register, 1940.

Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,* cilt 1, *1888-1918,* İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970.

Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı,* Zeke-

riya Türkmen (der.), Alev Keskin ve Fatma İlhan, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006 [1931].

Yeğinatı, Süleyman İzzet, *Büyük Harbin Başında 2. İhtiyat ve Nizamiye Süvari Tümenlerile [sic] Aras Cenup Müfrezesinin Muharebeleri*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1939.

Yengin, Sami, *Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü (1917-1918)*, Ahmet Tetik (der.), Sema Demirtaş ve Ayşe Seven, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007.

Yüzbaşı Selanikli Bahri, *Balkan Savaşı'nda Sırp Ordusu ve Batı Ordusu*, Mustafa Toker (der.), İstanbul: Alfa Yayınları, 2012 [1915].

Zeki, M. Emin, *Kürdistan Tarihi*, Ankara: Beybun Yayınları, 1992.

İkincil Kaynaklar

Adanır, Fikret, "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (der.), Oxford: Oxford University Press, 2011: 113-125.

Adanır, Fikret ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of the Ottoman Empire", *Migrations et migrants dans une prespective historique: permanences et innovations/Migrations and Migrants in Historical Perspective: Permanencies and Innovations*, René Leboutte (der.), New York: Peter Lang, 2000: 273-292.

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç*, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001.

Ahmad, Feroz, "The Agrarian Policy of the Young Turks, 1908-1918", *Économie et Sociétés dans L'Empire Ottoman (Fin du XVIIIe-Début du XXe Siècle)*, Jean-Louis Bacque Grammont ve Paul Dumont (der.), Paris: Éditions CNRS, 1983: 275-288.

—, "Ottoman Armed Neutrality and Intervention, August-November 1914", *Studies on Ottoman Diplomatic History* IV, Sinan Kuneralp (der.), İstanbul: Isis Press, 1990: 41-69.

—, "Ottoman Perceptions of the Capitulations, 1800-1914", *Journal of Islamic Studies* 11, no. 1 (2000): 1-20.

—, "War and Society under the Young Turks, 1908-1918", *Review* 11, no. 2 (1988): 265-286.

Ahmad, Kamal Madhar, *Kurdistan during the First World War*, çev. Ali Maher Ibrahim, Londra: Saqi Books, 1994.

Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930.

Ajay Jr., Nicholas Z., "Mount Lebanon and the Wilayah of Beirut, 1914-1918: The War Years", yayımlanmamış doktora tezi, Georgetown University, 1972.

Akarlı, Engin, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley: University of California Press, 1993.

Akça, Kemal, "Seferberlik Destanı", *Folklor Postası* 19 (1946): 11-14.

Akçam, Taner, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Akçam, Taner, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire,* Princeton: Princeton University Press, 2012.

Akçam, Taner ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Akın, Yiğit, "The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Society, and Culture", yayımlanmamış doktora tezi, Ohio State University, 2011.

—, "Savaş, Milliyetçilik, Sivil Toplum: Çivi Anıtların İstanbul'daki Örneği Hatıra-i Celadet Topu", *Toplumsal Tarih* 243 (2010): 22-27.

Akmeşe, Handan Nezir, *The Birth of Modern Turkey: The Ottoman Military and the March to World War I,* Londra: I.B. Tauris, 2005.

Aksakal, Mustafa, "'Holy War Made in Germany?': Ottoman Origins for the 1914 Jihad", *War in History* 18, no. 2 (2011): 184-199.

—, "The Ottoman Empire", *Empires at War, 1911-1923,* Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.), Oxford: Oxford University Press, 2014: 17-33.

—, "The Ottoman Empire", *The Cambridge History of the First World War,* cilt 1, *Global War,* Jay Winter (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2014: 459-478.

—, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War,* Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Aktar, Ayhan, "1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler", *Toplumsal Tarih,* 255 (2015): 30-38.

Aktar, Ayhan ve Abdülhamit Kırmızı, "Diyarbekir, 1915", *Diyarbakır Tebliğleri: Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, derleyen Bülent Doğan, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013: 289-323.

Aktar, Yücel, "1912 Yılı 'Harp Mitingleri' ve Balkan Harbi'ne Etkileri", *İkinci Askerî Tarih Semineri: Bildiriler,* Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 1985: 114-136.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996.

Akyaz, Doğan, "The Legacy and Impacts of the Defeat in the Balkan Wars of 1912-1913 on the Psychological Makeup of the Turkish Officer Corps", *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications,* M. Hakan Yavuz ve Isa Blumi (der.), Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013: 739-768.

Albayrak, Haşim, *1. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi,* İstanbul: Yesevi Yayıncılık, 2004.

Al-Qattan, Najwa, "*Safarbarlik*: Ottoman Syria and the Great War", *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon,* Thomas Philipp ve Christoph Schumann (der.), Beirut: Orient-Institut, 2004: 163-173.

—, "When Mothers Ate Their Children: Wartime Memory and the Language of Food in Syria and Lebanon", *International Journal of Middle East Studies* 46, no. 2 (2014): 719-736.

Allen W.E.D. ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco Caucasian Border, 1828-1921,* Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

Arslan, Ozan, *Osmanlı'nın Son Zaferleri: 1918 Kafkas Harekâtı,* İstanbul: Doğan Kitap, 2010.

Artuç, Nevzat, "Ahmed Cemal Paşa (1877-1922): Askerî ve Siyasi Hayatı", yayımlanmamış doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2005.

Aslanoğlu, İbrahim, "Cönklerden Derlemeler: Bir Demette Beş Çiçek", *Sivas Folkloru,* 6 (1973): 12-13.

—, "Cönklerden Derlemeler: Seferberlik Destanları", *Sivas Folkloru,* 21 (1974): 4-5, 12.

Atamaz, Serpil, "Fighting on Two Fronts: The Balkan Wars and the Struggle for Women's Rights in Ottoman Turkey", *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications,* M. Hakan Yavuz ve Isa Blumi (der.), Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013: 298-315.

Avcı, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu, 1914-1918,* Ankara: Vadi Yayınları, 2004.

Avşar, Servet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Propaganda Faaliyetleri", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2002.

—, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti", *OTAM* 14 (2003): 65-127.

Baker, Keith Michael, *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Bali, Rıfat N. (der.), *The Jews and Prostitution in Constantinople 1854-1922*, İstanbul: Isis Press, 2008.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 3, *1914-1918 Genel Savaşı*, kısım 4, *Savaşın Sonu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967.

Bein, Amit, "Politics, Military Conscription, and Religious Education in the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 38, no. 2 (2006): 283-301.

Beckett, Ian F.W., *The Great War, 1914-1918*, 2. baskı, Londra: Routledge, 2014.

Bekiroğlu, Nazan, *Şair Nigar Hanım*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir, 1918-1922 - Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı,* Ankara: Ayraç Yayınları, 1997.

Beşikçi, Mehmet, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası", *Türkiye Günlüğü,* 110 (2012): 27-43.

—, "Birinci Dünya Savaşı'nda Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti,* Evren Balta Peker ve İsmet Akça (der.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010: 144-171.

—, "İktidarın Çelik Sembolleri; I. Dünya Savaşı'nda Donanma Sembolizmi ve Milliyetçi Propaganda", *Toplumsal Tarih* 127 (2004): 92-95.

—, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance,* Leiden: Brill, 2012.

Bilgi, Nejdet, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması,* Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, 1999.

Bjørnlund, Matthias, "'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence during the Armenian Genocide", *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's*

Twentieth Century, Dagmar Herzog (der.), Londra: Palgrave Macmillan, 2008: 16-58.

—, "The 1914 Cleansing of Aegean Greeks as a Case of Violent Turkification", *Journal of Genocide Research* 10, no. 1 (2008): 41-57.

Bloxham, Donald, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire,* Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (der.), Oxford: Oxford University Press, 2011: 260-275.

—, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford: Oxford University Press, 2005.

Blumi, Isa, *Ottoman Refugees, 1878-1939: Migration in a Post-Imperial World,* Londra: Bloomsbury, 2013.

Bobroff, Ronald P., *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits,* Londra: I.B. Tauris, 2006.

Bonzon, Thierry ve Belinda Davis, "Feeding the Cities", *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914-1919,* cilt 1, Jay Winter ve Jean-Louis Roberts (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997: 305-341.

Caferoğlu, A., *Anadolu Ağızlarından Toplamalar: Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde İlbaylıkları Ağızları, Kalaycı Argosu ve Geygelli Yürüklerinin Gizli Dili,* İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943.

Campos, Michelle U., *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth Century Palestine,* Stanford: Stanford University Press, 2011.

Chalabi, Tamara, *The Shi'is of Jabal 'Amil and the New Lebanon: Community and Nation-State, 1918-1943,* New York: Palgrave Macmillan, 2006.

Chickering, Roger, "Total War: The Use and Abuse of a Concept", *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914,* Manfred F. Boemeke (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1999: 13-28.

Chickering, Roger ve Stig Förster (der.), *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918,* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Clark, Christopher, *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914,* New York: Harper, 2013.

Cummings, Lindsey, "Economic Warfare and the Evolution of the Allied Blockade of the Eastern Mediterranean: August 1914-April 1917", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Georgetown University, 2015.

Çağlar, Günay, *Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası (Nisan-Haziran 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997.

Çamurdan, Ahmet Cevdet, *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*, Adana: Toros Basımevi, 1969.

Çetinkaya, Y. Doğan, "Illustrated Atrocity: The Stigmatisation of Non-Muslims through Images in the Ottoman Empire during the Balkan Wars", *Journal of Modern European History* 12, no. 4 (2014): 460-478.

—, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey*, Londra: I.B. Tauris, 2014.

Çiçek, M. Talha, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914-17*, Londra: Routledge, 2014.

Çitçi, Hasan Remzi ve Şakir Sabri Yener, *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Gaziantep'te Sanat ve Ticaret Dalları*, Gaziantep: Yeni Matbaa, 1971.

Çolak, Melek, "Macar Etnograf Istvan Györff ve Kuzey Marmara Bölgesi İnceleme Gezisi (1918)", *Belleten*, 265 (2008): 943-951.

Daniel, Ute, *The War from Within: German Working-Class Women in the First World War*, Providence, RI: Berghahn Books, 1997.

Das, Santanu (der.), *Race, Empire, and First World War Writing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Davis, Belinda, *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000.

Davison, Roderic H., "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Review* 53, no. 3 (1948): 481-505.

Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, Ankara: İmge Kitabevi, 2007.

Der Matossian, Bedross, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford: Stanford University Press, 2014.

Derderian, Katharine, "Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915-1917", *Holocaust and Genocide Studies* 19, no. 1 (2005): 1-25.

Deringil, Selim, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991: 435-442.

Doğan, Enfal ve Fatih Tığlı, "Sultan V. Mehmed Reşad'ın Çanakkale Gazeli ve Bu Gazele Yazılan Tahmisler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 33 (2005): 41-96.

Domansky, Elizabeth, "The Transformation of State and Society in World War I Germany", *Landscaping the Human Garden: Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework*, Amir Weiner (der.), Stanford: Stanford University Press, 2003: 46-63.

D[ominian], L[eon], "Railroads in Turkey", *Bulletin of the American Geographical Society* 47, no. 12 (1915): 934-940.

Dündar, Fuat, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question, 1878-1918*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2010.

—, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

—, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Ekmekçioğlu, Lerna, "A Climate for Abduction, A Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", *Comparative Studies in Society and History* 55, no, 3 (2013): 522-553.

Elçin, Şükrü, *Türkiye Türkçesinde Ağıtlar*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmpartorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

—, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

Elmacı, Mehmet Emin, *İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2005.

Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966.

Erickson, Edward J., "The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915", *War in History* 15, no. 2 (2008): 141-167.

—, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, Westport, CT: Praeger Publishers, 2003.

—, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Westport, CT: Greenwood Press, 2001.

—, *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*, Londra: Routledge, 2007.

Erol, Emre, "Organised Chaos as Diplomatic Ruse and Demographic Weapon: The Expulsion of the Ottoman Greeks (*Rum*) from Foça, 1914", *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10, no. 4 (2013): 66-96.

—, *The Ottoman Crisis in Western Anatolia: Turkey's Belle Époque and the Transition to a Modern Nation State*, Londra: I.B. Tauris, 2016.

Fawaz, Leila Tarazi, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War*, Cambridge: Harvard University Press, 2014.

Foster, Zachary J., "The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and Its Role in the Famine during the First World War", *Middle Eastern Studies* 51, no. 3 (2015): 370-394.

Gatrell, Peter, "Refugees and Forced Migrants during the First World War", *Immigrants and Minorities* 26, no. 1/2 (2008): 82-110.

Gedikoğlu, Haydar, *Trabzon Efsaneleri ve Halk Hikâyeleri*, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1998.

Gelvin, James L., *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of the Empire*, Berkeley: University of California Press, 1998.

Georgeon, François, "Harp Maliyesi ve Milli İktisat: 1918 Osmanlı İç İstikrazı", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi, 1900-1930*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006: 159-178.

Gerçek, Burçin, *Akıntıya Karşı: Ermeni Soykırımında Emirlere Karşı Gelenler, Kurtaranlar, Direnenler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Geyer, Michael, "Militarization of Europe, 1914-1945", *The Militarization of the Western World*, John Gillis (der.), New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1989: 65-102.

Gingeras, Ryan, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford: Oxford University Press, 2016.

—, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Empire, 1912-1923*, Oxford: Oxford University Press, 2009.

Ginio, Eyal, *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and Their Aftermath*, Oxford: Oxford University Press, 2016.

—, "Paving the Way for Ethnic Cleansing: Eastern Thrace during the Balkan Wars (1912-1913) and Their Aftermath", *Shatterzone of Empires: Coexistence*

and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands, Omer Bartov ve Eric D. Weitz (der.), Bloomington: Indiana University Press, 2013: 283-297.

Göçek, Fatma Müge, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009*, Oxford: Oxford University Press, 2015.

Gratien, Christopher, "The Mountains Are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956", yayımlanmamış doktora tezi, Georgetown University, 2015.

Gratien, Chris ve Graham Auman Pitts, "Towards an Environmental History of World War I: Human and Natural Disasters in the Ottoman Mediterranean", *The World During the First World War*, derleyeler Helmut Bley ve Anorthe Kremers, Essen: Klartext Verlag, 2014: 237-250.

Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Simurg Yayınları, 2000.

Güvenç, Serhat, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yolda Osmanlıların Drednot Düşleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Hacısalihoğlu, Mehmet, "Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire", *Journal of Modern European History* 5, no. 2 (2007): 264-286.

Haddad, Mahmoud, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle Eastern Studies* 26, no. 2 (1994): 201-222.

Hall, Richard C., *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Londra: Routledge, 2000.

Halpern, Paul G., *The Naval War in the Mediterranean, 1914-1918*, Annapolis, MD: Naval Institute Press, 1987.

Hanna, Abdallah, "The First World War according to the Memories of 'Commoners' in the Bilad al-Sham", *The World in World Wars: Experiences, Perceptions, and Perspectives from Africa and Asia*, Heike Liebau (der.), Katrin Bromber, Katharina Lange, Dyala Hamzah ve Ravi Ahuja, Leiden: Brill, 2010: 299-311.

Harlaftis, Gelina ve Vassilis Kardasis, "International Shipping in the Eastern Mediterranean and the Black Sea: İstanbul as a Maritime Center, 1870-1910", *The Mediterranean Response to Globalization Before 1950*, Şevket Pamuk ve Jeffrey G. Williamson (der.), Londra: Routledge, 2000: 233-265.

Healy, Maureen, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Heinzelmann, Tobias, *Die Balkankrise in der osmanischen Karikatur: Die Satirezeitschriften Karagöz, Kalem und Cem, 1908-1914*, Stuttgart: Steiner, 1999.

Heller, Joseph, *The British Policy Towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, Londra: Frank Cass, 1983.

Helmreich, Ernst Christian, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, Cambridge: Harvard University Press, 1938.

Holquist, Peter, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921*, Cambridge: Harvard University Press, 2002.

Horne, John, *State, Society, and Mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

—, "War and Conflict in Contemporary European History, 1914-2004", *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History* 3, no. 1 (2004): 347-362.

Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley: University of California Press, 1967.

Hudson, Leila, *Transforming Damascus: Space and Modernity in an Islamic City*, Londra: I.B. Tauris, 2008.

Ilıcak, H. Şükrü, "Osmanlı Rumlarının Bilinmeyen 'Hürriyet' Hikâyeleri", *İkinci Meşrutiyet'in İlanının 100üncü Yılı*, Bahattin Öztuncay (der.), İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2008: 18-23.

Imlay, Talbot, "Total War", *Journal of Strategic Studies* 30, no. 3 (2007): 547-570.

Işık, Adnan, *Malatya, 1830-1919*, İstanbul: y.y., 1998.

İlker, Osman, *Artvin Zeytinlik Bucağı Aşağı Maden ve Aşağı Madenliler (A. Hod ve A. Hodlular)*, cilt 1, *Köyün Doğal ve Toplumsal Yapısı*, İstanbul: Aşağı ve Yukarı Maden Köyleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1992.

İpek, Nedim, "The Balkans, War, and Migration", *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications*, M. Hakan Yavuz ve Isa Blumi (der.), Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013: 621-664.

—, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (1999): 161-223.

—, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, 1877-1890*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Jacobson, Abigail, "A City Living through Crisis: Jerusalem during World War I", *British Journal of Middle Eastern Studies* 36, no. 1 (2007): 73-92.

—, *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule*, Syracuse: Syracuse University Press, 2011.

—, "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I through the Eyes of a Local Muslim Resident", *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 1 (2008): 69-88.

Jeffrey, Keith, *Field Marshal Sir Henry Wilson: A Political Soldier*, Oxford: Oxford University Press, 2006.

Kabacalı, Alpay, *Gül Yaprağın' Döktü Bugün: Ağıtlar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Kaiser, Hilmar, "*Armenian Property, Ottoman Law*, and Nationality Policies during the Armenian Genocide, 1915-1916", *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*, Olaf Farschid, Manfred Kropp, and Stephan Dähne (der.), Würzburg: Ergon Verlag, 2006: 49-71.

—, "Genocide at the Twilight of the Ottoman Empire", *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Donald Bloxham ve A. Dirk Moses (der.), Oxford: Oxford University Press, 2010: 365-385.

Kaligian, Dikran Mesrob, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2004.

Kalkan, Emir, *Kayseri ve Yöresi Ağıtları*, Kayseri: Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1992.

Karakışla, Yavuz Selim, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women, 1916-1923,* İstanbul: Ottoman Bank Research Center, 2005.

Kark, Ruth ve Roy Fischel, "Palestinian Women in the Public Domain During the Late Ottoman and Mandate Periods, 1831-1948", *Hawwa* 10, no. 1/2 (2012): 77-96.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

Kasaba, Reşat, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*, Seattle: University of Washington Press, 2009.

Kauffman, Jesse, *Elusive Alliance: The German Occupation of Poland during World War I,* Cambridge: Harvard University Press, 2015.

Kaya, Erol, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri: Vilayat-ı Şarkiyye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915-1923)*, Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2007.

Kayalı, Hasan, *Arab and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918,* Berkeley: University of California Press, 1997.

Kazmaz, Süleyman, *Sarıkamış'ta Köy Gezileri: Halk Kültürü Alanında Araştırma ve İncelemeler,* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995.

Kemal, Yaşar, *Ağıtlar*, İstanbul: Adam Yayınları, 1996.

—, *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor: Alain Bosquet ile Görüşmeler*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

—, "Yayımlanmamış On Ağıt", *Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1985,* İ. Gündağ Kayaoğlu (der.), İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1985: 169-177.

Kennan, George F., *The Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations, 1875-1890*, Princeton: Princeton University Press, 1979.

Kerimoğlu, Hasan Taner, *Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi, 1908-1914,* İstanbul: Libra, 2015.

Kévorkian, Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History,* Londra: I.B. Tauris, 2011.

—, "Recueil de témoignages sur l'extermination des amele tabouri ou battaillons de soldats-ouvriers arméniens de l'armée ottomane", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 1 (1995): 289-303.

Kieser, Hans-Lukas, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*, Philadelphia: Temple University Press, 2010.

—, *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1839-1938,* Zürih: Chronos Verlag, 2000.

Kieser, Hans-Lukas ve Donald Bloxham, "Genocide", *The Cambridge History of the First World War*, cilt 1, *Global War,* Jay Winter (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2014: 585-614.

Kissinger, Henry A., *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812-22,* Boston: Houghton Mifflin, 1957.

Khalidi, Rashid, "The Arab Experience of the War", *Facing Armageddon: The First World War Experienced,* Hugh Cecil ve Peter H. Little (der.), Londra: Leo Cooper, 1996: 642-655.

Klein, Janet, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford: Stanford University Press, 2011.

Koptaş, Rober, "Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın Kalemlerinden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 5 (2007): 159-178.

Koz, M. Sabri, "Bir Ozan, Bir Destan", *Türk Folklor Araştırmaları* 16 (1975): 7584.

Köklü, Aziz, *Türkiye'de Para Meseleleri: 1914-1946 Devresinde Para Siyasetimiz ve Paramızın Kıymeti*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

Köksal, Osman, "Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak *Divan-ı Harb-i* Örfiler (1877-1922)", yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1996.

Köroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Kramer, Alan, "Combatants and Noncombatants: Atrocities, Massacres, and War Crimes", *A Companion to World War I*, John Horne (der.), Chichester: Wiley-Blackwell, 2010: 188-201.

—, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

Kuneralp, Sinan, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi, 1908-1912", *Toplumsal Tarih*, 72 (1999): 11-15.

Kuschner, Tony ve Katharine Knox, *Refugees in an Age of Genocide: Global, National, and Local Perspectives during the Twentieth Century*, Londra: Frank Cass, 1999.

Kutluata, Zeynep, "Ottoman Women and the State during World War I", yayımlanmamış doktora tezi, Sabancı Üniversitesi, 2014.

Ladas, Stephen, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece, and Turkey*, New York: Macmillan, 1932.

Langensiepen, Bernd ve Ahmet Güleryüz, *The Ottoman Steam Navy*, James Cooper (çev. ve der.), Annapolis: Naval Institute Press, 1995.

Larcher, Maurice, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris: Berger-Levrault, 1926.

Lorenz, Charlotte, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit Besonder Berücksichtigungder Arbeitenden Klasse", *Die Welt des Islams* 6 (1918): 72-214.

Manela, Erez, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

Mann, Michael, "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", *Archives européenes de sociologie* 25, no. 2 (1984): 185-213.

Marquis, A.G., "Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany during the First World War", *Journal of Contemporary History* 13, no. 3 (1978): 467-498.

Mays, Devi, "Transplanting Cosmopolitans: The Migrations of Sephardic Jews to Mexico, 1900-1934", yayımlanmamış doktora tezi, Indiana University, 2013.

McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: The Darwin Press, 1995.

—, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York: New York University Press, 1983.

McMeekin, Sean, *The Ottoman Endgame: War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908-1923,* New York: Penguin, 2015.

McMurray, Jonathan S., *Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway,* Westport, CT: Praeger Publishers, 2001.

Mears, Eliot Grinnell, *Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation, 1908-1923*, New York: The Macmillan Company, 1924.

Metinsoy, Elif Mahir, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınlarının Gıda ve Erzak Savaşı", *Toplumsal Tarih,* 243 (2014): 56-61.

—, "Writing the History of Ordinary Ottoman Women during World War I", *Aspasia,* 10 (2016): 18-39.

Miller, Michael B., *Europe and the Maritime World: A Twentieth-Century History,* Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Mombauer, Annika (der.), *The Origins of the First World War: Diplomatic and Military Documents,* Manchester: Manchester University Press, 2013.

Morack, Ellinor, "The Ottoman Greeks and the Great War, 1912-1922", *The World During the First World War,* Helmut Bley ve Anorthe Kremers (der.), Essen: Klartext Verlag, 2014: 215-230.

Moreau, Odile, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes: Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre" militaire, 1826-1914,* Paris: Maisonneuve et Larose, 2007.

Moumdjian, Garabet K., "The Eastern Vilayets, 1909-1914: ARF-CUP Collusion, Russian Stratagems, and the Kurdish Menace", *War and Collapse: World War I and the Ottoman State,* M. Hakan Yavuz ve Feroz Ahmad (der.), Salt Lake City: The University of Utah Press, 2016: 705-780.

Mulligan, William, *The Great War for Peace,* New Haven: Yale University Press, 2014.

Musil, Alois, *The Middle Euphrates: A Topographical Itinerary,* New York: AMS Press, 1978 [1927].

Mühlmann, Carl, *Deutschland und die Türkei 1913-1914,* Berlin: Dr. Walther Rothschild, 1929.

—, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkriege,* Leipzig: Verlag Koehler & Amelang, 1940.

Novichev, A.D., *Ekonomika Turtsii v Period Mirovoi Voin*, Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1935.

Ochsenwald, William, *The Hijaz Railroad,* Charlottesville: University Press of Virginia, 1980.

Offer, Avner, *The First World War: An Agrarian Interpretation*, Oxford: Oxford University Press, 1989.

Onur, Ahmet, *Türk Demir Yolları Tarihi,* İstanbul: K.K.K. İstanbul Askerî Basımevi, 1953.

Overmans, Rüdiger, "Military Losses (Casualties)", *Brill's Encyclopedia of the First World War*, cilt 2, Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich ve Irina Renz (der.), Leiden: Brill, 2012: 731-734.

Ozil, Ayşe, *Orthodox Christians in the Late Ottoman Empire: A Study of Communal Relations in Anatolia*, Londra: Routledge, 2012.

Öğün, Tuncay, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

—, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi: Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri, 1915-1923,* Ankara: Babil Yayıncılık, 2004.

Öksüz, Hikmet ve Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu: Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon: Serander Yayınları, 2008.

Özbek, Müge, "The Regulation of Prostitution in Beyoğlu, 1875-1915", *Middle Eastern Studies* 46, no. 4 (2010): 555-568.

Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet, 1876-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

—, "Defining the Public Sphere during the Late Ottoman Empire: War, Mass *Mobilization* and the Young Turk Regime (1908-18)", *Middle Eastern Studies* 43, no. 5 (2007): 795-809.

Özdemir, Ahmet Z., *Öyküleriyle Ağıtlar I,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Özdemir, Hikmet, *The Ottoman Army: Disease and Death on the Battlefield*, çev. Şaban Kardaş, Salt Lake City: University of Utah Press, 2008.

Özdemir, Zekeriya, *Adramyttion'dan Efeler Toprağı Edremit'e*, Ankara: y.y., 2000.

Özel, Oktay, "Tehcir ve Teşkilat-ı Mahsusa", *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım,* Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015: 377-407.

Öztel, Muharrem, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.

Öztürkmen, Arzu, "Remembering Conflicts in a Black Sea Town: A Multi-sited Ethnography of Memory", *New Perspectives on Turkey* 34 (2006): 93-115.

Pamuk, Şevket, "The Ottoman Economy in World War I", *The Economics of World War I,* Stephen Broadberry ve Mark Harrison (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2005: 112-136.

Patrick, Andrew, *America's Forgotten Middle East Initiative: The King-Crane Commission of 1919,* Londra: I.B. Tauris, 2015.

Pavlovich, N.B., *The Fleet in the First World War*, cilt 1, *Operations of the Russian Fleet,* New Delhi: Amerind Publishing, 1979.

Pedersen, Susan, *Family Dependence and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

—, "Gender, Welfare, and Citizenship in Britain during the Great War", *American Historical Review* 95, no. 4 (1990): 983-1006.

Pitts, Graham Auman, "Fallow Fields: Famine and the Making of Lebanon", yayımlanmamış doktora tezi, Georgetown University, 2016.

Polat, Nazım H., *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Popplewell, Richard, "British Intelligence in Mesopotamia, 1914-16", *Intelligence and National Security* 5, no. 2 (1990): 139-172.

Prior, Robin, *Gallipoli: The End of the Myth,* New Haven: Yale University Press, 2009.

Proctor, Tammy M., *Civilians in a World at War, 1914-1918,* New York: New York University Press, 2010.

Purseigle, Pierre, "The First World War and the Transformations of the State", *International Affairs,* 90, no. 2 (2014): 249-264.

—, "Home Fronts: The Mobilisation of Resources for Total War", *The Cambridge History of War*, cilt 4, *War and the Modern World,* Roger Chickering (der.), Dennis Showalter ve Hans van de Ven, Cambridge: Cambridge University Press, 2012: 257-284.

Pyle, Emily, "Village Social Relations and the Reception of Soldier's Family Aid Policies in *Russia*, 1912-1921", yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 1997.

Quataert, Donald, "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914,* Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1994: 759-943.

—, "Agricultural Trends and Government Policy in Ottoman Anatolia", *Asian and African Studies* 15 (1981): 69-84.

—, "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of İstanbul, 1890-1908", *Business History Review,* 51, no. 2 (1977): 139-160.

—, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History* 19, no. 3 (1986): 473-489.

—, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920,* New York: Berghahn Books, 2006.

Reynolds, Michael A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge: University of Cambridge Press, 2011.

Robinson, Paul, "Decision at Erzerum", *The Historian* 76, no. 3 (2014): 461-478.

Rogan, Eugene, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East,* New York: Basic Books, 2015.

—, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1921,* Cambridge: University of Cambridge Press, 1999.

Rooney, Chris B., "The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908-1914", *Middle Eastern Studies,* 34, no. 1 (1998): 1-29.

San, Sabri Özcan, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Sanborn, Joshua A., "Unsettling the Empire: Violent Migrations and Social Disaster in Russia during World War I", *Journal of Modern History* 77, no. 2 (2005): 290-324.

Sarafian, Ara, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide", *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century,* Omer Bartov ve Phyllis Mack (der.), New York: Berghahn Books, 2001: 209-221.

Sarısaman, Sadık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1999.

—, "Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 39 (1997): 695-723.

Schilcher, L. Schatkowski, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, John P. Spagnolo (der.), Reading: Ithaca Press, 1992: 229-258.

Seikaly, Samir M., "Unequal Fortunes: The Arabs of Palestine and the Jews during World War I", *Studia Arabica et Islamica: Festschrift for Ihsan Abbas on his Sixtieth Birthday*, Wadad al-Qadi (der.), Beyrut: American University of Beirut Press, 1981: 399-406.

Sevinçli, Efdal, "Seferberlik Üstüne ve Bir Seferberlik Ağıtı", *Türk Folklor Araştırmaları*, 358 (1979): 8659-8661.

Selçuk, Mustafa, *Çanakkale Seferberliği: Savaş, Eğitim, Cephe Gerisi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

Shaw, Stanford J., *The Ottoman Empire in World War I*, cilt 1, *Prelude to War*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

—, "Resettlement of Refugees in Anatolia, 1918-1923", *Turkish Studies Association Bulletin*, 22 (1998): 58-90.

Shilo, Margalit, *Princess or Prisoner? Jewish Women in Jerusalem, 1840-1914*, Waltham: Brandeis University Press, 2005.

—, "Women as Victims of War: The British Conquest (1917) and the Blight of Prostitution in the Holy City", *Nashim* 6 (2003): 72-83.

Simon, Reeva Spector, "The View from Baghdad", *The Creation of Iraq, 1914-1922*, Reeva Spector Simon ve Eleanor H. Tejirian (der.), New York: Columbia University Press, 2004: 36-49.

Showalter, Dennis, "'It All Goes Wrong!': German, French, and British Approaches to Mastering the Western Front", *Warfare and Belligerence: Perspectives in First World War Studies*, Pierre Purseigle (der.), Leiden: Brill, 2005: 39-72.

Sluglett, Peter, "Aspects of Economy and Society in the Syrian Provinces: Aleppo in Transition, 1880-1925", *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, Leila Tarazi Fawaz ve C.A. Bayly (der.), New York: Columbia University Press, 2002: 144-157.

Somakian, Manoug Joseph, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, Londra: I.B. Tauris, 1995.

Sondhaus, Lawrence, *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

—, *World War One: The Global Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Stanley, William R., "Review of Turkish Asiatic Railways to 1918: Some Political-Military Considerations", *The Journal of Transport History* 7 (1966): 189-204.

Strachan, Hew, "The First World War as a Global War", *First World War Studies* 1, no. 1 (2010): 3-14.

—, "On Total War and Modern War", *The International History Review* 22, no. 2 (2000): 341-370.

Suny, Ronald Grigor, *"They Can Live in the Desert but Nowhere Else": A History of the Armenian Genocide*, Princeton: Princeton University Press, 2015.

Sürgevil, Sabri, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2009.

Svazlian, Verjiné, *The Armenian Genocide and Historical Memory*, çev. Tigran Tsulikian, Erivan: "Gitutiun" Publishing House of National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 2004.

Swanson, Glen W, "A Note on the Ottoman Socio-Economic Structure and Its Response to the Balkan War of 1912", *Middle Eastern Studies* 14, no. 1 (1978): 116-126.

Tamari, Salim, "The Great War and the Erasure of Palestine's Ottoman Past", *Transformed Landscapes: Essays on Palestine and the Middle East in Honor of Walid Khalidi,* Camille Mansour ve Leila Fawaz (der.), Kahire: The American University in Cairo Press, 2009: 105-135.

— (der.), *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past,* Berkeley: University of California Press, 2011.

Tanielian, Melanie S., "Feeding the City: The Beirut Municipality and the Politics of Food during World War I", *International Journal of Middle East Studies* 46, no. 4 (2014): 737-758.

—, "Politics of Wartime Relief in Ottoman Beirut, 1914-1918", *First World War Studies* 5, no. 1 (2014): 69-82.

—, "The War of Famine: Everyday Life in Wartime Beirut and Mount Lebanon, 1914-1918", yayımlanmamış doktora tezi, UC Berkeley, 2012.

Tauber, Eliezer, *The Emergence of the Arab Movements,* Londra: Frank Cass, 1993.

Thomas, David S., "The First Arab Congress and the Committee of Union and Progress, 1913-1914", *Essays on Islamic Civilization: Presented to Niyazi Berkes,* Donald P. Little (der.), Leiden: Brill, 1976, 317-328.

Thompson, Elizabeth, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*, New York: Columbia University Press, 2000.

Toprak, Zafer, "*The Family, Feminism, and the State* during the Young Turk Period, 1908-1918", *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne,* Edhem Eldem (der.), İstanbul: Editions ISIS, 1991: 441-452.

—, "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar, 1914-1933", *Tarih ve Toplum* 39 (1987): 31-40.

—, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918*, İstanbul: Homer Yayınları, 2003.

—, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmani ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980): 205-238.

—, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum* 51 (1988): 34-38.

Traboulsi, Fawwaz, *A History of Modern Lebanon,* Londra: Pluto Press, 2007.

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918,* Princeton: Princeton University Press, 1968.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

—, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3, *İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.

Turfan, M. Naim, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and the Ottoman Collapse*, Londra: I.B. Tauris, 2000.

Türkyılmaz, Yektan, "Devrim İçinde Devrim: Ermeni Örgütleri ve İttihat-Terakki İlişkileri, 1908-1915", *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım,* Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015: 324-353.

—, "Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatolia, 1913-1915", yayımlanmamış doktora tezi, Duke University, 2011.

Ulrichsen, Kristian Coates, *The First World War in the Middle East*, Londra: Hurst & Company, 2014.

—, *The Logistics and Politics of the British Campaigns in the Middle East, 1914-1922,* New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Uyar, Mesut, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek", *Türkiye Günlüğü,* 110 (2012): 65-74.

—, "Ottoman Strategy and War Aims during the First World War", *The Purpose of the First World War: War Aims and Military Strategies,* Holger Afflerbach (der.), 163-185, Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015.

Uyar, Mesut ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*, Santa Barbara: Praeger Security International/ABC-CLIO, 2009.

Üngör, Uğur Ümit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

—, "Orphans, Converts, and Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914-1923", *War in History* 19, no. 2 (2012): 173-192.

Üngör, Uğur Ümit ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Property*, Londra: Continuum, 2011.

Van Creveld, Martin, "World War I and the Revolution in Logistics", *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918,* Roger Chickering ve Stig Förster (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2000: 57-72.

Van Der Dussen, W.J., "The Question of Armenian Reforms in 1913-1914", *Armenian Review* 39 (1986): 11-28.

Van Os, Nicole A.N.M., "Aiding the Poor Soldiers' Families: The Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası* 21, no. 2 (2011): 255-289.

—, "Feminism, Philanthropy & Patriotism: Female Associational Life in the Ottoman Empire", yayımlanmamış doktora tezi, Leiden University, 2013.

—, "Taking Care of Soldiers' Families: The Ottoman State and the *Muinsiz Aile Maaşı*", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925,* Erik J. Zürcher (der.), 95-110, Londra: I.B. Tauris, 1999.

Von Hagen, Mark, "The Great War and the Mobilization of Ethnicity", *Post-Soviet Political Order: Conflict and State-Building,* Barnett Rubin ve Jack Snyder (der.), Londra: Routledge, 1998: 34-57.

Wallach, Jehuda L., *Anatomie einer Militärhilfe: Die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf: Droste, 1976.

Watenpaugh, Keith David, *Bread from Stones: The Middle East and the Making of Modern Humanitarianism,* Berkeley: University of California Press, 2015.

Webster, Donald Everett, *The Turkey of Atatürk: Social Process in the Turkish Transformation,* Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science, 1939.

Williams, Elizabeth, "Economy, Environment, and Famine: World War I from the Perspective of the Syrian Interior", *Syria in World War I: Politics, Economy, and Society,* M. Talha Çiçek (der.), Londra: Routledge, 2016: 150-168.

Winter, Jay, "Propaganda and the Mobilization of Consent", *The Oxford Illustrated History of the First World War,* Hew Strachan (der.), Oxford: Oxford University Press, 1998: 216-226.

Winter, Jay ve Jean-Louis Robert (der.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914-1919,* 2 cilt, Cambridge: Cambridge University Press, 1997-2007.

Yalgın, Ali Rıza, "Cihan Harbi ve Halk Türküleri", *Görüşler: Adana Halkevi Dergisi,* 22 (1939): 18-23.

Yanıkdağ, Yücel, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939,* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.

Yılmaz, Seçil, "Love in the Time of Syphilis: Medicine and Sex in the Ottoman Empire, 1860-1922", yayımlanmamış doktora tezi, City University of New York, 2016.

Yüksel, Ayhan, "Savaş Yıllarında Giresun, 1914-1922: Sosyal ve Ekonomik Durum", *Milli Mücadele'de Giresun (Sempozyum 6-7 Mart 1999),* İstanbul: Giresun Belediyesi Yayınları, 1999: 233-253.

Zaken, Mordechai, *Jewish Subjects and Their Tribal Chieftains in Kurdistan: A Study in Survival,* Leiden: Brill, 2007.

Zürcher, Erik Jan, "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996): 235-258.

—, "Little Mehmet in the Desert: The Ottoman Soldier's Experience", *Facing Armageddon: The First World War Experienced,* Hugh Cecil ve Peter H. Liddle (der.), Londra: Leo Cooper/Pen and Sword, 1996: 230-241.

—, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925,* Erik J. Zürcher (der.), Londra: I.B. Tauris, 1999: 79-94.

—, "Ottoman Labour Battalions in World War I", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah-The Armenian Genocide and the Shoah,* Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (der.), Zürih: Chronos Verlag, 2002: 187-195.

—, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926,* Leiden: Brill, 1984.

—, "What Was Different about the Ottoman War", *Pera-Blätter* 27 (2014).

—, "The Young Turks: Children of the Borderlands?" *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003): 275-286.

— (der.), *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany",* Leiden: Leiden University Press, 2016.

DİZİN

II. Abdülhamid 64
Abdülhamid rejimi 70, 79
II. Nikolay (Çar) 179

93 Harbi (Osmanlı-Rus Savaşı, 1877-1878) 45, 155, 226, 248, 297, 303

Abdullah Paşa (asker) 44
Abdurrahman Şeref Efendi (tarihçi/siyasetçi) 156
abluka 21, 22, 119, 180, 191, 203, 207, 212, 219, 318
İttifak devletleri ve 25
topyekûn harp ve 20, 23
ayrıca bkz. İtilaf Devletleri
Abram I. Elkus (Amerikan büyükelçisi) 179, 223
Adana 102, 117, 122, 229, 282, 292
Ahmad, Feroz (tarihçi) 53, 85, 131, 132, 199, 237
Ahmed Agayef (Ağaoğlu) (siyasetçi/gazeteci) 78, 79, 140
Ahmed Emin [Yalman] (gazeteci) 279
Ahmet Haşim (edebiyatçı) 234
Ahmet İzzet Paşa (asker/Harbiye Nazırı) 51
Akabe 138
Akçam, Taner (tarihçi) 287
Akdeniz 119, 129, 202, 203, 207, 219
Aksekili Ahmet Hamdi Bey (din adamı) 264
Al-Ittihad al-Uthmani (gazete) 105, 106
Ali Ekrem [Bolayır] (edebiyatçı) 163
Ali Fuad [Erden] (asker) 190
Allen, W.E.D. (tarihçi) 151, 173
Almanya 26, 87, 120, 122, 129, 130, 136, 203, 216, 225, 258
askerî misyon 136, 186
Osmanlı ile ittifak 17, 25, 95, 132, 136
ve dretnot krizi 118, 127-129
Amanos Dağları 203, 218
amele taburları 69, 158-160, 203, 282, 304
Anadolu Şimendifer Hattı 46, 47, 211, 213, 217
Ankara 204, 213, 229, 249, 252
Antalya 47, 222, 261
Antep 46, 103, 121, 147, 210, 223, 229, 298
Apak, Rahmi (asker) 322
Arap Kongresi (Paris, 1913) 77
Arap vilayetleri 31, 47, 64, 77, 78, 159, 181, 203, 204, 223, 228, 261, 297, 323
Araplar 65, 76-79, 86, 158, 275, 285, 323
Armstrong-Vickers Group (şirket) 124, 125

Arnavutluk 27
al-Askari, Jafar (asker) 40
asker aileleri 120, 168, 169, 227, 246, 251, 257, 262, 264, 265, 270, 306, 320
  maddi zorluklar 46, 91, 168, 170, 253, 257, 259-264, 268
  maruz kaldıkları saldırılar 170-172, 254
Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti 262, 263
askere alma 24, 29, 145, 150, 152, 199, 230, 255, 281, 320
  muhacirleri 156, 302
Askerî Ceza Kanunu 104
askerlik mükellefiyet 20, 114, 144
  savaş sırasında genişleyen kapsamı 48, 98
  ayrıca bkz. askere alma; bedel-i nakdi; firar/firariler
aşar 209, 231, 232, 237, 238, 240
Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi 290, 291, 293, 294, 298, 308, 314
Ateş ve Güneş (Falih Rıfkı) 317
Atina 43, 82
Avusturya-Macaristan 141, 225, 258, 314
  Osmanlı ile ittifak 25, 95
Aydın 122, 222, 229
ayrılık ödeneği 257, 258, 260
  Osmanlı imparatorluğunda 257

Bab-ı Âli 39, 49, 52, 54, 72, 74, 75, 81, 86, 90, 95, 100, 116, 125, 129, 130, 132, 136-138, 225, 226
Bab-ı Âli baskını (1913) 49, 52, 54
Babanzade İsmail Hakkı (gazeteci) 41
Bağdat 18, 26, 106, 108, 115, 149, 173, 181, 197, 208, 233
  İngilizlerce işgali 180
Bahçecik (Bardizag) 280
Beyt Cala 158
Bakü 26
Balıkesir 254
Balkan Savaşları/Harbi (1912-1913) 22, 27, 28, 33, 37-39, 41, 45, 46, 51, 53, 56, 57, 59-61, 64, 66-71, 75-77, 79-83, 88, 91, 92, 94, 96, 98, 101, 109, 116, 123, 125, 127, 131, 136, 138, 141, 148, 155, 157, 161, 186, 192, 193, 194, 201, 225, 255, 257, 281, 282, 290, 291, 307, 317
  Düvel-i Muazzama 41, 71-76, 82, 83, 86
  Osmanlı ordusu 40-43, 51-53, 59, 62, 63, 81, 101
  tekalif-i harbiye 45, 48, 153, 192-198, 201, 208, 209
  toprak kaybı 76
  zayiat 18, 42, 53, 57
Ballobar, Antonio De la Cierva Lewita, conde de (Kudüs'te İspanyol konsolosu) 183
banknot 116, 225-227
Basra 152, 190
Bayburt 289
bedel-i nakdi 70, 109-112, 114, 178, 179, 302
Bedri Bey (İstanbul Şehremini) 263
Behiç Bey [Erkin] (kaymakam/yarbay) 256
Bell, Gertrude (İngiliz siyasetçi/şarkiyatçı) 233
Beşikçi, Mehmet (tarihçi) 12, 32, 61, 67, 70, 98, 99, 111, 127, 133, 139, 145, 153, 181, 182, 184, 187
Beyazıt Meydanı 263
Beyrut 47, 109, 115, 134, 159, 195, 198, 200, 202, 206, 211, 217, 222, 229, 254
Beytüllahim 158, 159
Bilad-ı Şam 217-220
  ayrıca bkz. Suriye (Bilad-ı Şam)
Bitlis 87, 89, 282, 289, 296, 298
Bolşevikler ve Bolşevik İhtilali (1917) 26, 180
Bolu 222, 229, 237, 246, 322
bombardıman 21, 22, 162, 214
  denizden 21, 22, 162, 214
  havadan 22
Boyaciyan, Agop (Ermeni siyasetçi) 55
boykot 83
  Ermenilere karşı 89
  Rumlara karşı 83, 84
Breslau, SMS (*Midilli*) 129
Bulgar-Osmanlı nüfus mübadelesi (1913) 81

Bulgaristan 60, 64, 72, 81, 207, 211, 314
Balkan Savaşları'nda 39-41, 44
Birinci Dünya Savaşı'na girişi 216

Caporetto Muharebesi (1917) 314
Cavid Bey (siyasetçi) 37, 51, 66, 75, 76, 83, 88, 96, 110-112, 151, 196, 260
Cebel-i Lübnan 109, 119, 200, 211, 217-219, 222, 229
Celal Sahir (edebiyatçı) 164
Cem (dergi) 43
Cemal Paşa (asker/Suriye Valisi) 68, 79, 159, 227, 323
Bahriye nazırı 137
Cenab Şahabettin (edebiyatçı) 164
Churchill, Winston 124-126
cihat 67, 139, 142, 264

Çakmak, Fevzi (asker) 248, 249
Çanakkale Boğazı 129
kapanması 118, 206
Çanakkale muharebeleri 154, 161, 278
zayiat 152, 172, 173
Çatalca Hattı 40, 41, 96
çekirge istilası 218, 219
Çeşme 84
Çetine 43
çocuklar 15, 106, 115, 144, 154, 169, 172, 175, 177, 183, 205, 233, 236, 239, 243, 246, 248, 249, 251, 266, 267, 285, 286, 294, 296, 302, 303, 306, 308-310, 313
Ermeni 285
muhacir olarak 294-296, 309
Çorum 229, 292, 295, 311
Çukurova 15, 102, 117, 307

Dahiliye Nezareti 120, 179, 271, 286, 299
ve asker aileleri 170, 171, 249
ve muhacirler 290, 299
ve tekalif-i harbiye 197
ayrıca bkz. Talat Bey (sonra Paşa)
Das Volk in Waffen (von Goltz) 64
Dedeağaç 206
demiryolları 47, 75, 96, 133, 148, 159, 180, 189, 203, 204, 206, 208, 211, 212, 214-216, 250, 283, 304
Anadolu Demiryolu/Anadolu Şimendifer Hattı 46, 47, 204, 211, 213, 217
Hicaz Demiryolu 212
odun kullanımı 216, 217
deniz ulaşımı 118, 202, 211
savaş sırasında kesitiye uğraması 203
Der Yeghiayan, Zaven (Ermeni patriği) 65, 199
Der Zor 29, 275
Dersaadet Ticaret Odası 112
divan-ı harb-i örfi 171
Diyarbakır 87, 116, 122, 127, 153, 208, 229, 292, 297, 308
Doğu Anadolu (Vilayat-ı Şarkiye) 17, 26, 29, 85, 87, 121, 148, 150, 157, 158, 160, 173, 189, 204, 210, 214, 221, 232, 233, 275, 281, 288, 289, 291-294, 297, 303, 304, 311
Ermeni ıslahat planı 86, 88
Ermeni tehciri 159
Müslüman muhacirler 42, 45, 87, 90, 275, 276, 314
Rus işgali 275, 304, 305
donanma 22, 50, 57, 83, 84, 95, 117, 118, 124-126, 129, 135-138, 162, 173, 191, 214-216, 262, 318
kömür ihtiyacı 214-217
Donanma Cemiyeti 50, 83, 126, 135
Doref, Pançe (siyasetçi) 55
Dündar, Fuat (tarihçi) 279, 287, 291, 297, 298
Düvel-i Muazzama 41, 71-76, 82, 83, 86-90, 131
ve Balkan Savaşları 41, 71-76, 82, 83, 86

Edirne 40, 48, 72, 73, 122, 177, 206, 222, 229, 234, 241, 287, 307
Bulgar işgali 41, 72
geri alınışı 41
Ege Adaları 72, 73, 82, 84
Ege Denizi 119
Emmanouilidis, Emmanouil (siyasetçi) 55
Enver Bey (sonra Paşa) 51, 52, 60, 62, 63, 65, 68, 96, 105, 111, 124, 129, 136, 137, 150, 151, 174, 178, 204, 216, 281

ve ordu ıslahatı 60
Ereğli 213
Ermeni ıslahat planı (1914) 62, 86, 88, 90
Ermeni Milli Heyeti 86, 87
Ermeni soykırımı 29, 252, 288
Ermeniler 29-31, 34, 55, 65, 76, 85-91, 102, 103, 158-160, 199, 221, 252, 271, 275, 276, 279-292, 297, 299-302, 305, 308, 310-315, 320, 323
mallarına el konulması 287
tehcir ve katliam 29, 159, 221, 271, 275-277, 281-284, 286, 287, 289, 291, 292, 299, 300, 313
ve İTC 29, 86, 220, 275, 280, 281, 286, 287
ve Rusya 29, 86
Erzincan 173, 289, 304
Erzurum 65, 87, 104, 173, 204, 205, 208, 248, 282, 289, 296, 304, 305, 312
Eskişehir 112, 222, 229
eşkıyalık/eşkıyalar 149, 196, 234, 248, 254, 310, 321
etnik temizlik 17, 31, 282, 318

Faik Ali (edebiyatçı) 163
Falih Rıfkı [Atay] (asker/gazeteci) 247, 317, 319, 323, 324
Fatih Camii 108
Fatih Sultan Mehmed (dretnot) 125
Feodosya (Kefe) 136
Ferdinand, Franz (arşidük, Avusturya-Macaristan) 141
Fırat Nehri 285, 286
Filistin cephesi 26, 180, 250
firar/firariler 18, 32, 59, 61, 69, 105, 106, 114, 148-150, 153, 159, 167-169, 171, 172, 181-183, 185, 187, 234, 248, 253, 259, 278, 281, 302
önünü alma çabaları 149
ayrıca bkz. eşkıyalık/eşkıyalar
folklorik metinler/folklor kaynakları 15, 114, 140, 185, 256
Fransa 25, 120, 137, 152, 203, 207, 211, 225, 258
ve Arap vilayetleri 78
fuhuş 252, 253, 294

Galiçya 18, 174, 314
Galip Kemali Bey [Söylemezoğlu] (Atina'da Osmanlı büyükelçisi) 82
Garo, Armen (Ermeni ihtilalci) 280
Gazze 180, 181
Gazze-Birüssebi mıntıkası 180
Giresun 253
Goeben SMS (*Yavuz*) 129
Goltz, Colmar von der (Alman asker) 64
Györff, Istvan (Macar etnograf) 246

Hacı Abdülhamid Hamid El-Berzenci (din adamı) 264
Hafız Hakkı Bey (asker) 60, 256
Hakka Sığındık (Hüseyin Rahmi) 196
Halep 46, 50, 111, 113, 159, 182, 208, 222, 229, 232, 282, 292
Haliç 216
Halide Edib Hanım [Adıvar] (edebiyatçı) 56
Hall, Richard (tarihçi) 27
Hamidiye Alayları 87, 89
Harbiye Nezareti 105, 155, 164, 168, 171, 177, 178, 230, 271
ayrıca bkz. Enver Bey (sonra Paşa)
Harput 87, 93, 112, 121, 134, 140, 195, 198, 292, 300, 311
Harşit Deresi 307
Hasan İzzet Paşa (asker) 148, 151, 204
Hasankale 288
hastalıklar 18, 42, 144, 146, 148, 172, 181, 182, 205, 219, 233, 235, 251-253, 283, 286, 293, 307, 308, 322
Hatıra-i Celadet Topu 263
Haydar Bey (Musul Valisi) 227
Haydarpaşa tren istasyonu 182
Hayfa 158, 197, 202
hayvanlar 20, 24, 29, 34, 40, 42, 46, 57, 73, 108, 123, 124, 189, 190, 193, 194, 195, 200, 201, 205, 207-209, 212, 213, 218, 220, 222, 223, 233-236, 238, 248-250, 253, 254, 269, 283, 287, 296, 300, 301, 304, 305, 310, 313, 319
ordu hizmetinde kullanımı 235
Osmanlı ziraatı için önemi 236, 238
savaş sırasında azalması 235
Hindistan 25, 207

Horne, John (tarihçi) 20, 94
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 55
Hüseyin Cahid [Yalçın] (gazeteci) 69-71, 77, 79, 82, 88
Hüseyin Rahmi [Gürpınar] (edebiyatçı) 196
Hüsrev Bey [Gerede] (asker/siyasetçi) 322

iaşe 24, 29, 46, 54, 107, 147, 148, 191, 194, 209-211, 217, 219-224, 228-234, 236, 237, 239-241, 249, 261, 270, 291-293, 295, 296, 300, 301, 313, 319
ayrıca bkz. aşar; kıtlık; ziraat
İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi 230, 239
İaşe-i Umumiye Heyeti 222, 229
iç istikraz 225
İkdam (gazete) 67, 72-74, 101
İngiltere 73, 74, 78, 124, 126-128, 130, 137, 142, 207, 213, 214, 217, 225, 233, 258
sömürge ve dominyonları 25
ve dretnot krizi 129
İran 18, 26
İrfan Bedri Hanım 263
İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti 290
İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi 155
İskenderun 47, 202
İsmail Hakkı Paşa (asker) 230, 231
İsmet Bey [İnönü] (asker) 190
İstanbul 12, 22, 41, 42, 44, 45, 47, 74, 75, 83, 87, 97, 99, 105, 116, 118, 120, 124, 136, 137, 147, 151-153, 161, 164, 165, 176, 177, 182, 196, 197, 202, 203, 206, 210, 211, 214-216, 218, 222, 223, 227, 229, 240, 247, 254, 263, 269, 282, 287
İstanbul Boğazı 137, 214
İstiklal Mahkemeleri 322
İşkodra 40
İtalya 206, 207, 314
Birinci Dünya Savaşı'na girişi 212
Osmanlı İmparatorluğu ile savaşı (1911) 27
İtilaf Devletleri 17, 25, 32, 34, 121, 122, 129, 136, 137, 146, 196, 207, 212, 279
sömürge ve dominyonları 25, 135
ayrıca bkz. Fransa; İngiltere; Rusya
İttifak Devletleri 17, 25, 74, 130
İttihat ve Terakki Cemiyeti/İttihatçılar 17, 19, 22-24, 26-32, 37, 41, 43, 47-54, 56-71, 80-86, 88-92, 94-97, 100, 103, 109, 117, 120, 123, 125, 127-138, 140-142, 144, 145, 152, 155, 160, 162, 164, 166, 169, 172, 174, 175, 177, 181, 185, 196, 199, 202, 225, 226, 239, 240, 255, 256, 267, 276-282, 288, 297, 298, 315, 318, 320-323
kongresi (1913) 50, 109, 131
Merkez-i Umumi 50, 55, 64, 76, 96, 151
meşruiyet kaybı 31-33, 48, 141, 142, 220, 241, 320
savaş politikaları 19, 31, 34, 48, 56, 160, 243, 277, 320
siyasi programı 131
taşra teşkilatı/kulüpleri 50, 54, 121, 133, 205
ve Araplar 76-79, 86, 323
ve Düvel-i Muazzama 72-76, 83, 86-89, 131
ve gayrimüslimler 33, 39, 55, 58, 68-70, 76, 79, 80, 83, 110, 135, 177, 279, 281
ve muhalefet 48-50, 64, 174, 177, 194, 223
İzmir 47, 84, 127, 133, 162, 196, 197, 202, 206, 211, 217, 218, 263, 278, 287
Yunan işgali (1919) 34

Jagow, Gottlieb von (Alman hariciye nazırı) 136

kadınlar 15, 19, 64, 65, 115, 123, 159, 233, 236, 244-255, 258, 260, 265-268, 272, 273, 303, 310, 312, 319, 320
asker anneleri ve zevceleri 103, 114, 170, 171, 243, 246, 249, 262, 268, 270-272, 284, 320
dilekçeleri 238, 239, 267, 269-271
Ermeni tehciri 284, 285
muhaceret 45, 276, 294, 302
savaş propagandası 164, 165, 168, 169, 185, 248, 264
sivil toplum faaliyetleri 56
şiddet 252
tecavüz 73, 138, 170-172, 276, 285

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 253
Kafkas cephesi 152, 158, 182, 189, 228, 304
Kafkaslar 151
kâğıt para 20, 32, 224-229, 232, 238, 261
ayrıca bkz. banknot
Kâmil Paşa (Sadrazam) 48, 66, 72
kapitülasyonlar 119, 130-135, 142
ilgası 119, 130-135
yabancı postaneler 119
Karadağ 39, 60
Karadeniz 129, 173, 202, 206, 212-215, 243, 249, 292, 306, 307, 311
Rus operasyonları 137, 138, 295
üstünlüğü elde etmeye yöneliş Osmanlı planları 125, 136, 137
Zonguldak bombardımanı 214
Kars 204, 288
Kayseri 183, 189, 229, 253
Kazım Bey [Karabekir] (asker) 108, 117, 194
Kelekyan, Diran (gazeteci) 55, 282
Kerek 212
Kerkük 180, 239
Kırım Harbi (1853-1856) 155, 226
Kırkkilise 40, 224, 239, 267
kıtlık 22, 31, 205, 215, 218-221, 223, 232, 236, 323
Kızılhaç 47
Konya 143, 222, 229, 269, 321
kömür 195, 207, 211, 213-218
savaş sırasındaki sıkıntılar 211, 213-218
Köroğlu, Erol (tarihçi) 163
Kressenstein, Friedrich Kress von (Alman asker) 102, 136, 182
Kudüs 26, 100, 116, 120, 143, 181, 183, 212, 222, 229, 252, 254
Kurtuluş Savaşı/Milli Mücadele (1919-1922) 35, 143, 249, 318, 322, 323
Kut'ül Amare 18, 26, 173, 180
Kürtler 85
Ermeniler ve 86, 285
İTC politikaları ve 76, 297, 298
muhaceret ve 276, 323
Rusya ve 86
Künzler, Jakob (misyoner) 197, 198, 294, 296, 311
Kütahya 222, 229

Lermioğlu, Muzaffer 296, 307, 309, 312
Levant sahili 218
ayrıca bkz. Akdeniz
Liman von Sanders, Otto (Alman asker) 172, 181, 182
Çanakkale zayiatı 172
firariler 181, 182
Londra Antlaşması (1913) 41, 72
Lozan Antlaşması (1923) 315

Mahmud Kâmil Paşa (asker) 221
Mahmut Şevket Paşa (Sadrazam/asker) 42, 48, 49
Makedonya 18, 88, 174
Malatya 103, 269, 292
Maliye Nezareti 116, 260
ayrıca bkz. Cavid Bey (siyasetçi)
Mamuretülaziz 229, 292
Manchester Guardian (gazete) 221
Mandelstam, André (Rus sefaret dragomanı) 87, 90
Mandelstam Planı 87-89
Maraş 115, 201, 229, 292, 298
Mardin 113, 123
Marmara Denizi 161
Matbuat Kanunu 49
ayrıca bkz. sansür
Meclis-i Ayan 290, 295, 296
savaş dönemi müzakereler 156, 178
tatil edilmesi 95
Meclis-i Mebusan 55, 65, 179, 262
savaş dönemi müzakereler 156, 176, 178
seçimler (1914) 50
tatil edilmesi 95
Mehmed Reşad (Sultan) 138, 163
Mehmed Emin [Yurdakul] (edebiyatçı) 162-165
Mehmetçik 144, 145, 160-163, 166
Mersin 47, 115, 202
Merzifon 235, 251
meşruiyet açığı/krizi 32, 142
Meşrutiyet'in ilanı (1908) 39, 69, 85
Mezopotamya (bölge) 17, 25, 26, 152, 173, 210, 297

Mısır 65, 207, 234
Midilli 74, 82, 129
millet-i müsellaha 64
Moltke, Helmuth von (Alman asker) 136, 186
Moratoryum 116
Morgenthau, Henry (Amerikan büyükelçisi) 83, 105, 111, 161, 280
muhacirler 45-47, 54, 84, 87, 90, 149, 154-157, 201, 228, 243, 275, 276, 287, 289-301, 303-314
iskânı 85, 90, 290, 292, 293, 297, 299
vilayat-ı şarkiye muhacirleri 292
Muratoff, Paul (tarihçi) 151, 173
Musil, Alois (Çek şarkiyatçı/yazar) 115
Muslihiddin Safvet (Ankara Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Müdürü) 252
Mustafa Kemal Paşa [Atatürk] 182, 183, 309
Musul 29, 149, 208, 227, 229, 275, 292, 295
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 53, 54, 56, 263, 264
Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı (1914) 63, 64
müsadere 192, 194, 195, 197, 198, 199, 201, 208-210, 214, 219, 231, 235, 266, 267, 310, 311, 319, 323
Balkan Savaşları sırasında 48
hayvan ve nakliye vasıtalarını 213, 236, 283
Mütareke (1918) 134

Nablus 107
Nazım Paşa (asker) 43
Niğde 222, 229, 250
Novorossisk 136
nüfus mühendisliği 29-31, 84, 277, 296, 298, 315, 320

Odesa 136
Odyan, Yervant (edebiyatçı/gazeteci) 91, 98, 116, 284
Offer, Avner (tarihçi) 240
ordu 18-21, 23-27, 30-32, 34, 35, 48, 58, 75, 96-98, 105, 111, 113, 117, 123, 130, 138, 141, 144, 145, 147-150, 153, 154, 156-157, 159, 167, 171, 173, 176, 182-184, 186, 190-192, 195, 197, 201, 202, 204, 209, 214, 215, 217, 221, 222, 231, 232, 235, 239, 240, 243, 248-250, 255, 256, 259, 266, 271, 277, 280, 281, 283, 289, 292, 293, 294, 308, 317, 320
Avrupa cephelerinde 18, 174
Balkan Harbi'nde 37, 40-45, 59-61, 64, 66, 70, 148, 155, 255, 281
savaş propagandasında 162, 169
ve din 66-70, 158
ve iaşe politikaları 191, 223, 229, 230, 232, 236, 241, 296
ve redif sistemi 61, 63
ve reform 19, 28, 51, 59, 61, 62
ayrıca bkz. amele taburları; askere alma; bedel-i nakdi; firar/firariler; seferberlik
Ordunun Destanı (Mehmed Emin) 162, 164
Orduya Selam (Mehmed Emin) 162, 165
ormanların tahribatı 216, 217
Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 264
Osmanlı Milli Telgraf Ajansı bültenleri 120, 121
Osmanlı-Yunan Harbi (1897) 193
Osmanlıcılık 33, 70, 76

örfi idare 31, 94, 103

Paşayan, Garabed (doktor/Ermeni siyasetçi) 55
Payitahtın Kapısında (Faik Ali) 163
Pedersen, Susan (tarihçi) 171, 258
Price, M. Philips (gazeteci) 221

Rauf Bey (asker) 124
redif sistemi 61, 63
Refik Halit [Karay] (edebiyatçı/gazeteci) 49
Resulayn 190
Reşadiye (dretnot) 125
Riggs, Reverend Henry (misyoner) 112, 198, 285, 300, 301
Rize 289
Robert, Jean-Louis (tarihçi) 165
Romanya 18, 174, 207, 211
Rumlar 74, 323
Birinci Dünya Savaşı sırasında 278, 279

boykot 83, 84
İttihatçılar ve 55, 76, 80, 82, 83
tehcir/mübadele 275, 279, 313-315
Rumeli 27, 37, 39, 41, 42, 48, 55, 56, 73, 77, 84, 85, 256, 291, 297, 307
kaybı 27, 37, 39, 41, 48, 55, 77
muhacirleri 42, 84, 85, 291, 297, 307
Müslümanları 56, 73, 256
Rusya 95, 136, 150, 152, 179, 207, 211, 258, 280
Bolşevik İhtilali (1917) 26, 180
Doğu Anadolu'yu işgali 173, 204
Karadeniz filosu 137, 214, 215
mülteciler 287, 288
ve Ermeniler 86-88

Sabah (gazete) 55,128, 282
Said Halim Paşa (Sadrazam) 82
Sakakini, Halil (eğitimci/edebiyatçı) 158
Sakız 74, 82
Salahiye 236
Salt 212
Samsun 47, 202, 210, 229, 294, 295, 312
sansür 117-120
Sarıkamış 35, 150, 204, 282
savaş esirleri 19, 203
Schellendorf, Friedrich Bronsart von (Alman asker) 97, 181, 184
Sebilürreşad (dergi) 264
seçimler (1914) 50
Seeckt, Hans von (Alman asker) 181
seferberlik 17, 19, 28, 31, 32, 34, 35, 40, 46, 48, 53, 54, 56, 60, 61, 63, 65, 90, 93-107, 109, 110, 113-118, 122-124, 127, 128, 130, 136, 140-143, 145-148, 150, 157, 158, 164, 184, 187, 190, 191, 193, 194, 198, 199, 203, 205, 206, 213, 214, 225, 232, 235, 241, 245, 255, 259, 260, 264, 272, 277-280, 291, 300, 321, 322
Selanik 37
Showalter, Dennis (tarihçi) 160
Sırbistan 39, 60
Sina Yarımadası 152, 180, 190
Sinop 49, 229, 238
Sivas 87, 166, 204, 229, 292, 295, 304
Sivastopol 136
Sofya 43
Souchon, Wilhelm (Alman amiral) 136, 137, 216
kömür sıkıntısı ve 216
Rus kıyılarına saldırı 136, 137
Sultan Osman-ı Evvel (dretnot) 124, 125
Sultanahmed Meydanı 43
Suny, Ronald (tarihçi) 281
Suriye (Bilad-ı Şam) 9, 27, 108, 113, 159, 190, 219, 222, 229, 238, 254
Cemal Paşa idaresi 323
kıtlık ve yokluklar 22, 115, 217-220, 228, 232, 236, 237, 260, 286
Süryaniler 275
Süveyş Kanalı 152, 180, 190
Svazlian, Verjine (etnograf) 285

Şam 46, 111, 130, 159, 206, 217, 232, 234, 241, 317
Şebinkarahisar 102
Şeyhülislam 67
Şehid Oğlum (Ali Ekrem) 163
Şevket Süreyya [Aydemir] (asker/yazar) 189, 304, 307

Tahsin Bey [Uzer] (Erzurum Valisi) 305
Talat Bey (sonra Paşa) 66, 243, 261, 262, 278, 280, 287, 297
ve Ermeni tehciri 287
ve nüfus mühendisliği 297
ve Rum tehciri 278
ayrıca bkz. Dahiliye Nezareti
Tamari, Salim (tarihçi) 159, 323
Tanin (*Cenin*, *Renin*) (gazete) 41-44, 51, 52, 55, 60, 69, 72, 74, 78, 88, 90, 100, 101, 130, 138, 248
Tannenberg muharebesi 151
Tasfir-i Efkâr (gazete) 128, 133, 135
tarafsızlık 17, 100, 127, 129
Tarsus 115, 261
Taşnaklar 65
ve İTC 85, 89, 90
ve seferberlik 280
Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Kanunnamesi (1889) 192
tehcir 275, 277, 294, 308, 319, 320
Ermeniler 29, 159, 221, 271, 275, 282-284, 286, 287, 289, 291, 292, 299, 300, 313
Rumlar 84, 275, 276, 313

tekâlif-i harbiye (harp vergileri) 45, 48, 153, 192-198, 201, 208, 209
Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun-ı Muvakkat (1913) 192
Teşkilat-ı Mahsusa 84, 283
The Near East (dergi) 83, 118, 127
Thom, Daniel (doktor/misyoner) 123
Tiflis 204
Tirebolu 249, 307
topyekün harp 20, 23
  Birinci Dünya Savaşı ve 20
  kadınlar ve 245
  özellikleri 23
Toros Dağları 182, 203, 218
Trablusşam 47
Trakya 81, 297
  Balkan Savaşları sırasında 41, 42
Townshend, Charles (İngiliz asker) 180
Trabzon 54, 89, 173, 202, 229, 289, 301, 310, 312
Türk Yurdu (dergi) 140, 164

Ulukışla demiryolu istasyonu 204
Urfa 167, 198, 229, 292, 294-296, 298, 311
Urla 84, 206
Ussher, Clarence Douglas (misyoner) 122
Uşak 249

Ürdün 224

Van 87, 89, 122, 147, 173, 208, 292
  Ermeni direnişi 282
  Rus işgali 289, 304, 307
Vehip Paşa (asker) 183, 240

Wangenheim, Hans von (Alman Büyükelçisi) 88
White, George E. (misyoner) 235, 251
Wilson, Henry (İngiliz asker) 96
Wingate, Reverend Henry K. (misyoner) 210
Winter, Jay (tarihçi) 165
Wolff Haber Ajansı 121

Yafa 127, 159, 181, 202
Yahudiler 108, 143, 252, 275
Yanya 40
Yaşar Kemal (edebiyatçı) 15, 185, 307, 310
Yemen 27
Yozgat 268, 292
Yudenich, Nikolai (Rus general) 173
Yunanistan 35, 39, 60, 74, 80-84, 125, 278, 279, 315
  Balkan Savaşları 39, 60, 83
  Ege Adaları meselesi 74, 82-84, 125
  İzmir işgali 35
  Osmanlı Rumları 80, 81, 84, 279, 315
  savaş ihtimali 278, 279
Yunus Nadi [Abalıoğlu] (gazeteci/siyasetçi) 128

zayiat 18, 21, 31, 32, 42, 53, 57, 100, 118, 144, 152, 155, 160, 165, 172-174, 177, 305, 318
  Balkan Harbi'nde 42, 53, 57
  Birinci Dünya Savaşı'nda etkisi 18, 21, 31, 32, 100, 118, 144, 152, 155, 160, 165, 172-174, 177, 305, 318
Zimmerman, Arthur (Alman siyasetçi) 88
ziraat 141, 221, 234, 236, 238, 239
  kadınlar ve 234
  seferberlik etkisi 141, 221
  tekalif-i harbiye ve 236, 238, 239
  ayrıca bkz. aşar; hayvanlar; iaşe
Zohrab Efendi [Krikor] (edebiyatçı/siyasetçi) 85, 89, 91
Zonguldak 213
  Rus bombardımanı 214
Zürcher, Erik Jan (tarihçi) 16, 141, 145, 160

Yiğit Akın, Birinci Dünya Savaşı'nın toplumsal tarihine bakıyor; başka bir deyişle, savaşı salt askerî-siyasi boyutunun ötesinde, toplumsal bir olay olarak inceliyor. Bu aynı zamanda, hamaset anlatılarının perdesini de aralamak demek; sadece kahramanlık destanlarına değil, "Topların güllesi ne yaman geldi / Kapandı kulaklar, hep sağır oldu / Gövdeler yaralı, gömlek kan doldu / Askerin kanını gör padişahım" diyen türkülere de kulak vermek demek.

Bölüm başlıkları, kitabın içeriğiyle beraber, dönemin ruhunu kavrayan anlatım gücünün de ifadesi:
• Balkan Harbi'nden Cihan Harbi'ne • Tarlalardan kışlalara • Sıklaşan saflar, boşalan evler • Orduya aş, ahali aç • Evde: Zevceler ve anneler • Yollarda: Sürgünler ve muhacirler...

Cihan Harbi'nin Cephe Gerisi savaş olayının "sivil" bir okuması...

"Bu kitap, Osmanlı toplumunun kolektif belleğinde derin ve hazin izler bırakan Cihan Harbi deneyimini geniş bir zaviyeden bakarak inceliyor ve savaşın doğurduğu yeni sosyoekonomik ve kültürel gerçeklikleri mercek altına alıyor. Bu yeni gerçekliklerin izlerini ise kitlesel askerlik deneyimi, devlet güdümüne girmiş bir ekonomik hayat, yaygın darlık ve yokluklar, sürekli devam eden ve büyük alt üst oluşlara yol açan nüfus hareketleri, etnik temizlik ve ölüm üzerinden sürüyor."

YİĞİT AKIN

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-3806-3

KDV'DEN MUAFTIR